

STUDIA LITTERARIA
irodalom- és kultúratudományi folyóirat
LI. évfolyam
2012/3–4.

Szerkesztőbizottság:
DOBOS ISTVÁN – főszerkesztő
BÉNYEI PÉTER – felelős szerkesztő
BÓDI KATALIN
BORBÉLY SZILÁRD
D. TÓTH JUDIT
FAZAKAS GERGELY TAMÁS
GORETITY JÓZSEF
LAPIS JÓZSEF – olvasószerkesztő
ORBÁN LÁSZLÓ – olvasószerkesztő

A lapszám szakmai szerkesztői:
CSORBA DÁVID, FAZAKAS GERGELY TAMÁS, IMRE MIHÁLY, TÓTH ZSOMBOR

Lektorálta: BITSKEY ISTVÁN

Szerkesztőség:
DE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
honlap: <http://studia.lib.unideb.hu>
e-mail: studia@arts.unideb.hu
tel.: 06-52-512-900/23084

HU ISSN 0562–2867 (print)
HU ISSN 2063–1049 (online)

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének folyóirata
megjelenik félévente

Kiadta: Debreceni Egyetemi Kiadó
www.dupress.hu

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta

Borítóterv: Marosi Edit

Tördelés: Barna Ildikó

Honlapszerkesztő: Marosi Edit

Nyomdai munkálatok: Debreceni Egyetemi Kiadó nyomdaüzeme, 2012.

SZÁMUNK SZERZŐI:

ÁCS PÁL tudományos tanácsadó, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

CSORBA DÁVID főiskolai docens, Nyíregyházi Főiskola

D. TÓTH JUDIT egyetemi docens, Debreceni Egyetem

FABINY TIBOR egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem

FAZAKAS GERGELY TAMÁS egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem

GYŐRI L. JÁNOS igazgató, Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet

(Debreceni Református Kollégium)

IMRE MIHÁLY egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

LÁSZLÓ ANIKÓ PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

MIKÓ GYULA gimnáziumi tanár, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma

OLÁH RÓBERT könyvtáros, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár;

PhD-hallgató, Debreceni Egyetem

ŐZE SÁNDOR egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

P. VÁSÁRHELYI JUDIT osztályvezető, Országos Széchenyi Könyvtár

PÉNZES TIBORC SZABOLCS egyetemi tanársegéd, Károli Gáspár Református Egyetem

TÓTH ZSOMBOR tudományos főmunkatárs, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

VOIGT VILMOS egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem

A lapszám elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

PROTESTÁNS MÁRTIROLÓGIA A KORA ÚJKORBAN

TARTALOMJEGYZÉK

Szerkesztői előszó	2
--------------------------	---

TANULMÁNYOK

TÓTH ZSOMBOR: <i>Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban</i>	6
CSORBA DÁVID: <i>Kora újkori kálvinista mártírműfajok magyar földön</i>	37
FABINY TIBOR: <i>John Frith (1503–1533) vitája és mártírsága</i>	55
ÁCS PÁL: <i>Sztárai Mihály különös mártírsága – a Cranmerus Tamás című Foxius-parafrázis tükrében</i>	84
ŐZE SÁNDOR: <i>A mártírság és a katonai hivatástudat a 16. századi Magyarországon</i>	96
P. VÁSÁRHELYI JUDIT: <i>Szenci Molnár Albert meg nem valósult Martyrologium-fordítása</i>	112
LÁSZLÓ ANIKÓ: <i>Mártírok királysága (Alsted és a millenarizmus)</i>	124
GYŐRI L. JÁNOS: <i>Apológia és mártírium a kora újkori református gondolkodásban (Szöllösi Mihály elfeledett Martyrium historicuma 1666-ból)</i>	130
PÉNZES TIBORC SZABOLCS: <i>„Hogy a’ Posteritas meg-tudgya, kicsoda [...] Idvezült Czeglédi István” Köleséri Sámuel és az első református vértanú</i>	142
IMRE MIHÁLY: <i>Consolatio és reprezentáció – mártírok vizsgálatása Zürichben</i>	161
MIKÓ GYULA: <i>A mártírium toposza a Felvinczi Sándor halálára íródott prédikációkban és epigrammákban</i>	189
FAZAKAS GERGELY TAMÁS: <i>Árvaság és mártírium. A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században</i>	198
OLÁH RÓBERT: <i>A Parisi lakodalom (1572). Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjéről</i>	232
VOIGT VILMOS: <i>Historia Ecclesiae Evangelicae [...] tredecim oppidis Scepusii (1830). Munyay Antal Lajos munkája a szepesi evangélikusok történetéről</i>	259

KUTATÁSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSEK

D. TÓTH JUDIT: <i>A kora keresztény mártírság kérdései Boudewijn Dehandschutter kutatásainak tükrében</i>	267
IMRE MIHÁLY: <i>Utószó. Recepció- és kutatástörténeti specimen</i>	280

NÉVMUTATÓ	306
-----------------	-----

Szerkesztői előszó

Jelen kötet anyaga azon a konferencián alapul, amelyet *A protestáns mártirologia kora újkori alkalmazásai (történetiség, elbeszélés és identitás)* címmel rendezett meg Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyünk 2011 februárjában a Debreceni Egyetemen.

A kora újkori protestáns mártirologia önálló kutatási témaként való kijelölése újdonság, ám nem előzmény nélküli a hazai és nemzetközi szakirodalomban. Ezt jelzik kutatási terveink és évek óta futó, OTKA-, illetve TÁMOP-pályázatok támogatását élvező projektjeink. Munkacsoportunk tagjainak, e kötet további szerzőinek és néhány más kutatónak a már korábban írott publikációi jelölték ki a protestáns mártirologia irányába történő hazai szakmai orientációt. Szerzőink perspektivikus témaválasztásai és kutatási ambíciói azt jelzik, hogy a továbbiakban is hatékonyak lehetnek közös pályázati terveink, széles körű együttműködésen alapuló tudományos programjaink.

A Kolozsvártól Debrecenen át Budapestig több állami és egyházi intézmény képviselőiből felépülő kutatócsoportunk tagjai mellett több más kolléga együttműködésével megvalósult konferencia előadásai és e kötet tanulmányai azt mutatják, hogy a felekezeti és nemzeti identitások összefüggésében is jelentős távlatok vannak a kora újkori protestáns mártirologiának mint értelmezési irányynak. Egyrészt érdemesnek látszik a korábbi és az újabb feldolgozásokban – Rácz Károly szövegkiadásaitól és írásaitól Makkai László munkáin keresztül S. Varga Katalin publikációiig – hangsúlyosan megjelenített *gyászévtized*, a *persecutio decennalis* protestánsüldözéseinek kutatási eredményeit a mártirologiai narratívák felől újragondolni. Másrészt az 1670-es évek mellett nemcsak a megelőző másfél évszázad – tényleges protestánsüldözéseket nélkülöző – történetével kell foglalkozni a korszak szerzői által tágan értelmezett vértanú-kategóriák felől, hanem a 18. századi „vértelen ellenreformáció” egyháztörténeti toposzát is szükséges újragondolni a mártirologiai kutatások nézőpontjából.

Kötetünk tanulmányai mindezekkel a témákkal foglalkoznak, figyelembe véve a külföldi kutatási előzményeket, e megközelítések adaptálási lehetőségeit, valamint a hazai szakirodalom eredményeit és hiányosságait. Fontosnak tartottuk azonban, hogy olyan programadó tanulmányok is szülessenek, amelyek a nemzetközi kutatástörténeti tapasztalatokat szisztematikusan is számba véve hangsúlyozzák a továbblépési lehetőségeket. Erre szolgálnak a nyitó- és zárótanulmányok, amelyek az európai mártirologiai hagyomány angol, német és francia kutatástörténeti kontextusában értelmezik a kora újkori magyarországi recepciót és ajánlanak érvényes módszertani, forráshasználati és interpretációs lehetőségeket.

Tóth Zsombor a történeti antropológia és a politikai eszmetörténet felől közelítő tanulmányában a 16. századi francia (svájci) kálvinizmus, az angliai, illetve a német protestantizmus diskurzusaiban megformálódó mártirologiai narratíva legfontosabb ele-

meit foglalja össze (Jean Crespin, Simon Goulart, John Foxe, Ludwig Rabus). Ezt követően elemzi a 16. századi magyarországi mártírnarratíva hiányának okait, majd kijelöli a 17. század utolsó harmadától megszorodó magyarországi applikációk vizsgálati lehetőségeit, így például a szisztematikus mártírológiai gondolkodás legjelentősebb magyar református szerzője, Szőnyi Nagy István vonatkozó munkáinak értelmezési keretét. Csorba Dávid műfaj történeti megközelítésű írása azokat a – főképp 17. század utolsó évtizedeiben megjelenő – magyarországi szövegtípusokat tekinti át, amelyek a nyugat-európai mintákhoz hasonló vagy éppen eltérő módon tárgyalták a mártírium kérdését. A számos megközelítési szempontot megmutató elemzéseivel újabb távlatokat mutat meg a későbbi kutatások számára.

Tóth Judit a nemrég elhunyt leuveni partnerkutatónk, Boudewijn Dehandschutter professzor munkássága fényében tekinti át a kora keresztény mártíromság teológia- és kultusztörténeti szempontú értelmezéseinek utóbbi néhány évtizedét és legfrissebb eredményeit. Az összefoglalás a kora újkori protestáns mártírológiai kutatások számára is meggyőzően mutatja fel, hogy alaposan figyelembe kell vennünk a nagyhatású biblikus és patrisztikus mártírirodalom reformáció után is sokat idézett szövegeit. Imre Mihály zárótanulmánya a kötet tanulságait mérlegeli, a recepciókutatás mellett alaposabb könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténeti vizsgálatokat is szorgalmazva. Úgy vázolja fel az utóbbi évtizedek hazai, illetve a nagyobb előzményekkel bíró nemzetközi, főképpen német kutatásait, hogy a 16. század végi vallási ellentéteket és üldözéseket az emlékezet-helyekért való küzdelem emlékezetpolitikai kontextusában javasolja értelmezni.

Kötetünk további tanulmányai figyelemre méltóan alkalmazzák és bővítik a nyitott- és zárótanulmányokban kijelölt interdiszciplináris megközelítési módokat és kutatási témákat, illetve elmélyült elemzésekben foglalkoznak a vizsgálatra ajánlott szövegekkel és szerzőkkel. Ezek az írások is nagy hangsúlyt helyeznek az európai protestáns mártírológia szoros összefüggérendszerének, illetve a magyarországi hatástörténet árnyalt vizsgálatára.

Ács Pál a 16. századi nemzetközi mártírológia, így a Foxe-recepció magyarországi hiányát szinte egyedül ellensúlyozó Sztárai Mihály 1560-as, Thomas Cranmer canterburyi érsekről szóló históriás énekét és ennek kontextusát elemzi alaposan. Fabiny Tibor még a Cranmerénél is korábbi angol protestáns mártírtörténetet vizsgál, részben John Foxe alapján: John Frith vértanúságát és a Thomas Morus-szal folytatott 1533-as úrvacsora-vitáját, függelékben magyarul is közölve a legfontosabb szövegeket. Johannes Oecolampadius, Martin Bucer és mások szövegeinek Frith-re gyakorolt hatásán túl azt a nemzetközi szakirodalomban is ismeretlen megállapítást fogalmazza meg és bizonyítja Fabiny, hogy az angol mártír Luthernek az oltáriszentségről szóló 1518-as sermóját használta forrásként. Őze Sándor a német reformáció és 15. századi előzményeinek, valamint az ennek hatására megfogalmazódó 16. századi magyarországi protestantizmus történetológiai viszonyát elemzi a katonai mártírium és a „szent had” kérdésének összefüggésében. P. Vásárhelyi Judit a 17. század elejének németországi protestáns mártírértelmezéseit megismerő Szenci Molnár Albert érdeklődése és a végül meg nem va-

lósult *Martyrologium*-fordítása felől mutatja be a 16. század második felének mártírkönyveit, főképpen Jean Crespin Európa-szerte népszerű munkáját a kiadás- és hatástörténet szempontjából. László Anikó arra hívja fel a figyelmet tanulmányában, hogy Johann Heinrich Alsted életművében, különösen a *Diatrobe* című munkájában teret nyertek a 17. század elejének chiliaszta és millenarista nézetei, amelyek az utolsó ítélet megelőző időre prognosztizálták a mártírok feltámadását és földi uralkodását, evilági jelenséggé formálva a millenium gondolatát.

A 17. század második felének magyarországi protestáns mártírtörténeteivel foglalkozik kötetünk négy tanulmánya. Az első magyarországi mártírológiai munkák ugyanis csupán ekkor, a 17. század utolsó harmadában láttak napvilágot. Győri L. János összefoglalja Szöllősi Mihály 1666-ban írott, két évvel később megjelent könyvének gondolatmenetét, amely a Sámbar Mátyás-féle korabeli katolikus-protestáns hitvitához kapcsolódik, de annak apologetikus-polemikus beszédmódját a személyes tanúságtétel, azaz a mártírium egyetemesebb narratívája felé mozdítja el. Szöllősi munkája azért figyelemre méltó, mert valódi *Martyrium historicumot* közöl: a bibliai üldözésektől kezdve egészen a reformáció és a 17. század vértanúit is katalógusba rendezve. Pénzes Tiborc Szabolcs azokra az 1670-es évek első éveiben – elsősorban a kolozsvári Veresegyházi Szentyel Mihály kiadói programjának keretében – megjelent munkákra figyelt fel, amelyek az erőszakossá váló katolikus térnyeréssel szembeni védekezésként harcos fellépést javasolva egyrészt a militáris retorikát, másrészt pedig a szenvedés és üldöztetés beszédmódját alkalmazták. Tanulmánya alaposan kontextualizálva mutatja be Czeglédi István mártíriumának megközelítési lehetőségeit és a *Sion vára* című, utolsó nagy munkáját. Imre Mihály a programadó utószava mellett önálló tanulmányban elemzi Johann Heinrich Heidegger zürichi professzor és szellemi körének viszonyát a magyarországi gályarabokhoz: a kiszabadításuk érdekében tett diplomáciai lépéseiktől a Zürichbe érkező magyarokkal való kapcsolataikig. Az 1670-es évek közepétől íródott levelezésekben, disputációkban, Heidegger értekezéseiben, életrajzában és más szövegekben vizsgálja, hogy miképpen képződött meg az a narratíva, amelyekben a magyar gályarabok a protestáns mártírium fogalmának ideáltipikus megtestesítőjévé váltak a nyugat-európai konfesszionális nyilvánosság számára. Mikó Gyula a gyászévtizedben üldözést elszenvedett Felvinczi Sándor lelkipásztor halála alkalmából 1686-ban megjelent funerációs kötet prédikációinak és epigrammáinak trópusait elemzi, azokra az elemekre figyelve, amelyek az antik és bibliai hagyományt a mártírium elbeszélésében ötvözik.

Kötetünk két tanulmánya a 18. századi magyarországi mártírológiával foglalkozik. Fazakas Gergely Tamás azt vizsgálja, hogy miképpen válik az özvegyi nyomorúságok megjelenítése a közösségi szenvedések metaforájává a 17. század utolsó évtizedeiben, valamint a következő század első felében, különösen Bethlen Kata írásaiban és a nagyasszony környezetében keletkezett szövegekben, így Bod Péter munkáiban. Oláh Róbert tanulmánya az 1572. évi Szent Bertalan-éjszakai mézszárlás magyar recepcióját tekinti át, elsősorban egy 1766-os kéziratot, Pap József munkáját, amely Gaspard de Coligny admirálist hugenotta mártírként jeleníti meg. A teljes szöveggözlést is ma-

gában foglaló tanulmány azonosítani tudja a szöveg egyik forrását, Jacobus Augustus Thuanus *Historiarum sui temporis...* című könyvét, majd a fordítást a 18. század közepének egyházpolitikai kontextusában interpretálja.

A 16–18. századi magyarországi protestáns mártírtörténeteket elemző tanulmányokat követően Voigt Vilmos egy 1830-as munkával foglalkozik. Munyay Antal Lajos lelképásztor *Historia Ecclesiae Evangelicae [...] tredecim oppidis Scepusii* című könyve a szépségi lutheránusok történetét tekinti át a reformációtól saját koráig. A tanulmány bemutatja ezt az összefoglalást, és azt vizsgálja, hogy miért választhatott Munyay szenvtelen előadásmódot, még a gyászévtized protestánsüldözéseiről szóló részben sem említve a mártír szót.

Bízunk abban, hogy jelen kötet tanulmányai valamelyest áthelyezik majd a kora újkori kutatások hangsúlyait, és a magyarországi protestáns mártírológiai narratívák, toposzok és trópusok, a mártírium kérdéseit tárgyaló műfajok és a különféle mártírrepresentációk nagyobb figyelmet kapnak a jövőben. Azt szeretnénk, ha ezek a kutatások a későbbiekben még tágabb diszciplináris kontextusban, a kora újkori felekezeti határoktól függetlenül, hazai és külföldi kutatók együttműködésével tudnának megvalósulni, hogy újabb konferenciák, tanulmánykötetek, monográfiák és szövegkiadások sorával járulhassunk hozzá a kutatás szempontrendszerének bővítéséhez.

A KÖTET SZERKESZTŐI

Representations of Protestant Martyrdom in the Early Modern Period
Editorial Preface

Although the construction of martyrdom has come to the forefront in recent international research on Protestantism, there are only a few Hungarian scholars who have already examined the early modern representations of different religious and national identities from this aspect. The articles collected in this volume aim at shifting the centre of Western research on early modern martyrdom towards the Carpathian Basin. We analyse the interconnections, patterns and differences of textual and visual representations of Protestant martyrdom, and explore how the various Western martyr traditions were interpreted and acculturated in early modern Hungary. This volume is based on a conference held in 2011 at the University of Debrecen, and organised by the Research Group for Reformation and Early Modern Cultural History, in cooperation with other scholars of several Hungarian universities. We participate in a collaborative research project, supported by OTKA and TÁMOP funds, in order to extend our understanding of early modern martyrdom.

TÓTH ZSOMBOR

Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban

Megjegyzések a magyar patriotizmus eszmetörténetéhez*

I. Bevezetés

A magyar patriotizmus kulturális genezisének feltárása továbbra is elvégzésre váró feladat a magyar kora újkor történetírásában. Ha az e téren létrejött tudásunkat a nyugat-európai historiográfiai teljesítményekhez hasonlítjuk, akkor még sürgetőbbé válik ez a kihívás. Bár vitathatatlan, hogy a kérdéskör kapott némi figyelmet a magyar kutatásban, hiszen a politikai eszmetörténet mint kutatási irányzat, valamint a cambridge-i kör képviselőinek recepciója¹ megjelent a magyar eszmetörténeti diskurzusban is, ám alapvető kérdésekre továbbra sem rendelkezünk kielégítő válaszokkal. Ha a nyugat-európai iskolákra és ezek projektjeire figyelünk, az is világossá válik, hogy a miénktől eltérő tudománytörténeti előzményekre építve alakították ki módszertanaikat és kérdéshorizontjaikat. Olyan sajátos multi- és interdiszciplinaritással szembesülünk, például a francia mentalitástörténet esetében, amely érdemben járult hozzá az európai politikai műveltség szimbólumrendszerének, illetve diskurzusainak történeti vizsgálatához. Így aztán nem elhanyagolandó az a tény sem, hogy a kora újkor nyugat-európai, de különösen francia és angol kutatói olyan alpművekre és már elvégzett vizsgálatokra hagyatkozhatnak, mint a királyi érintés (*puissance royale*) mentalitástörténeti feldolgozása,² vagy a királyság mint intézmény és a *corpus mysticum* teológiájának kontaminációját elemző kutatások.³

Ezeknek a középkori politikai jelentésuniverzumoknak a feltárása felől a reformáció ígérkezik újabb vízválasztónak egy olyan politikai eszmetörténeti kérdésfelvetés keretein belül, ahol egy lehetséges történeti antropológiai magyarázatot céloz(hat) meg az érdeklődő. A (multi)kontextuális értelmezés olyan társadalom- és eszmetörténeti irányokat tesz lehetővé, amelyek a középkor latin nyelv- és gondolkodásbeli homogenitását a nemzeti tradíciók disszeminálódó, nyelvi heterogenitást mutató

* A kutatás elvégzése, illetve a tanulmány megírása alatt az MTA Bolyai-ösztöndijában részesültem.

¹ *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997.

² Marc BLOCH, *Les Rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Strasbourg–Paris, Istra, 1924. Magyarul: *Gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában*, ford. HAAS Lídia, Bp., Osiris, 2005.

³ Ernst KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton, Princeton University Press (NJ), 1957.

konstellációjára cseréli. A „nemzeti” attribútum nyelvi-politikai impaktusa a közösségi artikulációktól⁴ a bibliafordító programokig egyik meghatározó tényezője volt a kora újkori politikai diskurzusok polifóniájának. Ha a középkor a pápaság és császárság intézményeinek politikai és reprezentációs versengését jegyezte, a kora újkorban a reformáció révén az állam és implikátumai (földi és égi hatalom, illetve az ideális kormányzat), továbbá az egyház és attribútumai (igaz, látható és láthatatlan), valamint a közösség/nemzet (elképzel és kiválasztott) bizonyulnak a politikai műveltség és disputa hangsúlyos csomópontjainak.⁵ Kantorowicz óta, aki a *corpus mysticum* eredetileg teológiai fogalmának politikai célú átvitelét és átvételét igazolta,⁶ szinte közhelynek számít annak az állításnak a megelőlegezése, hogy gyakran a teológia fogalmi nyelvén fikcionalizálódik és narrativizálódik a politikai diskurzus.

Dolgozatom egyik alaptézise szerint a középkori és kora újkori európai politikai műveltséget – túl az érthető regionális, mikroszintű kulturális és nyelvi különbségeken – többé-kevésbé egységesnek tekintem. Következésképp azt feltételezem, hogy a latin nyelvűségnek köszönhetően a kora újkori írástudók – akár felekezeti vagy földrajzi értelemben vett hovatartozásuktól függetlenül – közös politikai nyelvet birtokoltak.⁷ Így egyik alapfeltevésem az, hogy a reformáció politikai impaktusa eszmetörténeti szempontból – túl azokon a hangsúlyos különbségeken, amelyek a Magyar Királyság vagy az Erdélyi Fejedelemség eltérő politikai, társadalmi és kulturális berendezkedéséből adódnak – hasonló következményekkel jár(hat)ot. (Ezt a módszertani döntést az ilyen jellegű, például a magyar középkori politikai kultúrát és diskurzusokat méltató kutatások hiánya is indokolja, ugyanakkor az sem megvetendő, hogy a kérdésfelvetésem számára igen jelentős komparatív perspektívát is meghagyja, illetve lehetővé teszi.)

Dolgozatom fő kérdése a magyar patriotizmus genezisére irányul, miközben vizsgálatom elsődleges forráscsoportját azok az élettörténeti narratívák képezik, amelyeket az irodalomtörténet-írás „emlékirat-irodalomként” jelöl. Vizsgálódásom kettős célt követ.

⁴ Peter BURKE, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 61–89.

⁵ A francia és angol példánál maradva – mintegy annak illusztrációjaképpen, hogy a mentalitástörténet és/vagy társadalomtörténet középkorra vonatkozó eredményeire mint előzményekre hogyan épül rá a kora újkor értelmezése – két klasszikus szakirodalmi tételre utalok: Dennis CROUZET, *Les guerriers de Dieu. La violence au temps des troubles de religion (vers 1525–vers 1610)*, Seyssel, Champ Vallon, 1990; illetve, William HALLER, *Foxe's 'Book of Martyrs' and the Elect Nation*, London, Cape, 1963.

⁶ KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies*, i. m., 207–210.

⁷ Bethlen Miklós nyugat-európai peregrinációja során Franciaországot is érinti, így aztán Párizsban szakít időt arra, hogy megtekintse, amint a francia király a gyógyító érintéseit osztogatja. Konfesszionális elfogultsága nem akadályozta meg a kálvinista Bethlent, hogy szemlélője legyen egy alapvetően katolikus, sőt a szentkultuszhoz köthető rítusnak. Nem alaptalan azt feltételezni, hogy tisztában volt az esemény politikai szimbolikájával is. „Néztem azt is, amint a király a golyvás embereket kezével illette nagypénteken Tuilleries nevű kertben [...]” KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 594.

1. Azt kísérem meg nyomon követni, hogy a reformáció és főként ezen belül a kálvini teológia hatására (is) kialakuló mártirológiai tanítás miképpen teszi lehetővé a teológia fogalmi nyelvén a patriotizmus diskurzusainak és változatos szemantikájának létrejöttét. Külön figyelmet szentelek azoknak a kulturális átviteleknek (cultural transfer) és kontaminációknak, amelyek során a teológiai és politikai jelentésátmene-tek irányítják a politikai diskurzus applikációs lehetőségeit.

2. Az emlékirat-irodalom olyanfajta forrás- és műfaji kritikájára vállalkozom, amely a klasszikus poétika- és irodalomtörténeti szempontok helyett írásantropológiai, mediális és eszmetörténeti kritériumok alapján vizsgálja felül e narratívák funkcióit és jelentőségét. Kiemelt jelentőséggel bír annak megmutatása, hogy a kora újkori emlékirat – nyelvhasználatomban inkább ego-dokumentum – nem kizárólag a latin nyelvű történetírás oldalágazása, hanem erőteljesen betagozódik egy olyan elbeszélés-repertoárba, amelyből a *récit martyrologique*-ot, azaz mártirológiai elbeszélést mint történettípust imitálja. Szándékom nem más, mint leírni azt a textualizációs-medializációs habitust, amelyben az egyéni szinten megélt tapasztalatok egy asszimilált narratív struktúrában (lásd mártírtörténet) nyernek kifejezést.

II. Reformáció és történeti tapasztalat

Irena Backus fő tézise szerint a történelem, a történeti módszer, illetve a történetiség a reformáció kultúrájában elválaszthatatlan a felekezeti identitás létrehozásától. A történelem értelmezése nemcsak módszertani kérdés volt, hanem olyan ideológiai, vagyis politikai jelentőséggel bíró kihívás, amely konfesszionális vitatérben pozícionálta azokat a versengő narratívákat, amelyek célja a múlt birtoklása, felülírása és kisajátítása volt. A felekezeti identitás érvényességét csupán előtörténete vagy a múltja, vagyis a történelem szavatolta.⁸

Következésképp, a versengő egyházak, miközben az újítás vádját cáfolták, illetve próbálták egymásra rábizonyítani, igyekeztek olyan egyháztörténeti legitimációs narratívákat kialakítani, amelyek úgy szelektálták és alakították a múltat, hogy a kontinuitás hatását teremtsék meg, ezáltal biztosítva az igaz (vera) egyházi státust vagy a tanítás vitathatatlan érvényességét (ortodoxia). A felekezeti harc érdeklődésének középpontjában az ősegyház és az egyházatyák álltak, hiszen a kezdetek egyházának romlatlanságához való visszatérés és az ezzel való kontinuitás bizonyítása volt a cél. A reformáció híveinek azon kísérlete, hogy a középkori, nézetük szerint korrupt és erkölcsileg lezüllött egyházat és ennek történetét átugorva az ősegyházzal alakítsanak ki direkt kapcsolatot, olyan fikcionalizációs eljárás, amely az *invented tradition* fogalmával írha-

⁸ Irena BACKUS, *Historical Method and Confessional Identity in the Era of Reformation (1378–1615)*, Leiden–Boston, Brill, 2003, 4.

tó le a legteljesebben.⁹ A jelenük ideológiai-politikai berendezkedésének érvényességét úgy akarták fenntartani, hogy a múlt bizonyos összetevőit szelektálva, vagyis egy imaginárius tradíciót létrehozva, egy vitatható kontinuitást vindikálva igyekeztek történeti tekintélyt hozzárendelni az így artikulált eredettörténethez. Ezeknek a próbálkozásoknak mintát az egyháztörténet klasszikus nagyelbeszélései szolgáltatották. A reformáció hívei Caesareai Eusebioszt preferálták, akinek a művét, a *Historia Ecclesiasticá*t nemcsak újra kiadták latinul, de le is fordították francia és angol nyelvre. Továbbá koncepcióját az igaz és a hamis egyház (vera et falsa ecclesia) harcáról mind az egyháztörténeti, mind a mártírológiai irodalomban imitálták és applikálták.¹⁰ Az egyházatyák műveinek újrakiadásai, a patrisztikai irodalomhoz készített, felekezeti elfogultságok felől értelmezett segédkönyvek egy olyan stúdium diszciplináris alakulását indították el, amely csak a 17. század végére standardizálódott. Figyelemre méltó, ahogy a mártírológiai érdekeltség a patrisztikai hagyomány és korpusz használatát is befolyásolta, hiszen a reformáció szerzői elsősorban a mártíromságot vagy a persecutiót felvállaló egyházatyákat preferálták és népszerűsítették olvasóik felé.¹¹

Érthető módon a történelem jelentősége is megnövekedett. Túl azon, hogy továbbvitte a már a középkorban is erőteljesen érvényesülő apokaliptikus-eszkatológiai világnézetet,¹² a reformáció ügyének, pontosabban szükségszerűségének egyik fő illusztrációjává lépett elő, például Melanchthon jóvoltából.¹³ Melanchthon a történelemben mindenütt az isteni akarat megnyilvánulását látta, ennek tudatában különítette el a történetírásban a szakrális és profán történéseket, így különböztetve meg

⁹ “Invented tradition is taken to mean a set of practices normally governed by overtly or tacitly accepted rules and of a virtual or symbolic nature, which seek to inculcate certain values and norms of behaviour by repetition, which automatically implies continuity with the past.” *The Invention of Tradition*, ed. by Eric HOBBSBAWN and Terence RANGER, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 2. – A fogalom fordítási javaslata a magyar recenzenstől: SOÓS Gábor, *Kitalált hagyományok* = Kutatási Füzetek, 1, Pécs, JATE, 1996, 42–51.

¹⁰ Előbb a francia kiadású latin edíció készült el 1544-ben, majd ezt követte az angol változat 1577-ben. Vö. EUSÉBE de Césarée, *Ecclesiasticae historiae* [...], Paris, Robert Estienne, 1544; illetve Meredith HANMER, *The Ancient Ecclesiastical Histories of the First Six Hundred Years After Christ, Written in the Greek Tongue by Three Learned Historiographers, Eusebius, Socrates, and Euagrius* [...], London, Thomas Vautrollier, 1577.

¹¹ BACKUS, *Historical Method*, i. m., 206–206, illetve 251.

¹² Gioacchino da Fiore eszkatologikus diskurzusára utalok, amely három korszakra – az Atya (őszövetségi idő), Fiú (újszövetségi idő) és a Szentlélek (korai egyházüldözéstől a 13. századig) korszakai – projektálta a világtörténelem Isten által koncipiált „forgatókönyvét.” Lásd Bernard MCGINN, *Joachim of Fiore’s Understanding of History*, *Speculum*, 1980/3, 471; Uő, *Angel Pope and Papal Antichrist*, *Church History*, 1978/2, 154–170; Uő, *The Encyclopedia of Apocalypticism*, 2, New York – London, Continuum, 2000, 63–81; Daniel RANDOLPH, *Joachim of Fiore: Patterns of History in the Apocalypse = The Apocalypse in the Middle Ages*, ed. by Bernard MCGINN, K. Richard EMMERSON, Ithaca (NY) – London, Cornell University Press, 1992, 65–89.

¹³ Melanchthon a Carion német nyelvű krónikájának újrakiadásával alkotta meg eszkatológiai történetteológiáját. A mű és a tanítás népszerűségét egyaránt igazolja, hogy a krónika Melanchthon halála után is újabb kiadásokat ért meg: Joannes CARION, *Chronicon Carionis latine expositum [...] a Philippo Melanthere, Witebergae, Ex Officina Haeredum Georgii Rhavy, 1558.*

az egyháztörténetet a világtörténelemtől. A német reformátor azáltal igazodik az invented traditon praxisához, hogy számára a történelem, pontosabban az egyháztörténet egyik legfontosabb funkciója az ortodoxia genealógiájának feltárása és bizonyítása.¹⁴ Ez a fajta történetiség-konceptió, az ortodoxia genealógiájának feltárása, illetve kontinuitásának bizonyítása egy másik látványos tradícióteremtéshez vezetett.

A katolikus propaganda a reformáció terjedését úgy próbálta meggátolni, hogy a mozgalmat az eretnekséghez, ennek középkori történetéhez igyekezett kapcsolni, ennek mintegy folytatásaként tüntetve fel. Azt remélte ettől a katolikus oldal, hogy az eretnekség és a hozzája kapcsolódó sztereotípiák és előítéletek olyan kulturális másságot asszociálnak a reformációhoz, amely annak diszkreditációjához vezet. Luc Racaut a francia vallásháború 1560-as esztendejéből hoz egy példát, amikor a katolikusok a francia hugenottákat az albigensekkel, egy 13. századi eretnek szektával azonosították. Az albigensek ellen meghirdetett keresztes hadjárat kulturális emlékezetét felidézve mintegy legitimálni igyekeztek erőszakos fellépéseiket a hugenották ellen. Ám ezek válasza teljesen váratlanul hatott, hisz nem utasították el az analógiát, sőt a vádból remek ideológiai ellenargumentumot kovácsoltak, hiszen az albigenseket a reformáció előfutáiraivá léptették elő, ezáltal egy csapásra értékes történeti előzményt teremtettek a hugenotta mozgalom számára. (Amúgy a „tanítás tekintetében” teljesen tarthatatlan a kapcsolat, ám az ideológiai hatás kétségtelenül jelentős volt.)¹⁵ Ez az eset nem számított elszigetelt jelenségnek, hiszen a reformáció ideológusai felismerték a nagy lehetőséget az eretnekmozgalmak előtörténetként való vindikálásában és felülírásában. A melanchthoni elvet követve az ortodoxia genealógiáját illusztrálandó az összes eretnekmozgalom, nemcsak az albigensek, hanem a lollardok, husziták, waldensek is betagozódtak a reformáció történetének nagyelbeszélésébe. Hiszen nemcsak a katolikus vádat, a hitújítást cáfolták ezzel az előtörténettel, hanem az igaz egyház (vera ecclesia) történeti létét bizonyították, illetve ennek fő attribútumát, az egyházüldözés (persecutio) történeti tényét is igazolták.¹⁶ Az invented tradition, vagyis egy fikcionalizált történeti tradíció létrehozása abban is megmutatkozott, ahogy nemcsak az eretnek mozgalmakat, hanem, érthető módon, a középkori katolikus egyház inkvizíciója által kivégzett eretnek személyiségeket is a 16. századi protestánsüldözés, vagyis a mártírok elődjeinek nyilvánították. A 16. századi mártírológák „katalógusában” rendszerint késő középkori eretnekek is helyet kapnak: Wycliffe, Hus, Prágai Jeromos stb.

Párhuzamosan két narratívátípus is integrálja és kisajátítja az eretnekmozgalmakat a kora újkor politikai kultúrájában. Egyrészt a reformált közösségek történetét el-

¹⁴ BACKUS, *Historical Method*, i. m., 329–331.

¹⁵ LUC RACAUT, *Hatred in Print: Catholic Propaganda and Protestant Identity During the French Wars of Religion*, Aldershot, Ashgate 2002 (St Andrews Studies in Reformation History), 36.

¹⁶ Uo., 115–116. – Az eretnekmozgalmak történetének ilyenfajta kisajátításához lásd Euan CAMERON, *The Reformation of the Heretics: the Waldenses of the Alps, 1480–1580*, Oxford, Clarendon, 1984 (Oxford Historical Monographs).

beszélő vagy ezek legitimitását – a történeti dimenzióba állítás gesztusa által – alátámasztó elbeszéléstípus. Másrészt az individuumokat, a vezető egyéniségeket szintén történeti rendbe állító mártirológiai beszámoló.

Összegzésképpen megállapítható, hogy az invented tradition-ként leírható eljárás, melynek során a reformáció írástudó elitje a történelemhez, történetiséghez viszonyult, része annak a politikai és (ön)reprezentációs harcnak, amely a reformáció ideológiai érvényességét hivatott megszilárdítani. Ez nem ment egy csapásra, sőt nem is vezetett valamiféle végső sikerhez. Mégis, már a 16. század közepén lehetővé tette egy alapképlet kikristályosodását. Eszerint a reformáció és a pápaság harca – az euszebioszi séma szerint – az igaz és a hamis egyház harca. Az igaz egyház – Luther és Kálvin tanításai szerint is – gyakran láthatatlan, vagy pedig a látható kiválasztottak és mártírok közössége Krisztus irányítása alatt, akik türelemmel viselik el az üldöztetést az üdvözülés bizonyosságának tudatában. Ezzel szemben a hamis egyház, az Antikrisztus egyháza a bűnösök közössége, akik az üldözés főszereplői és az igaz Evangélium ellen harcolnak. Ez látható be a szembenálló közösségek ideológiailag és történetileg is megalapozott horizontja felől. Az individuumok szintjén az egyéni szenvedéstörténetek lesznek főhangsúlyosak, de anélkül, hogy a középkori hagiográfiai tradíció irodalmi és kulturális regisztereit, nyelvi-poétikai eszköztárát használnák. A mártírtörténet mint récit martyrologique azáltal is része a reformáció történelem-/történetiség percepciójának, hogy magán viseli ennek szemléleti sajátosságait, fikcionalizációs és narrativizációs attribútumait, illetve funkcióit.

II. 1. A református mártirológia kánonjai és antropológiája

A reformáció eszmetörténetében a mártirológiai diskurzus több irányba mutat. Az európai kultúra történetében, vélhetően a reneszánsz műveltség individuum- és egocentrizmusa után a következő olyan jelentős folyamat, amely az identitás kulturális „előállíthatóságának” lehetőségeit vázolta fel.¹⁷ Másrészt a történetiség, az individuális szinten megélt történeti tapasztalat elbeszélhetőségének, dokumentálhatóságának (ego-dokumentumok genezise) perspektíváját is ígéretesen jelölte ki a kora újkor

¹⁷ Stephen Greenblatt programadó könyve a reneszánsz kori identitás-performanciáról nemcsak a New Historicism irányzatát és módszertanát népszerűsítette, hanem a *self-fashioning* fogalom számára egyfajta monopol helyzetet alakított ki a kora újkorai identitás kutatásában. Vö. Stephen GREENBLATT, *Renaissance Self-fashioning from More to Shakespeare*, Chicago – London, University of Chicago Press, 1980; *Protestant Identities. Religion, Society, Self-fashioning in Post-Reformation England*, ed. by Muriel McCLENDON, Joseph WARD, Michael MACDONALD, Stanford (CA), Stanford University Press, 1999; Margo TODD, *Puritan Self-fashioning: The Diary of Samuel Ward*, *Journal of British Studies*, 1992/July, 236–264; John MARTIN, *Inventing Sincerity, Refashioning Prudence: The Discovery of the Individual in Renaissance Europe*, *American Historical Review*, 1997/December, 1309–1342; Michael MACDONALD, *The Fearful Estate of Francis Spira: Narrative, Identity and Emotion in Early Modern England*, *Journal of British Studies*, 1992/January, 32–61. – A *self-fashioning* fogalom magyar recepciójához lásd SZÖNYI György Endre, *Az énfarmálás petrarkista technikái Balassi Bálint és Sir Philip Sidney költészetében*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1989/3, 493–510.

írás-használati habitusok rendszerében. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban olyan identitás- és élettörténeti mintát, gyakran nemcsak kulturális-felekezeti standardot, hanem narratív struktúrátípusokat forgalmazott, amelyek a nemzeti vagy a neolatin irodalmakban kiemelt jelentőségű irodalmi kánonba voltak rendezhetőek.

Felmerül azonban egy módszertani kérdés: a kora újkori mártirológia mennyiben kezelendő felekezeti jelenségként, illetve milyen mértékben törekedhet az eszmetörténetész historiográfiai értelemben vett globalításra, felekezetfeletti megközelítésre? Brad S. Gregory, a kora újkori mártíromságról írott könyvének módszertani fejezetében határozottan amellet foglalt állást, hogy a keresztény mártíromság tanulmányozása csupán egy átfogó felekezetek feletti léptékű (cross confessional study of martyrdom) megközelítésben értelmezhető.¹⁸ Módszertani megközelítése azt a megfontolandó érvet hangsúlyozza, hogy az egyetlen felekezetre koncentrááló kutatás vitatható kijelentésekhez vezethet, mielőtt eleve lemond a komparáció lehetőségéről azáltal, hogy ignorálja a tény, miszerint három–négy, felekezetileg elkülönülő csoport (evangélikus, katolikus, anabaptista és kálvinista) is vindikálta és működtette a mártirológiai diskurzust ennek mindenféle szimbolikus, politikai és ideológiai összetevőjével együtt.¹⁹

Dolgozatomban nem tévesztem szem elől ezt a megfontolást, ám mégiscsak egy felekezetre összpontosítok: az evangélikus előzményekre alapozó és azokat tovább vivő Genf intellektuális és könyvkiadói potenciáljára hagyatkozó kálvinizmusra. Jelen írásban tehát csupán ennek a kálvinista mártirológiai tradíciónak a vázlatos bemutatására vállalkozom. David El Kenz példája fontos, aki a francia vallásháború kontextusán belül tárja fel eruditus módon azt az eszmetörténetileg releváns, de történeti antropológiai, mentalitástörténeti invenciókra alapozó konstruktumot, amelyet a protestáns mártírok kultúrájának (la culture protestant de martyrs) nevez. Noha nem vállalkozik olyan léptékű komparatív vizsgálatra, mint amelyet Brad S. Gregory proponált, olyan kontextualizáló eljárásokat követ, amelyek lehetővé teszik számára – ez képezi könyve fő célkitűzését is – a legelső francia kálvinista közösségek körében kialakult mártirológiai kultúra (culture martyrologique) rekonstrukcióját és értékelését.²⁰

Már a reformáció első szakaszában, hamar aktualitással telítődik a mártirológiai diskurzus. Luther 1522-ben levélben bátorította azokat a legelső híveit, akik az igaz evangélium ismeretében megerősödve vállalták az üldöztetést. Ezek a legelső, ellenállást tanúsító evangélikus közösségek és egyének még alapvetően a késő középkori mentalitáson nevelkedett, tehát a szentkultusz és mártirológiai tradícióban jártas emberek voltak, így a mártíromság természetes és kézenfekvő magyarázat, állásfoglalás és világtérképesség lehetett számukra. A mártíromság a legelső kivégzések előtt is már

¹⁸ Brad S. GREGORY, *Salvation at Stake: Christian Martyrdom in Early Modern Europe*, Cambridge (MA) – London, Harvard University Press, 2001, 11.

¹⁹ *Uo.*, 3.

²⁰ David EL KENZ, *Les Bûchers du Roi. La Culture Protestante des Martyrs (1523–1572)*, Seyssel, Champ Vallon, 1997, 11.

„benne volt a levegőben”.²¹ Ez a spirituális és mentalitásbeli predisponáltság a mártírsors, a katolikus intézményekkel való ütközések, illetve a persecutio értelmezésére hamarosan impozáns nyomtatott korpuszt eredményezett.²² A reformáció szerzői szorgosan munkálkodtak azon, hogy az evangéliumi tanítást az új keletű mártírok szenvedésével, illetve halálával kapcsolják össze.²³ Luther maga is részt vállalt ebben a munkálatban. Jakob Probst azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy Hendrik van Zutphen mártíromságáról írjon. Luther eleget tett a kérésnek, megírta Hendrik testvér mártíromságának történetét, amely azonnal könyvsiker lett, ugyanis első megjelenése után hét újabb kiadást ért meg.²⁴

Az evangélikus mozgalommal párhuzamosan jelentőséggel telítődő franciaországi események többnyire hasonló módon zajlottak.²⁵ Az üldözött egyház, amely a király és a királyság, illetve a parlament meg az egyetemek támogatását is élvezte, a hugenotta közösségekkel ütközött, amelyek, akárcsak Luther hívei, a kulturális emlékezetre hagyatkozva, hamar a mártíromság diskurzusához és a mártír alakjának ideológiai jellegű használatához folyamodtak. Az 1535-től Franciaországban véglegesen üldözötté vált Kálvin teológiájában és egész életművében a mártíromság, illetve a persecutiót elszenvető egyház centrális jelentőségűvé vált. A kálvini mártíromság teológiája erőteljesen betagozta önmagába az üldözés politikai valóságát. Az Intitúcióban Kálvin reflexiói a hívőknek a halállal szembeni ideális magatartásmódjára fókuszáltak. Fő igyekezete az volt, hogy az üldözöttekben reményt és eltökéltséget keltsen. Röpirataiban és gúnyos hangnemű vitairataiban az a fő törekvés vezette, hogy rábírja a híveket, hogy különböztessek meg az igaz egyház tagjait a többi kereszténytől. (Ez különösen a nikodémizmus esetében nyert erőteljes illusztrációt.) Levezésében pedig a hugenotta közösségek erkölcsi fegyelmzését célozta meg és gyakorolta.²⁶ El Kenz hangsúlyozza, hogy a kálvini diskurzusban a mártír-fogalom is jól körvonalazható evolúción esik át. Az 1530-as

²¹ GREGORY, *Salvation at Stake*, i. m., 141.

²² Már az 1550-es évek impozáns mártírológiai szövegeinek edíciói előtt, kevésbé igényes, de annál hatékonyabb, gyorsan előállítható-terjeszthető *flugschriften*-irodalomra hagyatkozva biztosították a kellő publicitást a mozgalom számára.

²³ Ennek köszönhetően a legelső áldozatok (Leonhard Keyser vagy Caspar Tauber) szomorú történetei hamar publicitást kaptak, ők nyitották meg a publicitással promoveált kora újkori mártírok sorát. Ezek a kiadványok általában meg nem nevezett szerzők tollából készültek, és legfontosabb funkciójuk az információterjesztés volt. Vö. *Eyn warhafftig geschicht wie Caspar Tawber, Burger zu Wienn in Osterreich für ein Ketzer unnd zu dem todt verurthaylt und auß gefürt worden ist*, Nürenberg, Gutknecht, 1524. Az általam megtekintett példány a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban (HAB) található, jelzete: 148. 26 (25).

²⁴ Wolfenbütelben, a HAB-ban az 1525-ös editio princeps is megtekinthető. Vö. Martinus LUTHER, *Von B. Henrico ynn Diedmar verbrand, sampt dem zehenden Psalmen ausgelegt*, Wittenberg, [s. l.], 1525.

²⁵ Luc Racaute figyelmeztet arra, hogy a mediális-ideológiai harc Franciaországban másként zajlott, mint a német fejedelemségekben. A könyvkiadás legfontosabb műhelyei és fórumai katolikus kezekben maradtak a 16. században, sőt három jelentős intézmény: a parlament, az egyetem és a korona támogatására számíthattak. Így a franciaországi reformáció ideológiai offenzívájára is sokkal erőteljesebb katolikus válaszok, sőt kihívások feleltek, mint a német államokban. RACAUTE, *Hatred in Print*, i. m., 8–9.

²⁶ EL KENZ, *Les Bûchers du Roi*, i. m., 73.

években a mártír lényegében egy teológiai reprezentáció (représentation esentiellement théologique), később már polemikus (polemique) irányultságot kap az 1540-es évek alatt, majd az 1550-es évtizedben olyanfajta konkrétsággal és aktualitással telítődik, amely a reprezentáció jellegét is megszünteti. Ennek a fogalmi és percepcióbeli evolúciónak köszönhetően vált lehetővé a genfi reformátor számára, hogy franciaországi hit-társaival egyetlen közösségbe tartozzék.²⁷

Az 1550-es évek mind az evangélikus, mind a hugenotta mozgalomban alapvetően új fázist jelölnek. Elkészülnek, illetve nemzetközi publicitást nyernek azok a fő egyháztörténeti „nagyelbeszélések”, amelyek a persecutio történetét az igaz és hamis egyház apokaliptikus harcának víziójaként projektálják, továbbá mártírközösségek és –individuumok élettörténeteinek elbeszélésén keresztül szövegezik. Ludwig Rabus német nyelvű mártirológiai munkája az 1552-es, első kiadás²⁸ után újabb edíciókat ért meg 1554-ben, valamint terjedelmében is gyarapodott, hiszen az 1557–1558-as kiadás 8 kötetben tette közzé a népszerű mártírtörténeteket. Ez utóbbi, 8 kötetes változat újabb kiadásban jelent meg 1571–72-ben.

John Foxe előbb latinul elkészült, majd angolul sorozatos kiadásokat²⁹ megért munkája a kora újkor egyik legjelentősebb mártirológiai teljesítménye, és igen jelentős evangélikus recepciója volt. Hugenotta irányból is kapott figyelmet, hiszen Henricus Pantaleonus 1563-ban latin nyelvű mártirológiai beszámolóját az európai persecutióról Foxe Bázselben kiadott 1559-es művének második köteteként tüntet fel, és adta ki együtt a két szöveget.³⁰ Pantaleonus úgy érvelt, hogy mivel Foxe el-

²⁷ Uo., 73–74.

²⁸ Ludwig RABUS, *Historien der Heyligen Außserwölten Gottes-Zeügen, Bekennern und Martyrern, so in Angehender ersten Kirchen, Altes und Neüwes Testaments, zuo jeder zeyt gewesen seind [...]*, Strassburg, Emmel, 1552.

²⁹ Foxe művének kilenc angol nyelvű kiadása ismeretes 1563 és 1684 között. (Ezt előzte meg egy latin változat *Historia rerum [...]* címmel, amely Bazelben 1559-ben jelent meg, Foxe száműzetése alatt.) A több szerző, szerkesztő és nyomdász közös kompilációs erőfeszítésének látványos eredménye ez az egyháztörténeti munka, amely a Mártírok könyve (*The Book of Martyrs*) cím alatt népszerűsödött, és vált a reformáció mártirológiai diskurzusának egyik fő exponensévé. Foxe művének nemcsak egyház- és irodalomtörténeti, hanem komplex szövegszociológiai (sociology of texts) méltatásához lásd: John N. KING, *Foxe's Book of Martyrs and Early Modern Print Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006; *John Foxe and His World*, ed. by Cristopher HIGHLEY, John N. KING, Aldershot, Ashgate, 2002 (St Andrews Studies in Reformation History); illetve *Martyrs and Martyrologies: Papers Read at the 1992 Summer Meeting and the 1993 Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, ed. by Diana WOOD, Oxford, Blackwell, 1993.

³⁰ Henricus PANTALEONUS, *Martyrum Historia, Hoc Est Maximarum per Evropam Persecutionum ac Sanctorum Dei. Martyrum, caeterarumque rerum insignium, in Ecclesia Christi postremis & periculosis his temporibus gestarum, atque certo consilio per Regna & Nationes distributarum, Commentarij. Pars Secunda. Qvum autem in prima parte Martyres saltem Angliae & Scotiae, á D. Ioanne Foxo Anglo, superioribus annis sint annotatae, hac demum secunda nunc primum res memorabiles Martyrum per Germaniam, Galliam, et Italiam á Ioannis Hussi tempore ad praesentem 1563, annum gestae, copiosissime quam uspiam alibi continentur. Quarum Catalogum statim post Praefationem subiecimus. Opus sane omnibus Christianis utilissimum, summaque consolatione & doctrina refertum [...]*, Basileae, Brylinger, 1563. Az általam használt példány Wolfenbüttelben, a HAB-ban található, jelzete: 181. Hist. 2.

sősorban Skócia és Anglia mártírjainak történetét örökítette meg, ő hasznosnak vélte ezt a perspektívát egy európai szemlével kiegészíteni, így aztán a második rész Németország, Franciaország és Itália mártírjainak viselt dolgait beszéli el: Husz Jánossal kezdődően a megírás jelenéig, vagyis 1563-ig (*Martyrum per Germaniam, Galliam, et Italiam á Ioannis Hussi tempore ad praesentem 1563*).³¹

Pantaleonus egyik jelentős forrását – a fent már idézett Rabus mellett – természetesen a hugenotta Jean Crespin, a kor egyik legjelentősebb mártirologusa jelentette.³² Crespin Genfben, 1554-ben jelentette meg francia nyelven írt munkáját.³³ A soron következő újabb francia kiadások közül az 1582-es érdemel külön figyelmet, amely Crespin mellett a hugenotta mártirologia másik jelentős alakjához, Simon Goulart nevéhez fűződik.³⁴ Crespin műve, *Acta Martyrum* címmel, latin változatban is napvilágot látott 1556-ban,³⁵ továbbá a Kálvint fordító Paul Crocius jóvoltából német nyelven is megjelent. Crespin nyelv- és felekezeti recepciójának igen szemléletes példája a német fogadtatás, hiszen Crocius 1606-os, Hanauban kiadott fordítását³⁶ két újabb edíció követte: 1617 (Hanau), 1682 (Bremen).

Ettől a mártirologiai tradíciótól nem függetlenül, sőt ezt gyakorta megtermékenyítve, az 1530-as és 1550-es évek között Kálvin és Paul Viret publicisztikájában teljesedett ki az anti-nikodémia irodalom, melynek népszerű példányai egyaránt terjedtek kéziratos és nyomtatott változatban.³⁷ Kálvin négy szöveggel vett részt ebben a publicisztikában – *L'Epistola* (1537), *Petit traité* (1543), *L'Excuse aux Nicodémites* (1544), illetve *Des Scandales* (1550) –, amit a szakirodalom a nikodémia-vitának (la querelle des «nicodémites») nevez.³⁸ A vita fő tétje nem volt más, mint rábírnai a rejtőzködő hugenotta közösségeket vagy individuumokat, hogy nyíltan vállalják teológiai meggyőződésüket a katolikus francia királyságban, és minden kompromisszumot utasítsanak el, még akkor is, ha ennek a következménye az üldözés vagy a halál lenne. Azok a kompromisszumra hajló félmegoldások, hogy lélekben a kálvini tanítást kell követni

³¹ Uo., IVr.

³² Jean CRESPIN életéhez és munkásságához lásd Jean-François GILMONT, *Jean Crespin, un éditeur réformé du XVIe siècle*, Genève, Droz, 1981; illetve Uő, *Bibliographie des éditions de Jean Crespin, 1550–1572*, Verviers, P. M. Gason, 1981.

³³ Vö. Jean CRESPIN, *Recueil de plvsievs personnes qui ont constamment enduré la mort pour le Nom de nostre Seigneur Iesus Christ, depuis lean Hus iusquaà cette année presente [...]*, [Genève], [Crespin], 1554.

³⁴ Vö. Jean CRESPIN, SIMON GOULART, *Histoire Des Martyrs Persecvtez Et Mis A mort pour la verité de l'Euangile, depuis le temps des Apostres iusques a l'an 1574. Comprinse En dix Livres. [...] Avex deux indices (Noms des Martyrs)*, [Genève], [Eustache Vignon], 1582.

³⁵ Jean CRESPIN, *Acta Martyrum, eorum videlicet qui hoc seculo in Gallia, Germania, Anglia, Flandria, Italia, constans dederunt nomen Euangelio, idque sanguine suo obsignarunt: ab Wicleffo et Husso ad hunc usque diem*, Geneva, apud Io. Crispinum, 1556.

³⁶ Jean CRESPIN, *Groß Martyrbuch und Kirchen-Historien [...] Anfänglich in frantzösischer Spraach beschrieben [...] vnd in teutsche Spraache gebracht [...]*, Hanau, Crocius, 1606.

³⁷ GREGORY, *Salvation at Stake*, i. m., 155.

³⁸ EL KENZ, *Les Bûchers du Roi*, i. m., 98–103.

és csupán külsőleg kell részt venni a katolikus rítusokban, Kálvin heves tiltakozását váltották ki. Az ilyen kompromisszumra hajlók megbélyegzésére használta saját bevallása szerint is a nikodémita megnevezést, az újszövetségbeli Nikodémus analógiáját használva fel e célból, aki csupán éjszaka, titokban látogatta meg Jézus Krisztust, nem vállalva nyíltan közösséget a tanítványokkal: „Car que ont ilz de semblable á Nicodeme? c'est disent ilz, qu'il est venu voir nostre Seigneur de nuit & ne s'est pas declairé estre de ses disciples.”³⁹ Ebből az analógiából kiindulva, további distinkciókat megtéve – négyfajta nikodémita típust különítve el – Kálvin valójában a mártír (ideál)típusának ellentétét jelöli meg a nikodémítá(k)ban.⁴⁰

Ugyanis a Kálvin szerinti ideális magatartásmódot a Makkabeusok példájával lehetne illusztrálni,⁴¹ akiket mártírokként is lehet tisztelni.⁴² Következésképp (és itt válik beláthatóvá a kapcsolat Kálvin nikodémita-ellenes álláspontja és a reformáció mártirológiai tradíciója között) Kálvin intése a nikodémítákhoz valójában mártirológiai „program”, amelyet a hugenotta mártirológiák (Jean Crespin, Simon Goulart) is forgalmaztak és népszerűsítettek. Eszerint a mártírnak el kell utasítania a katolikus vallást, mind tanai-ban, mind rítusaiban. A bálványozás megtagadása az igaz kereszténység felvállalásával és megvallásával függ össze, még akkor is, ha ez a halált jelentené.⁴³

³⁹ Az általam használt Kálvin szövegek a wolfenbütteli HAB állományában találhatóak. Jelen tanulmányban egy 1551-es kolligátumból citálok Kálvin kijelentéseit. Lásd Jean CALVIN, *Petit Traicté monstrant que cest que doit faire vn homme fidele congnouissant la verité de l'Euangile: quand il est entre les Papistes, avec vne Epistre du mesme argument. Ensemble l'Excuse faicte sur cela aux Nicodemites*, [Genève], [Jean Girard], 1551. Jelzete a HAB-ban: 1241. 50 Th. (1). Colligatum. Az idézett szövegrész: uo., 136.

⁴⁰ Uo., 113–120.

⁴¹ A Makkabeusok történetéhez és kultuszához, illetve a kora újkori mártirológiai applikációkhoz lásd Ács Pál, *A Szent Makkabeusok nevei. Erasmus és a magyar protestáns mártirológia kezdetei* = Á. P., „Az idő ósága.” *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 165–185.

⁴² Kálvin, akárcsak sok más kortársa és elődje (például Eusebiosz), tévesen tulajdonítja Iosephus Flaviusnak a Makkabeusokról írt történetet: „le reciteray encore á ce propos, pour plus ample confirmation, vne histoire, qui est en Iosephus & au livre des Machabées. C'est d'Eleazarus & une femme luisive, avec ses sept petis enfans qu'elle auoit. Comme ainsi soit qu'on les voulcift contraindre á manger de la chair de pourceau, ilz aymerent mieux mourir que d'y consentir. il sembleroit de premiere face, que ce auroit esté plustost vne opiniastreté d'endurer la mort pour si petite cause, qu'un zele bien réglé. Mais si nous regardons ou cela tendoit: ilz ne pouuoient autrement faire sans renoncer Dieu. car en les pressant de manger de la chair de pourceau, que Dieu leur avoit defendue: on demandoit vn tesmoignage deus, qu'ilz estoient contents de condescendre á la façon de vivre des Payens. Ceste histoire n'est pas de la sainte Escriture: mais c'est vn fait qui est aduenü á la verité: & non pas fable: si nous honorons ces personnages comme martyrs, & louons leur constance: ne nous conuient il pas condamner ce qui se fait au contraire?” CALVIN, *Petit Traicté*, i. m., 67–68.

⁴³ „Je ne requiers rien d'eux sinon de suiure ce qu'ont fait tant de mille de Martyrs deuant nous, hommes & femmes, riches & poures, petis & grans. Ceste doctrine donc n'est pas vne speculation que i'aye forgé á mon aise: mais c'est celle que les saints Martyrs de Jesus Christ ont medité au milieu de tous les tormens qu'ilz auoyent á endurer. Et par ceste meditation ilz se sont fortifiez pour vaincre l'horreur & la craints de prisons, des gehennes, du feu, du gibet, du glaiue, & de tons les autres genres de mort. S'ilz neüssent eu ceste penseé impriméé en leur cueur: il vaudroit mourir mieux cent fois, que de rien faire contreuenant á l'honneur de Dieu: iamais ilz neüssent eu le courage de se presenter á la mort, pour confesser leur Chrestienté: mais

A franciaországi vallásháború évtizedeiben a hugenották révén a mártírológiai diskurzus néhány fogalmi és politikai szempontból meghatározó ideológiai koncepciót körvonalazott. Így alakult ki a kálvini egyháztanra alapozott igaz egyház (vera ecclesia) fogalma, amelynek egyik fő attribútuma az üldözöttség, amely a tagok, egyének és közösségek számára is *eleve adott, nem pedig választott* életformaként jelenik meg. A politikai eszmetörténet számára ez az egyházfogalom mint „elképzelt közösség” koncepció-típus is jelentőséggel bír, hisz olyan történeti előzményt képvisel, amely a Benedict Anderson által leírt jelenséget a kora újkori felekezeti kultúra politikai szimbolizmusához közelíti.⁴⁴ Továbbá a mártír mint egyéni és közösségi identitásminta, sőt ideáltípus politikai jelentőséggel is bír. Noha a 16. században erőteljesen a felekezeti kultúra és kegyességgyakorlat kontextusában jelentkezik, azáltal, hogy a profán irodalmi gyakorlatban is megjelenik, a kora újkori mártír története/élettörténete mint egy persecutiós tapasztalat narrativizálása mind az individuumok (emlékirat-irodalom), mind a közösségek (história, történetírás, illetve egyháztörténet) szintjén lehetővé teszi a politikai használatot. Akárcsak az egyház esetében, a mártír is igaz keresztény és olyanfajta lojalitást mutat az egyház iránt, amely nemcsak a persecutio és mindenféle megpróbáltatás türelmes elszenvedését (patientia), hanem a halál vállalását is feltételezi. Mind individuális, mind közösségi vonatkozásban ez olyan történeti előzményt jelent, amely a hazaszeretet és hazafiság, tehát a patriotizmus számára szolgáltatott meghatározó érvényű kulturális mintát.

A sajátosan kálvini hozzájárulás ehhez a mártírológiai tradícióhoz és fogalmi készlethez a predestináció fogalma révén valósult meg. Kálvin teológiájában a kettős predestináció tanítása az isteni akarat olyan szuverén megnyilvánulását hirdette, amely az emberiséget kiválasztottakra és megvettetekre osztotta.⁴⁵ Ez utóbbiak sorsa menthetlen és megváltoztathatatlan volt, míg a kiválasztottak a mortificatio-vivificatio révén egy olyan folyamat részeseivé váltak, melynek legutolsó fázisában az üdvösséget tapasztalták meg. A Szentírásra alapozott, via salutis vagy gratiae gradus, a discsőség lépcsőfokainak is nevezett elképzelés a kiválasztottak számára a iustificatio, adoptio, sanctificatio révén biztosította az üdvösség elnyerését. Ez a rituális átalakulás, amelyet a kiválasztottság tudata irányított, Kálvin diskurzusában olyanfajta sa-

---

plustost se fussent laissé induire á honorer les idoles. or leur constance ne nous est pas recitee, afin que nous la louyons seulement: mais á fin qu'elle nous soit pour exemple: & que nous ne renoncions point la verité, laquelle ilz ont si puissamment maintenue: que nous n'aneantissions, & ne corompions point la gloire de Dieu, laquel ilz ont tant estimee, que despendre leur sang pour la feeller & confermer. S'il estoit question d'eschapper par feintise: quand on nous veut faire decliner á idolatrie: il n'estoit ia mestier qu'ilz sexposassent á endurer les tormens qu'ilz ont endurez, car ilz pouuoient adorer Dieu en secret, & faire semblant d'adorer les idoles, pour contenter leurs persecuteurs." *Uo.*, 76–77.

⁴⁴ Benedict ANDERSON, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (revised edition), London–New York, Verso, 1991, 3–12. Magyarul: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. SONKOLY Gábor, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2006 (Atelier füzetek, 8).

⁴⁵ Alistair McGRATH, *Bevezetés a keresztény teológiába*, Bp., Osiris, 1995, 348–349.

játos antropológiát (*l'anthropologie calvinienne*)⁴⁶ eredményezett, amely a mártírt az ideális, Krisztus szenvedéseit átélő és azokban osztozó „szuper kereszténnyé” változtatta, aki számára a via salutis révén a halál, tehát a mártíri áldozat beteljesítése csak egy utazás az üdvösség elnyerése felé.⁴⁷

A kálvini és általában a reformáció képviselői által működtetett mártirológiai diskurzusok mellőzték a középkori hagiográfiai irodalmat, igyekeztek a szentkultusz textusait és motívumrendszerét elkerülni. Inkább egy egyháztörténeti diskurzust alakítottak ki, amely a mártírságot vállaló egyházatyák példáját állította előtérbe (például Cyprianus), ezáltal is hozzájárulva az „invented tradition”-típusú múltteremtéshez. Fontos következménye volt ennek a választásnak, hogy a kora újkor mártírjainak történetét egyháztörténeti nagyelbeszélések kontextualizálták, a csodák és a csodálatos történések jól ismert toposzai helyett. Így a múlt kontinuitását tételező, a persecutiót elszenvedő, illetve az ezáltal megdicsőülő és győzedelmes igaz (vera) egyház, illetve az egyén keresztény (élet)története mint „sikertörténetet” forgalmazódott és vált kulturális, erkölcsi, továbbá teológiai mintává a kora újkor individuumaik és reformált közösségei számára. Az ily módon és a korszak mediális csúcstechnológiái által hatásosan forgalmazott történettípus valójában világkép- és identitás-minta-funkciókat is lefedett, hiszen a mártírnak nemcsak sikertörténete, hanem társadalmi és kulturális presztízse is bőven volt, ő maga prototípusként funkcionált. A *récit martirologique*⁴⁸ a sajátos kálvini antropológia és teológia hatására olyan életviteli és élettörténeti mintát, narratívát és erkölcsi normát testesített meg, amelyek a reformált, a nemzeti egyházak, illetve közösségeik és individuumaik számára saját életük új módon történő elbeszélhetőségét tette lehetővé, annak céljából (is), hogy az individuális életút és tapasztalatok értelmezésén túlmenően az egyházhoz (ecclesia) és a hazához (patria) kapcsolódó lojalitást reprezentálni és érvényesíteni tudják.

III. Magyar applikációk

Az előbbieken során, még ha vázlatosan is, de sikerült néhány olyan összefüggést kiemelni, amelyek a kálvini teológiának az európai reformáció eszmetörténetén belül, a mártirológiai tradíció fenntartásában és működtetésében betöltött funkcionális szerepét igazolták. A mártirológiai diskurzus, a reformáció sajátos történelem/történetiség percepciója következtében, nemcsak felülírta felekezeti érdekeltségek felől a közös keresztény múltra vonatkozó nagyelbeszéléseket, hanem új, közösségre és egyénre is alkalmazható narratív modelleket szintén felszínre hozott és népszerűsített. A továbbiakban arra összpontosítok, hogy első lépésben a *récit martyrologique*-

⁴⁶ EL KENZ, *Les Bûchers du Roi, i. m.*, 118.

⁴⁷ *Uo.*, 85.

⁴⁸ *Uo.*, 123.

nak a magyar kultúrában való megjelenését azonosítsam, majd azokat a sajátos applikációkat és transzformációkat szemlélzem csupán érintőlegesen, amelyek a magyar mártírológiai tradíció és patriotizmus-diskurzusok politikai eszmetörténeti szempontból releváns átfedéseit és kölcsönös meghatározottságát igazolják.

III. 1. A reformáció utáni magyar mártírológia diskurzusai

Jelenlegi tudásunk és forrásismeretünk alapján eléggé lehangolóan fest a magyar mártírológiai tradíció kora újkori története. Az 1550-es évek európai nyomdáiban napvilágot látó latin, francia, német, holland vagy angol nyelvű mártírológiai, egyháztörténeti kiadványok közül egyetlen egynek sem készült el teljes fordítása a 16–17. század folyamán. Noha Foxe művének (*The Book of Martyrs*), pontosabban ennek latin előzményének szöveghatásáról van tudósítás,⁴⁹ más jelentős szerzők, mint Crespin, Goulart, Rabus műveinek fordításáról vagy érdembeli recepciójáról nem tudunk. Az RMK- és RMNy-katalógusok sem cáfolják ezt az állítást, sőt azt is jelzik, hogy a Genfben, Bazelben, Strassburgban nyomtatott folio formátumú mártírológiák előfordulása is eléggé ritka lehetett a Magyar Királyságban és Erdélyben egyaránt. Ez a kép még csak nem is teljesen meglepő, valamiképpen összhangban van Kálvin műveinek a recepciójával. Elég itt arra utalni, hogy az *Institutió*nak is csak 1624-ben jelent meg a fordítása, Szenci Molnár Albertnek köszönhetően.⁵⁰

A helyzet a 17. századra fog változni alapvetően, amikor is a nyugat-európai peregrináció protestáns vonulata – főként a harmincéves háború hatására – sokkal inkább Hollandia és Anglia irányába mozdul el. A puritanizmus hatása, ennek kegyességgyakorlási, egyházpolitikai és kulturális sajátosságai révén a mártírológia diskurzusát is közelebb hozta a magyar érdekeltségekhez. Az első, mártírológiai munkaként elkönyvelhető nyomtatványok csupán a 17. század utolsó harmadában látnak napvilágot: Szöllösi Mihály itt nem vizsgálta 1668-as munkája, valamint a persecutiót saját bőrén megtapasztaló, majd a bujdosókkal társuló Szőnyi Nagy István 1675-ös könyve.⁵¹ A fentiekben jelzett szegényes recepciótörténetet igazolják Szőnyi Nagy megállapításai is,

⁴⁹ Sztárai Mihály a tragikus sorsú, mártír-püspök, Thomas Cranmer mártíromságának történetét ültette át magyarra, feltételezhetően Foxe művének, 1559-es latin kiadásából inspirálódva. Vö. SZTÁRAI Mihály, *Historia Cranmervis Thamas erseknek az igaz hitben valo alhatatosagarol, ki mikor az papa tudomaniat hamisolnaia, Angliaban Maria kiralne aszszony altal szörniü halalt szenuedet. Stárai Mihaly által enekben szereztetett*, Debrecen, 1582. – Erről lásd Ács Pál tanulmányát jelen kötetben.

⁵⁰ Jean CALVIN, *Az keresztyeni religiora és igaz hitre és valo tanitas [...] mostan pedig az magyar nemzetnec, isteni igassagban való épületire magyar nyelvre fordított MOLNÁR Albert*, Hanau, Aubry-Schleich, 1624 (RMNy 1308).

⁵¹ 1675-ben két művet is kiad Szőnyi Nagy István, és mindkettő kapcsolódik a mártírológiához. Az első Gusztáv Adolf svéd király (*Kegyes Vitéz*) történetét adja elő, mint egy jellegzetes récit martyrologique, a másik (*Martyrok Coronaja*) „elméletibb igényű”, ugyanis a bujdosóknak szánt vigasztalás mellett komplex mártírdefiniót és ennek illusztrációit szolgáltatja. – SZŐNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyei, 1675 (RMK I, 1180); Uő, *Kegyes Vitéz [...]*, [Debrecen], [s. n.], 1675 (RMK I, 1174). – Szöllösi Mihály mártírológiai munkájáról lásd jelen kötetben Győri L. János tanulmányát.

amikor művének céljáról beszélve a mártirológiai „szakirodalomról” és annak elérhetőségéről nyilatkozik: „A Martyrologiumok is ritkác, a mellyec vadnak is Deac s’ egyéb idegen nyelveken irattattac [...]”⁵²

Ha Szőnyi Nagy hivatkozásait áttekintjük, szembeötlők a nagyon gyakori utalások Kálvin leveleire, amelyek a hugenotta mártirológia egyik fő forrását képezték. Genfből a franciaországi közösségeket Kálvin rendszerint levélben szólította meg, biztatta vagy látta el tanácsokkal. E szövegek ismeretében sem meglepő, hogy Szőnyi Nagy mártirológiai diskurzusában visszakereshető az a bizonyos *anthropologie calvinienne*, hiszen Szőnyi Nagy is a kálvinista, sőt neokálvinista, puritánus szerzőként nőtt fel, így az egyháztantól egészen a kettős predestinációig azonos teológiai iskolázottságot tudott magáénak. Így Szőnyi Nagy is – a kálvini minta asszimilálása következtében – a mártírban olyan ideáltípust rajzolt meg, aki, mivel biztos a kiválasztottságában, türelemmel és kitartással tűri a szenvedést, vállalja a persecutiót, sőt a halált is. Szőnyi Nagy a következőképpen parafrázeálja Kálvin tanítását a mártírok állhatatosságáról: „Nem kell pedig itt a’ szent Martyroknak, a’ győzhetetlen álhatatosságot a’ magok erejében; hanem a’ Szent Lélek kegyelmében és a’ Jézus Christus érdemében keresni [...]”⁵³ Majd folytatja, hivatkozva Kálvinra, illetve magyar fordítást is mellékelve: „Calvinus János, Lib. Ep. Coll. 197 [...] A’ kinek kezénél vagyon olvassa-el Calvinusnak egészen e’ levelét. Ezeket pedig magyarul summáson így értsed. Igaz dolog ugyan (azt mondgya Calvinus) hogy a’ Martyromságban rettenetes és látásra iszonyu kinoknak képtelen ábrázattya mutogattya magát, melly az álhatatlanokat meg-rémíti jollehet; de isten az ő Martyrit soha nem szokta el hadni: mert Szent Léleknek ereje által, minden kinoknak rettenetességét meggyőzik. Bár akar miképpen fel-készüllyön s’ fel fegyverkezzék-is minden hitünk ellen való fegyverében a’ Sátán; De az Istennek amaz mennyei kegyelme, mellyel a’ Mátyrokban mind tusakodik, s’ mind győzedelmeskedik, magát erősebbeknek, azzal-is meg-mutattya, hogy még a’ kinzásoknak közepette-is a’ Mátyrok a’ Christus nevéreál álhatatosan vallást téznek, és e’ rettenetes harczon győzedelmessen által menven, ha szintén testek meg-emésztetik-is még-is lelkek az egekben diadalmassan áll elő.”

Hasonlóképpen a mártírnak a következetes állhatatosságából adódóan a halállal való szembenézést is Kálvin tanítása alapján végzi el, biztatván a leendő mártírokat: „Hidgyétek-el (úgy mond) Atyámfiak ha szintén arra juttok-is, hogy a’ Mátyromságnak szintén sullyát visellyétek, az Úr Jesus Lelke által ugy meg-erősítettetek, hogy azoknak a’ kisirteteknek terhe alatt, ha szintén a’ ti erőttök azokhoz képest semmi léssen-is, soha Christusnál jobban meg ne fogyatkoztok, ki azokon olly jelles győzedelmet vett, hogy az a’ mi kisirtetinken s’ még halálunkon való győzedelmünknek-is meg csalhatatlan zálogaúl, s’ mint egy fel-emeltetett zászlójáúl fel-tétetett légyen. Minek okáért ha az ő akarattya úgy léssen, hogy az ő ügyét s’ igasságát mind halálíg kellessék óltalmaznotok,

⁵² SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronaja, i. m.*, b8r.

⁵³ *Uo.*, 117.

segéllő kezét-is hidgyétek kinyújtja, hogy mind végig erőssen meg-álljátok. A ti véreteknek pedig legkisebbik csöppjét-is hijában s' haszontalanul földre esni nem engedi.”⁵⁴

Szőnyi Nagy, miután az eléggé tágan értelmezett mártírdefinícióit megosztja olvasóival és a mártírok koronájának elnyerését jelöli meg követendő életvezetési elvként,⁵⁵ világossá teszi, hogy az igaz egyház és a Sátán konfrontációjában oly jelentős szerepet betöltő mártírok egytől egyig kiválasztottak, így üdvözülésük felől is biztosak lehetnek. Szőnyi Nagy tehát a kálvini kettős predestináció tanára építi diskurzusát, melynek centrális eleme, érthető módon, maga a mártír, aki vállalja a száműzetést vagy a halált, állhatatosan és türelmesen, minden zúgolódás nélkül, hiszen az üdvözülés bizonyossága (*certitudo salutis*) adatott meg neki. Ennek a valóságolvasatnak a narratív megjelenítése olyan történettípust eredményez, amelyet a kálvini teológiai alapokon szerveződő mártírológiai kultúrában *récit martyrologique*-nak neveztek. Ezt a történettípust lehet felismerni Szőnyi Nagy munkásságában is. A Gusztáv Adolf emlékének dedikált *Kegyes vitéz* valójában a mártír mint ideáltípus sikertörténetét jeleníti meg. A kegyes király tettei, jellemének kiválósága elegendően építkezik militáris és spirituális erényekből, nemcsak az *athleta christi*, hanem *athleta patriae* toposzra is asszociál. A kegyes király halála, tehát mártíri mandátumának a halál által történő végső beteljesítése eszményi dimenzióba emeli a hőst.⁵⁶ Mindez, érthető módon, következetes összhangban van a kálvini antropológiával (*anthropologie calvinienne*).

A mártírológiai tanítás és a mártírológiai elbeszélés (*récit martyrologique*) még szorosabb összefüggését mutatja Szőnyi Nagy másik művének, a *Martyrok Coronájához* illesztett kis *appendixe*, amely saját élettörténetének egy fejezetét adja elő, nevezetesen a tornai eklézsiából való erőszakos eltávolítását: *Szomorú Üldözetese S' Szamkivetese Szőnyi N. Istvánnak a' Tornai Ecclesiából* címmel.⁵⁷ A katolikusok Habsburg katonai részvétellel, erőszakos módon történő templomfoglalását, Szőnyi Nagy személyes üldöztetésének és kifosztásának történetét megjelenítő narráció egyértelműen és szuggesztív módon vetíti vissza a szerzőre azokat a mártírdefiníciókat, amelyeket könyvében az olvasói számára megjelölt. Célja nem más, mint egy, a kálvini ant-

⁵⁴ *Uo.*, 122.

⁵⁵ Például: „Mártírnak mondatik, valaki a Jézus Christus igasságáru valami modon vallást és bizonyóságot téssen és valaki az Evangeliomi igasság mellett valami módon szenved. Illyen széles értelemmel azért. 1. Mártíroknak mondatnak kik az Istent minden nap tiszta elmével s-buzgó szívből szolgálják, mert annyiban az igazságról téssnek bizonyóságot.” *Uo.*, 1.

⁵⁶ Szőnyi művének az alcíme is tudósít szerzőnk fő célkitűzéséről: „a' nehaj Felseges Sveciai Kiraly Gustavus Adolphus Ritka példájú Kegyes Eletének, Lelki s' testi szabadságért valo Dicsiretes Hadakozásának, Gyözedelminek, a' Luczen-nél lött Diadalmas Harczon valo szomorú el esésének és Svecianak Holmia nevü Anya Városában Gyászos Pompával lött Temetésének rövid Historiaia. Mellyet, Tudos és hiteles Historia-Irokbul hűségessen öszve-szedegtetett és a' Kegyességgel szükségesképpen egybe köttetendő Vitézségnek; mint egy Aczél-Tükörben valo szemlélésére s' követésére; az Isten Dicsőségéjért, Vallásokért s' Hazájok Szabadságájért Bujdosó Igaz Magyaroknak, szemek eleiben függesztett [...]” SZŐNYI, *Kegyes Vitéz*, i. m., A1r.

⁵⁷ SZŐNYI, *Martyrok Coronaja*, i. m., O5r–O8v.

ropológia által körülírt hőstípus életre keltése, és megfeleltetése saját személyének. A narrativizálás és fikcionalizálás művelete gondosan megtervezett, hiszen Szőnyi Nagy történetmondóként/emlékiróként a mártirológus kijelentéseit és tanítását igazolja vissza. Szőnyi Nagy jelleme valósággal tükörképe annak az ideáltípusnak, amelyet könyve elméleti részében bemutat. Kitartó, bátor és mélységesen elkötelezett az egyháza mellett, nem ijed meg a katolikus páterek fenyegetésitől vagy a katonák erőszakosságától. Családjával és kicsiny gyermekével zokszó nélkül vállalja az üldöztetést és a szenvedéseket. Nem hagyja magára a nyáját, titokban visszajár, és hirdeti az igét.⁵⁸

Szőnyi Nagy története tehát lefedi azt az ideáltípust, amelyet a kálvini antropológia közvetített, pontosan azért, mert a kálvini teológia fogalmi apparátusára hagyatkozva olvassa és értelmezi a valóságot mint tapasztalatot. Ha mindehhez Szőnyi Nagy más forrásokból is visszaigazolt élettörténetét mint kontextust használjuk, aligha vonható kétségbe, hogy saját üldöztetése elbeszélésére nemcsak egy jellegzetesen kálvinista modellt használt, hanem felekezeti identitását is performálta az elbeszélésen keresztül.⁵⁹

Irodalomtörténeti szempontból rendkívül fontos pillanat ez: az 1675-ös kiadványnak az élettörténet egy fejezetét elbeszélő appendixszel együtt történt publikálása. Szőnyi Nagy a legelső nyomtatott élettörténet vagy vallomás szerzője, tehát a legelső, életében „publikáló emlékiróként” definiálható szerző. A magyar irodalomban a legelső, nyomtatott változatban is terjesztett élettörténeti narrációt készítette el. Míg a rendkívül népszerű Cserei Mihály vagy Bethlen Miklós emlékiratai mint élettörténeti narratívumok kizárólag kéziratosan terjedtek a 19. századig és a kéziratosság mint médium korlátainak jegyeit viselték magukon, Szőnyi Nagy élettörténete úgy nyert kora újkori (köz)ismertséget, hogy a későbbi irodalomtörténeti kanonizációból teljességgel ki is maradt. Szőnyi Nagy műve mint nyomtatott szöveg lényegesen kedvezőbb mediális lehetőségekkel nézett a recepció elébe, mint bármelyik kedvelt és közkezen forgó kézirat, ráadásul az élettörténet-típus erős ideológiai kontextualizálást kapott, hisz a mártirológiai programot illusztrálta. Továbbá Szőnyi Nagy műve a politikai és teológiai diskurzusok olyan ambivalens határmezsgyéjén helyezkedett el, amely mindkét irányban felhasználhatóvá tette a szöveget, illetve az általa népszerűsített embertípust mint hőstípust, illetve a szenvedéstörténetet mint élettörténeti narratívumot vagyis történettípust. Meggyőződésem, hogy a kora újkori emlékirat irodalomtörténetében – túl a régi magyarázaton, miszerint az emlékirás a történetírás egyik oldalhajtsága⁶⁰ – fel kell ismernünk a mártirológiai tradíció meghatározó impaktusát

⁵⁸ Uo., O7r–O7v.

⁵⁹ Szőnyi hollandiai peregrinációja után Tornán nyert lelkipásztori állást, azonban innen 1671. március 11-én, katonai beavatkozással támogatott fellépéssel a jezsuiták elűzték. Egy ideig még a környéken lappangott, majd Debrecenben ajánlottak neki lelkipásztori állást, innen aztán Zilahra ment első papnak (1672). 1675-ben a bujdosók táborába szállt, ezek prédikátora lett. Lásd ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 615.

⁶⁰ Bartoniek a 17. századi erdélyi emlékirat-irodalmat a korabeli történetírás egyik jelentéktelen követ-

is, amely az élettörténeti beszámolókhöz identitásmintát (hőstípus) és narrációs modellt (történettípus) szolgáltatott. A Szőnyi Nagy művének kiadása utáni legfontosabb emlékiróknál (például Komáromi János, Bethlen Miklós, sőt Cserei Mihály) mindkét elem, a hőstípus és a történettípus is megjelenik, továbbá mindkettő visszavezethető a mártírológiai kultúrára (culture martirologique) illetve a mártírológiai elbeszéléstípusra (récit martirologique).

Szőnyi Nagy mártírológiájának politikai alkalmazhatósága erőteljesebb, mint a hugenotta típusú applikáció, sokkal inkább a Foxe által képviselt angliai programra emlékeztet.⁶¹ Angliában a reformáció a nemzeti egyház és implicit módon a nemzet, illetve haza fogalmak történeti artikulációjával esett egybe, mihelyt VIII. (Tudor) Henrik önmagát tette meg az egyház fejévé. Ez az európai viszonylatban példátlan politikai cselekedet,⁶² és az ennek következtében kibontakozó új helyzet igen sajátos módon adott hozzá egy „nemzeti” dimenziót az angliai egyház reformációjának történetéhez. Szőnyi Nagynál is tetten érhető a kettő egybekapcsolása, annál is inkább, mivel fellépésének, művei publikálásának történeti kontextusa – az 1670-es gyászévtized, a felső-magyarországi, Wesselényi, Teleki majd Thököly irányítása alatt végbemenő fegyveres ellenállási kísérletek ideje ez – olyan „politikátörténeti” pillanat, amelyben a meghatározó ideológiai irány és program a „nemzeti” szabadság visszaállítása. Az evangélikus és kálvinista papok persecutiója, az erőszakos térítés, illetve a bujdosók katonai ellenállása a Habsburg hatalommal szemben közös ideológiát és politikai programot eredményezett mindazok számára, akik az ellenállással egyetértettek. Ez valósul meg Szőnyi Nagy diskurzusában is. A „lelki s testi szabadság” szintagma Szőnyi Nagy koncepciójának egyik centrális elemét képezte. Művében, a *Kegyves Vitéz*ben közölt Gusztáv Adolf históriájával egy olyan összefüggés megteremtése volt a célja, amelyben az (igaz) egyház védelme és a szülőföld védelmezése, sőt mindkettő felszabadítása elválaszthatatlan. A felekezetiileg koncipiált szabad vallásgyakorlat és a politikai természetű szabadság e diskurzus-

---

kezményeként fogta fel: „A XVII. századi erdélyi magyar történetírásnak másik, még a XVII. századba visszanyúló, történetírás-történeti szempontból jelentéktelen, bár a modern történetkutatásnak jó forrásokat szolgáltató ága a gazdag emlékirat- és naplóirodalom.” BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, s. a. r. RITÓÓK Zsigmondné, Bp., MTA, 1975, 446.

⁶¹ Az angliai reformáció korai történetén belül a Foxe-féle mártírológiai diskurzus megnyilvánulása a politikai eszmetörténet számára olyan klasszikus eset, amely a kora újkori nemzettudat és nemzeti érzés mint patriotizmus/protonacionalizmus genezisének komparatív jellegű magyarázatát teszi lehetővé. A már fentebb hivatkozott, klasszikusnak számító szerzőkön (Kantorowicz, Haller) kívül megemlítem a következőket: *Catholics and the 'Protestant Nation': Religious Politics and Identity in Early Modern England*, ed. by Ethan SHAGAN, Manchester, Manchester University Press, 2005; Lacey Baldwin SMITH, *Fools, Martyrs, Traitors. The Story of Martyrdom in the Western World*, New York, Alfred A. Knopf, 1997; John R. KNOTT, *John Foxe and the Joy of Suffering*, *Sixteenth Century Journal*, 1996/3, 721–734; ROSS BARTLETT, *John Foxe as a Hagiographer: the Question Revisited*, *Sixteenth Century Journal*, 1995/4, 771–789; Ronald E. SHIELDS – James H. FORSE, *Creating the Image of a Martyr: John Porter, Bible reader*, *Sixteenth Century Journal*, 2002/3, 725–734.

⁶² KANTOROWITZ, *The King's Two Bodies*, i. m., 207–210.

ban egybeesnek. A kegyes király életét, de főként tetteiből kiolvasható jellemének főbb vonásait Szőnyi Nagy programszerű elvárásokba transzformálta. A bujdosó prototípusának mindenekelőtt a kegyesség és vitézség elidegeníthetetlen kettőségét kellett felvállalnia, hisz a bujdosás, de főként a harc során Istene dicsőségéért, a vallása és hazája szabadságáért küzdött és tette kockára életét.

Szőnyi Nagy programjában az ellenállás láthatóan a fizikai harc és a vallásos, főként felekezeti ellenzéki kettősét igyekezett azonosítani annak érdekében, hogy mind a bujdosók katonai ereje, mind a reverzálisokat elutasító, így száműzött evangélikus és kálvinista papok ideológiai és politikai potenciálja a nagy közös célt, a testi-lelki szabadság végső kivívását szolgálja. Következésképp Szőnyi Nagy a mártírban azt a kálvinista teológiai fogalmak szerinti kiválasztott egyént definiálta, aki nemcsak a felekezeti értelemben felfogott egyházának (ecclesia reformata), hanem egy másik entitásnak, a hazának (Patria) is tökéletes elkötelezettje.⁶³ Ily módon válhatott Wesselényi Pál, a bujdosók fővezére is mártírrá, akinek Szőnyi Nagy a *Martyrok Coronáját* dedikálta:

„Ha azért meg-gondolja akar ki-is Tekintetes Uram! a' Nagyságod hazája, nemzete, hiti, vallása, sőt az Isten ügye s' dicsősége mellett való szent buzgóságát e' keserves számkivetésben, s' az hadak mellett való nyughattalan quartélyozásban, mennyi alkalmazhatatlanságot, boszszúságot, mennyi méltatlanságot, hevet, hideget, ételében, italában való rövidséget szenvedet, mely sokat munkálkodott s' mely sokat költött, kézen talállya okát, miért hogy e' Martyrok Coronáját Nagyságodnak ajánlom. A' Martyrok Coronáját Nagyságodnak-is fejében illetem azért: Mert én Nagyságodnak akár üldözésebeli keserves számkivetését, akár vallása mellett való sok kárvallását, s' akár az Isten árva ügye mellett való sok költségét s' szent buzgóságát tekintsem, Nagyságodat könnyen a' Mátyrok közzé számlálom, azok szerint mint az első Részben meg-irtam. Láttya az egész Magyarország, hogy Nagyságod, igaz vallása mellett sem a vérét nem drágállya, sem életét nem kéméli mind halálig. Azért tovább-is forrjon Nagyságodban az Isten dicsőségéhez való buzgóság s' tartson számot a' Mátyrok Coronájára.”⁶⁴

Összegzésképpen megállapítható, hogy a kálvini megalapozottságú mártirológiájában Szőnyi Nagy István olyan ideáltípust formázott meg, amely nemcsak az igaz egyház szenvedéseiben osztozó mártírt testesítette meg, hanem egy olyan politikai értelemben vett profán lojalitás elkötelezettjét is, aki a hazához, a *pátriához* való következetes kitartását is bizonyította mártíromságával, azaz *patriotizmusával*.

⁶³ Szőnyi Nagy István mártirológiáját és ennek hatását Komáromi Jánosra előadásban méltattam az MTA Irodalomtudományi Intézete által szervezett konferencián (*Identitás és kultúra a török hódoltságban*, Esztergom, 2008. szeptember 18–20.). Az előadásban elhangzott, illetve az írott változatban olvasható, Komáromi János és Szőnyi Nagy István mártirológiai gondolkodására vonatkozó megállapításaim bizonyos részeit beemelem jelen dolgozat argumentációjába is. Vö. Tóth Zsombor, *Extra Hungariam non est? – Komáromi János törökországi experienciája = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál, Bp., Balassi, 2012, 505–523.

⁶⁴ SZŐNYI, *Martyrok Coronája, i. m.*, 5br–v.

III. 1. 1. *Applikáció és átvitel: Komáromi János példája*

Komáromi János Teleki Mihály secretariusus és bizalmi embere volt, ám gazdája halála a zernyesti csatában alapvetően megváltoztatta életét. Átállt a kurucokhoz, Thököly Imre titkára lett, kitartóan szolgálta egészen élete végéig. Naplója tanúsága szerint a zentai csata (1697) után előbb Konstantinápolyba, majd Nicomédiába kísérte.⁶⁵ Hű szolgálatát mi sem bizonyítja meggyőzőbben, minthogy mind Zrínyi Ilona (1703), mind pedig Thököly (1705) halálos ágyánál ott volt, ápolta, imádkoztatta, bátorította mindkét haldoklót, sőt temetésüket is megszervezte.⁶⁶

A Török Birodalomban eltöltött idő (1697–1705) alatt nemcsak titkári tisztét végezte lelkiismeretesen, hanem sokat utazott, naplót vezetett, és 1699-ben Konstantinápolyban lefordította a német jezsuita Hieremias Drexel *Gymnasium Patientiae* című művét.⁶⁷ Thököly halála (1705) után hazatért, Rákóczi támogatását élvezte, de 1711-ben pestisben meghalt. Törökországi tartózkodásuk alatt, miután Konstantinápolyt császári utasításra elhagyták, Nicomédiába kellett menjenek. Naplójának 1701-es bejegyzése szerint szeptember 24-én kötöttek ki, és csak másnap, szeptember 25-én foglalták el a számukra kijelölt szállást. Nicomédiába érve a jelentős olvasottsággal, műveltséggel bíró Komáromi János azonnal Diocletianusra és a korai keresztényüldözésekre gondolt: „Ebben az helyben öntetett ki Diocletianus s más pogány császárak idejében amaz sok ezer martynomok vérek, s ehez nem messze egy völgyben, hogy ordítások, jajgatások a városban ne hallatnék. – Úgy tetszett, könyebségemre lett, hogy az mi mártýromságunk is ide volt rendeltetve. Dicsőség a nagy Istennek érte.”⁶⁸

A latinból végzett fordítás (*Békességes Tűrésnek Oskolája*, 1699) címében önmagát édes hazája mártírjaként (sőt a naplóban Thökölyt és egész kíséretét is mártírokként) definiáló Komáromi nem véletlenül fogalmazott így. Komáromi szöveg- és fogalomhasználatát vizsgálva annak lehetünk tanúi, hogy a kálvini teológiából építkező mártírológia hogyan applikálódik és transzformálódik egy politikai gondolkodási és íráshabitusban. Komáromi a persecutiót a politikai emigrációval azonosítja, továbbá – megőrizve a kálvini antropológia által megformázott mártírtípust – önmagára, illetve az emigráció tagjaira alkalmazza a gondolati sémát. A transzformáció jelentőségét az adja, hogy Komáromi és társai, noha a persecutiót elszenvető mártírokhoz hasonlóan bizonyára szenvednek és nélkülöznek, ők mindezt nem az igaz egyházért (ecclesia), hanem, saját bevallásuk szerint, a *hazáért* (patria) teszik meg és tűrik el. Noha jellemük kivételessége, akárcsak a mártírok esetében, a türelmes szenvedést és áll-

⁶⁵ Késmárki Thököly Imre secretariususának KOMÁROMI Jánosnak Törökországi diariumja s experientiája, kiad. NAGY IVÁN, Pest, Ráth Mór, 1861.

⁶⁶ KOMÁROMI Jánosnak Törökországi diariumja, i. m., 81–90.

⁶⁷ *Békességes Tűrésnek Oskolája*, Mellyet Édes hazáján kívül való boldogtalankodásában Deákbul magyarra fordított KOMÁROMI János, Magyarországi s Erdélyi bujdosó Fejedelem Secretariussa, s édes Hazája Martyrja. A fordítás eredeti mp. kéziratát Erdélyben találtam meg, a szöveg kiadásra történő előkészítését elkezdtem.

⁶⁸ KOMÁROMI Jánosnak Törökországi diariumja, i. m., 76.

hatahatóságot mint attribútumot hordozza, motivációjuk és lojalitásuk oka nem teológiai, hanem egy újfajta érzelem, a haza iránt érzett elkötelezettség, vagyis a patriotizmus.

Az *amor patriae*, akárcsak a *pro patria mori* gondolata természetesen már a középkorban használatban volt,⁶⁹ ám a patria fogalma ritkán esett egybe azzal a politikai entitással, amelyet a kora újkorban jelölt. Másrészt, akárcsak a hazáért való meghalás priviligiuma, az érzelem is csak bizonyos társadalmi rétegek önreprezentációjában és identitásában kaphatott helyett. Komáromi fogalomhasználata elmozdulást mutat ehhez a középkori tradíciótól, de a kálvinista mártirológiához képest is. Megszűnteti a felekezeti meghatározottságot,⁷⁰ és a mártíromságot, vagyis a patriotizmust olyan identitáskomponensként mutatja fel, amely a felekezeti, nyelvi hovatartozástól függetlenül, asszimilálható, elnyerhető, ha egy adott individuum vagy közösség egy magatartásmódot elsajátít és következetesen performál.

Komáromi Szőnyi Nagyt abban is követi, hogy ő maga is teoretikusa, majd illusztrálója, azaz élettörténeti elbeszélője a mártíromságnak, pontosabban ennek applikált és transzformált változatának. A jezsuita Drexel aszketikus célú munkáját (*Gymnasium Patientiae*) az emigrációt mint persecutiót elszenvedő mártírok kézikönyvévé alakítja a fordítás során. Hiszen olyan szöveget igyekezett készíteni, amely a szenvedésben, megpróbáltatásokban elgyengülő, megtorpanó mártírok, azaz patrióták számára erőt, bizonyosságot nyújt, és a további kitartást segíti. Érdekes módon kontextualizálja ezt a napló, amely érthető módon, egy a *Békességes Tűrésnek Oskolája* által promoveált ideáltípusnak megfelelő magatartású Komáromit jelenít meg az élettörténeti narrációban.

Konklúzióként megállapítható, hogy Komáromi, noha eltávolítja a mártirológiai tanítást a kizárólagos egyháztörténeti kontextustól, annak fő jellemzőit megőrizve alkalmazza, illetve úgy transzformálja/applikálja saját és társai helyzetére, hogy koherens módon jeleníthesse meg az emigráció politikai jelentőségét és érvényességét. Továbbá a *récit martyrologique* is felismerhető diskurzusában: amikor a maga vagy közvetlen környezete élettörténeti beszámolóját végzi, egyértelműen a mártirológiai elbeszélésre mint élettörténeti narratívumra hagyatkozik.

Komáromi példája azt sugallja, hogy negyedszázad elteltével a Szőnyi Nagy-féle mártirológiai diskurzus szervesen betagozódott a magyar politikai gondolkodásba. Egy kezdeti, felekezeti behatároltságú fázis után, az 1670–1680-as évtizedben olyan kulturális átvitelek/átvételek tárgya lett, amikor a szenvedő egyház mártírjainak politikai szempontból erőteljes diskurzusát a haza és az érte szenvedők, hasonlóképpen magasztos és politikailag releváns sémája írta fölül.

⁶⁹ Ernst KANTOROWITZ, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, *American Historical Review*, 1951/3, 472–492.

⁷⁰ A kálvinista Komáromi beszámolója a lutheránus Thökölyről példázza ezt. A meghalt fejedelemnek emelt síremléket bemutatva írja Komáromi: „mind láthatják, és mondhatják, az mint méltó is, hosszas bújdosásáért, édes hazája s nemzetségeért való mártíromságáért szegénynek: *Requiescat In Pace. Amen*” KOMÁROMI Jánosnak Törökországi *diariumja*, i. m., 89.

III.1.2. *Applikáció és szintézis: Bethlen Miklós esete*

Bethlen Miklós a teljes magyar irodalom kánoni nézetében is az egyik legfontosabb szerzőnk. Műve(i) – ha csak a magyar nyelven megírt élettörténeti beszámolóját (*Élete leírása magától*) és az ugyancsak fogságban keletkezett *Imádságoskönyvét* tekintjük – a régi magyar irodalmi próza korpuszának kimagasló alkotásait testesítik meg. Az a szakirodalmi megállapítás, miszerint Bethlen Miklós emlékirata (ezen értendő az élettörténeti beszámoló, az azt felvezető *Elöl járó beszéd* és az *Imádságoskönyv*) a magyar emlékirat-irodalom csúcspontját képviseli, aligha vitatható, legfeljebb a kijelentést fenntartó argumentációt érdemes felülvizsgálni és kiegészíteni.⁷¹

Bethlen Miklós esetében – túl a kitűnő neveltetésen és iskolázottságon az impozáns peregrináció és a politikai pálya, amely származása, családja és apja befolyásának köszönhetően (is) alakult oly látványosra – vitathatatlan, hogy tehetsége mellett erőteljes kálvinista spiritualitása is nagymértékben befolyásolta egész életvitelében és implicit módon írói-politikusi munkásságában. Az emlékirat legutóbbi edíciója mellett Jankovics József kitaró munkálkodásának eredménye Bethlen Miklós levelezésének és röpiratainak kiadása.⁷² Ezáltal vált áttekinthetővé ez az impozáns életmű és lenyűgöző íráshasználati habitus, amit Bethlen kialakított. A több nyelven (magyar és latin) és több műfajban (levél, emlékirat, röpirat, imádság stb.) megszólaló diskurzus olyan teológiai, történeti és politikai tradíciókat mutat meg, amelyek összetett én-reprezentációt (self-fashioninget) és valóságéffektusokat eredményezve hozzák létre az élettörténeti narrációt.⁷³ Jankovics József megállapítása szerint Bethlen Miklós esetében olyan „én-ontológiáról” kell beszélnünk,⁷⁴ amely az identitást komplex szerepkörökben hozta létre, a levélírótól a történetíróig, beleértve a kegyes hívőt, a mártírt, sőt a próféta. Az íráshasználat az önreprezentációtól elválaszthatatlan, és megszakíthatatlanul érvényben lévő, folytonos feladat számára. Az önreflektáltságnak ilyen fejlett, mai fogalmaink szerint (szép)írói érzékenységgel sehol máshol nem találkozunk a régi magyar irodalom prózájában.

Bethlen Miklós kálvinista és puritánus teológiai iskolázottságának⁷⁵ köszönhető-

⁷¹ HOPP Lajos, *A korszerű főúri és nemesi irodalmi törekvések. A személyes vallásosság és nemzeti politika = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 333–350; illetve BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás* = B. I., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 252.

⁷² BETHLEN Miklós *Levelei*, összegyűjtötte, s. a. r., a bevezető tanulmányt, tárgyi jegyzeteket, mutatókat írta JANKOVICS József, a magyar nyelvi jegyzeteket írta NÉNYEI Gáborné, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6).

⁷³ Erre a tézisre épült a Bethlen Miklósról írt doktori disszertációm, illetve egyszersmind ez jelentette a megvédett értekezés könyvvé alakított változatának koncepcióját is. Vö. TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40).

⁷⁴ JANKOVICS József, *Ex Occidente...*, Bp., Balassi, 1999, 119–131.

⁷⁵ Bethlen emlékiratában név szerint is megemlíti két jelentős puritánus teológus nevét, Amesius és Perkinst, akiknek a műveit olvasta. De ezen túlmenően az élettörténeti beszámolója, illetve imádságos-

en az európai latin nyelvű, sőt a magyar mártirológiai tradícióval való inspiráló találkozására bizonyosnak tekinthető. Főúrként, politikusként és kálvinistaként is egy olyan identitás konstruálásán dolgozott folytonosan, amely a mártíri identitásminta mély asszimilálását, az ezzel való lényegi belső önazonosulását bizonyítja.⁷⁶

Ha kilépünk az irodalomtörténeti megközelítés korlátai közül, és a Bethlen által írt szövegeket mint ego-dokumentumokat tekintjük, világossá válik, hogy a mártirológiai tanítás és az általa implikált kálvinista antropológia (anthropologie calvinienne), illetve a mártirológiai elbeszélés (récit martyrologique) erőteljesen jelen van e szövegekben, és jelentős szövegartikuláló hatást fejt ki. Bethlen Miklós teológiai iskolázottsága erőteljesen kálvinista, amely a kálvini tanításra alapozott puritanizmus tradícióját követi. A predestináció, a gratiae gradus, a mortificatio vagy a kálvini egyháztan alapjait már gyermek- és ifjúkorában elsajátította, hiszen Apácai keze alatt Amesius munkáit ismerte meg,⁷⁷ fogságában pedig Perkinst olvasott.⁷⁸ Mindezt a hosszas peregrináció és az olvasásra való hajlama további élete során ugyancsak ebben a teológiai irányban mélyítette el. Továbbá tisztában volt a persecutio 17. századi magyar és európai eseményeivel is, figyelemmel kísérte ezeket, sőt azonosult a magyar gályarab prédikátorok szenvedéseivel, akiket levélben meg is szólított.⁷⁹ A beszédmód, amelyre Bethlen hagyatkozik ebben a szövegben, a consolatio diskurzusa, amelyet Luther és Kálvin is nagyon gyakran alkalmazott, amikor a persecutiót elszenvedő evangélikus és lutheránus közösségeket kitartásra, sőt a mártíri sors vállalására, viselésére buzdították. A consolatio témája, összekapcsolódva a persecutióval, gyakori előfordulása volt a 16–17. századi mártirológiai irodalomban, amivel Bethlen hosszú peregrinációja alatt biztosan szembesült.⁸⁰ Továbbá a magyar és az európai kálvinista egyház iránti elkötelezettségét élete során kurátorságával, adományaival, anyagi és szellemi támogatásával is állandóan bizonyította.⁸¹

---

könyve is kellőképpen illusztrálja puritánus irányultságú teológiai műveltségét. Vö. TÓTH, A koronatanú, i. m., 164–174.

⁷⁶ E tétel részletes kibontását végeztem el a Bethlen Miklósról írt könyvem V. fejezetében (*Személyiségkonstrukciók. Az Én képzetei*). Vö. TÓTH, A koronatanú, i. m., 147–193.

⁷⁷ Mikor önéletrésében tanulmányairól számol be, említi, hogy Apácai „Publice a theológiában Amesiusnak a Medulláját [...] tanított[a].” KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, i. m., 552.

⁷⁸ „Perkinsiusnak egyik munkáját olvasom vala [...]” *Uo.*, 1032.

⁷⁹ Ez a latin nyelvű szöveg (*Epistola Nicolai Bethlen [...] ad Ministros Exules tam Helveticae quam Augustanae Confessionis, ex Hungaria per hodiernam persecutionem ejectos [...]*) nyomtatásban az *Apológiához* csatolva jelent meg. Vö. *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungariae [...]*, Utrecht, Clerck, 1678 (RMK III, 2938). Magyar fordítását Ráczy Károly végezte el. Vö. BETHLEN Miklós *Levelei*, i. m., 1159–1180.

⁸⁰ Bullingernek az igaz egyház üldözéséről írt német nyelvű művének latin fordításában a consolatio egyik klasszikus változata olvasható. A mű XVIII. fejezete a vigasztalást (*Consolatio in persecutionibus, & adhortatio ad patientiam & constantiam*) a száműzetést elszenvedőknek ajánlja, akiket arra int, hogy türelemmel és kitartással viseljék szenvedéseiket. Vö. *De persecutionibus Ecclesiae Christianae, Liber ab Henrico Bullingero Tigurinae ecclesiae ministro Germanice conscriptus, & ex Germanico sermone in latinum conuersus per Iosiam Simlervm Tigurinum, Tigvri, apvd Cristophorum Froschoverum*, 1573, 80v–97r.

⁸¹ A Bethlen család az erdélyi református egyház és intézményeinek jelentős támogatója volt, elég itt az

Ebben az élettörténeti mikrokontextusban – amely részint kálvinista iskolázottságát bizonyítja, másrészt az igaz egyház sorsa, különösen ennek persecutiója iránti figyelmét és segítő szándékát mutatja – aligha meglepő, hogy az élete folyamán keletkezett ego-dokumentumokban az élettörténeti tapasztalatokra reflektáló beszámolók kivétel nélkül olyan élettörténeti narrációk révén valósultak meg, amelyek a mártíromság teológiájának, antropológiájának mély asszimilálást jelzik. Vagyis Bethlen Miklós iskolázottsága, neveltetése, főúri és közéleti-politikai jelentősége következtében is a kálvinista elitnek azt az – egyház iránt és egy sajátos értelemben vett haza iránt – elkötelezett típusát testesíti meg, amely a mártíri identitást jelölte meg identitás-performanciája legfőbb mintájaként. Ebből következik az is, hogy minden egyes hosszabb vagy rövidebb befejezett vagy jelzésszerű elbeszélési kísérlete életének a mártíri identitás és a mártírológiai elbeszélés jegyében valósul meg. Szőnyi Nagyhoz és Komáromihoz mérten, akik alapvetően alkalmi szerzők, hisz életük egyetlen tapasztalatát és szakaszát, a persecutiót és a politikai emigrációt narrativizálták a mártírológiai minta felől, Bethlen nem egyetlen esemény-sort, tapasztalatot narrativizáló, alkalmi szerző, hanem egyfajta *redacteur*, szerkesztő, aki magyarul és latinul, levélben, emlékiratban és röpiratban ugyanazt a poétikai, homiletikai és teológiai értelemben vett elbeszéléstípust és mintát követi. Legelső élettörténeti beszámolója latin nyelven keletkezett, 1704-es perbefogása eredményeként, de már címében világossá teszi a récit *martirologique* imitálásának intencióját: *Sudores et cruces Nicolai Comititis Bethlen*.⁸² Az elbeszélés a mártírológiai tradícióból jól ismert szüzsét bontja ki, az önfeláldozás, önmegtagadás és az igazságtalan büntetés zokszó nélküli elfogadását; a persecutióknak – ezúttal inkább hatalmi-politikai ármányra asszociál – a köz érdekében történő felvállalását. Mindez egyértelműen a mártíri identitás artikulációjához vezet. A halállal, sőt az erőszakos halállal – Bethlen ellen a vád felségárulás volt – szembeni álláspontja a mártírok tiszta lelkiismereten edződött állhatatosságát idézi: „[...] és bármit tartogat is még számomra a sors, az az egy haláломig vigasztal, hogy [...] szolgálni akartam Istennek, a fejedelemnek, a hazának és a lelkiismeretnek, ártani pedig senkinek sem.”⁸³

A magyar nyelven 1708–1710 között keletkezett emlékirata bevezetőjében tett megállapításait eddig kizárólag a kancellár literátori öntudatával hozták összefüggésbe, ám többről van itt szó, minthogy Bethlen (ál)szerénykedve igyekezne publicitást kérni szövegének. Bethlen a következőket állapítja meg: „Nem is kívánom én, hogy a világra kibocsássák ezt az írást, mert azzal nékem semmit nem használnának, s talán magoknak ártanának véle. Sőt, sok emberrel se közöljék, nisi ob gravissimas causas, ha tudós, jámbor vallásunkon való emberekkel; és ha azok úgy ítélik, hogy az Isten

---

udvarhelyi kollégium alapítására utalni. Vö. Kis Ferencz, *A székelyudvarhelyi ev. ref. Collegium történelme*, Székelyudvarhely, [s. n.], 1873, 10–11.

⁸² *Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei* = BETHLEN Miklós *Levelei*, i. m., 1180–1209.

⁸³ *Uo.*, 1183.

dücsősége és a reformáta evangelica ecclesia épületi elémozdítottatik közönségessé tétele vagy kibocsátása által; és ha nékik veszedelmek, bosszúságok és az én nevem megcsúfoltatása és abból őmagoknak megszorodása nem következik belőle, melyben jól megnézzék az üdőt, állapotot és az embereket. Így, mondom, ha igen jó, tudós ember deákra fordítja s kibocsátja, lássák, ő dolgok; mert ebben énérettem semmit se cselekedjenek, minthogy én is ezt nem annyira magamért, mint őérettek és a posteritásért írtam. [...] De mind ő [ti. a felesége – T. Zs.], mind mások, kivált Erdélyben s Magyarországon, úgy hiszem, tanulhatnak sokat belőle, valakik isteni félelemmel és keresztyéni alázatossággal, szeretettel fogják olvasni. Azért is, ha ugyan kibocsátják, nemcsak deákul, hanem magyarul is bocsássák ki.”⁸⁴

Két dolgot kell felismernünk. Az első felismeréshez a következő kérdés megválaszolása szükséges: melyik az a történetípus, amelynek a közönségessé tétele vagy kibocsátása által a „reformáta evangelica ecclesia épületi elémozdítottatik”? Kétségtelenül nem egy profán emlékirat vagy történetírói munka, hanem ezeknek a diskurzusát is, egy, jellegzetesen a reformáció idején kifejlesztett történetiség jegyében használó, az ecclesia történetét is dokumentáló mártirológiai elbeszéléstípus (récit martyrologique). Bethlen angliai és nyugat-európai peregrinációja során biztosan szembesült Foxe, Crespin, Rabus vagy Goulart mártirológiai alkotásaival, sőt ezek újabb kiadásaival is. A folio formátumú, több kiadást is megért művek általában (élet) történeteket közlétező elbeszélések, ahol az egyéni létsors, vagyis a mártír élettörténete nemcsak az egyház üldöztetésének dokumentálását szolgálja, hanem az olvasók meggyőzését is a potenciális mártíri szerep betöltésére. Bethlen tehát saját élettörténetét egyértelműen ebbe a kategóriába sorolta, ezért állította, hogy az egyház épülését szolgálhatja. (Itt Bethlen azt a reformátori vélekedést igazolja vissza, hogy az igaz egyház egyik ismertetőjele az üldözés, a persecutio elviselése.) Továbbá a befogadás mikéntjét is megjelölte: nem lektürként olvasandó, hanem isteni félelemmel és keresztyéni alázatossággal, szeretettel. Ez a sajátos befogadásmód, illetve az elbeszélés funkciói, vagyis az egyház épülése azt bizonyítják, hogy Bethlen Miklós saját élettörténetének megalkotásában a récit martyrologique narratív modelljét imitálta.

A második felismerés szintén ezzel függ össze. Bethlen javasolja, sőt elvárná, hogy ha publikálásra kerülne sor, akkor a szöveget fordítsák latinra, és így adják ki, sőt egy magyar kiadást is készítsenek. Itt nemcsak Bethlen Miklós félig titkolt szerzői ambícióival szembesülünk, hanem olyan poétikai és műfaji megfontolásokkal, amelyek az első felismerésből származnak. A fogoly kancellár élettörténetét mártirológiai elbeszélésnek tekintette, ennek publikussá tételéhez pedig azokat a megfontolásokat tárta fel, amelyek a befogadást és a recepciót könnyíthették. Ennek megértésére idézzük fel újra az első magyar mártirológus, Szőnyi Nagy megállapításait a mártirológiai irodalomról: „A Martyrologiumok is ritkác, a’ mellyec vadnak is Deác s’ egyéb idegen nyelveken irattattac, más az hogy a’ Martyroc készületit illy rendel előnkben nem

⁸⁴ KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, i. m., 406–407.

adgyác. Egyben szedtem vala ugyan én, a' régi meg lett dolgoknac megírásiból, s' Mátyrokról írt szép könyvekből, a' régi szent Martyroc szép maga biztató, s' az halálra néki vidamító drága beszédit, hogy lenne kezünkben, mintegy Compendium Martyrologicum, s' készen is van nálam, de e' Mátyrok Coronájával sietvén, mostan el-maradt, hogy mostan egy nyomban s' corpusban véle jöhessen."⁸⁵

Szőnyi Nagy megállapításai 1708–1710 között is alapvetően érvényesek maradtak. Noha a puritánus prédikátorok előszeretettel nyúltak a mártírok témájához és a lelki vitézkedéshez, jelentős magyar mártírológiai munka nem született, sőt a Szőnyi Nagy által beígért *Compendium Martyrologicum* sem készült el. Mindezzel nyilván Bethlen Miklós is tisztában volt, így hát a saját élettörténete számára, elsősorban, latin nyelven hozzáférhető irodalmi minták szolgálhattak. Szőnyi Nagy szövegét ismerhette, de az mint egyetlen persecutiós tapasztalat előadása aligha szolgálhatott mintájául egy olyan komplex életút leírásához, mint a Bethlené. Következésképp, ha műve nyomtatásban megjelenne, a magyarul leírtakat latinul lehetne érdemben és hűségesen visszaadni, ezért szükségeltetik, hogy igen jó, tudós ember fordítsa deákra és bocsássa ki. Bethlen itt a poétikai megfontolás mellett egy nyelvi kritériumot is figyelembe vesz. A latin sokkal megfelelőbb a történeti igényű szövegek produkciójára, hisz megállapítása szerint „a deák nyelv az ő bősége és annyi száz esztendőök alatt a sok nagy elméktől lett excoláltatása miatt alkalmasabb a dolgok leírására a magyar nyelvnel”.⁸⁶

A latin fordítás mellett egy potenciális magyar edíció hasznát Bethlen vélhetően abban láthatta, hogy egy nagyobb olvasóközönséget tudott volna általa megszólítani. A két szövegváltozat, latin és magyar így lefödté volna teljes egészében azt az olvasóközönséget, amelyet az élettörténeti elbeszélés megcélzott, amelyet az ilyen típusú elbeszélések (például *récit martyrologique*) hivatott befolyásolni.

Ezek fényében megállapítható, hogy Bethlen Miklós a mártíri identitásmin-tát is magára applikálja, például Komáromihoz hasonló módon, de mindenképpen a Szőnyi Nagy által (is) promoveált módon és jelentésekben.⁸⁷ Bethlen – akárcsak Komáromi és sok más 16–17. századi mártír – fogságát, de tulajdonképpen egész életét egyetlen persecutiós tapasztalatként fogta fel, ám ezt kiválasztottságának jeleként értelmezte. Teleki Sándorné Bethlen Júliának 1712-ben írt levele is egyértelművé teszi ezt. Az édesapját sirató Júliát így vigasztalja Bethlen Miklós: „Edes Léányom, Ugy hallom engem sokat sirattz. Ne sirass engem hanem inkább addgy halat Istennek, hogy az Atyadot az Isten a maga dűtsossegeert, es Hazajaert való szenvedesre meltoztatta. Az Istennek tu rajtatok bizonyosonn nagy mertekbe meg lattzando aldasanak tsalhatatlan petsete az en szenvedesem.”⁸⁸

⁸⁵ SZŐNYI, *Martyrok Coronaja*, i. m., b8r.

⁸⁶ KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, i. m., 407.

⁸⁷ Szőnyi mártírológiája Bethlen Miklós emlékiratára gyakorolt hatásának részletes elemzését elvégezttem a Bethlenről írt könyvemben. Vö. TÓTH, *A koronatanú*, i. m., 174–187.

⁸⁸ BETHLEN Miklós *Levelei*, i. m., 1066.

Az egész életét lefedő mártíri megpróbáltatások végső beteljesítését az 1704-es pere és hosszú, életfogytiglan tartó fogsága meg száműzetése adta. Bethlen ebben a fogságban mártíri sorsának és identitásának megvalósulását látta. A Szőnyi Nagy által promoveált mártírológia terminus technicusával (mártírok koronája) értelmezte állapotát a felségének szánt 1715-ös levelében: „[...] sirva mennyek a koporsoba, nem a Rabság miatt, melly nekem Coronam [...]”⁸⁹ A mártírológiai séma önmagára történő alkalmazását Szőnyi Nagy mint forrás is visszaigazolja. „[...] Mártýrok, kik az igazságért fogságot, szidalmat, s-több nyomorúságot szenvednek ugyan, de szintén meg nem öletnek [...]”⁹⁰

De ugyanez a séma magyarázza az emlékirat ehhez hasonló kijelentéseit is: „Dücsöitse hát az én Istenem ő magát az én életemben és halálomban, valamint és valamikor ő Felségének tetszik, tudom bizonyosan, az ő dücsőséget az ő több hívei között az én üdvességemmel is megkoronázza.”⁹¹ Vagy: „[...] koronázd meg a te magad munkádat énbennem.”⁹²

Bethlennél nyeri el a mártírológiai diskurzus azt az irodalmi komplexitást, amely rendkívül szuggesztív és összetett módon fikcionalizálja két élmény, az antropológiai értelemben vett öregkori *liminalitás*,⁹³ valamint a fogság mint *extrém*, sőt *liminális* állapot partikularitásait. Ebből épül fel Bethlen diskurzusának megdöbbentő *hitelessége* is. Noha egyértelmű az imitáció, a poétikai-homiletikai eljárások olyan egyensúlyt érvényesítenek a narrációban, amely sem a self-fashioninget, sem a valóság-effektusokat nem siklatják ki a patetikus túlzások vakvágányára. Az ego-dokumentum koherens textuális funkcionálitása nem roppan össze semmilyen eltúlzott ideológiai vagy túlsorduló érzelmi teher alatt. Bethlen Miklós példája ezáltal jelent újabb eszmetörténeti fázist a magyar mártírológiai diskurzus alakulástörténetében, hiszen ez a habitus azt igazolja, hogy a mártírológiai minta egyszerre konstituál identitást és politikai programot, miközben a teológiai és politikai diskurzusok olyanfajta szimbiózist valósítja meg, amely sem a Szőnyi Nagy féle ambivalenciát, sem a Komáromi féle átvitelt/átvételt nem igényli. Vagyis a mártír, a politikus, a főúr, a patrióta és nem utolsósorban a kálvinista hívő egyszerre szólal meg Bethlen textusában: „[...] mert én nyilván elhiszem, édes Istenem! ha nékem igen nehéz is, keserves is, hogy jobb így

⁸⁹ Uo., 1122.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, i. m., 1016.

⁹² Uo. – Figyelemre méltó az is, ahogy ebben az énreprezentációs folyamatban egy másik, a koronához hasonlóan jellegzetesen identitásteremtő szimbólumot alkalmaz, ez pedig a vas(lánc). Testamentumában olvashatjuk: „Temetésem minden Pompa nélkül keresztyéni alázatossággal legyen, Czémer, Zászló, Öltöztetett Lo, Bársony helljén, egj Vas legjen a Koporsomonn által téve, azt a' Czémert adta Isten, s Világ énnékem. Ugj tudom a' Fogarasi vasom még meg vagjonn, azt, ha nem, talalnak mast, de el kövessék [...]” BETHLEN Miklós *Leveli*, i. m., 1363.

⁹³ TÓTH Zsombor, *Liminalitás és emlékirat-irodalom. Bethlen Miklós esete = Szolgáltatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. NYERGES Judit és CsÁSZTVAY Tünde, Bp., Balassi, 2009, 448–457.

énnékem, hogy én ebben a szomorú tömlöcben az én édes nemzetségem, hazám és abban kivált a te házadnak és az enyímnek s magamnak sok bűnét s romlását sirasam és Felségedet böjtölés, könyörgés, penitenciatartással mindnyájunkhoz engesztelni igyekezzem [...]”⁹⁴

Bethlen Miklós ego-dokumentumaiban, különösen az öregkori kettős liminalitás hatására megszülető narratívákban egy olyan szintézissel szembesülhetünk, amely az én-performanciának mint self-fashioningnek egyaránt alárendeli és érvényesen működteti a mártír identitást és ennek politikai implikátumait is, azt a hatást keltve, hogy a szerző/redacteur nem elbeszéléstípus (récit), hanem egy végső szerep és státus, a mártír mellett kötelezte el magát. Bethlen Miklós patriotizmusa eltér mind Szőnyi Nagy, mind Komáromi felfogásától. Szőnyi Nagy erőteljesen egyház- és felekezetcentrikus elkötelezettségéhez mérten Bethlen a maga regionális érdekeltségében⁹⁵ is a történeti, a több felekezet és nemzet Erdélyének a híve, amit legjobban a vesztét okozó *Columba Noé* című röpiratban összegzett.⁹⁶ Komárominak az emigráció liminalitásából táplálkozó, tágan felfogott, elképzelt közösség(ek)et feltételező, nem egyházi és felekezeti lojalitásból származó patriotizmusához képest Bethlen szűkebb és konkrétabb, „nemzetiként” megjelölt kulturális, felekezeti és társadalmi elkötelezettséget képvisel a patriotizmus címszó alatt. A kancellár diskurzusának egyik jellemző vonása, hogy a magyarság történetében minduntalan elkülöníti az Erdélyre és a királyi Magyarországra vonatkozó eseményeket,⁹⁷ továbbá a politikai szimbolizáció nyelvén is distinkciókat teremt és tart fenn. Magyarország politikai reprezentációjához továbbra is használja a Nyugaton már hitelt veszített védőbástya (antemurus/propugnaculum) képzetet, míg Erdély esetében más szimbolikát, más céllal használ. A két birodalom között túlélő Erdély Bethlen számára torony (turris), amelynek az isteni akarat értelmében kell megmaradnia.⁹⁸ Szőnyi Nagy egyház- és

⁹⁴ KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, i. m., 997.

⁹⁵ Bethlen Miklós politikai programjának egyik legfontosabb és következetesen vállalt komponense ez az erdélycentrikusság mint politikai regionalizmus. 1686-ban Nagyari József udvari prédikátorral ütközik emiatt, 1704-ben azonban a Habsburg érdekeltségek ellenében fogalmazza meg álláspontját a *Columba Noé* röpiratban, amely miatt előbb halálra, majd börtönbüntetésre ítélik. Ennek a regionalizmusnak a méltatásához lásd TÓTH Zsombor, *Birák Könyve 21: az applikáció nehézségeiről... A Nagyari vs. Bethlen affér (újra)értelmezése. Esettanulmány* = T. ZS, *A történelmem terhe*, Kolozsvár, Komp Press – Korunk Baráti Társaság, 2006, 135–167.

⁹⁶ A *Columba Noé* eredeti példányát Bécsben őrzik: Gothe Fridum Fridericum VERONENSIS, *Columba Noe cum Ramo olivae* [...], Hagae, 1704. (Kézirat, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, jelzete: Hungarica Specialia Fasc. 365., 56r–65v.) A röpirat magyar fordítása: BETHLEN Miklós, *Olajágot viselő Noé galambja = Magyar gondolkodók 17. század*, szerk. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1979, 283–295.

⁹⁷ „Hogy pedig külön szóljak az én édes hazámnak, Erdélynek azóta való állapotjáról az én Istenem előtt, amiolta Felséged a reformáció által az Evangéliumnak mennyei és a különös országgló fejedelemség által a világi uralkodásnak fényes kettős koronáját fejébe tette.” KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, i. m., 1045–1046.

⁹⁸ „Turrim inter duo Imperia medio loco a Deo ipse, erectam esse [...]” BETHLEN, *Olaj ágot viselő Noé*, i. m., 64v.

felekezetcentrikus, illetve Komáromi felekezetfölötti diskurzusához képest Bethlen olyan szintézist proponált, amelyben mindkét elem, az Ecclesia és Patria is megfér egy új koncepció keretén belül, ez pedig nem más, mint a régió és regionalizmus.⁹⁹

IV. Konklúziók

Eszmetörténeti nézetben sem egyszerű azoknak az összefüggéseknek a megmutatása, amelyek egyértelműen utalnak a reformáció és „nemzeti” kultúra, nyelv és politikai műveltség, sőt ezen belül a protonacionalizmus megjelenésére a kora újkori magyar felekezeti kultúrában. Jelen dolgozat, a maga behatárolt lehetőségei ellenére, amellett próbált érvelni, hogy a magyar protonacionalizmus vagy patriotizmus kulturális genezisében a középkorból örökölt pro patria mori típusú önreprezentációs és szimbolizációs diskurzus mellett tételezhető egy másik diskurzusmodell is, amely az evangélikus-kálvinista előzmények és recepciók hatására, majd a 17. század utolsó negyedében nyer markáns megnyilvánulást.

A hiányzó előzmények ellenére is – értendő ezen a magyar/latin középkori politikai műveltség és jelentésuniverzum feltárása –, reményeim szerint, használható majd ez a genezis-modell is, amely a kálvinista teológiára épült culture martyrologique egyik fő komponensében, a récit martyrologique-ban azonosította a magyar politikai műveltség egyik legfontosabb (ön)reprezentációs eszközét.

A récit martyrologique recepciója sajátos tanulságot hordoz. Az 1550-es években kiadott latin nyelvű mártirológiai munkák befogadása nem látványos, egyiknek sem készült el magyar fordítása, de még latin nyelvű magyarországi újrakiadásukról sem tudunk a 16–17. század során. Mindennek ellenére Szőnyi Nagy István 1675-ben, mondhatnánk meglepetésünkre, igencsak koherens módon, és a kálvinista modellhez hűen vázolja és érvényesíti a maga mártirológiai diskurzusát. Mi lehet ennek a magyarázata? Hogyan volt ez lehetséges? Jelenlegi tudásunk, forrásismeretünk hiányosságai nem annyira nagyok, hogy alapvetően félreértenénk/érthetnénk Rabus, Goulart, Crespin, Foxe recepciójának a hiányát. A kálvini opus recepciójának megkérdésessége sem jelent valós segítséget ennek megértésére. Az egyedüli magyarázatot a puritanizmus jelenlétében látom. A kálvini teológia legfontosabb elemeit, egyházantól predestinációig, beleértve a via salutist és a casus conscientiae-t, a puritánus kegyességi irodalom angol művei, ennek magyar fordításai, majd az ezek kompilációjából létrejövő magyar szövegek, Medgyesi Páltól Kézdivásárhelyi Matkó Istvánig, erőteljesen népszerűsítették a magyar kultúrában. Azaz a kálvini mártirológia legfontosabb teológiai összetevője, az a bizonyos anthropologie calvinienne (predestináció, mortificatio, via salutis stb.) erőteljesen jelen volt a magyar teológiai diskurzusban, főként a kegyességi irodalomban. Tehát ha a mártirológiai munkák, pontosabban a már-

⁹⁹ TÓTH, *Bírák Könyve, i. m.*, 155.

tír élettörténeteket közreadó gyűjtemények, Rabus, Crespin, Foxe nem, vagy elenyésző mértékben voltak is jelen a kora újkori magyar könyvkultúrában, a mártírológiai kultúra, és ennek legfontosabb összetevője, a mártíri identitásminta bizonyos kulturális forgalmazást és népszerűsítést mégiscsak nyert. A *récit martyrologique* megjelenésének késlekedése hamar korrigálódott azáltal, hogy Szőnyi Nagy ilyen típusú élettörténeti beszámolója, vagy az utána tollat ragadó emlékirók nemcsak egy számunkra kompatibilis modellt imitálhattak, hanem ilyen irányban iskolázott hallgatóságra, olvasóközönségre számíthattak. Ezt világosan jelzi Bethlen Miklós, amikor élettörténeti narrációjának potenciális latin és magyar kiadásaira utal. Irodalomtörténeti szempontból ez azonban azt is jelenti, hogy az emlékirat-irodalmat nem eredeztethetjük többé kizárólagosan a humanista történetírástól, be kell látnunk, hogy a mártírológiai kultúra, népszerűsége folytán is, olyan erőteljes szövegartikuláló hatással bírt, hogy a kanonizált narráció típusa, a mártíri elbeszélés – természetesen egy jellegzetesen a reformáció során kialakított történetiség kontextusában – a legfontosabb életvezetési és életelbeszélési/-írási modellként érvényesült.

Mindezek fényében tehát kijelenthető, hogy a protonacionalizmus megjelenítéséhez – túl a *pro patria mori* középkori szellemi/érzelmi örökségén – a reformáció, nevezetesen a kálvini mártírológia érdemben járult hozzá, sőt perspektívákat nyitott a magyar nemzeti identitás számára oly jelentős érzelem: a hazafiság modern, politikai használatának megkonstruálásához.

ZSOMBOR TÓTH

Political Representations and Early Modern Calvinism: the Origins of Hungarian Patriotism

This study is an interpretive attempt to propose new arguments regarding the emergence and evolution of early modern Hungarian patriotism. I claim that first the Protestant, and later on the Calvinist martyrologies also undertook the function of advancing various behavior patterns or discourses promoting loyalty towards the “true” church, and this tendency eventually evolved into a notion of patriotism, which was equally connected to the church and the nation. Furthermore, I also argue that the reinterpreted and re-evaluated Protestant culture of martyrology delineated a certain type of narrative, the so called *récit martyrologique*, which became the new prototype of early modern memoirs. These narratives conveyed the written testimonies of their authors’ deeds, and in fact imitated the confessions of saints and martyrs. For a Calvinist, the martyr fulfilled the functions and expectations related to one particular ideal, namely, an elected individual ready to undertake the greatest sacrifice for religion, church and fatherland.

Having surveyed the early modern European culture of martyrology and its major texts, my second objective is to reflect on their contemporary Hungarian reception. Relying on three relevant authors like István Nagy Szőnyi, János Komáromi and

Miklós Bethlen, I identify the specific Hungarian uses and applications of Calvinist martyrology. In the light of these results I propose the thesis that despite their small number, Hungarian martyrologies had a significant effect on contemporary Calvinist intelligentsia, contributing to the emergence and emulation of loyalty, first towards the Church, then towards the nation and/or the Fatherland. Thus, the cultural origins of nineteenth-century Hungarian national heroes seem to reach back to the early modern martyrs of the seventeenth century.

CSORBA Dávid

Kora újkori kálvinista mártírműfajok magyar földön*

Kálvinista mártírok, netán magyar kálvinista mártírok – a szerkezet is idegenül hangzik egy magyar fül számára. A köztudatban rögzült helye alapján a mártírfogalom a katolikus felekezet világának a része, és jellemzően a kora keresztény, kiemelten is Nero és a római császárkor üldöztetések történetét foglalja magába. A nemzetközi protestantizmus mártírfelfogásának vertikuma azonban kora újkori vonatkozásban is igen széles: a Foxe-adatbázistól, a hugenotta, valdens vagy éppen huszita honlapokon elérhető kutatási projectekig stb.¹ S bár a kora újkori magyar kálvinizmusnak is vannak forrásai mind a magyar-, mind a latin nyelvű egyházi irodalomban, nem kezelték a témát kitüntetett helyen.

A kifejezetten kálvinista mártíréletrajzoknak nálunk sokkal későbből, a 20. századból van több önálló példája. Az 1989-es kelet-európai politikai fordulat után a múlt sérelmeinek rendezése kapcsán a politikai foglyok és a hitükért üldöztetést, hátratételt elszenvedett hívők (katolikusok és protestánsok; betánisták, adventisták, szombatosok stb.) egyaránt megszólaltak, és sok esetben értelmezték a kommunizmus alatti nyomorúságaikat mártíriumként, s készítettek ennek emlékezetére mártírkatalógusokat.² Az 1992-es erdélyi összeállítás a romániai magyar protestantizmus, főként pedig a kálvinizmus értelmiségének (egyházi vezető, teológus, gondnok, illetve az ő házastársaik stb.) történetét jeleníti meg két kötetben, személyes beszámolókkal, az 1920-as évek végétől az 1980-as évekig.³ Az egész Kárpát-medence mind a nyolc egyházkerületére kiterjedő életrajgyűjteményt készített Papp Vilmos nyugalmazott lelképásztor, öt kötetben 260 lelkész visszaemlékezését vagy emlékét rögzítve a kommunizmus idején elszenvedett mártíriumokról, mely magában foglalta a hitükért való zaklatást, üldözte-

---

* Jelen írás a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K73139 és K101840 sz. pályázatának keretében készült.

¹ Bővebben lásd CSORBA Dávid, *A 17. századi református prédikációk nemzetközi kutatástörténete = Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, Cs. D., BARÁTH Béla Levente, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2009 (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13), 113–183.

² „... kövek fognak kiáltani...”: *Szerzetesvallomások (1988–1989)*, szerk. KULICS Ágnes, TÖLGYESI Ágnes, Bp., Gondolat, 1991; BUSTYA Dezső, *Mártírok sorában = Akik imádkoztak üldözőikért: Börtönvallomások, emlékezések*, 1–2., vál., szerk. MIKLÓS László, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1996, 7–17; PAPP Vilmos, *Negyvenegy prédikátor: XX. századi magyar „gályarab”-prédikátorok*, 1–5, Bp., Szerzői kiadás, 2008.

³ *Akik imádkoztak, i. m.*

tést, az eltiltást, elzárást, bebörtönzést és a halált is.⁴ Papp Vilmos képzett teológus, bibliamagyarázati és etimológiai kiadványokat is adott közre, tehát számára a mártírfogalom biblikus módon, a fenti tág értelemben használatos a diktatúra 40 évének történelmére: a magyar *morbus hungaricus*-szal, a feledékenységgel szembeni történeti távlatban megjelenített emlékeztörténetet jelent,⁵ a résztvevők és az utódok köteleességét.

A mártírfogalom jelenvalóságát jelzi, hogy van olyan missziológiai honlap, mely világunk aktuális mártírtörténeteit, vallási üldöztetéseit szedi sorba heti rendszerességgel, de felekezeti elhatárolás nélkül (keresztyének kínaiak közt, muszlimok buddhisták közt stb.).⁶ Jelenleg csupán azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy a kora újkorban a reformáció által új kontextusban megjelenített mártírium magyar kálvinista recepcióját milyen módon lehet megközelíteni, milyen források, témák és műfajok beszélnek el, és miként mutat ez előre a jelenkor kálvinista fogalomhasználatára.

A nemzetközi szakirodalomban megfogalmazhatók az olyan irodalom- és eszmétörténeti kérdések, hogy vajon milyen arányt képviselnek a mártíréletrajzok és az emlékiratok a 16–18. században. Ez milyen olvasói nézőpontokat hívott életre annak idején? Mi érvényesült jobban egy adott közegben: a leíró vagy az előíró jellegű kiadvány?⁷ Hazai környezetben ez a vizsgálat aligha lehetséges, részint a forrásaink száma, részint a téma feldolgozatlansága miatt. Ha a kora újkori nemzetközi kálvinizmus eseteinek magyar megjelenítéseit vesszük számba (Cranmer mártíriuma, a Gusztáv Adolf-életrajz; egy-két Bloody Mary-exemplum Köleséri-művekben; Husz- és Prágai Jeromos-exemplum),⁸ nem túl bőséges listát találunk, s a magyar példák bármilyen említése még ritkább.

Jelen összeállításunkban hat nagy kategóriát állítottunk fel. Egyik része inkább egyes eseteket tárgyal, valamint egy személy történeteként jelenít meg mártírtörténeteket: ilyenek a történeti jellegű exemplumok, a kortársi és személyes jellegű emlékiratok és az életrajzok. A másik része a közösséget megjelenítő beszámolókat fogja egybe, s a tömeges szenvedéstörténetre fókuszál, mint a kalendáriumok, a mártírkatalógusok és a mártírkönyvek. Ezek távlatait résztanulmányokban kell majd megvizsgálni.

⁴ *Negyvenegy prédikátor, i. m.*

⁵ Uo. (5. kötet), 199.

⁶ *Forum 18 News Service* (Oslo, Norway), <http://www.forum18.org/>.

⁷ Willem Jan op 't Hof, *Die Nähere Reformation und der niederländische reformierte Pietismus und ihr Verhältnis zum deutschen Pietismus*, Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, 1998, 174.

⁸ Cranmer mártíriumához lásd Ács Pálnak a kötetben közölt tanulmányát; [SZÖNYI NAGY István], *Kegyes vitéz avagy [...] Gustavus Adolphus [...] Historiaia*, [Debrecen], [1675] (RMK I, 1174); a vonatkozó Köleséri idézetekre lásd CSORBA Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5), 110–111 (a továbbiakban: *Debreceni prédikátorok*); a prágai tudós mártírokra lásd GYŐRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, Irodalomtörténet, 2001/3, 333. – Scultetus Szenci Molnár által fordított szövegében olyan mártírok szerepelnek, akik „az északi Indiát is betöltötték sok ártatlan keresztyének vérekkkel”. Lásd SZENCI MOLNÁR Albert, *Secularis concio euangelica, azaz Jubileus esztendei praedikatz[i]o*, Oppenheim, Galler, 1618 (RMNy 1166), 18.

Mártírexemplum

A beregszászi mártír exempluma jelzi, hogy milyen szegény ez a példatár. Szenci Molnár Albert írja az *Institutio*-fordítás előszavában a „magva az anyasz[ent] Egyháznak a Martyrok kiontott vére” Tertullianus-tétel igazolására, hogy „általlövi az Barat Kalmánczehi Márton praedikator Berekaszásban”. Ezt hasonlóan írja le Szöllösi Mihály a beregszászi prédikátor, több mint egy évszázaddal az eset után.⁹ Geleji Katona István *Praeconium Evangeliuma*, majd az e forrást követők sora (Pósaaházi János, Tolnai F. István és Szathmárnémethi Mihály) azonban nem Kálmáncsehit, hanem Radán Balázst tették meg a történet főszereplőjévé, aki – az utóbbi szerző szavait idézve – az 1552-es gyűlést követően „ugyan Beregszászban, nem sok idő mulva, az Evangéliumi igazságért, mártýromságot szenved”.¹⁰ A kérdést nem tisztázta, hogy Bod Péter is az első verziót idézte, Szenci Molnárt és Szöllösit hivatkozva, Radán Balázsról viszont azt jegyezte meg, hogy „megöletett az igazságért”.¹¹ Újabbán Szabadi István Kálmáncsehi-kötete sem segített megoldani a problémát, ugyanis mindkét lelkész szerencsétlen végéről említést tett – Radán lenyilazásáról és Kálmáncsehi megsántulásáról –, de utalás, lábjegyzet nélkül.¹² (Emellett pedig két helyen kétféleképpen jelölte Kálmáncsehi és Radán Balázs debreceni szolgálati helyeinek sorrendjét.¹³ Ez utóbbi eset azt példázza, hogy hasonló összecserélés – vajon ki kinek volt hivatali elődje Beregben s Biharban? – lehetett a mártíriumuk felcserélésének az oka is.)

Egyetlen szerző akad, akinél a két hagyomány egymás mellett jelenik meg: az előbb már idézett Szathmárnémethi Mihály. A Kolozsvárra menekült prédikátor (a 10. jegyzetben már hivatkozott) *Dominica* című 1675-ös kiadványában az egyházi ünneprend szerint beosztott hitágazatos beszédeket adott közre. Ennek előszavát szentelte a reformációtörténetnek. Azon belül is külön szólt a magyarországi eseményekről, s Radán Balázs mártíriumáról. Ettől korábbi mártíremlítést tár elénk az egyik, birtokában lévő

⁹ KÁLVIN János, *Az keresztényi religiora es igaz hitre valo tanitas*, ford. SZENCI MOLNÁR Albert, Frankfurt a. M., Aubry, 1624 (RMNy 1308), a2v–a3r; SZÖLLÖSI Mihály, *Sion leánya ártatlan ügyét védő Hitnek Paissa; avagy [...] Bainok Dávidka*, [Debrecen], [Karancsi], 1668 (RMNy 3419), 64.

¹⁰ GELEJI KATONA István, *Praeconium evangelicum [...]*, I, Alba Juliae, typ. Principis, 1638 (RMNy 1720), b2r; PÓSAHÁZI János, *Igazság Istájpja, Avagy olly Catechismusi Tanítás. Mellyben a' Keresztýen Reformata Vallás bőven megmagyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos Patvarkodások ellen (jelesben a' mellyeket a' nagy Kalauzos könyv helyel-helyel elő-állatot) őltalmaztatik*, Sárospatak, Rosnyai, 1669 (RMNy 3591), 174; TOLNAI F. István, *Igaz Keresztýeni és Apostoli Tudomány s' vallás Utára vezető és az el-tévelyedésről jó Utban hozó Kalauz*, Kolozsvár, Vereseházi, 1679 (RMK I, 1236), 563; SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *A' Négy Evangelisták szerént való Dominica*, Kolozsvár, Vereseházi, 1675 (RMK I, 1179), (c)2v.

¹¹ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszében, s. n., 1766, 127, 229. Elérhető: http://mek.oszk.hu/01800/01811/html/pages/OSZK_M46282_BP_Magyar_Athenas0018.htm – Lásd még a modern kiadást: BOD Péter, *Magyar Athenas*, válog., kiad. TORDA István, Bp., Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó).

¹² SZABADI István, *Kálmáncsehi Sánta Márton*, Debrecen, Kálmáncsehi Sánta Márton Emlékalapítvány, 2007, 29.

¹³ *Uo.*, 25, 28.

könyv, melynek kézzel bejegyzett margináliái tájékoztatnak Szathmárnémethi filológiai tudatosságáról. Még második tokaji rektorsága idején, külföldi peregrinációjából hazatérve, 1669-ben szerezte be s látta el possessorjegyével a szóban forgó katolikus rendtörténeti áttekintést, melyben ez a szöveg fennmaradt. Sigismundus Ferrarius 1637-es magyarországi ferences rendtörténetét bőséggel végigjegyzetelte a református lelkész növendék.¹⁴ Az 1669-es hitviták hangulatában tett marginális megjegyzések közt nem véletlen, hogy a főszöveg itt idézendő katolikus mártírokról szóló részénél kerültek elő a beregi protestánsok a marginálián. „Ordo Noster [...] plurimos alios martyrij palma insignitis fuisse [...] Nam in Beregsaz complures nostri Ord. Religiosos odio fidei ab haereticis interfectos ad annum 1566”.¹⁵ A felekezeti hagyomány szentjei, dogmái stb. nem feltétlenül váltották ki az olvasó Szathmárnémethi Mihályból az ellenvetés önigazoló eljárását, de itt a beregiek esetén igen. A Ferrariustól példaként hozott igen korai reformációs eset mellé azonnal beidézte a szakirodalmat a fiatal rektor. „Per quod peccato per idem Iesu Christo et Monachum Reformatorem ibidem interfecerunt. Vide. Alberti Molnár in Praefationum in Institutionem Calvinii. Albért azon az praedicator: Kálmántzei Mártón Prédikátort Beregszászban általlövi a' Barát. Gelei Katona István azt az Praeconiumjának Praefatiojában: Basilius Radan martyrio Coronator Beregszászini”.¹⁶ Azaz pontosan idézte a két, egymásnak ellentmondó kálvinista forrást, és a saját, 1675-ös kötetében nem hozta példának Kálmáncsehi vitatható esetét, ellenben a Geleji-féle mártírléírással.

Kálmáncsehi és Radán felcserélése másrészt azt is jelzi, hogy amikor először szólnak forrásaink önálló magyar példáról, a hazai mártírkánonban még nincs rögzült helye a mártír *személyének*, s tévesen kerül elő a példa. (Ezért lényegtelen ebből a szempontból, hogy Szenci két generációval később külföldön, vagy az egy évszázaddal utóbb ugyanazon városban élő Szöllösi hallotta félre az esetet.) A történeti tudatosság ugyan rövid időn belül feloldja az ellentmondást, de mindkét hagyomány külön úton öröklődik, egészen máig. A hitviták során mindkét fél megalkotta a saját argumentumainak arsenálját, s ebben szerepet kaptak az adott felekezet hithősei. Már a Ferrarius-féle 1637-es szöveg utal a katolikus mártírokról szóló közbeszédre,¹⁷ a tokaji, majd kolozsvári Szathmárnémethi Mihály mártírjai pedig azt példázzák, hogy

¹⁴ Sigismundus FERRARIUS, *De rebvs Hvngrice provinciae Ordinis Praedicatorvm, partibvs qvatvor, et octo libris distribvti commentarii*, Viennae Avstriae, Formica, [1637]. Academia Republici Romana (Cluj Napoca/Kolozsvár), jelzete: BMV R. 85475. A címlapon látható a tulajdonos jól ismert possessorjegye: Ex libris M. SZ. N. 1669.

¹⁵ *Uo.*, 88.

¹⁶ *Uo.* Szathmárnémethi Szenci-citátuma jelzi, hogy azt szöveghűen, de szórendileg átrendezve idézte, a Gelejitől beemelt szöveget pedig (Perényi Pétert reformálta Kopácsi István, „Beregszászinum Basilius Radan, qui ibidem martyrio fuit coronatus”, ld. GELEJI KATONA, *Praeconium evangelicum, i. m.*) allúzió módra, más passzív szerkezettel.

¹⁷ A szerzőnek a beregszásziak történet egy ott szolgált jezsuita mesélte: „P. Iacobus Nemethi, vir doctus, (et) pius, ex Soc. Iesu [...] narrabat Posonij in Collegio ejusdem Soc. anno 1635 die 7. Septembris”. FERRARIUS, *De rebvs, i. m.*, 88.

erről a kálvinista oldalon is megszülettek az immáron szakirodalmi leírások, s ezzel együtt a félreértések is.

Ugyanakkor tudunk hasonló esetekről, amikor egy lelkipásztort – de nem szolgálattétel közben – megöltek: Paksi K. György, egykori alsódunamelléki püspök (†1651/52) és Debreceni Dormány István (†1693) tiszántúli püspök is erőszakos módon lelte halálát.¹⁸ Öröklük azonban nincs (vagy nem maradt fenn) adat arról, hogy mártírizálódtak volna. Az utóbbi egyházi vezetőről tudható, hogy megfeddett egy lányt paráznaságáért. A hölgyhöz bekvártélyozott – és szívesen fogadott – német katona azonban az applicatiót nehezen viselte, és a saját udvarán agyonlőtte a lelkészt. Tóth Ferenc, aki egyébként mártíriumként értelmezte Séllyei István vagy Kocsi Csörgő Bálint életútját a püspökéletrajzokban, ezt csak szerencsétlenségnek minősítette, és azzal zárta az életutat: „Többek közt ez is irt Ditsérő verseket [...], mellyek meglehetősek”.¹⁹

Mártíremlékirat

El kell különíteni a fentiektől a személyes élettörténet mártíriumát, mely apológia-ként jelenik meg egyrészt az 1670-es évek erdélyi kiadványainak prelimináriáiban vagy függelékeiben,²⁰ másrészt a hatalmas méretet öltött gályarab-irodalom emlékirataiban, melyek több nyelven s több országban is eljuthattak a protestáns célközönséghez, így ennek nemzetközi szerepét nem kell külön hangsúlyozni.²¹ A 18. század elején, a Lampe–Ember-féle *Historia Ecclesiastica* a magyar szerkesztő értelmezésében a Pápai Páriz Ferenc-féle *Rudus redivivum* folytatásaként született meg, s ennek mellékleteként látott napvilágot Lampe döntéseként 1728-ban a Kocsi Csörgő Bálint és Harsányi Móríc István által jegyzett *Narratio brevis* 1–9. fejezete.²² Rácz Károly már arról írt, hogy elkezdte a *Furor bestiae* fejezeteit magyarul közölni a *Szabad Egy-*

¹⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, kiad. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977,³ 451–452; FÖLDVÁRY László, *Paksi K. György, dunamelléki püspök, 1639–1651*, Protestáns Szemle, 1897, 1–9.

¹⁹ ZOVÁNYI Jenő, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly, 1939, 170; TÓTH Ferenc, *A' helvétziai vallástételt követő Tul a' tiszai superintendentziában élt református Püspökök élete, e' jelen való időkig lehozva*, Győr, Streibig Józsefné, 1812, 146–147.

²⁰ Erről bővebben lásd Tóth Zsombor e kötetben megjelent tanulmányának Szőnyi Nagy Istvánról szóló részét.

²¹ E művek sorát újabb adatokkal és új RMK-kiadványokkal bővítették az elmúlt évtizedben Bujtás László Zsigmond kutatásai. Lásd BUJTÁS László Zsigmond, *A pozsonyi véstörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban*, Könyv és Könyvtár, 2003, 115–158; Uő, *A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676)*, *Lymbus*, 2005, 79–93.

²² PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus Redivivum seu Breves Rerum ecclesiasticarum [...] Commentarii*, Cibinii, Jüngling, 1684 (RMK II, 1554); AdOLF LAMPE, [Pál DEBRECENI EMBER], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, Poolsus, 1728, 746–919.

ház című református folyóirat 1887-es számában, de az végül csak a két világháború között látott napvilágot Herpay Gábor fordításában.²³ A fenti gályarabok műveinek hatása magyar földön a kéziratok kapcsán figyelhető meg: ezek provenienciája, a fordítás- és kiadástörténetek jelzik, hogy a mártírpéldákra való reflexió akkor erősödött fel, amikor ezt az adott kulturális és politikai közeg előhívta (1738, 1866, 1933).²⁴ A többi gályarab emlékirata részint megjelent a *Sárospataki Füzetek* 1863 utáni számaiban, részint jelenleg is kiadatlan.

Mártíreltőrajz

Czeglédi István, kassai mártír lelkipásztor élete, hitvitái s kálváriája közismert. Utolsó munkáját nevelt fia, idős Köleséri Sámuel adta ki (ezt követte aztán Bod Péter is a *Magyar Athenas* Czeglédi-élettrajzában), és a kötet elé írt köszöntő versek egyértelműen mártír-, vitéz- és szent emblémákkal ruházták fel az elhunyt lelkészt.²⁵ A meghurcoltatását s halálát elbeszélő verses história, valamint a kuruc kori közköltészet számos darabja élte tovább ezt a kultuszt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a kéziratok szöveg variánsai és kiadástörténete kéziratok énekeskönyvekben,²⁶ a kiadások aktualizáló tendenciái. A verses história ritmikája hasonló a Rimaynál látott rímtoposzhoz, ez pedig a Rákóczi-nótaéhoz. E téma hagyományosan továbbélt egyrészt a gyászév-tized panaszverseiben (például a Bátorkeszi István-féle *Az szegén fogoly rabprédikátorok éneke* című vagy a Szőnyi Nagy Istvánnak tulajdonított *Az Isten Anyaszentegyházának nyomoruságos sorsán való siralom* című szövegek tropológijában),²⁷ más-

²³ RÁCZ Károly, *A pozsonyi véstörvényesek áldozatai*, Sárospatak, Steinfeld, 1874; Lugos, Traunfellner, 1899²; OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Fenevad dühöngése*, ford., s. a. r. HERPAY Gábor, bev. CSIKESZ Sándor, Bp., ORLE, 1933 (Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae, III/1).

²⁴ BRETZ Annamária, *Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint Narratio breviséből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2004/3, 340–341; SZIMONIDESZ Lajos, *Kocsi Csergő Bálint kéziratáról* = KOCSI CSERGŐ Bálint, *Magyar vértanúk nyomában: A Szelepcsényi–Kollonics-féle reformáció vértanúi. Kocsi Csergő Bálint műve a gályarab-per tizenkilenc vértanujáról*, ford., kiad. Sz. L., Pápa, Misztótfalusi, 1944, 11.

²⁵ Ehhez legújabban lásd Péntes Tiborc Szabolcs tanulmányát jelen kötetben.

²⁶ *Czeglédi István históriája, 1671* = *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/10, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981, 70. sz., 404–411; *Siralmas versek Czeglédi Istvánról* = *A kuruc küzdelmek költészete, II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 27. sz., 88–95; *Czeglédi Istvánnak (A' Jésus Kristus hú Tanu-bizonyságának, Nagy-hírű s' nevű), A' Kassai Keresztényen Helvética Ekklesiának hí-séges Lelki-pásztorának életbéli sok szenvedésiről [...] iratott Siralmas Versek, Mellyhez mostan tététt az Isten Anyaszentegyházának nyomoruságos állapattyan való Siralom*, Lőcse, s. n., 1710 (RMK I, 1776); s. l., s. n., 1726 (= *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/11, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986, 84. sz., 789); s. l., s. n., 1730 (= RMKT, XVII/11, 112. sz., 757); Debrecen, Margitai, 1735; Debrecen, Városi ny., 1741; s. l., s. n., 1760. A kéziratok variánsokhoz lásd RMKT, XVII/10, 112. sz., jegyzetek: 757. – Továbbá egy beazonosítatlan variáns jelez a Bihar Antikvárium 2005-ös aukciós katalógusa. Lásd a Kozocsa Sándor hagyatékából származó 300. tételt, www.kozpontiantikvarium.hu/media/aukcios.../99KozpontiKat.pdf.

²⁷ BÁTORKESZI István *Az szegén fogoly rab prédikátorok éneke* című *Oh Sion leánya...* kezdetű versét lásd VARGA, *A kuruc küzdelmek költészete, i. m.*, 36. sz., 130–132; RMKT, XVII/11, 81. sz., 228–231; SZŐNYI

részt a kuruc kori közköltészet és pasquillus irodalom verseiben a mártír, a kuruc, a bujdosó stb. fogalmak erőterében egy egységesebb ellenzéki beszédmód keretében. A „névtelen” műve metaforikáját tekintve alkalmas volt arra, hogy mint a „Magyar Sion” szenvedés-toposzainak gyűjteménye összekapcsolódjon protestáns körökben a függetlenség eszméjével, s ily módon bűvópataként továbbéljen az ellenzékiiség szellemi hagyományát ápolva.²⁸

Szathmári Paksi István *Sion siralma* című száz versszakos verse (1751) jelentős állomása e folyamatnak. Az *Ó, én két szemeim, ti az Úrra nézzetek...* (RPHA 1110) kezdetű dicséret dallamára éneklendő vers tartalmazza a protestáns oldal „magyar Sion” ábrázolásainak összes elemét, a siraloménekek ismert trópusait (az Isten frígyes népe, az Ecclesia hajója, Krisztus az igaz Orvos, az Énekek éneke jegyesmisztikája, liliom-galamb metaforák, az ima fegyvere, a kígyó és galamb a vallás címere, kenyérünk könny, stb.), az apológiák beszédmódját (az Istenhez apellálás, katolikus–protestáns párhuzam és szembeállítás, az eretnekség és felségárulás vádja stb.), valamint fohászt (nemes harc).²⁹

Az első magyar kiadású és szerkesztésű, kifejezetten mártírológiai kiadványt csak igen későn, a 18. század végén készítette el Szikszai György debreceni lelkész *Mártírok oszlopa* (Pozsony, 1789) címen. A mintegy 70, precízen jelölt forrása legvégén efféle enigmatikus jelzést közölt: „Acta Martyrum, v. Mártírok különös históriái, a’ mellyek közül soknak sem szerzője, sem szerzetetésének ideje nem tudatik. Hogy azok között sok légyen a’ költeményes és meg-vetni való, arról senki sem kételkedik: de hogy azok között olyanok-is légyenek, a’ mellyek a’ Régiségnek hitelre méltó Maradványji, azt nagy agyafúrtság nélkül nem lehet tagadni. Mire volt pedig vigyázás a’ hiteleseknek kiválasztásokban, meg-mondottam az Elöl-járó Beszédben”³⁰

Ez a kiadvány azonban összeurópai háttérű és ökumenikus felfogású munka: 348 ókeresztény eset adattára, és nem érinti a Kr. u. 4. századot követően történt, im-

---

NAGY István *Az Isten Anyaszentegyházának nyomorúságos sorsán [...] való siralom* című 46 versszakos versét lásd VARGA, *A kuruc küzdelmek költészete, i. m.*, 38. sz. 135–139, 761; RMKT, XVII/11, 84. sz., 238–243. Hasonló szövegek közül néhány fontosabb hadd álljon itt: *Posonyban 1674. cizáltatott evangelicus prédikátorok sanyaru dolga* című 131 versszakos szöveget lásd VARGA, *A kuruc küzdelmek költészete, i. m.*, 35. sz., 117–130; RMKT, XVII/11, 79. sz., 212–227; *Az tengeren levő fogol prédikátorok éneke* = VARGA, *A kuruc küzdelmek költészete, i. m.*, 43. sz., 149–159; RMKT, XVII/11, 94. sz., 278–282.

²⁸ E műfaj hasonló szövegeit megtalálhatjuk a 17. század végétől egészen a 19. század elejéig kéziratos énekeskönyvekben, *Magyar Sion siralma* címen. Lásd VARGA, *A kuruc küzdelmek költészete, i. m.*, 47. sz., 160–162; RMKT, XVII/11, 83/I. sz., 234–236; *Uo.*, 83/II. sz., 236–238; a jegyzeteket lásd *Uo.*, 788–789. De a címben alkalmazott, általánosan használt keresztény jelkép egyik látványos megjelenése volt az 1861–1875 közt működő katolikus egyháztörténelmi folyóirat, mely szintén ezt a nevet viselte (*Új Magyar Sion*).

²⁹ SZATHMÁRI PAKSI István, *Sion siralma*, [Debrecen, Margitai, 1751], kiad. Révész Imre, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1875/4, 183–196.

³⁰ SZIKSZAI György, *Mártírok oszlopa*, Pozsony, Wéber, 1789, LXII. – Újabbán válogatásként megjelent egy kegyességi sorozatban (vál. TÓTH Sára, szöveggond. STEINERT Ágota, előszó BOGÁRDI SZABÓ István, utószó GYÖRI L. János, Bp., Kolozsvár, Harmat-Koinónia, 1996).

már felekezeti is szétváló értelmezésű történeteket. Ennek ellenére a 18. századi debreceni református kollégiumban úgy tekintettek Szikszai művére, mint Jean Crespin magyar változatára: „*Martyrologium Protestantium* exstat latine sub titulo *Actiones, et Monumenta Martyrum* [...] et forte inde enatavit Hungarica versio sub hoc titulo *Martirok oszlopa* per R ac Clarissimum virum Georgium Szikszai Pastorem Debretzeniensem”.³¹ Ennek gyökere – a patrisztika kortörténeti applikálhatósága – azonban mélyebbre nyúlik.

Keresztyén kalendárium

Általában a 16–18. századi naptár, kalendárium alkalmazta a középkor óta áthagyományozott asztronómiai jelrendszert és formanyelvet és a szentek, mártírok névnapjait (lásd az 505-ös karthágói kalendáriumot), s népszerűsége vitathatatlan, hiszen számtalan kiadása a legolvasottabb kiadvánnyá tette a Biblia mellett. Az éves egyházi ünneprend tárgyalásakor (Czeplédi István, Komáromi Csipkés György vagy Tolnai F. István esetében), a teljes ünnepkör névnapjainak háttérelmezésekor számtalan mártír került elő, pontosan adatolva, ki mikor vált szentté, mártírrá, s melyik pápa idején vált követhető példává.³² A közdolgok (adiaphoron) tárgyalása esetén kerülhettek ekként egymás mellé ezek a miniatűr mártíréletrajzok, melyek inkább exemplumok, s nem narratív funkciójuknál fogva hatnak, hanem az elrendezésük miatt. A szövegek stílusának történeti jellegét jól szemlélteti a Samarjai János féle kánonok előljáró beszédének megjegyzése: „Némelly Ceremoniák az Anyaszentegyháznak végezésiből lettenek, mint [...] a’ Szent Martyromoknak emlékezetükre valo nevezetes napok”.³³ A puritán prédikátorok egy része azonban sürgette a nem magyar és nem keresztyén ünnepek és neveik eltörlését, ennek ellenére a kettős datálás még sokáig kísértett (ó- és újkalendárium, ún. po-

³¹ Lásd SZATHMÁRI PAKSI István, *Catalogus Bibliothecae Theologiae Historico-Criticus*, (Kézirat), [Debrecen], leírta: GÁTI József, [Kocsord, 1791], 325 = A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára, jelzete: R 188. Ez viszont jelzi, hogy a más kézzel a címlapra írt 1773-as adat megtevesztő. Szathmári Paksi a püspökséget megtartva (1785-) a tanári posztjáról már korábban lemondott (1790. január 18.), de ismerhette, és idézhette lelkipásztor kollégájának az 1789-es munkáját a tananyag végén található szöveg szerint. A kézirat leírása/letisztázása (1791. augusztus 1–22. között), annak zárlata szerint, a tanár halálát követően történt meg a Szatmár megyei Kocsordon.

³² CZEGLÉDI István, *A’ Megh-tért bűnösnek a’ Lelki-hartzban valo baivivasarol irt konyvnek Első része*, Kassa, Severinus, 1659 (RMNy 2829), 503–543 (a továbbiakban *Lelki-hartz*); KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Pápistaság újsága, az az olly munka, mellyben a Pápistaságnak, mind tudományának, [...] mind egyházi rendinek, [...] mind ceremoniáinak, szokásainak s rendtartásainak igaz régiségtul ures, minapi újsága, az magok írásból megmutogattatik*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel, 1671 (RMK I, 1115), 403–448; TOLNAI, *Igaz Keresztyéni*, i. m., 897–912.

³³ SAMARJAI Máté János, *Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egyházi ceremonijakrol es rend tartasokrol valo könyvetske*, Lőcse, Brewer, 1636 (RMNy 1654), *2v.

gány és keresztény elnevezések).³⁴ Calendariographiát tanítottak hazai kollégiumokban is, ezt jelzi Kaposi Juhász Sámuel gyulafehérvári kollégiumi professzor kézírata, melyet még az újjáalakult pataki kollégiumban is használhattak, mivel 1732-ben írták le újra, de van ennek a kéziratnak 1760-as possessori bejegyzése is.³⁵

Önálló magyar alkotás nyomdában csak a 18. században jelent meg, ismét csak Bod Péternek köszönhetően, és ez sem *fasti christiana*.³⁶ Ez a középkorból örökölt, németül *Kirchenkalender*nek nevezett átmeneti műfaj még létezett a kora újkori Európában. A reformáció egyházainak hagyományteremtését is szolgálta: katolikus és protestáns szentek, neolatin költők, művészek és tudósok európai és nemzeti hagiográfiai programjaként. E műfajban Étienne Dolet és Nathan Chytraeus is alkotott.³⁷ Ilyen kiadványokat magyar földön is használtak, forgattak, erre is akad példa,³⁸ de magyar készítésű kalendárium nincs. Egy másik érdekes jelenség a Partiumból: a cseheknek a debreceni kollégiumban tanuló misszionáriusa, Johann Anton Valesius tulajdonosi bejegyzése található Béza *Icones* című kiadványán, melyet 1778. június 25-én maga Sinai Miklós vett be az állományba.³⁹ Ez a reformáció képcsarnoka, melyet a cseh diák, későbbi komáromi esperes, az exuláns cseh püspöke is olvastott és néhol kiegészített: Luthernél egy disztichonnal folytatta a verset (mely a haláláról szólt), és a mártírok (Husz, Prágai Jeromos, valdensék stb.) közül éppen Prágai Jeromosnál pontosított egy Poggius-idézetet.⁴⁰ Ilyen köteteket tehát a 16–18. század közt magyar földön forgattak, de még az arminianusok is készítettek maguknak a 17. század végén.⁴¹ Az a bizonyos naptári rendszer, amely kifejezetten egy mártír

³⁴ MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztényi inneplés*, Debrecen, Karancsi, 1663 (RMNy 3077). Második kiadás: Kolozsvár, Tótfalusi, 1700 (RMK I, 1001). Kiadta: FEKETE Csaba, *Martonfalvi György (1635–1681)*, Zsoltár, 2006, 5–11; KABAI BODOR Gellért, *Traditionum humanarum flagellatio*, Debrecen, Rosnyai, 1677 (RMK II, 1398); lásd még CSORBA, *Debreceni prédikátorok, i. m.*, 154–156.

³⁵ KAPOSÍ JUHÁSZ Sámuel, *Calendariographia* (Kézirat), A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtára, jelzete: Kt. 270. = MTAK. Microfilm Tár, jelzete: A. 1579/IV, A. 1580/I.

³⁶ BOD Péter, *Szent Heortokrátés avagy a' keresztyének között elő-forduló innepeknek és a rendes kalendáriómban fel-jegyeztetett szenteknek rövid historiájok, mely a szava bé-vehető hiteles írókból egybeszedeggetett és magyarra fordított egy bujdosó magyar által*, Oppenheim [= Szeben], 1757 [= 1761].

³⁷ Paul Gerhard SCHMIDT, *Antike Kalenderdichtung in nationalgeprägter Umformung des 16. Jahrhunderts: Die „Fasti ecclesiae christianaе” des Nathan Chytraeus = Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*, hrsg. v. Tibor KLANICZAY, S. Katalin NÉMETH, P. G. S., Bp., Balassi, 1993 (Studia Humanitatis, 9), 115–117.

³⁸ Chytraeust idézte például TOLNAI, *Igaz Keresztyéni, i. m.*, 554.

³⁹ Theodor BEZA, *Icones, id est Verae imagines [...] quas Emblemata vocant*, Geneva, Ioan. Laonius, 1580. – A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, jelzete: A245. Címlapján a possessorbejegyzés: „Johannis Antonij Valesij”. A szövegben azonban zavaró módon nem egységes a cseh exuláns szerepeltetése (J. A. Valesius, V. Antal, V. János stb. néven). Az adatot Oláh Róbertnek köszönöm.

⁴⁰ *Uo.*, 6, 23. Valesiushoz lásd KÚR Géza, *Cseh–magyar református történeti kapcsolatok*, Komárom, Puzsér testvérek, 1937, 31–43.

⁴¹ Jacobus ARMINIUS, Christian HARTSOEKER, Philipp van LIMBORCH, *Epistolae ecclesiasticae praestantum ad eruditorum virorum*, Amstelaedami, Wetstenius, 1684².

(Márk evangélista) halálával kezdődik, mint a kopt kalendárium (ti. a „mártírok évével” indul az ún. „mártírok időszámítása”), Európában a reformáció idején sem készült, magyar földön pedig egyáltalán nem jelent meg. Ebből a nézőpontból a magyar kálvinizmus a szerencsésebb klímájú európai kontinensen született meg (szemben a miafizita egyházakkal, mint az örmény, szír, etióp, kopt stb. keresztények világa), s maradt fenn a kora újkorban, és nem kényszerült rá, hogy örök mementóként a mindennapok nevei emlékeztessék a periodikusan ismétlődő nemzeti/etnikai/valási szenvedéstörténetre.

Mártírkatalógus

A Harsányi Móricz István és Kocsi Csergő Bálint jegyezte *Narratio brevis* Bod Péter-féle magyarításában ezzel a költői declamációval zárul a bevezető rész: „ki tudná előszámlálni az ártatlanul megöletteket, kiknek csak pusztá nevekből is nagy könyv telnék?”⁴² Mártírkatalógusnak tekintjük tehát azokat a történeti sorba rendezett exemplumokat, melyek az igaz hit argumentumaként szolgálnak, az adott szövegcorpusban különálló részként jelennek meg. Nem csupán más elemekkel együtt, mint a fenti példában a *fasti christiana* esetén mártír, szent, tudós, stb. exempluma kerülhetett egymás mellé, hanem immáron a mártírfelfogás megtestesítőiként, egy zárt eszmei konstrukció részeként. Ilyen mű önálló kiadványként tervben volt (a *Narratio brevis* 12. fejezete), de nem jelent meg a 20. századig a magyar protestantizmus vagy kálvinizmus mártírízálódott alakjairól magyar kálvinista közegben,⁴³ csak könyvfejezetekben fordultak elő hasonló típusú összegzések. Ahogy Pósa-házi János a *Kalauzában* ezt szóvá is tette: „Valóban káros és szánakodásra méltó dolog, hogy más egyéb nemzeteknek példájok szerint, erről telles historia nem irattatott, hogy lött volna örökké való emlékezetül a’ maradékoknak.”⁴⁴ Ezt követően szólt röviden a sárospataki hitvitázó a

⁴² KOCSI CSERGŐ Bálint, [HARSÁNYI MÓRICZ István], *Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiarum Hungariorum*, [1676] = *Kösziklán épült ház romlása*, ford. BOD Péter, [1738], kiad. SZILÁGYI Sándor, Lipcse, Köhler, 1866, 16.

⁴³ A *Narratio brevis* 12. fejezetének szerkezete (*Ama tizenkilenc vértanú kegyetlen és erőszakos halála... címen*) Szimonidesz Lajos szerint arra mutat, hogy azt Kocsi Csergő Bálint tudatosan készítette elő önálló megjelenésre (SZIMONIDESZ, *Kocsi Csergő*, i. m., 10).

⁴⁴ PÓSAHÁZI, *Igazság Istápjá*, i. m., 174. A nagy európai reformációtörténetek mellett ekkor már elérhető Comenius cseh testvérekről szóló kompendiuma ([Johannes Amos COMENIUS], *Historia persecutorum Ecclesiae Bohemicae: jam inde a primordiis conversiis suae [...] anno 894, ad annum usque 1632. [...] exhibentur*, Amstelodami, s. n., 1648) és Andrzej Węgierski lengyel összefoglalása (*Opera Adriani Regenvolscii E. P. Systema historico-chronologicum, Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipuae Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae, etc. distinctam: Libris IV adornatum; continens historiam ecclesiasticam à Christo & Apostolorum tempore, ad A. Dom. MDCL*, Trajecti ad Rhenum, Waesberg, 1652. Mindkettőt ismerte és használta a századvégen a református egyháztörténet szerkesztője, Debreceni Ember Pál: LAMPE-DEBRECENI EMBER, *Historia Ecclesiae Reformatae*, i. m., 19, 39, 41, 359, 361, 365 (Comenius);

magyar reformáció kezdeteiről, gyűléseiről, lelkipásztorairól és nemesi dajkáiról, forrásként Geleji Katona és Scultetus alapműveit jelölve.⁴⁵

A *Narratio brevis* fent idézett költői kérdése tehát jogos, mivel nem ismerünk ilyen magyar kálvinista mártírkatalógus kiadványt. Ennek lehet oka maga az üldöztetések kora, amit követően kerülhetett (volna) sor a kommunikatív emlékezet lejegyzésére: ezt akadályozhatta még az a tény is, hogy a felekezeti vértanúk emlékének az ápolása „akadálya minden megbékélésnek”.⁴⁶ Ezt a kérdést azonban minden esetben az adott mikrokozmosz és a történeti hagyományozódás ismeretében érdemes megvizsgálni.

Erre több műfaj is kínálkozott. Tematikailag elsősorban a történeti tájékozódást nyújtó szövegeknek váltak részévé, másodsorban pedig a hitvallási jellegű, dogmatikai írásokban és természetesen speciálisan a hitvitákban szerepelhettek. Műfajilag kerülhetett a praelimináriába, egy protestáns kiadvány előszavának öntudatos megfogalmazásában. Ezek a kezdeti összefoglalások a magyar reformációtörténet európai háttérében mutatták fel a magyar sajátosságokat, és szóltak ebben a keretben a magyar reformátorokról, mecénásokról és mártírokról. Szenci Molnár 1625-ös kötetének előszavában, ahol a nemzetközi mecénások és hitvédők listájának 3. pontjában a szerző a magyar példákat és a magyarországi és erdélyi reformációtörténetet is beillesztette.⁴⁷ A *Narratio brevis* 11. része, illetve Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai hasonló katalógust állítottak fel.⁴⁸ Ide sorolható Szegedi Dániel *Itinerariuma*, Iratosi T. János ajánlása a Perkins-fordításokhoz, illetve Szathmárnémethi Mihály prédikációs kötetének, a *Dominicá*-nak „Előljáró beszéde”, amely szintén ilyen távlatokat mutat, a „Seculumok szerint” áttekintve az igaz Ecclesia történetét.⁴⁹

Előfordulhatott emellett az apologetikus–dogmatikai rendszerezésekben a mártírok, szentek, hitvallók kérdéskörénél, vagy pedig ugyanezért a hitvitákban a történetiség erősítő érveként.⁵⁰ Ezek a munkák mind az 1660–70-es évek hitvitáihoz kapcsolódnak, melyeket a kálvinisták a jezsuitákkal vívtak az új erőre kapott ellenreformáció idején. Ezekben az esetekben a magyar mártír szemlélet specifikuma nem a Foxe-féle elbeszélések (például a tortúrák naturális részleteinek) adaptálását jelentette, hanem egy speci-

---

illetve 2–3, 19, 39, 40, 42 (Węsierski).

⁴⁵ PÓSAHÁZI, *Igazság Istápjja*, i. m., 174–177 (a magyarországi reformáció), 177–179 (a mecénások).

⁴⁶ SZIMONIDESZ, *Kocsi Csergő*, i. m., 7.

⁴⁷ *Consecratio Templi novi, azaz az vyonnan feleppitetett bekeczi templumnac dedicalása es megszentelésekor [...] tétetött praedicatori*, kiad. SZENCI MOLNÁR Albert, Kassa, Schultz, 1625 (RMNy 1334), 3–6, 39–42.

⁴⁸ Az eredeti 1706-os kézirat szerint a II. egység VII. Fragmenta nevű részének III. fejezetéről van szó, *Catalogus magnatum [...]* néven (lásd a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára Levéltára, jelzete: K 1, 29); és ezt követi az 1722-es kézirat is, mely az oxfordi Bodleian Library állományában található (jelzete: MSS. Add. A. 57–58).

⁴⁹ [SZEGEDI Dániel], *Itinerarium catholicum*, [Debrecen], [Rheda Pál], 1616 (RMNy 1104); IRATOSI T. János, *Az Ember Eletének Bódogúl való Igazgatasanak módgyáról; Patika Szerzamos Bolt*, Lőcse, Brewer, 1637 (RMNy 1683); SZATHMÁRNÉMETHI, *Dominica*, i. m. (b)3r–(c)1v (Jézustól Lutherig), (c)1v–(c)4r (Luther-től Apafig).

⁵⁰ SZÖLLŐSI, *Sion leánya*, i. m.; TOLNAI, *Igaz Keresztyéni*, i. m.; KOMÁROMI CSIPKÉS, *Pápastaság újsága*, i. m.

ális dogmatikai-műfaji keretet. A gyászévtizedben megszólaló hitvitázó, de még inkább a hitvallási iratok olyan szövegekonglomerátumot képviselnek, amelyekben együtt jelent meg a mártírtörténet a bibliKateológiai, dogmatikai és etikai iratokkal. Ezek a művek úgy beszélnek az európai és a nemzeti hithősökről, hogy a narráció nem válik le az ortodoxia szellemében vallott protestáns dogmatikai világképről. Ezek a kiadványok valósággal egymást másolják, szerkezeti felépítésükben (a Biblia részei, hitvallási iratok, a Szentháromságtan, etikai adiaphoronok, stb.), a narráció és a beszédmód tónusában (katechizáló, polemizáló apológiák), s végül megszólított közönségükben (hangsúlyozottan a magyar katolikus papoknak, jezsuitáknak szólnak). Azaz a Magyar Királyságban egy elfogadott felekezet képviselői szólaltatták meg magabiztos öntudattal tanaikat: immáron nem kizárólag az explicit megszólított „Pápista” ellenérveinek, hanem a magyar katolikus klérus leghatalmasabb képviselője, Pázmány Péter főművének, a *Kalauznak* a cáfolataként.⁵¹ Nemcsak annak érvei (a híres „három kérdés”) és szóhasználata (például „Anyáczák”), de szerkezeti elemei (főként a *Kalauz* első és a mártírium kapcsán a harmadik könyve) mint panelek képezik ezen szövegek hipotextusát.

Martyrologium

PósaHázi János, sárospataki tanár, az 1670-es évek hitvitáinak neves kálvinista képviselője mint a hitviták résztvevője, az üldöztetést megért skóla tanára és mint az események szemtanúja a fentiekhez hasonlóan fogalmazott, amikor a felekezeti vilongások áldozatai szóba kerültek: „Hát a’ Reformátusoknak egygyütt-is másutt-is mennyi véreket ontották-ki a’ Pápisták? alkalmas tenger telnék belőle ha mind együtt volna. Nem szükség ezt bő szóval terjeszteni, tanú erre a’ fényes nap; tanúk a’ kézben forgó tellyes Históriák; Martyrologiumok; és a’ meg-számlálhatatlan példák.”⁵²

Ez utóbbi mondat jelzi, hogy olyan kiadványokról van szó, melyek a köztudalomhoz tartoztak, ismerhette ezeket mindkét fél: a protestáns, aki megjelenítette ezt, valamint a katolikus, akihez címezve volt az állítás. Tolnai F. István, kolozsvári lelképásztor valamivel később Pázmánnyal (is) vitatkozó *Kalauzában* megalkotott egy listát a reformációt támogatókról, a mártíromságot elszenvedett európai keresztyénekről, s ekkor több, pontosan jelölt hivatkozás közt egy ilyen utalásra bukkanhatunk: „[...] kiknek martyromságok és jeles vallástételek fel vagyon írva a’ Martyromokról irt könyvben”;⁵³ Mivel a listában ezen a helyen egy rövid bekezdés erejéig hollandiai esetekről szól a szöveg, és Tolnai korábban megjelölte az ottani exemplumok szöveges bizo-

⁵¹ PÓSAHÁZI, *Igazság Istájpja*, i. m.; TOLNAI, *Igaz Keresztyéni*, i. m.; KOMÁROMI CSIPKÉS, *Pápistaság újsága*, i. m. – Lásd ehhez CSORBA Dávid, *Kálvinista Kalauzok = Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 103–111.

⁵² PÓSAHÁZI, *Igazság Istájpja*, i. m., 184–185.

⁵³ TOLNAI, *Igaz Keresztyéni*, i. m., 546.

nyítékaként Gnapheus beszámolóját, vonatkozhat erre.⁵⁴ Az utóbbi eset azonban azt is példázza, hogy a 16. század óta ismert, mindig újabb esetekkel bővített nyugat- és dél-európai háttérű és szerkesztésű, összegzésű katalógusok közkézen forgó kiadványok voltak. Nem igényelt pontosabb jelzést, hogy az 1530-as évek adott európai esete hol, melyik kötetben található meg, hiszen korszakok, országok, sőt társadalmi kategóriák alapján is lehetett tájékozódni ezekben a mártírológiai kiadványokban.

Az biztosan kijelenthető, hogy a magyar kálvinista egyházi értelmiség olvasta – az európai fogalmat használva – a *Martyrbuch*okat. Az RMNy-kötetekben alig, a könyvlistákon több helyen is felfedezhetjük a mártír tematikájú könyvek tudatos használatát, részint a közismert szerzők, szerkesztők (Jean Crespin, John Foxe, Heinrich Pantaleon, Ludwig Raab) neve alatt,⁵⁵ részint anonim módon (gyakoriságát tekintve itt is a Crespin-féle kiadványok jelennek meg nagyobb számban és beazonosíthatóan).⁵⁶ Sztárai *Cranmer Tamása* esetében jól adatható a forráshasználat,⁵⁷ de nemcsak ilyen közvetlen forrás kínálhat anyagot, hanem közvetve sokkal több mű jöhet segítségünkre. Néhány marginália és citátum hadd álljon itt annak szemléltetésére, hogy Ludwig Raab/Raabus (Szöllősi Mihály), John Foxe, Samuel Clarke (id. Köleséri Sámuel), Heinrich Pantaleon (Szőnyi Nagy István, Bod Péter) promptuáriumait forgatták hazai földön is.⁵⁸ A kolozsvári tanár, Tolnai F. István viszont már nemcsak a francia, angol, német, svájci német és holland protestáns alapműveket citálta (Jacques-Auguste de Thou/Thuanus, John Sleidan, David Chytraeus, Heinrich Pantaleon, Wilhelm Gnapheus), hanem a katolikus Laurentius Surius *Vitae Sanctorum*-át is.⁵⁹

⁵⁴ Wilhelm Gnapheus (de Volder) (1493–1568) mártíréletrajza Jan de Bakker (Johannes Pistorius), az első holland mártír szenvedéséről és haláláról. Lásd Guilelmus GNAPHEUS, *Joannis Pistorii Woerdenatis, Ob Euangelicæ veritatis assertionem apud Hollandos primò omnium exustí, Martyrivm [...] Nunc autem e Manuscripto editum a Jacobo Revio*, Lugduni Batavorum, Leffen, 1650².

⁵⁵ Elég csak a sárospataki és a debreceni kollégiumok katalógusait fellapozni, vagy a kassai városi nyilvános könyvtár leltárait megnézni. Lásd *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750, Jegyzékszerű források*, s. a. r. OLÁH Róbert, Bp., OSZK, 2009 (Adattár, 19/2), 84 és 139 (Crispinus), 266 és 303 (Foxe); *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*, s. a. r. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, JATE, 1990 (Adattár, 15), 172 (Pantaleon). Illetve a kassai Szent Erzsébet templom 1671-es könyvtárlistájának egyik jelzése is erre utalhat: Ludovicus Radi Liber Germanicus. Ez talán elírás/félreolvasás, és esetleg Raabus mártírkiadványát rejtheti (*Uo.*, 110).

⁵⁶ Az *Actiones et monumentae martyrum* Crespin művére utal (*Protestáns intézményi könyvtárak, i. m.*, 255). Az igen gyakori *Martyrologium* (*Uo.*, 139) vagy az *Acta Martyrum* jelölés (*Uo.*, 255), netán a *Martyrbuch cujusdam Anonimi* (*Kassa város olvasmányai, i. m.*, 162) „címléírás” beazonosíthatatlan.

⁵⁷ Bővebben lásd Ács Pál tanulmányát a kötetben.

⁵⁸ SZÖLLŐSI, *Sion leánya, i. m.*, 17; idős KÖLESÉRI Sámuel, *Arany alma, azaz 30 prédikáció*, Debrecen, Karancsi, 1673 (RMK I, 1144), 60, 106, 140, 219; SZŐNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1675 (RMK I, 1180), b1r–v; BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek históriájok*, [Nagyenyed], s. n., 1766, 2v (ő az 1563-as edíciót használta).

⁵⁹ Laurentius SURIUS, *Vitae sanctorum, sive res gestae martyrum, confessorum atque sanctorum virginum*, 1–4. T. Coloniae, Falckenburg, 1596–1603; TOLNAI, *Igaz Keresztyéni, i. m.*, 543–546, 554, 597. Suriust idézte a korban a katolikus kiadványokat igen jól ismerő kassai prédikátor is, lásd CZEGLÉDI, *Lelki-hartz, i. m.*, 511, 518, 539.

A legteljesebb példatárát a 17. század végén megjelent Ember Pál-féle *Szent Siklus* hozza elénk: Sulpitius Severus (az 1581-es bolognai kiadással), Thuanus (az 1614-es frankfurti edícióval), Philippe de Mornay *Misterium Iniquitatis* (az 1662-es harmadik edíció), Christianus Matthias *Theatrum Historicum* (az 1684-es frankfurti edícióval), Johann Heinrich Heidegger *Historia Papatus* és a Horn–Leydekker-féle egyháztörténet (a leideni 1687-es edíció),⁶⁰ illetve Comenius *Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae* című 1648-as műve képviselik ezt a nézőpontot.⁶¹ A kegyességi irányultság sem mérvadó: jó példa erre a merev ortodoxnak tartott Miskolczi Csulyak Gáspár esete, aki az 1680-as években, mikor neki is menekülnie kellett, több kiadványt egybekötöttetett magának, s ebben a kolligátumok sorát a magyar gályarabokat köszöntő Heidegger-mű, a *Consolatio Christiana S. Martyrum* nyitja egy 1682-es ex libris-szel.⁶² Szathmárnémethi Mihály pedig Kolozsváron 1674-ben vásárolta meg 1 forintért azt a Crespin-féle mártírkönyvet, melyet néhány évvel korábban a hitvitákban szintén jeleskedő, de azoktól elfordult lelkész, Kézdivásárhelyi Matkó István olvasott végig.⁶³

Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy jóllehet Szenci Molnár Albert a 17. század elején már kezdeményezte egy hasonló magyar kiadvány készítését, Szőnyi Nagy István pedig jelezte, hogy elkészített egy *Compendium Martyrologicumot*,⁶⁴ de sem valamely európai mártírkönyv-kiadvány magyar fordítása nem született meg, sem önálló magyar mártírkönyv nem került nyomdába vagy nem maradt fenn. Vajon a 16–18. század jelenleg ismert szövegei alapján kijelenthető-e, hogy nálunk nem volt szükség magyar mártírkönyvre? Számos indok szólhatott volna a keletkezése mellett, de csak annyi bizonyos, hogy olvastak mártírtörténeteket magyar földön is.

S végül hadd utaljunk Debreceni Ember Pál szép válogatott gyűjteményére, im-

⁶⁰ DEBRECENI EMBER Pál, *Innepi ajándekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1700 (RMK I, 1556), 157, 178, 295 (Sulpitius Severus); 129, 228, 376, 410, 414 (Thuanus); 78, 216, 496 (Philippe de Mornay); 22, 63, 199, 294, 413, 455, 467 (Christianus Matthias); 25, 290, 301, 406, 421 (Johann Heinrich Heidegger); 61, 206, 219, 249, 309, 467 (Georgius Horn, Melchior Leydekker).

⁶¹ Debreceni Ember Pál egyháztörténetében sokszor hivatkozik erre a szerző neve nélkül napvilágot látott egyháztörténetre (lásd LAMPE–DEBRECENI EMBER, *Historia Ecclesiae Reformatae, i. m.*), de csak annak *oxfordi kézirat*a alapján tudjuk biztosan, hogy ez a könyv is Ember Pál tulajdona volt. A kiadásban az egyik helyen elmaradt egy apró jelzés: (Uo., 361), a kéziratban még a *pag. m.* áll, s ez a jelölés mutatja, hogy biztosan használta ezt a magyar szerző (lásd liber ex *Historia persecutionis Ecclesiae Bohemicae*, cap. XLV. pag. m. 159. 160. (Oxford, Bodleian Library, MS. Add. A. 58, 53r).

⁶² A kötet megtalálható a Ráday Könyvtár állományában, jelzete: RMK 1,365. A Heidegger-műről lásd a kötetben Imre Mihály tanulmányát.

⁶³ [Jean CRESPIN], *Martyrologium, complectens Memorabilissima praecipuorum Martyrum dicta et facta, ab ipsis Apostolorum temporibus [...], primum Gallice, dehinc etiam Germanice editis*, Hanoviae, apud Guiliehm. Antonium, [1580]. A kötet megtalálható: Academia Republici Romána (Cluj Napoca/Kolozsvár), jelzete: BMV R. 84408. A possessor-bejegyzések: „Ex libris Mich. Sz. Nemethi. Claud. A. 1674. Valet. fl. 1.” (címlapon); illetve a 11. fejezet után kézírással: „Absolvi hic [...] 1666. 12. 9br. St. M. K. Vasarh.” (Ggg4r).

⁶⁴ Lásd e kötetben P. Vásárhelyi Judit tanulmányát. SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronaja, i. m.*, 8v.

máron ellenpéldaként. Az egyháztörténettel foglalkozó kálvinista lelkipásztor mind a *Szent Siklus* című kötetében, mind az egyháztörténeti gyűjteményében széleskörű forrásfeltárást végzett. A kéziratos jegyzeteinek előszava – amely nem került be a Lampe-féle válogatott, átszerkesztett kiadásba – hosszan sorolja az egyháztörténeti és egyéb forrásokat. Érthető a prédikátor buzgalma, de esetünkben ahhoz, hogy valaki a mártírkérdésben megfelelően tájékozódjon, nem volt szükséges minél szélesebb forrásadatbázist összeállítania, és nem is kellett feltétlenül egy *Martyrbuchot* beszereznie. Egyetlen példa erre. Christianus Matthias 1684-es történeti munkáját használta Ember Pál a fenti kötetében, s ez a könyv, kompendiumként kivonatolva, szintén beszámolt *De persecutionibus Ecclesiae, seu Martyribus* címen az igaz egyház tíz üldöztetéséről. Ezen a helyen a háttéranyagát is megjelenítette: „Si quis evolvat librum Ludovici Rabi [...] item nunquam Martyrium Gallium à D. Crocio Germanice versum; vel compendium inde à Nathanae Chythraeo excerptum”, a német olvasóközönség számára tehát Raabus, Crocius és Chytraeus alpműveit tartotta érdemesnek.⁶⁵ Ez a kötet is tartalmazza a híres hitvallók lexikonát *Viri Celebres* néven, 55 teológus és 70 egyéb tudós rövid említését.

Mindenesetre ez a jelenség is mutatja, hogy nem feltétlenül a *Martyrbuch*, sem pedig a nagyszámú, hasonló tematikájú kiadvány léte a döntő a mártírium-felfogás meghatározásakor, és nem feltétlenül egy adott kiadvány lehet a hordozója a kálvinista felekezet közösségi mártíriumának, az egyház üldöztetéseinek.

A mártírium mint kora újkori kálvinista téma

A Magyar Királyságban tehát csak nagyjából 1670-től, Erdélyben még később, csak a 18. század elejétől érzékelhető a mártírképzetek nem történelmi példaként, hanem megélt, a Krisztusért, a nemzetért vállalt szenvedésként való alkalmazása. A fennmaradt adatok és források tükrében a fentiek alapján úgy tűnik, hogy a kora újkorban nem készült önálló magyar mártírkönyv. A reformáció hitvallóiról, mártírjairól születtek – kéziratos maradt – összegzések, mártírkatalógusok.

Ha 16–18. századi magyarországi műveket tanulmányozunk, meg kell állapítani, hogy előfordulásuk nem műfajhoz kötött. Megjelenhet egy kiadvány praelimináriájában (a legnevesebb mártír, Czeglédi István története a *Sion vára* című posztumusz kötete előszavaként).⁶⁶ Előfordulhat prédikáció exemplumaként, amelynek a kifejtésénél látványos a köztudalom eseményeinek ismerete, érvekészletének a

⁶⁵ Christianus MATTHIAS, *Theatrum Historicum theoretico-practicum*, Francofurti et Lipsiae, Erythropilus, 1684, 1074–1077 (a fejezet), 1077.

⁶⁶ CZEGLÉDI István, *Már minden épületivel s-fegyveres Házaival edgyütt, el-készült, Sion vára*, kiad. id. KÖLESÉRI Sámuel, Kolozsvár, Rosnyai, 1675 (RMK I, 1187).

használata (például Husz János lúdja esetén).⁶⁷ De szerepelhet egy történeti áttekintés részeként (a nevezetes „három kérdés” kifejtésénél, azaz a „volt-e Luther s Kálvin előtt vallásunk?” tétel bizonyítékaként).⁶⁸ S akár ego-dokumentumként, a saját élettörténet felmutatásként (Szőnyi Nagy István elüzetésének énelbeszélése a *Martyrok Coronaja* mellékleteként).⁶⁹ Formailag lehet ez egy narratív történet, egy exemplumsor, netán csak egy szintaktikai szerkezet (Krisztus üldöztetésének társa).⁷⁰ Győri L. János rámutatott, hogy mártíriumról lehet beszélni ortodox (históriai téma az exemplum, főként tudósokról: Gelejinél) vagy puritán módra (életbizonyosság, általában egyszerű emberekről: Kölesérinél),⁷¹ másrészt lehet a témát vagy önéletrajzi dokumentumként (mint Szőnyi Nagynál) vagy *conduct book* módján rendszerezve közölni (ilyen id. Köleséri Sámuel *Fél-keresztyén* című Mead-fordítása).⁷² Kapcsolódhat a téma kifejtése a múlt-hoz (exemplum), a jelenhez (az üldöztetésben socius Christi) és a jövőhöz („Akkor mi is együtt több martyrokkal / Mennyben énekölünk teli torokkal”).⁷³

A mártírium megvalósulási lehetőségeit szintén sokrétűen értelmezzük: a hitéről vallást tevőtől a lelkiismereti bizonyosságában megálló s ezért szenvedő hívő keresztyéneken át a halálig eljutó mártírig vannak fokozatok, a klasszikus dialektika szabályai szerinti logikai konstruktumoktól a teleologikus szemlélet részét alkotó szövegekig.⁷⁴ A hitükért szenvedők (azok testi vagy lelki szenvedése), az üldözést vagy száműzetést vállalók (például a sárospataki iskola, mely viszi magával a matriculáját egész Erdélyben, vagy éppen Bocskai István, zempléni főispán, aki Erdélyben halt meg, felesége pedig eközben Báthori Zsófia fogságában szenvedett), és végül a halált is vállalók példái mellett vannak speciális jellegűek. Az ellen/anti-exemplumok (azok példája, akik nem vállalták a mártíromságot, majd az később mégis beteljesedett rajtuk)⁷⁵ és a ne-

⁶⁷ Husz János nevének etimológiája (cseh 'lúd') visszatérő fordulata a cseh mártír példázatának. TOLNAI, *Igaz Keresztyéni*, i. m., 640; Tolnai F. István és Czeglédi István exemplumát idézi: Győri, *Reformáció*, i. m., 334–335.

⁶⁸ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Pápaság újsága*, i. m., *2r; TOLNAI, *Igaz Keresztyéni*, i. m., 4. könyv.

⁶⁹ SZŐNYI NAGY István, *Szomorú üldöztetése s' számkivetése Sz. N. I.-nak a' Tornai Ecclesiából* = Uő, *Martyrok Coronaja*, i. m., O5r–O8v.

⁷⁰ A kifejezésről lásd JUHÁSZ István, *Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben*, *Theológiai Szemle*, 1976/5–6, 186–192. Ugyanezt lásd Uő, *Erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben* = Uő, *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 1996 (Határidő Teológiai Tanulmányok, Dolgozatok a Református Teológiai Tudományok köréből, 2), 73–80.

⁷¹ Győri L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, *Irodalomtörténet*, 2000/1, 51–71.

⁷² SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronaja*, i. m.; id. KÖLESÉRI Sámuel, *Szentírás rámaiára vonatott Fél-Keresztyén, avagy igaz vallas szines vallójanak Proba-köve*, Debrecen, Rosnyai, 1677 (RMK I, 1209); ehhez lásd CSORBA, *Debreceni prédikátorok*, i. m., 105–112.

⁷³ A vers Bátorkeszi István panaszénekének 22. versszaka, lásd RMKT, XVII/11, 81. sz., 230.

⁷⁴ A mártírság gradusait 10 részben mutatja meg Szőnyi Nagy István, s 20 tételben Köleséri Sámuel (SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronaja*, i. m.; KÖLESÉRI, *Fél-Keresztyén*, i. m.).

⁷⁵ „NB. Egy Ember, hogy elkerüllye a' meg égettetést, vallását meg tagadta, s' bálvány imádová lött; az után

gatív, tiltó, előíró jellegűek.⁷⁶ Példáinkban vagy egy nyugati kompendium használata, vagy egy saját eset idéződött meg, s lehetett azt modális hangnemben tenni (lásd *Narratio brevis*) vagy patetikusan (Szőnyi Nagy István), illetve a negatív tiltó jellegű példa esetén inkább a prédikátor lelki túlhajtása detektálható. Általában azonban a magyar kálvinisták tanúságtételeinek a megjelenítése az ún. szelíd apokaliptika (arra céloz, mutat előre, de nem azt helyezi előtérbe), a keresztyéni példaadás és a biblikus vizsgáztatás talaján marad.

Az 1670–1681 közötti időszak koncepciók pereit után az 1681/26. törvénycikk szabadabb jogállást biztosított, többen hazatérve dolgozhattak tovább úgy, ahogy: a „csendes ellenreformáció” időszakában (1681–1781), ugyanis folytatódott a felekezeti egyneműsítés, a mindennapok ellehetetlenítő jogi-katonai akciói, és a kálvinisták a megmaradásukért harcoltak.⁷⁷ A temetési prédikáció mint szinte egyetlen publikációs műfaj maradt meg, ez ölelt fel mindent, ami tudomány és praxis, s emellett csak a kéziratok vagy a ponyvairódalom tartotta fenn a szenvedők emlékeztétét. A csendes ellenreformáció idején ezek a kérdések lekerültek a napirendről, s az explicit kifejezés helyett más témák szóltak meg erősebben az ésszerű ortodoxia keretein belül.

Végül vizsgálatunknak két alapvetését kell leszögeznünk. Egyrészt a jelenlegi adatok alapján úgy tűnik, hogy a mi kutatói nézőpontunk is esetleges, a korszakra jellemző nagyfokú forráshiány és a kéziratok források feltáratlansága miatt. Amint azt Bod Péter egy helyütt megfogalmazta: „a’ dolgok nem úgy léznek le-írva, a’ mint kellett volna; hanem csak a’ mint lehetett, ilyen Török égette, Tatár hammazta Országba”.⁷⁸ Másrészt feltűnő jelenség, hogy a 20. század számtalan katalizmájában sokszor és sokféleképpen került elő a kora újkor kálvinista mártírjainak a szenvedéstörténete. A mártíriumot mint exemplumot alkalmazta és a saját képére alakította az azt aktualizáló kor, a csendes ellenreformáció 18. századától egészen korszakunkig, ilyen módon emelve be a magyar kálvinista hithősök és mártírok példáját a köztudatba, a folyamatosan változó történelmi és felekezeti emlékezetbe, a *Protestáns Pantheon*ba.

---

nem sok idő múlva, a’ háza meg égett s’ maga-is a’ házában benne égett. A’ ki Istenért meg nem hatta magát égetni, Istentől meg égettetett” (KÖLESÉRI SÁMUEL, *Arany alma*, i. m., 219). Hasonló példákra lásd SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronaja*, i. m., a4r–b3r; KOCSI CSERGŐ, [HARSÁNYI MÓRICZ], *Narratio brevis*, i. m., IX, 133–135 (Otrokocsi Főris Ferencről); XII, 154–155 (Bátorkeszi Jánosról, Földesi Istvánról).

⁷⁶ Az elintő példa: „aki a Részegségnek ellene áll, [...] azt az Isten a Mátyromság koronájára tudgya néki”. SZENTPÉTERI ISTVÁN, *Hangos trombita*, Debrecen, Vincze, 1698 (RMK I, 1521), G1r.

⁷⁷ A legújabb egyháztörténeti szakirodalomból lásd DIENES DÉNES, *Tanulmányok a Tiszáninnen Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 24–26.

⁷⁸ BOD, *Smírnai Szent Polikárpus*, i. m., 6r.

DÁVID CSORBA

Kalvinistische Gattungen des Martyriums in Ungarn

Der Begriff Martyrium im allgemeinen Sinne ist fester Bestandteil sowohl der katholischen, als auch der kalvinistischen Tradition. In der Frühneuzeit, dem Zeitalter der Konfessionalisierung und der katholischen Gegenreformation und vor allem im 20. Jahrhundert finden sich zahlreiche Beispiele für die speziellen kalvinistischen *Vitae Martyri*. In diesem Beitrag wird die Rezeption der ungarischen kalvinistischen Weltanschauung im Kontext dieser Martyrien untersucht und dabei soll der Frage nachgegangen werden, durch welche Quellen, Themen und Gattungen diese Weltanschauung sichtbar gemacht wird. Weiterhin soll die vorliegende Analyse zeigen, wie sich diese Problematik zu den Märtyrern des 20. Jahrhunderts verhält.

Bei der Untersuchung wurden sechs Kategorien aufgestellt. Dazu gehören einerseits individuelle Fälle, wie historische Beispiele, Privataufzeichnungen von Zeitgenossen und Biografien; andererseits kollektiven Repräsentationsstrukturen, wie die allgemeinen Leidensgeschichten in Kalendarien, sowie in sogenannten Märtyrerkatalogen, Martyrbüchern. Hierbei ist unbedingt festzuhalten, dass die Märtyrerdarstellungen weder von Gattungen, noch vom Zeitalter abhängig sind. Dementsprechend können diese Darstellungen als Exempel einer Predigt, oder als Teil einer Historie, oder als Egodokumente erscheinen und sowohl orthodox, als auch puritanisch gestaltet sein. In die Analyse der Problematik sollen daher all diese Quellen einbezogen werden.

John Frith (1503–1533) vitája és mártíromsága

1626 júniusának egyik estéjén, a cambridge-i piacon egy kofa egy tőkehalat vágott fel, s a körülállók nagy megdöbbenésére a tőkehal gyomrában egy könyvet találtak, amely négy iratot és egy a Szentírásból származó idézetek gyűjteményét tartalmazta *The Sum of Knowledge (A tudás summája)* címen. A könyvet a következő évben *Vox Piscis* címen ki is adták. A négy irat közül kettő John Frith-nek (1503–1533) a Tower börtönében írt két írását is tartalmazta: az egyik a hittestvéreinek írt levele, a másik az önismere-tről szóló tanulmánya volt.¹

Ahogy William Tyndale-t az angol Luthernek, úgy John Frith-t az angol Melancthonnak szokták nevezni.² Frith életéről az első angol protestáns egyháztörténet-író, John Foxe nyolc kötetes mártírológiájából, az *Acts and Monuments*-ből, annak ötödik kötetéből, illetve a nyolcadik kötet függelékéből tudunk részleteket.³ Foxe 1573-ban kiadta William Tyndale, John Frith és Robert Barnes mártírteológusok összes munkáját, s annak életrajzi előszava további epizódokat is feltár Frith életéről.

John Frith 1503-ban született Londontól délre, Kent megyében. Kent ekkoriban a Wycliff tanítását követő lollard eszmék központja volt. Bár a fiatal Frith és a lollard tanítás közvetlen kapcsolatáról nem tudunk, az kétségtelen, hogy a lollard eszmék – a nép nyelvén olvasható Szentírás, a pápaság lelki hatalmának bírálata, a purgatórium és az átlényegülés tanításának elvetése – feltűnő párhuzamot mutatnak Frith eszméivel.⁴ Szülei a tehetséges fiúgyermeket a neves Eton College-ba küldik, ahol tökéletesíti latin és görög tudását.⁵ Innen Frith Cambridge-be kerül a King's College-ba, újabb kutatások szerint a Queen's College-ba,⁶ s itt szerez diplomát 1525-ben. Luther és a reformáció eszméivel Frith a cambridge-i egyetemen, a „White Horse Inn”-be járó társaság (Thomas Bilney, Robert Barnes, Hugh Latimer, Nicholas Ridley, John Lambert, s a kon-

¹ Alexandra WALSHAM, *Vox Piscis: or The Book-Fish: Providence and the Uses of the Reformation past in Caroline Cambridge*, *English Historical Review*, 1999, 574–606. – Az 1626-i esetet idézi Nicolas Thomas Wright: *The Work of John Frith*, ed. by Nicolas Thomas WRIGHT, Oxford, Sutton Courtenay Press, 1978, 552–553.

² W. A. CLEBSCH, *England's Earliest Protestants*, New Haven (CT), Yale University Press, 1964, 78.

³ WRIGHT, *The Work of John Frith*, i. m., 508–549.

⁴ David C. HARD, *The Life and Writings of John Frith (1503–1533)* = D. C. H., *The Development of His Concept of Religious Toleration in the Early English Reformation*, Lewiston (NY), The Edwin Mellen Press, 2008, 69.

⁵ Hard utal arra, hogy noha Eton mindig is magáénak mondta Frith-t, hivatalos bejegyzés azonban erről nem maradt fenn. HARD, *The Life and Writings of John Frith*, i. m., 69.

⁶ Uo., 73.

zervatív Stephen Gardiner és Edward Fox) körében ismerkedhetett meg.⁷ Elképzelhető, hogy itt vagy esetleg később Londonban találkozott a bibliafordító William Tyndale-lel (1494–1536), aki aztán mestere lett. Foxe szavaival: „Frith Tyndale instrukcióinak köszönhetően fogadta szívébe az evangélium magját és az őszinte kegyességet.”⁸ Kapcsolatukat Tyndale írásainak 19. századi kiadója Pál apostol és Timóteus viszonyához hasonlította.⁹ Ennek tanúbizonysága az a magyarul is megjelent két levél, amelyet Tyndale a Tower-ben raboskodó Frith-nek írt.¹⁰

Az angol reformátorokra először a század elején, 1511–1514 között Cambridgeben is tanító humanista Erasmus gyakorolt jelentős hatást, Tyndale is először Erasmus *Enchiridion*ját fordította le latinról angolra. A tehetséges fiatal tudóst kiválasztották, hogy a Wolsey kardinális által Oxfordban éppen akkor alapított Bíborosi Kollégium (ma Christ Church College) növendéke lehessen. A College hallgatói azonban váratlan érdeklődést mutattak a reformáció eszméit terjesztő, a Németországból és Svájcból érkező könyvek iránt. Az előjárók erről értesítették Lincoln püspökét, aki azonnal jelentette is azt a bíborosnak, néven nevezve a tiltott könyvek olvasóit, köztük Frith-t is. A szigorú büntetés nem maradt el: Frith-et és öt társát a College alatt húzódó, sós halakat raktározó pincébe zárták, amelynek tömény, fullasztó szaga volt. Foxe elbeszélése szerint maga Wolsey érsek is felháborodott a kegyetlen bánásmódon, s elrendelte szabadon bocsátásukat, azzal a feltétellel, hogy nem távozhattak Oxfordtól tíz mérföldnél messzebbre. Hárman a szabadulásuk után közvetlenül meghaltak, ketten megtagadták nézeteiket, Frith azonban 1528 augusztusában vagy szeptemberében német földre szökött, valószínűleg Marburg városába,¹¹ majd Antwerpenbe, ahol Tyndale és a reformáció hívei is sorra itt publikálták könyveiket. Hollandiában Frith megnősült.

Későbbi peréből tudjuk, hogy 1531 februárjának elején hajózott vissza Angliába. Morus jól kiépített titkos hálózatának köszönhetően elfogták és kalodába zárták, mert csavargónak nézték. Frith kérésére a város iskolamestere kereste fel, akinek a fiatal tudós latin nyelven mondta el meghurcoltatásait, s görögül Homérosz költeményeiből idézett neki. Ez az iskolamestert annyira megindította, hogy elérte, hogy a hatóságok szabadon bocsássák a fiatalembert. Ismét Antwerpenben tartózkodik, egyes feltételezések szerint komoly szerepet játszott Tyndale Morus Tamásnak írt válaszában megfogalmazá-

⁷ Richard MARIUS, *Letter Against Frith = St. Thomas More's Letter to Bugenhagen, Supplication of Souls, and Letter against Frith*, ed. by Frank MANLEY, Germain MARC'HADOUR, Richard MARIUS and Clarence H. MILLER, New Haven (CT) and London, Yale University Press, 1990 (The Complete Works of St. Thomas More, 7), 120.

⁸ „whose instructions he first received into his heart the seed of the gospel and sincere godliness” HARD, *The Life and Writings of John Frith*, i. m., 78.

⁹ William Tyndale's *Doctrinal Theses*, ed. Henry WALTER, Cambridge, Cambridge University Press, London Johnston Reprint Edition, 1968, liii. Idézi HARD, *The Life and Writings of John Frith*, i. m., 85.

¹⁰ William TYNDALE, *A Szentírásához vezető ösvény: A Pathway Into the Holy Scripture (1531)*, ford. ECSEDY Ágnes, bev. FABINY Tibor, Bp., Magyarországi Luther Szövetség, 2005, 54–67.

¹¹ A. G. DICKENS, *The English Reformation*, University Park (PA), The Pennsylvania University Press, 1989², 78. Wright nem osztja Dickens véleményét. WRIGHT, *The Work of John Frith*, i. m., 7.

sában. Újra hazatért, megint letartóztatták, s a Towerbe zárták. A többi fogolyhoz képest azonban kedvező elbánásban részesült, lábaira és kezeire nem helyeztek bilincset, s így írni és olvasni is tudott a börtönben. Legjelentősebb munkái a Tower börtönében születtek. Frith életének utolsó (majdnem teljes) esztendejét a Towerben tölti. Az alig harminc éves fiatalember szellemileg legtermékenyebb korszaka volt ez az utolsó esztendő.

A perére 1533 kora nyarán került sor. Foxe feljegyzi, hogy a vele szimpatizáló börtönőrök, miközben a távoli Croydonba, a tárgyalásra kísérték, foglyukat szökésre biztatták, ám Frith nem kívánt élni ezzel a lehetőséggel. Egykori tanárán, Stephen Gardiner püspökön kívül VIII. Henrik ekkor megválasztott Canterbury érseke, Thomas Cranmer is azok között van, akik elítélik. Az a Cranmer, aki később teljesen magáévá teszi Frith nézeteit, s akit bő két évtizeddel később, Véres Mária uralkodása alatt Oxfordban égetnek el a máglyán. Két héttel megégetése előtt Frith még megírja testvérei mártírhálálának okát, *Az elvek, amelyekért John Frith meghalt* címen. (Lásd jelen tanulmány *Függelékében* a 3. számú szövegközlést.) Frith soraiból kiolvasható, hogy ő nem csupán dogmatikai nézeteiért, hanem a vallás- és a lelkiismereti szabadság eszméért halt meg. Foxe az *Acts and Monuments* 1583-as kiadásához még újabb adalékokat fűz Frith tárgyalásával és kivégzésével kapcsolatban. Az egyházi eretneké nyilvánítás után a főpapok átadták őt a világi hatóságoknak. 1533. július 4-én a Newgate-i börtönből Smithfiledre vezetik, s egy lelkes követőjével, Andrew Hewett-tel együtt végzik ki. Szenvedése elhúzódott, mert a szél csökkentette a lángokat. Frith volt az első protestáns, akit Angliában a hitéért égettek meg, mert tagadta a transzszubsztanciációról és a purgatóriumról szóló tanítást. A későbbiekben látni fogjuk: azt vallotta, hogy a krisztushitert való szenvedés vállalása a purgatórium.

Frith műve

Frith egyik első jelentős fordítása a skót protestáns mártírnak, a királyi családból származó Patrick Hamiltonnak (1504–1527) *Loci communes* című munkája, amely *Patrick's Places* címen jelent meg. A fiatal skót teológus a Párizsi Egyetemen ismerte meg Luther írásait, megfordult a Marburgi Egyetemen is, s hazatérve a lutheri tanítás szellemében tanított, és hirdette az igét a skóciai St Andrews-ban. Ellenfelei perbe fogták, s 1528. február 29-én máglyán elégették.¹² A keresztény hit főbb tételeit, különösen is a törvény és az evangélium lutheri szembeállítását logikus és áttekinthető pontokban összefoglaló írás. Rövid bevezető után hat részből áll: „törvény”, „evangélium”, „hit”, „remény”, „szereket”, „cseledek” címet viselik a tömör, tipográfiailag is a lényegyet sulykoló, az emlékezetbe véső fejezetek.¹³

¹² CLEBSCH, *England's, i. m.*, 82.

¹³ *Patrick's Places. Loci Communes Theologici: The Common Places of Divinity As set forth by Mr. Patrick Hamilton [probably written in 1526]. A Brief Treatise of Mr. Patrick Hamilton, translated into English by*

1529 júliusában Frith Antwerpenben jelenteti meg másik munkáját, de nem saját nevében, hanem Richard Brightwell álnéven: *Tézisek és antitézisek Krisztusról és az Antikrisztusról*.¹⁴ Ez Luther 1521-es *De Antichristo*¹⁵ című latin nyelvű munkájának – Dániel könyvének VIII. fejezetére épülő – fordítása, amelyhez hozzáfűz hetvennyolc pontot Krisztus és a pápa ellentétéről Melanchthon *Passional Christi und AntiChristi* munkája alapján, amelyek egy részét – huszonhatot – Lucas Cranach fametszeteken is megjelentette. (Például Krisztus megmosta a tanítványai lábát, a pápa viszont azt várja el, hogy hódolói a lábát csokolják meg). Frith az előszóban elmondja, hogy az igaz egyházat mindig is üldözték: a kereszti igéje soha sincs megpróbáltatás nélkül.¹⁶ Izmael üldözte Izsákot, Jákób Ézsaut, Saul Dávidot. Krisztus a követőit áldásra szólította fel, az egyház mai, képmutató emberei („presumptious minds”):¹⁷ a pápa és a főpapok viszont átkot mondanak azokra, akik Krisztust képmutatás nélkül („unfeignedly”)¹⁸ szeretik.

Frith 1530 folyamán valószínűleg Tyndale-nek segített a Biblia fordításában. Mint később írja, még karácsony előtt hozzájutott John Fisher püspök, Morus Tamás és John Rastell purgatóriumról szóló írásaihoz. Frith-nek ezekre válaszoló könyvét már 1531 húsvétja előtt kiadták Angliában, *Vita a purgatóriumról* címmel.¹⁹ Ez a könyv az önmagát a fiatal Timóteushoz hasonlító Frith első jelentős műve, amelyben Frith olyanra felcsillantotta éleselméjűségét, bibliai műveltségét és az egyházatyák munkáinak ismeretét, hogy a szerző még ellenfeleinek, John Rastell-nek és Morus Tamásnak a szimpátiáját is elnyerte. Frith azt állította, hogy Morus félreérti az ószövetségi áldozati rendszert, amikor abból akarja igazolni a purgatórium létezését, s mivel nem veszi észre, hogy az Ótestamentum tipologikusan előre mutat Krisztusra, a keresztyeneket voltaképpen zsidóvá teszi.²⁰

Tyndale-hez hasonlóan Frith is írt kommentárt²¹ egy 1530-ban elhunyt William

---

John Frith; with the Epistle of the said Frith prefixed before the same [...]. Lásd http://www.truecovenant.com/gospel/hamilton_loci_communes.html

¹⁴ *A pistle to the Christen reader The revelation of Antichrist. Antithesis, wherein are compared to geder Christes actes and oure holye father the Popes,* (At Malborow in the lande of Hesse [i. e. Antwerp]: the. xij. day of Iulye, anno. M.CCCC.xxix. by me Hans luft [i. e. Johannes Hoochstraten, 1529])

¹⁵ *D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe* (Weimarer Ausgabe), Weimar, Böhlau, 1883–2009, 7, 705–778.

¹⁶ „So impossible it is that the word of the cross should be without affliction”. WRIGHT, *The Work of John Frith*, i. m. 470.

¹⁷ Uo., 472.

¹⁸ Uo., 473.

¹⁹ *A disputacio[n] of purgatorye made by Ioh[a]n Frith which is deuided in to thre bokes. The first boke is an answeere vnto Rastell, which goeth aboute to prouue purgatorye by naturall phylosophye. The seconde boke answereth vnto Sir Thomas More, which laboureth to prouue purgatorye by scripture. The thirde boke maketh answeere vnto my lorde of Rochestre which most leaneth vnto the doctoures,* Antwerp, S. Cock, 1531?

²⁰ CLEBSCH, *England's, i. m.*, 92.

²¹ *Vvicklieffes wicket. Faythfully ouerseene and corrected after the originall and first copie. The lacke wherof was cause of innumerable and shamfull erroours in the other edicion. As shall easily appeare to them that*

Tracy nevű angol földbirtokos végrendeletéhez (*Kommentár egy végrendelethez*). Ez a protestáns megigazulás-tan szellemében íródott, amiért az egyházi hatóságok az eretneknek nyilvánított megboldogult tetemét exhumálták és nyilvánosan elégették. Frith írásában nemcsak felemelte szavát e szeretetlen aktussal szemben, hanem világosan kifejtette a krisztushit általi megigazulás kérdést, s azt, hogy a jó cselekedetek ebből a hitből fakadnak.

Frith a börtönből levelet írt hívő hittestvéreinek (lásd az 1. számú szöveggözlést),²² mondván, mily nagy öröm számára, hogy Isten igéje munkálkodik és növekszik az Úr útjain járók, a képmutatás nélkül²³ hívők létszáma. Biztatja őket, hogy Krisztus keresztjét fel kell venni, és a megpróbáltatást vállalni kell. A Zsidókhöz írt levelet idézi, hogy akit szeret az Úr, azt megdorgálja, akiket megfenyít, azok a fiak, akiket nem fenyít, azok korcsok (12, 6–8). A hívőknek fel kell készülniük arra, hogy bármikor eljöhöz a nap, amikor a hitükért szenvedniük kell, a keresztet fel kell venni. Ne babonásan forduljanak a kereszthez, hanem erőt merítsenek abból. Biztatja és kéri testvéreit, hogy imádkozzanak az Úr Jézus Krisztushoz, kérjék a Szentlélek erejét, hogy szülőföldjük áldott edényei lehessenek.

A börtönben felkeresi John Rastell, akinek Frith cáfolta a purgatórium létezéséről írott munkáját. Rastellt személyesen annyira foglalkoztatta a kérdés, hogy a börtönben megmutatja a neki szánt viszontválaszának kéziratát. Erre Frith megírja Rastellnek szóló második könyvét, az első védelmét.²⁴ A Towerben ír Frith újabb könyvet arról, hogy az önismeret forrása egyedül a Szentírás.²⁵ Szintén ír egy rövid értekezést a keresztségről.²⁶ Elítéli, hogy a pápisták a keresztség külső jelének túlzott jelentőséget tulajdonítanak, és azt tanítják, hogy a megkereszteletlen csecsemők elkárhoznak. Luthert követve hirdeti, hogy a keresztségen meg kell különböztetni a jelet („sign”), a jelentést („signification”) és a hitet („faith”). Frith, akárcsak később az úrvacsora kérdésében, a keresztség esetében is távol áll a lutheri tanítástól, hiszen szerinte a megkeresztelkedő a hitét vallja meg.

---

lyste to conferre the one wyth the other Hereunto is added an epistle to the reader. With the protestacion of Ihon Lassels late burned in Smythfelde: and the testament of Wyllyam Tracie Esquire, expounded by Willyam Tyndall, and Ihon Frythe, London, Printed by John Day?, 1548?

²² „A Letter which John Frith Wrote Unto the Faithful Followers of Christ’s Gospel, While He was Prisoner in the Tower of London for the Word of God Anno M.D.XXXII”, WRIGHT, *The Work of John Frith, i. m.*, 255–260. *The contentes of thys booke The first is a letter which was wroten vnto the faythfull followers of Christes gospell. Also an other treatyse called the Myrroure or glasse to know thyself. Here vnto is added a propre instruction, teaching a man to dye gladly, and not to feare death*, [London?, Thomas East?, ca. 1575?].

²³ „without simulation” *A Letter which John Frith Wrote, i. m.*, 257.

²⁴ *An other boke against Rastel named the subseyde or bulwark to his fyrst boke, made by Ihon Frithe preso[n]ner in the Tower*, [London?, S. n., 1537?].

²⁵ *[A mirroure. To know thyselfe]*, [Antwerpen, M. Crom, ca. 1536?].

²⁶ *A myrroure or lokyng glasse wherin you may beholde the sacramente of baptisme described Anno. M.D.xxxiii. Per me I. F.*, [Imprinted at Lo[n]do[n], By Ihon Daye, dwellynge in Sepulchres parishe, at the signe of the Resurrection, a litle about Holburne condite, [1548?]].

A híres úrvacsora-vita

Frith legjelentősebb írásai azok, amelyekben Morus Tamással az úrvacsora kérdéséről vitázik. Így erről a következőkben részletesebben is szólunk.

Néhány évvel elfogatása és mártírhalála előtt Tyndale két megrázó erejű levélben buzdítja, s egyúttal a mártíriumra is felkészíti Frith-t.²⁷ Az idősebb és tapasztaltabb hitestvér az eucharisztia vitatott kérdése kapcsán a tartózkodást tekinti bölcs magatartásnak, annál is inkább, mert legtanultabb társuk, a Wittenbergben Luther mellett is forgolódo Robert Barnes (1495–1540) a német reformátorral együtt Krisztus valóságos jelenlétét hirdeti az oltáriszentségben, szemben a szimbolikus jelenlétet valló, „más lelkű” helvét irányzattal. „Ne ártsd magad a Krisztus testének valóságos jelenlétéről szóló vitába, hogy ne távolodjunk el egymástól. Barnes dühös lesz rád.”²⁸

Nem tudjuk, hogy Frith megkapta-e Tyndale levelét. Egy bizonyos: nem úgy cselekedett, amint Tyndale javasolta. Teológiai viták pergőtüzében, eddig is önmagát égető életének utolsó fél évét az eucharisziáról való vita tölti ki. Nem is akárkivel, hanem az Európa-szerte nagyra becsült humanista Morus Tamással (1477–1535), aki a toleranciát hirdető *Utópia* (1516) szerzőjéből lordkancellár, s közben az igaz, katolikus hit védelmezőjeként a „pestises lutheránus eretnekek” legszenvedélyesebb üldözője²⁹ lett, mielőtt a VIII. Henrikkel való végzetes konfliktusa miatt ő is mártírhalálával pecsételte meg életét és a hitét.

A következőkben három dokumentum alapján vizsgáljuk Morus és Frith között kialakult eucharisztia-vitának hermeneutikai szempontait:

Először Frith *A Christian Sentence* című (lásd a 2. számú szövegközlést) rövid, valószínűleg 1532 őszén írt, s feltehetőleg nem publikálásra szánt írásának téziseit foglaljuk össze. Ezután elemezzük Morus 1532. december 7-én keltezett híres levelét,³⁰ végezetül Frith Morusnak adott hosszú válaszát vesszük górcső alá.³¹

Tanulmányunkban az eucharisztia-vita háttérére részletesen nem térhetünk ki,

²⁷ Lásd ehhez a 10. jegyzetet.

²⁸ TYNDALE, *A Szentírásához vezető ösvény, i. m.*, 55. A magyar fordítást javítottam. Eredetiben: „Of the presence of Christ’s body in the sacrament, meddle as little as you can, that there appear no division among us. Barnes will be hot against you.”

²⁹ Vö. Tibor FABINY, „an overt, incestuous lecher, a plain agent of the devil”. *Thomas More’s Daemonizing of Luther in A Dialogue Concerning Heresies = Költők, képek, detektívek, piritós és fordítások – Írások Novák György tiszteletére. Poets, Spies, Detectives, Pieces of Toast, and Translations: Essays in honor of György Novák*, ed. by Zoltán VAJDA, Szeged, JATEPress, 2012, 69–78.

³⁰ THOMAS MORE, *A Letter of syr Tho. More knyght impugnyng the erronyouse wrytyng of John Fryth against the blessed sacrament of the aultare*, London, W. Rastell, 1533.

³¹ JOHN FRITH, *A boke made by Iohn Frith prisoner in the tower of London answeringe vnto M mores lettur which he wrote agenst the first litle treatyse that Iohn Frith made concerninge the sacramente of the body and bloude of, christ vnto which boke are added in the ende the articles of his examinacion before the bishoppes [...] for which Iohn Frith was condempned a[n]d after bur[n]et [...] the fourth daye of Iuli. Anno. 1533*, Imprinted at Monster i. e. Antwerp, by me Conrade Willems i. e. H. Peetersen van Middelburch, 1533.

csak utalás szintjén teszünk említést az 1529-es marburgi vitáról, ahol a szerzetesi igék szó szerinti értelmezését – „Ez az én testem...” – valló Luthert sem Zwingli, sem Oecolampadius nem tudta meggyőzni az általuk vallott figuratív értelmezés helyességéről.³² Oecolampadius munkáinak³³ hatását egyértelműen kimutatták Frith írásában. N. T. Wright megszámolta, hogy Oecolampadius *Dialogus*ából tizenhét, *De Genuina* című munkájából tizennégy idézetet vett át Frith a Morusnak adott válaszában.³⁴ A strasbourgi reformátor, Martin Bucer is kétségtelenül hatott Frith-re, különösen is abban, hogy bármennyire is fontos ez a kérdés, az üdvösség szempontjából adiaphoronnak, azaz másodlagosnak tekintendő.³⁵ Bár nem bizonyított, de sok szempontból elképzelhető, hogy a lollard írás, a *Wycliff's Wicket* is hatott Frith úrvacsoratanára.³⁶

1. Frith első írása: *A Christian Sentence* (1532. ősz)

Ez a rövid írás 1532 őszén keletkezett, valószínűleg akkor, amikor Frith a Towerben raboskodott,³⁷ de csak tizenöt évvel Frith kivégzése után, 1545-ban jelent meg, a nevének említése nélkül. Nem került bele a John Foxe által 1573-ban kiadott *The whole workes of W. Tyndall, Iohn Frith, and Doct. Barnes* című, reprezentatív Folio-kiadásba. Az írás szerzőjét a neves francia Morus-kutató, Marc Hadour atya azonosította 1969-ben,³⁸ majd ezt megerősítette N. T. Wright is 1978-as szövegkiadásában. Frith az általunk vizsgált harmadik dokumentumban, a Morus-nak adott válasza előszavában elmondja, hogy nem publikálás céljából írta ezt a pamfletet.³⁹ A mártírológus John Foxe Frith-ről szóló írásában tudni vélte, hogy egy William Holt nevű szabó Morus megbízásából férközött Frith bizalmába, és *A Christian Sentence*-t sikeresen megszerezve, el is juttatta azt megbízójához.⁴⁰ A könyvecske címét így fordíthatjuk: *Keresztény tanítás*

³² Jó összefoglalás: Hermann SASSE, *This is my body: Luther's Contention for the Real Presence in the Sacrament of the Altar*, Adelaide, Lutheran Publishing House, 1977 (1. kiadás: 1959). – A hivatkozása az amerikai Luther-kiadásból: LW 37, xix. – A rövidítés feloldása: *Luther's Works*, ed. by Jaroslav PELIKAN – Helmut T. LEHMANN, Philadelphia (PA), Muhlenberg Press, 1957–1986.

³³ Johannes OECOLAMPADIUS, *De Genuina Verborum Domini, Hoc Est Corpus Meum* etc., Strasbourg, [s. n.], 1530; valamint *Quid de Eucharistia Veteres tum Graeci, tum Latini senserint, Dialogus*, Strasbourg, [s. n.], 1530.

³⁴ WRIGHT, *The Work of John Frith*, i. m., 60.

³⁵ *Uo.*, 61.

³⁶ *Uo.*, 58.

³⁷ MARIUS, i. m., cxxxii–cxxxiii.

³⁸ Germain MARC HADOUR, *Thomas More et la Bible: la place des livres saints dans son apologetique et sa spiritualite*, Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 1969, 289, 302.

³⁹ „I wrote it not to the intent that it should have been published”. FRITH, *A boke made by Iohn Frith*, i. m., 322.

⁴⁰ „a London Tailour named William Holt, whiche fayning a great frendshyppe, instantly required of this frende to geue hym lycence to reade ouer that same wryting of Frythes, whiche when he vnaduisedly did, þe other by and by caried it straight wayes vnto Moore.” JOHN FOXE, *Acts and Monuments*, 1563, 502, idézi Ruth AHNERT, *Scholarly Introduction to John Frith's A christen sentence and true iudgement of the most honorable Sacrament of Christes body [and] bloude* című munkája (1548) előszavában. – Lásd a kiadást az EEBO-n (Early English Books Online).

és igaz vélemény Krisztus testének és vérének nagyméltóságú Szentségéről, melyet a Szentírás tekintélye és a régen élt teológusok jelentettek ki. Nagyon fontos, hogy manapság minden igazi hívő elolvassa. (Lásd a 2. számú szövegközlést.)⁴¹

Az írás, majd a Morusnak adott könyvméretű válasz egyértelműen a bázeli teológus, Johannes Oecolampadius (1482–1531) az úrvacsoráról szóló könyveinek hatását mutatja, bár nem szolgálja annak gondolatmenetét.⁴² Arról viszont nincs tudomásunk, hogy a későbbi katolikus mártírnak, John Fisher püspöknek a bázeli reformátor eucharisztia-tana ellen 1527-ben írt könyvét ismerte volna.⁴³ Műfaját tekintve „rövid útmutatásnak” („sentence”) nevezi írását, amelyet azért vetett papírra, mert különféle vélemények támadtak, s ezek napról napra egyre távolabb kerülnek egymástól. Nem szabad elfelejtenünk, hogy három évvel vagyunk a marburgi vita, a német és a helvét irányzat végleges elszakadása után. Frith irénikus, békítő szándékkal írta meg traktátusát, hogy azok a versengés helyett a szeretetben engesztelődjenek ki egymással,⁴⁴ úgy, ahogyan azt Krisztus tanította és megmutatta.

A fiatal szerző öt „fejezetben” („chapter”), *de facto* tézisben foglalja össze mondanivalóját. Richard Marius azonban szellemesen jegyzi meg, hogy Frith azért annyira nem volt irénikus, hogy feladja azt a küldetését, hogy másokat e kérdésben is a saját hitére ne térítsen.⁴⁵ Frith mondanivalóját egy esztétikailag is megkomponált trinitárius imádsággal zárja, amit ő mindig elmond az úrvacsora alkalmával: „Áldott légy, legdrágább és könyörületes Atya, aki szeretetből kegyelmedből és jóságodból (a mi súlyos gaztetteink ellenére, melyeket Ellened elkövettünk) kegyeskedtél a Te egyszülött drága Fiadat elküldeni, hogy elszenvedje értem a halált, és megváltson engem. Áldott légy, Jézus Krisztus, Uram és Megváltom, aki végtelen szánalmadban a mi nyomorult állapotunkat látva önként vállaltad, hogy a Te teljességgel ártatlan tested megtöressen és véred kiontasson, hogy megtisztíts és megmoss engem, aki tele vagyok bűnnel. Azért, hogy erről nekünk biztosítékot hagyj, nemcsak a Te igédet hagytad nekünk, mely a szívünket tanítja, hanem adtál nekünk egy jól látható jelet is, hogy érzéseink is biztosak legyenek ebben a nagy jótétemenyedben. Hogy ne kételkedjünk abban, hogy a Te tested és szenvedésed gyümölcse is a miénk, éppen olyan bizonyosan, mint a kenyér, melyről érzéseink által tudjuk, hogy bennünk van. Áldott legyen az Igazság Lelke is, melyet a mi Atyánk küldött nekünk a mi Megváltónk, Jézus Krisztus által, hogy megvilágosítsa sötét tudatlanságunkat, és hit által elvezessen

⁴¹ *A christen sentence and true iudgement of the moste honorable sacrament of Christes body [and] bloude declared both by the auctorite of the holy scriptures and the auncient doctores. Very necessary to be redde in this tyme of all the faythfull*, London, Imprynted by me Rycharde Wyer, 1548?

⁴² CLEBSCH, *England's*, i. m., 127.

⁴³ Walter W. GORDON, *A Scholastic Problem in Thomas More's Controversy with John Frith*, Harvard Theological Review, 1976, 135.

⁴⁴ „I shall so pacify both parties that without contention they shall admit each other into brotherly love”. WRIGHT, *The Work of John Frith*, i. m., 478.

⁴⁵ MARIUS, i. m., cxxxiii.

minket az Ő ismeretére, aki igazsággal teljes. Kérünk Téged, hogy erősítsd meg gyenge természetünket, és növeld hitünket, hogy dicsérhessük Istent, a mi legkegyelmesebb Atyánkat, és Krisztust, az Ő egyszülött Fiát, a mi Megváltónkat, és Téged (velük együtt), aki a Vigasztalónk vagy, akié legyen minden dicséret és dicsőség! Ámen.⁴⁶

2. *Morus levele Frith-ről*

A Letter of syr Tho. More knyght impugnynge the erronyouse wrytyng of John Fryth against the blessed sacrament of the aultare (1532. december 7.)

A levél keletkezésének történetét Morus az *Apology*-ban írja le. Azt, hogy tudomására jutott, hogy ez a fiatalember az oltáriszentség ellen írt, s ez annyira elszomorította, hogy miután egy példány eljutott hozzá, azonnal választ fogalmazott, de nem akarta, hogy írása külföldön is megjelenjen, hiszen ez megzavarhatja a hívőket. Így Morus ezt az írást saját költségén nyomtatta ki. Marius szerint ebben szerepet játszhatott az is, hogy ekkor már Morus kegyvesztett lett a királynál, s a nyomdászok így aligha versenyeztek az írásaiért.⁴⁷ Hard úgy véli, Morus gyors válasza is azt jelzi, hogy Frith írása milyen élénk érdeklődést válthatott ki.⁴⁸

A levél teljes címe így hangzik magyarul: *Morus Tamás lovag levele, amelyben megcáfolja John Frith-nek az áldott oltáriszentség ellen írt téves írását*. A levél közismerten Morus legszelídebb hangú polemikus írása. Marius ezt azzal magyarázza, hogy a királynak ekkor még tervei voltak ezzel a tehetséges, de eretnek nézeteket képviselő fiatalemberrel.⁴⁹ Bár Frith a Towerben raboskodott, onnan gyakran kiengedték, s 1532 karácsonyát egykori tanáranak, az immár Winchester püspökévé kinevezett Stephen Gardiner (1483–1555) londoni otthonában tölthette, s Frith itt láthatta meg Morus levelét. Az egykori tanár-diák kapcsolaton túl azzal is magyarázható Gardiner karácsonyi vendégszeretete, hogy a püspök igényelte a tehetséges fiatal teológus biblikus és patrisztikai tudását, amikor a király válásának igazolásához gyűjtött érveket.⁵⁰

⁴⁶ „Blessed be thou, most dear and merciful Father, which of they render favour and benignity (notwithstanding our grievous enormities committed against thee), vouchsafedst to send thine own and only dear Son to suffer most vile death for our redemption. Blessed be thou Christ Jesu our Lord and Saviour, which of thine abundant pity, considering our miserable estate, willingly tookest upon thee to have thy most innocent body broken and blood shed, to purge and wash me which am laden with iniquity, and to certify us thereof, has left us not only thy word which may instruct our hearts, but also a visible token, to certify even our outward senses of this great benefit, that we should not doubt but that the body and fruit of thy passion are ours (through faith), as surely as the bread which by our senses we know that we have within us. Blessed be also that Spirit of verity which is sent of God our Father, through or Saviour Christ Jesu, to light our dark ignorance, and lead us through faith into the knowledge of him which is all verity. Strengthen, we beseech thee, our frail nature, and increase our faith; that we may praise God our most merciful Father, and Christ his Son our Saviour and Redeemer. And thee (with them) which are our comforter, to whom be all honour and praise. Amen.” WRIGHT, *The Work of John Frith, i. m.*, 484.

⁴⁷ MARIUS, *i. m.*, cxl.

⁴⁸ HARD, *The Life and Writings of John Frith, i. m.*, 168.

⁴⁹ MARIUS, *i. m.*, cxli.

⁵⁰ *Uo.*, cxvii.

A „pestises könyvek” és a „mérgező eretnekségek” említésével kezdi levelét Morus, utalva azonnal Pál apostolnak arra a képére, amely szerint a hamis beszéd „mint a rákfekély terjed” (2Tim 2, 17). Amint a rákfekély egyre inkább tönkreteszi a testet, és az egész elpusztítja, az eretnekek ugyanígy lopakodnak az egyszerű emberek lelkébe.⁵¹ A hamis tanítások mint parázs szunnyadnak valami rothadt fában, ám ha nem vigyázunk, azok egyszerre lángot kapnak, s tűzbe borítják az egész környéket. Morus szerint ugyanez fog történni, ha e „fiatal ember” látszatra szép és vonzó szavai napvilágra kerülnek. Frith ugyanis eretnekségében túlszes nemcsak Luther, hanem Wycliff, Oecolampadius (Hyuskyn), Tyndale és Zwingli mérgező tanításán is. Morus szerint Frith odáig jutott következtetésében, hogy a *consecratiót* oly mellékes („sleyghte”), könnyű („lyght”) dolognak tekinti, hogy mindegy neki, megtörténik-e vagy sem. Pedig „az áldott oltáriszentséget a keresztény világban mindig is a szentségek legfontosabbikának tartották, amely nemcsak egy a szentségek közül, hanem a többi szentség ettől nyeri hatását és erejét.”⁵²

Morus elmondja, hogy ez a fiatalember nem tagadja a szereztetési ígéket, de azokat szerinte idegen kontextusba helyezi. Morus itt korrekten felidézi, amit Frith a szőlőtő, az ajtó, Jákób és az ószövetségi oltár, Jákób és az angyal, valamint a páskabarány elnevezések emlékeztető szerepéről mondott. Ám mielőtt a cáfolatot elkezdené, szubjektív dühét nem fogja vissza, előre prejudikál, s képekben tobzódó szavakkal kelt hangulatot. Azt írja, hogy ezt a fiatalembert az ördög bizonyos régi ügynökei⁵³ arra vették rá, hogy eltérjen a szöveg egyszerű és világos tanításától, s a bolond eretnekek újdonsült fantáziáját kövesse, amikor a betű igazi értelmét lerombolja az allegória kedvéért, így az új, hamis szektát erősíti, szemben az igaz és szent katolikus egyház már ezeröttszáz éve hirdetett tanításával.⁵⁴ Morus szerint Frith a négy eretnek: Wycliff, Oecolampadius, Tyndale és Zwingli tanításából merít, akiket pedig Isten haragja már részben utol is ért. Itt Morus bizonyára Zwingli erőszakos halálára utal. Bárcsak megmentené e veszélyes nézetektől, s azok következményétől e fiatalembert a megváltó – ezt kívánja Morus. Csak a szentvelennek nem mondható, nem kis hangerejű érzelmi felütés után tér rá Morus az értelmi érvekre.

⁵¹ „For as the canker corrupteth the body ferther and ferther, and turneth the hole partes into the same deadly sykenesse: so dothese heretykes crepe forth among good simple soulys” Thomas MORE, *A Letter of syr Tho. More knyght impugnynge the erronyouse wrytyng of John Fryth against the blessed sacrament of the aultare = St. Thomas More's Letter to Bugenhagen*, i. m., 233/34–234/2.

⁵² „And so the blessed sacrament that is in and euer hath in all Christendom ben holden of all sacraments the chyef & nat onely a sacrament but the very selfe thyng also which other sacraments bytoken, & whereof all other sacraments take thyr effecte and strength” *Uo.*, 234/31–235/2.

⁵³ „certain olde lymmes of the deuyll” *Uo.*, 236/22.

⁵⁴ „he is fayne for the defence of thys error, to flyt in conclusion fro the faith of playne and open scypture & so farre falle to the newe fangled fantasyes of folysshe heretykes, that he wyl for the allegorye dystoye ye trwe sense of he letter, in mayntanance of a new false secte, agaynste the hole trew catholyke faith so fully confyrmed and continued in Crystes whole catholyke faith so fully confyrmed and continued in Cystes whole catholyke chyrche thys xv, C. yere together.” *Uo.*, 236/23–30.

Következik a tekintélyérv. Morus a tanítás stabilitását védi, amikor veszélyesnek és átalmasnak véli, ha bárki engedhetne fantáziájának a Szentírás szövegének értelmezése kapcsán. Ugyanis, ha minden újtó az egyház tanítói hagyományával szemben azt hozhatná ki a szövegből, amit akar, akkor a keresztény hitelvek nem állhatnának meg, s hamar elpárolognának. Szent Jeromosra hivatkozik, aki a katolikus egyház közösségének konszenzusát⁵⁵ vallotta az önkényes és a szubjektív magyarázatokkal szemben. A katolikus keresztény világ közös hitére⁵⁶ és az egyházatyák tanítására hivatkozik Morus az új szekták és e fiatalember nézeteivel szemben.

Morus szerint Krisztus úgy adta elő, hogy az ő megtöretett testét enniük, s a kiontatott vérét inniük kell, hogy egyikük sem gondolta, hogy itt példázatról vagy allegoriáról lenne szó, hanem számukra egyértelmű volt, hogy Krisztus az ő valóságos testéről és vérééről beszél.⁵⁷ Mindez másfél évezredig mindenkinek természetes volt, de aztán jött a négy öreg róka (Wycliff, Oecolampadius, Tyndale, Zwingli), akik – most jön az *ad hominem* szarkazmus – hamis hasonlataikkal szánalmasan megferőtzték ezt az egyszerű, bolond fiatalembert.⁵⁸

Morus az utolsó lapokra tartogatja az ellenfele számára talán legérzékenyebb érvet. Frith reformátor társára, Robert Barnes-ra hivatkozik, akitől, mint írja, kapott egy levelet. Barnes szerint Morus téved, amikor a valóságos jelenlét tagadásának eretnek tanítását önéki tulajdonítja, s kilátásba helyezi, hogy ír majd egy könyvet ellene, amelyben egyértelműen kifejti a Krisztus testének valóságos jelenlétéről vallott hitét. Morus megpróbálja összeugrasztani az idősebb, érett korú, teológiai doktorátussal is rendelkező tanult reformátort ezzel a „fiatalemberrel”, rámutatva, hogy még saját eretnek társa is szörnyülködik a tanításán.⁵⁹

Morus reményét fejezi ki, hogy az értelmes embereket nem vezeti félre ez a gyerekes érvelés, s Frithszel ellentétben ők nem fogják Jézust otthagyni, mint ahogyan egyes tanítványai is tették (Jn 6, 66–68). A fiatalember gyermekded filozófiája és szofisztikája helyett inkább a Megváltó örök életet adó szavaira hallgassanak. És itt Morus hangja lelkipásztori lesz. „Kérem az Urat, hogy árássa őreá is ki a kegyelmét, hogy saját zavaros fantáziája ellenében tudjon hinni őbenne, s erre az örök életre vezesse el őt és mindnyájunkat, oda, ahol immár a bármilyen szentség leple vagy fátyola nélkül színről színre látjuk a mi áldott Megváltónkat, s az igazság fényes tükrében a Szentháromság mindegyik személyét egyértelműen megpillanthassuk, hogy akkor

⁵⁵ „consente of the commune” *Uo.*, 239/29.

⁵⁶ „common faith of all catholyque christen regions” *Uo.*, 240/4.

⁵⁷ „the herers perceived that he ment it not in a parable nor an allegory / but spake of hys very flesshe and hys very blood in dede” *Uo.*, 241/11–14.

⁵⁸ „with theyr false symilitudes pytiously deceived, eyther the syplycyte or the lightness of thys sely yonge man” *Uo.*, 241/24–25.

⁵⁹ „it well contenteh me that frere Barns beynge a man of more age, and more rype dyscressyon and a doctor of diuninyte, & in these thinges better lerned than thys yonge man is / abhorreth thys yonge mannes heresy in this point, as well as he lyketh hym in many other” *Uo.*, 256/8–12.

egyértelműen belássuk és megértsük, hogy Krisztus egy teste valóban sok helyen lehet egyszerre. Mert csak azok tartják ezt lehetetlennek, akik saját zavaros ostobaságuk miatt ezt elképzelhetetlennek tartják.”⁶⁰

3. *Frith válasza: A boke made by Iohn Frith prisoner in the tower of London answeringe vnto M mores lettur (1533. tavasz)*

Láttuk, hogy Morus egy szűk körnek szánta a Frith írásáról szóló cáfolatát. 1532 decemberében már meg is jelent, s Frith egykori tanára, Stephen Gardiner püspök otthonában pillantotta meg a könyvet, ahová a karácsonyi ünnepekre kiengedték a Towerből. Erről Morus részletesen beszámol az *Apology*-ban, s egyértelmű, hogy Morusnak még azután is működtek a megbízottjai, miután lemondott a lordkancellári tisztjéről. Frith válaszát, amely terjedelmében mintegy háromszor olyan hosszú, mint Morus írása, először nem sokkal 1533. július 4-én bekövetkezett mártírhalála után adták ki, csatolva ehhez azt az írást, amelyet 1533. június 23-án, tehát mintegy két héttel a kivégzése előtt írt a Newgate börtönében ezen a címen: *A hittételek, melyek miatt John Frith meghalt (The Articles Wherefore John Frith Died* – lásd a 3. számú szövegközlést).

A könyv szerkezetét a nyomdai tipográfia alapján rekonstruálhatjuk. A címlapot követi Frith előszava, majd az „alapok”-ról szóló fejezet, ahol mondanivalója summáját adja. Ezt követi Morus írásának részletes cáfolata, különösen Szent Ágoston alapján. Majd az egyház tanítóinak érvkésletét vonultatja fel (főleg Oecolampadius művei alapján). Egész aprólékosan szól majd a *consecratio* kérdéséről, a Barnes-hoz való viszonyáról. Ezt követi a páskabarány és az úrvacsora összevetése. Röviden rámutat, hogy miben különböznek nézetei a főpapokétól, s konklúzióval zárja könyve mondanivalóját.

A könyv előszavában „rettenetes tragédiának” („terrible tragedy”) nevezi azt, hogy írt korábban erről a kérdéstről, hiszen a fájdalmas rabsága mellé ezáltal a legkegyetlenebb halálra váltotta meg a belépőjét. Hozzáteszi nyomban, hogy bár teste gyarló, lelki emberként boldogan kész ezt elfogadni.⁶¹ E sorok láttán felmerül az olvasóban, hogy Frith vajon nem túlzott ifjúkori vakmerőséggel kereste-e magának a mártírhalált? Érdekes adalék, hogy Frith most Morus kapcsán használja azt a kifejezést („to meddle in”), amit Tyndale a levelében írt neki, hogy Morus is „beleártotta magát” a vitába. Elmondja még, hogy Morus tudatosan kerüli saját írásának terjesztését, egyesek szerint azért, mert szégyelli azt. Noha Frith újabb könyvének részletes elemzésére nem vállalkozik, Marius szerint a Morusnak írt válasz csupán „ag-

⁶⁰ „Whych wordes I beseche our lord gyue thys yonge man the grace, agaynste hys owne frowarde fantasiese to byleue / and to that same lyfe brynge hym and vs both / where we shall without the vaylee or coerynge of any maner sacrament, behold our blessed sayour face to face / & in that bright myrroure of trouthe the very one godhed of that thre lyke myghte & eche almighty persons, clerely beholde & perceyue both that t may and in ded is, and also how it maye be, that Cristes one body may be in many places at onys. Whych thing many that wyll not come there of folysshe frowardnes afferme to be playne impossible” *Uo.*, 256/ 21–31.

⁶¹ WRIGHT, *The Work of John Frith*, i. m., 322.

resszív újrafogalmazása” mindannak, amit Frith a *Christian Sentence*-ben leírt.⁶² Frith úgy érzékeli, hogy Morus nem értette meg kis írásának az alapjait, s ezért vállalkozik a bővebb kifejtésre.

Frith újra hangsúlyozza, hogy vannak hitigazságok (teremtés, megváltás, megigazulás, feltámadás, örök élet), amelynek megvallása szükséges az üdvösséghez, s ezeknek alapja a Szentírás szövege, amelyik csak egy igazságot hordoz, de azt az egyházatyák különféleképpen értelmezték. Ezért van szükség a hitvallásra és a szövegértelmezésnél a józan értelemre.⁶³ Frith nem dogmatikusan, hanem biblikusan gondolkodik. Nem amellett érvel, hogy ezt kell hinni, mert az egyház másfélezer éve ezt tanítja, hanem mindvégig a teljes Szentírást tartja nyitva maga előtt, s az egyes nehezen érthető helyeket a kanonikus szöveg fényében interpretálja. Rendszeresen analógiákat keres és talál az Ó- és az Újszövetségben Isten cselekedetéről és hűségéről. Végig az üdvtörténet perspektívája világít előtte, s a zsidók története és hite, mint a „hitbeli atyák története” paradigma számára. Isten lényegéhez tartozik ugyanis, hogy ő bár mindig újat cselekszik, mégsem változik. A természetének és cselekedetének legjellemző tulajdonsága, hogy ő ígéreteket ad és szövetséget köt. Szövetséget és ígéretet ad a bukott Ádámnak (az ősevangélium: Gen 3, 15), szövetséget köt Noéval (szivárvány), Ábrahámmal (körülmetélkedés) és a Mózes által vezetett pusztai vándorlás népeivel. Ezt csak az értheti meg, aki nem az *analogia entis*, hanem az *analogia fidei* szerint gondolkodik.

Ezek után kezdődik a kommentár Morus szövegéhez. Frith úgy ír, hogy kiemel egy gondolatot Morustól, s azt sokszor háromszoros vagy akár tízszeres terjedelemben kommentálja, mintha ma egy számítógépen írt szövegbe „beékelné” saját mondanivalóját. Meg kell jegyeznünk, hogy Morus is ugyanígy válaszolt Tyndale-nek a *Confutatió*ban.

Arra a vádra, hogy Luther és a többi eretnek „mérge” zavarta meg a fiatal embert, Frith úgy válaszol, hogy ő nem azért hisz, mert Luther ezt vagy azt mondta, hanem mert a Szentírás ezt tanítja. Luther emberileg tévedhetett és tévedett is, de az üdvösség kérdését jól értette.⁶⁴ Hasonlóképpen Wycliff, Oecolampadius, Tyndale és Zwingli nézeteit nem a személyük miatt fogadja el, hanem azért, mert szerinte ők tisztábban magyarázzák az írást, s a bibliai szöveg benső dinamikája („the process of the text”) inkább az ő állításait igazolja.⁶⁵

⁶² MARIUS, *i. m.*, cliii.

⁶³ „In every text is but only one verity, for which it was spoken; and yet some texts there be, which of Catholic doctors are expounded in six or seven sundry fashions. Therefore we believe the article of our creed: in the other is no peril, s that we have a probable reason to dissent from them.” WRIGHT, *The Work of John Frith*, *i. m.*, 331.

⁶⁴ „Luther is not the prick that I run at, but the Scripture of God. I do neither affirm nor deny anything because Luther so saith, but because the Scripture of God doth so conclude and determine. I take not Luther for such an author that I think he cannot err, in certain points, although not in such as concern salvation and damnation; for in these, blessed be God!” *Uo.*, 341.

⁶⁵ „more purely expound Scripture, and that the process of the text doth more favour their sentence” WRIGHT, *The Work of John Frith*, *i. m.*, 342.

Hosszas kitérő után Frith visszatér Morus szövegéhez. Frith is szarkasztikussá válik ezen a ponton, s rámutat, hogy Morus eddig racionálisan érvelt, de itt a teológia magasztosságát a szofisztika koszos szennyesével cserélte fel.⁶⁶ Frith sem nélkülözi az *ad hominem* érvelést: Morus fecsegése („babbling”) kapcsán írja, hogy szégyellhetik magukat a papok, hogy egy ilyen tudatlan szószólót („proctor” [lord protector?]) fogadtak védelmükre.⁶⁷ Végezetül arra, hogy Morus azzal lökte félre Frith imádságát, hogy a fiatalember nem mester, hogy ilyet tanítson, és hogy szerinte minden asszony jobb imádságot mond el, amikor magához veszi a szentséget, Frith ezt válaszolja: „bárcsak megadná Isten, hogy olyan tanult asszonyok lennének közöttünk, akik mindkettőnket tanítanának imádkozni.”⁶⁸ Elmondja még, hogy ő nem „előírta” ezt az imádságot, csak megosztotta az olvasóval a sajátját, hogy segítséget adjon a tudatlanoknak. Ő csak buzdítani és tanítani akar minden embert, hogy éljenek az oltárszentséggel, vagyis tartsák állandó emlékezetükben, s emésszék azt „lelkük legmélyebb beleiben”. Nem tehet ezért egyebet, minthogy megismétli⁶⁹ trinitárius imádságát, s az olvasók majd eldöntik, hogy helyesen tette-e ezt vagy nem.

Frith ezek után Pál apostolnak az úrvacsorára történő emlékezését⁷⁰ a korinthusiakhoz írt 10. és 11. fejezetének kommentálása⁷¹ alapján foglalja össze nagyon szépen. Tudomásom szerint senki sem mutatta ki, hogy itt Frith Luthernek az oltárszentségről szóló 1518-as sermójából vesz át egy gondolatot, szinte szó szerint. Luther így írt: „Mert amiképpen a kenyér sok összezúzott búzaszemből készül, s eképpen sok búzaszem teste az egy kenyér testévé válik, amelyben az egyes búzaszemek elvesztik a saját testüket és formájukat, és a kenyér közös testét öltik magukra, s ugyancsak a szőlőszemek is elvesztvén saját alakjukat, a bor és ital közös testévé válnak – ugyanúgy lesz velünk is, ha ezzel a szentséggel helyesen élünk.”⁷²

⁶⁶ „Hitherto hath M. More reasoned reasonably: but now he beginneth to decline from the dignity of divinity into the dirty dregs of sophistry.” *Uo.*, 383.

⁶⁷ „I say it is a shame for our prelates that they have gotten such an ignorant proctor to defend them” *Uo.*, 399.

⁶⁸ „I would to God that every woman were so well learned that they could teach us both.” *Uo.*, 423.

⁶⁹ Apró eltérés van a két változat között: az egyes szám első személyt többes számra változtatja, ill. az utolsó mondatot (a doxológiát) a második változatban elhagyja.

⁷⁰ „maundy of remembrance” *Uo.*, 428.

⁷¹ *Uo.*, 428–439.

⁷² LUTHER Márton, *Krisztus valóságos szent testének sacramenumáról* = L. M., *Bűnbánat, Kereszttség, Úrvacsora: Három sermo a szentségekről 1519*, ford. WICZIAN Dezső, Bp., Magyarországi Luther Szövetség, 1994 (Magyar Luther Füzetek, 4), 38–39. Frith: „the bread and wine have another property, for the which it is called our body; for in that the bread is made one bread of many grains of corns, it is or body, signifying that we, that we be many, are made one bread, that is to say one body. And in the wine is made one wine of many grapes, it is our body, signifying that though we are many, et in Christ and through Christ we are made one body and members of each other.” WRIGHT, *The Work of John Frith, i. m.*, 430.

Frith szövegének nincs kritikai kiadása, s csak az 1533-as (illetve annak egy évtizeddel későbbi változatai), valamint a negyven évvel későbbi, „a rendszerváltozás” idején a John Foxe által 1573-ban összeállított Tyndale, Frith és Barnes összes munkáit (*Whole Workes*) tartalmazó Folio-kiadás áll rendelkezésünkre. Russell modern tipográfiával Foxe kiadását vette alapul 1881-ben; s N. T. Wright 1978-ban Russell kiadását adta ki facsimile formában, azt néhány saját jegyzettel megtoldva. Valószínűleg a kritikai kiadás hiánya miatt kerülhette el a kutatók figyelmét ez a nyilvánvaló párhuzam Lutherrel.

Az utolsó összefoglaló szavakban Frith arra kéri az olvasót, hogy tiszta szemmel („single eye”)⁷³ és ne versengő lélekkel („contentius heart”) olvassák a könyvét. A külső körülmények kényszerítették könyve megírására, hiszen Gardiner, Winchester püspöke felrótta neki, hogy sokakat megsértett az első rövid írásával. Megerősíti azt a korábbi – s a mai olvasó számára érdekes kultúrtörténeti adalékot is hordozó érvét, hogy a szentség ugyanolyan jel, mint a „cégértábla” a vendégfogadók bejáratánál: a cégértábla utal valamire, de önmagában még nem csillapítja a szomjat.⁷⁴ Nem önmagában hat a szentség – ez mágia lenne! –, hanem csak akkor, ha általa jobban belénk vésődik Krisztus halálának titka. Végezetül az olvasó bocsánatát kéri, hogy könyve túl hosszúra sikeredett, de úgy találta, vannak dolgok, amelyeket többször is el kell mondani ahhoz, hogy mások megértsék azt. Kéri a keresztény olvasót, imádkozzanak Isten igéje növekedéséért, s azért, hogy az ő bilincsei által is Krisztus neve dicsőíttessék. A mártírium egészen ritka önreflexiójának dokumentuma ez a vallomás.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a korai Tudor-korszak hitvitáinak egyik kevésbé ismert epizódját világitottuk meg. Morus Tamás Lutherrel és Tyndale-lel szemben már többször is megcsillogtatta polemizáló készségét, hitvédő szenvedélyét. Noha nem volt felszentelt pap, ízig-vérig teológus volt, s megnyilvánulásait a *furor theologicus* jellemezte. Talán túlzott aggodalommal féltette Krisztus egyházát a szubverzív eretnek eszmék bomlasztásától. Humanista tudósként szellemi műveltségben messze felette állt fiatal vitapartnerei világi tudományokban való tájékozottságánál. A Szentírást is kétségte-

⁷³ Tyndale ugyanezt a jézusi *Hegy beszédből* való kifejezést használja a wormszi Újszövetség (1526) utószavában.

⁷⁴ „if a man wot not what it meaneth, and seeketh health int he sacramant and outward sign; the he might be well likened unto a fond fellow, which, when he is very dry, and an honest man show him an alepole and tell him that there is good ale enough, would go and suck the alepole, trsuting to get drink out of it, and so to quench his thirst [...] the alepole doth siginiy good ale, yet the alepole itself is no good ale.” WRIGHT, *The Work of John Frith, i. m.*, 334. „As the Jew hanging before the tavern door is more than bare Jew: for besides the substance of Jew, it is a sign that there is wine to be sold.” *Uo.*, 446.

lenül igen alaposan ismerte.⁷⁵ Nem rendelkezett viszont a reformátoroknak a Szentírás egészét az *analogia fidei* egységében látó, az Ó- és Újszövetséget folyamatában olvasó („process of the text”), azt tipologikusan és intertextuálisan értelmező és a világot is intratextuálisan⁷⁶ látó szemléletével.

A reformátorok azonban a szöveg világában éltek. Nem a világból tekintettek a Bibliára, hanem a Bibliából a világra. A néha kétségtelenül irritáló magabiztosságuk mögött ez a tapasztalat húzódik meg. A rendkívül tehetséges ifjú Frith-nek láthatóan imponált, hogy a nagy tekintélyű Morus Tamás egy rövid írását válaszra méltatta, s ezen felvillanyozva háromszor olyan hosszú értekezést írt, mint Morus. Vitájukból jól kivehető, hogy az eucharisztia kérdése mögött hermeneutikai különbségek voltak: az a Szent Ágoston *De Doctrinájára* visszavezethető (ám ma is élő) dilemma, hogy mit lehet/kell/szabad a Bibliában literálisan, azaz szó szerint, és mit lehet/kell/szabad metaforikusan érteni. Úgy is mondhatnánk, hogy ez a polémia elsősorban az olvasásról és az értelmezésről szólt.

Véleményünk szerint tehát a hermeneutika és nem a skolasztika kontextusában helyes ezt a disputát megközelítenünk. Az utóbbira két példát idézünk. Horton Davies az angol istentiszteletről szóló nagyszabású munkájában miután korrekten összefoglalja Frith-nek az eucharisziával kapcsolatos nézeteit, megállapítja, hogy Frith az isteni kegyelmet hangsúlyozta a skolasztikus omniprezencia felfogással szemben. Szerinte ez a kegyelem képes egyedül mozgásba hozni a szentségek erejét az egyházon belül, s az egyháznak nincs joga az isteni omnipotenciára való hivatkozással kontrollálni az Isten kegyelmét.⁷⁷ Walter Gordon 1976-os tanulmányában részletesen elemzi Frith és Morus vitáját. Tézise szerint a fiatal protestáns teológus nem ismerte eléggé Aquinói Szent Tamás teológiáját, és azt tanította, hogy bár egy test természetes módon nem lehet jelen egyszerre két helyen, Krisztus mégis úgy van *localiter* a mennyben, hogy *sacramentaliter* jelen van az oltáriszentségben.⁷⁸ Igazat kell adnunk Hardnak, aki szerint a 16. századi egyház pozíciója nem tekinthető azonosnak Aquinói Szent Tamás vagy bármely más teológus nézetével. Frith nem a kortárs teológusoknak írt latinul, hanem a nép nyelvén angolul, s a köznép gondolkodását a 13. század óta elterjedt úrnapi körmenetek, illetve a naponkénti szentségimádás határozták meg: a vallási élet sokszor mechanikussá vagy babonássá torzult.⁷⁹

Frith azt tanította, hogy az eucharisztia tana az üdvösség szempontjából másodlagos kérdés, s szeretettel kell tolerálni a másik fél pozícióját. Ám ez a tolerancia nem a

⁷⁵ Germain P. MARC'HADOUR, *The Bible in the Works of St. Thomas More*, 5 vols., Nieuwkoop, De Graaf, 1969–1972.

⁷⁶ Vö. George A. LINDBECK, *A dogma természete: Vallás és teológia a posztmodern korban*, ford., szerk. bev. ITTÉZS GÁBOR, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998 (Hermeneutikai Füzetek, 17), 184–204.

⁷⁷ Horton DAVIES, *Worship and Theology in England from Cranmer to Hooker*, Princeton, Princeton University Press, 1970, 95–98.

⁷⁸ GORDON, *A Scholastic Problem*, i. m., 148.

⁷⁹ HARD, *The Life and Writings of John Frith*, i. m., 196–197.

hitelv és annak kifejtésének szabadságát korlátozza. Azt viszont jelentheti, hogy a világi hatalom erejével senkit sem szabad hitének megtagadására és elhagyására kényszeríteni. Ezért a meggyőződését vállaló és megvalló hitéért adták át az egyházi hatóságok a világi hatalom kezébe John Frith-et, s ezért a nézetéért kellett 1533. július 4-én máglyán elégnie.

A helyzet ironiája, hogy még Thomas Cranmer (1489–1556) – aki 1533 júniusában lett Canterbury érseke – írta alá Frith halálos ítéletét a reálprezenciát tagadó eretnoksége miatt. Huszonhárom évvel később viszont ugyanez a Cranmer Véres Mária uralkodása alatt maga is máglyahalált halt protestáns hitéért.⁸⁰ Cranmer az 1530-as évek közepén adja fel a katolikus eucharisztia-felfogást, s új nézetei sokszor meglepő hasonlóságot mutatnak Frith felfogásával (például a páskavacsora és az úrvacsora kérdésében), sőt, amíg Frith nyitottságot mutatott a lutheri tanítás iránt, addig Cranmer nézeteit sokkal markánsabban határozta meg a helvét felfogás.⁸¹ A Cranmer által 1533-ban még elítélt úrvacsoratan később az anglikán egyház hivatalos tanítása lett. Joggal mondhatták egyesek, hogy az anglikán egyház úrvacsorátana Frithen keresztül Bázalból érkezett.

Frithszel lehet nem egyetérteni, nézeteit lehet vitatni vagy akár cáfolni. Amit azonban nem lehet elvitatni tőle: a becsület, a bátorság és a tiszta lelkiismeret. Azt írja ugyanis 1533. június 23-án, két héttel kivégzése előtt a hittestvéreinek szóló, s a könyve végéhez csatolt, megrázó erejű, akár saját sírfeliratának is tekinthető, *A hitelvek, amelyekért John Frith meghalt* című személyes vallomásában, hogy három dolog miatt nem tudja elfogadni a transzszubsztanciáció tanítását. Először azért, mert az a Szentírással és az egyház hithű tanítóinak írásával ellenkezik. Másodszor azért, mert saját példájával nem akarja arra kényszeríteni Krisztus egyházát, hogy a *Credó*-ban megvallott hitelveken kívül más elvek is szükségesek az üdvösséghez, s ezáltal is tanúsítani kívánja, hogy az egyháznak nincs joga bárkit is személyes hitével ellentétes tanításra kényszeríteni a kárhozat fenyegetésével. Harmadszor azért, mert Isten előtt nem mer oly vakmerő lenni, hogy esetleges engedékenységgel a papok igazolhassák, hogy ezt a kérdést az üdvösséghez szükséges tanításnak kell tekinteni. Ezáltal ugyanis elárulná mindazokat a németeket, akik nem hisznek abban, hogy a kenyér és a bor szubsztanciája Krisztus testének és vérének szubsztanciájává változik. A németek, akár Luther, akár Oecolampadius oldalán állnak, igazolni fogják őt. Frith nemcsak a saját, hanem a tőle eltérő nézetek szabadságáért ment önként máglyára. „Aki nek a lelkiismeret tiszta, az nem gondolhatja, hogy jogosan halok meg, jó lelkiismerettel ugyanis senki sem mondhatja, hogy a transzszubsztanciáció tanítása nélkülözhetetlen az üdvösséghez, még akkor sem, ha valóban igaz lenne az.”⁸²

⁸⁰ Uő, *John Frith and Thomas Cranmer on the Eucharist: Is there a connection?* (kézirat). Ezúton mondok köszönetet a szerzőnek a kézírata rendelkezésemre bocsátásáért.

⁸¹ Uő.

⁸² „And surely I think there is no man that hath a pure conscience, but he will think that I die righteously;

John Frith írta az első angol nyelvű értekezést az eucharisziáról,⁸³ s ő volt az első protestáns mártír, akit Angliában a hitéért égettek el. Tanulmányunk elején feltettük a kérdést, hogy vajon Frith nem kereste-e ifjúkori vakmerőséggel a mártíriumot. Azt válaszolhatjuk, hogy ő azok közé tartozott, akik a Krisztus egyházának történetében életükkel és halálukkal az úgynevezett „deontologikus etikát” képviselték. A deontológia olyan következetesség, amely tudatosan nem kíván számolni e magatartás esetleges negatív következményeivel. Egy deontológista számára a kötelesség elsőbbséget élvez a következménnyel szemben. A deontológia a rejtett gondviselésre alapul. Az ilyen deontológusok számára a következmények figyelmen kívül hagyása nem értelmetlen, mert hiszik, hogy Isten akkor is irányítja a történelmet, mikor gondviselése nem szemmel látható. Épp ezért Isten a felelős minden olyan jó és rossz következményért, amely a kötelességünkhöz való ragaszkodásból fakad. Gondviselésbe vetett hit nélkül a minden áron való kötelességteljesítés vakmerőnek és felelőtlennek tűnhet.⁸⁴

FÜGGELÉK

Szövegközlések

1. Levél, melyet John Frith írt Krisztus evangéliuma hú követőinek, amikor a Towerben raboskodott Isten igéje miatt az Úr 1532. esztendejében (1532)

Kegyelem legyen és békesség Istentől, a mi Atyánktól a Jézus Krisztusban, a mi Megváltónkban, mindazokkal, akik valóban szeretik az Urat. Ámen. (Lásd Róm 1, 7.)

Drága testvéreim az Úrban! El sem tudom mondani, mekkora öröm és szívbeli vigasztalás számomra az, hogy láthatom, hogyan munkálkodott bennetek Isten ez idáig, és mennyire munkálkodik bennetek most is. (Lásd Ef 1, 15–18.) Mert sokan járnak az Úrnak útját azon parancsolat szerint, hogy úgy szeressük egymást, ahogy Ő szeretett minket. (Lásd Jn 13, 34.) Megismertem a bennetek lévő hitet (lásd Róm 12), és tanúsíthatom, hogy nem színlelitek azt, mert nemcsak szóval és nyelvvel szerettek, hanem cselekedettel és valósággal. (Lásd 1 Jn 3, 18.)

Mi lehet nagyobb próba egy hűségessé szívnek annál, mint arra vállalkozni, hogy ne csupán segítse és mások által támogassa a szegény elnyomottakat (melyet lehetetlen veszélyek nélkül vállalnunk), hanem személyesen is meglátogassa őket, és elintézz-

---

for that this transubstantiation should be a necessary article of the faith, I think no man can say with a good conscience, although it were true indeed. By me, Jon Frith.” WRIGHT, *The Work of John Frith*, i. m., 455.

⁸³ Uo., 55.

⁸⁴ Vö. David BAER, *The Struggle of Hungarian Lutherans under Communism*, College Station, Texas A&M University Press, 2006, 77.

ze, hogy semmiben se szenvedjenek hiányt sem a lelki nyugalom, sem a testi kényelem terén, a világi uralkodók kegyetlen elnyomásáról és szörnyű fenyegetéséről nem is beszélve. Hiszen ezektől a zsarnokoktól minden olyan rettenetes kínzatás kitelik, amit csak el tudnak képzelni.

Ez a bizonyíték arra, hogy felkészítettétek magatokat a Krisztus keresztyére azon bölcs ember tanácsa szerint, aki azt mondta: „Fiam, ha az Úr útját akarod járni, készülj fel a megpróbáltatásokra.” Ez bizonyítja, hogy számot vetettél magaddal, és be kell fejezned a tornyot, amit elkezdted építeni. (Lásd Lk 12, 28–30.) „Meg lévén győződve arról, hogy aki elkezdte bennetek a jó dolgot, elvégzi a Krisztus Jézusnak napjág” (Fil 1, 6), „aki megfizet mindenkinek az ő cselekedetei szerint.” (Róm 2, 6.)

Bár lehetséges, hogy Isten, az Ő titkos ítélete szerint egy ideig távol tartja vesszejét néhány olyan embertől, akik az Ő nyomdokain járnak, de hamarosan számítsanak rá, mert semmi kétség afelől, hogy „mindazok is, akik kegyesen akarnak élni Krisztus Jézusban, üldöztetni fognak.” (2Tim 3, 12.) „Mert akit szeret az Úr, megdorgálja, megostoroz pedig mindent, akit fiává fogad. Ha a fenytést elszenveditek, akkor veletek úgy bánik az Isten, mint fiaival; mert melyik fiú az, akit meg nem fenyt az apa? Ha pedig fenytés nélkül valók vagytok, melyben mindenek részesültek, korcsok vagytok és nem fiak.” (Zsid 12, 6–8.)

Mégsem szabad azt feltételeznünk, hogy a minket legjobban szerető Atyánk azért tesz így, mert örül vérünk ontásának vagy megbüntetésünknek, hanem egyedül a mi javunkra cselekszik, hogy szentségéből részesüljünk. Jó reménységünk van arra, hogy egy napon megszűnnek majd a még bennünk maradt és minket veszélyeztető bűnök is, melyek tagjaink gyengesége miatt a lélek és az akarat ellen lázadoztak, s azok minket elnyomva uralkodni akartak rajtunk. Ezt ki is fejtettem a tisztítóútról szóló tanító jellegű könyvemben, melyet bátran ajánlok mindenkinek, aki tovább akar tájékozódni a témával kapcsolatban.

Isten korábban már megadta nekem a lehetőséget, hogy erről elmélkedjem, és most úgy tetszett neki, hogy ezt rajtam a gyakorlatba is átültesse. Mindig is azt gondoltam, hogy az Úr igéjének követése előbb-utóbb az életembe fog kerülni. Ha a király kegyelmébe fogadna is, és nem engedné, hogy ezek a véreskezű edomiták a káromra kiéljék magukat, mégsem hiszem, hogy megmenekültem, hanem inkább azt gondolom, hogy Isten halogatja kissé a dolgot, hogy még egy ideig azt cselekedhessem, amire Ő kiválasztott engem, és hogy így használjon fel engem az Ő dicsőségére.

Esdve kérem az Úr összes hú követőjét, hogy övezzék fel magukat ezzel a gondlattal, és vegyék magukra a kereszt jelét. Ne vessenek keresztet, mint ahogy azt a babonás tömegek teszik, hanem vegyék magukra, ezzel jelezve, hogy mindig készek elfogadni a keresztet, amikor csak úgy tetszik Istennek, hogy rájuk helyezze azt. A napot, melyen ez még nem történik meg, tekintsek ajándéknak, és adjanak hálát az Úrnak, aki ezt tőletek idáig még távol tartotta. Amikor pedig eljön, ne legyetek szomorúak, mert ez nem új dolog, hanem mindig is erre vártatok.

Ne kételkedjétek, mert „hű az Isten, aki nem hágy titeket feljebb kísértetni, mint elszenvedhetitek; sőt a kísértéssel egyetemben a kimenekedést is megadja majd, hogy elszenvedhessétek.” (1 Kor 10, 13.) Mert vagy megvakítja ellenségeiteket, és elveszi zsarnoki hatalmukat, vagy ha meg is engedi nekik, hogy szándékukat véghezvigyék, és a sárkány árvizet is zúdítana a nyakatokba, akkor megnyitná a föld gyomrát, hogy elnyelje őket. (Lásd Jel 12.) Ő ilyen hűséges, és gondja van arra, hogy segítsen rajtunk, amikor a teher túl nehéz a számunkra.

Ha Egyiptomba kell menned, eléd küldi Józsefet. Igen, úgy gondoskodik rólad, hogy földi életedben édesapád és édesanyád helyett száz apát és anyát is kapnál, a házad helyett pedig száz házat, ahogy ezt én már meg is tapasztaltam. Az eljövendő életben pedig örökké tartó örömöd lesz Jézussal, a mi Megváltónkkal. (Lásd Mk 10, 17–31.)

Mindamellet, mivel ez az állhatatosság nem tőlünk származik, ahogy azt Szent Ágoston is mondja, mert nem volt soha még egyetlen olyan gyenge ember sem, még a valaha élt legnagyobb bűnös sem, hiszen természeténél fogva minden ember ugyanilyen gyenge és nagy bűnöket követ el, kivéve, ha Isten Lelke és ereje tartja vissza ettől. „Kérlek pedig titeket atyámfiai a mi Urunk Jézus Krisztusra és a Lélek szerelmére, tuskodjatok velem együtt az imádkozásokban” (Róm 15, 30), hogy az Ő országának és dicsőségének edényei legyünk, akármilyen idők is következzenek ránk az Ő akaratából.

„Hogy a mi Urunk Jézus Krisztusnak Istene, a dicsőségnek Atyja adjon néktek bölcsességnek és kijelentésnek Lelkét az Ő megismerésében; és világosítsa meg értelmek szemeit” (Ef 1, 17–18), hogy megismerhessük az Ő útjait, örökké dicsérve az Urat. Ha valamelyik testvérünknek úgy tetszik, hogy a könyveinkben esetlegesen található kétes helyekről írjon, akkor nagyon örülnék ennek, és azt hiszem, hogy ez számunkra is gyümölcsöző lenne. Mert vállalkozom arra, hogy minden szempontból kielégítő választ adjak nekik Isten segítségével, akinek kezébe ajánlom magam, hogy örökké vezessen és óvjon engem. Ámen.

John Frith, fogoly Jézus Krisztusért, aki mindig az Ő akaratának megnyilvánulására vár.

(Fordította: Bellák Erzsébet)

2. Keresztény tanítás és igaz vélemény Krisztus testének és vérének nagyméltóságú Szentségéről, melyet a Szentírás tekintélye és a régen élt teológusok jelentettek ki. Nagyon fontos, hogy manapság minden igazi hívő elolvassa. (1532)

Úgy éreztem, írnom kell egy rövid tanító jellegű értekezést, mert egyre növekvő nézeteltérés és megosztottság uralkodik az egység Szentségével és Krisztus Urunk szavainak értelmezésével kapcsolatban. Teszem ezt azért, hogy senki lelkiismerete se nyugtalankodjon vagy gyötrődjön, és hogy Isten kegyelméből megbékítsem mindkét pártot, hogy veszekedés nélkül elfogadják egymást baráti szeretettel Krisztus buz-

dítása szerint, aki azt szeretné, hogy úgy szeressük egymást, ahogy Ő szeretett minket, és azt kívánja, hogy a szeretet által lehessen felismerni az Ő igazi tanítványait és hű követőit. (Lásd Jn 13, 34–35.)

Az első fejezet bizonyítja, hogy ez a hittétel nem szükséges az üdvösséghez. Először is el kell ismernünk, hogy ez nem olyan hittétel, amely üdvözíthet minket, vagy melyben hinnünk kell az örök kárhozat terhe mellett. Mert ha elhinném, hogy az Ő valóságos teste, húsa és vére anyagilag jelen van a kenyérben és borban, mégsem üdvözülhetnék, mert sokan hisznek ebben, mégis kárhozatukra veszik magukhoz a Szentséget. Mert nem az Ő jelenléte a kenyérben üdvözít engem, hanem a jelenléte a szívemben az Ő vérében való hit által (lásd Mk 16, 16), mely megtisztított bűneimtől és megbékítette az Atya haragját irántam. Még egyszer tehát, ha nem hiszem, hogy Ő testileg jelen van a kenyérben és a borban, attól még nem kárhozom el. Hiszen nem amiatt kárhozom el, hogy Ő nincs jelen a kenyérben, hanem azért, mert nincs jelen a szívemben a hitetlenség által. Itt néhányan ezt mondanák erre: „Igaz ugyan, hogy az Ő jelenlétének hiánya a kenyérben önmagában nem kárhozat minket, de mégis hinnünk kell, mert ez Isten ígéje, mert aki ebben nem hisz annyira, mint magában Istenben, az hazuggá teszi Istent. Ezért egy makacs elme, aki nem hisz ezeknek a szavaknak, elkárhozhat.” (Lásd 1Jn 5, 10.)

Erre azt feleljük, elhiszük, hogy Isten ígéje és ismerete igaz, de mi másként fogjuk fel a szentség igazi vételét, mint ti. Másodszor pedig számotokra egyértelműnek tűnnek Krisztus szavai az Írás szószerinti értelmezése miatt. Mi viszont úgy érezzük, hogy össze kell hasonlítanunk az igehelyeket, hogy a betű mélyére hatolva megpróbáljuk megérteni Megváltónk szándékát, aki e szavakat kimondta. Harmadszor azt mondjuk, hogy nem makacsságból cselekszünk, mert aki makacsul véd valamit, legyen az a dolog igaz vagy hamis, mindig felülvizsgálandó; hanem a lelkiismeretünket akarjuk megnyugtani, melyet más igehelyek, bizonyos érvek és a teológusok köteleznek arra, hogy így gondolkozzon. Éppen ezért így kell ítélkeznetek nektek is, és véleménye-teteket megvédenetek (nem makacsságból, mert akkor vétkeztek), hanem hogy lelkiismereteteknek eleget tegyetek azon igehelyekkel kapcsolatban, melyek arra buzdítanak, hogy így vegyétek a szentséget. Egyik pártnak sem kellene hát megvetnie a másikat, mert mindegyik Isten dicsőségét keresi, és helyesen akarja értelmezni az Írást.

A második fejezet bemutatja az okot és az igehelyeket, melyek arra készítetnek, hogy a mai többségtől eltérően vegyünk a szentséget. Tekintsünk tehát saját Mesterünk, Krisztus tanítására, aki mindig felebaráti szeretettel viseltetett mindenki iránt békében és egységben, és ha máshogyan nem tudtok elviselni, fogadjatok el minket gyenge testvéreiteként. (Lásd 2Kor 2, 1–11.) Ami pedig az okokat illeti, melyek arra készítetnek minket, hogy így vélekedjünk: tudjuk, hogy Krisztusnak, mielőtt szenvedett volna, természetes teste volt, melyet Szűz Máriától kapott a Szentlélek ereje által. Véleményünk szerint ez a test természetes volt és nem rendkívüli, hanem éppen olyan tulajdonságokkal rendelkezett, mint bármelyik test, kivéve a bűnt. Semmivel sem volt lehetséges e természetes test számára, mivel halandó volt és nem megdi-

csőült, hogy egyszerre több helyen legyen, mint az én testem számára. Tehát mikor ezeket a szavakat halljuk: „Ez az én testem” (Mt 26, 26), és tudjuk, hogy ezeket az előtt mondta, mielőtt a teste megdicsőült volna, és azt is tudjuk, hogy egy megdicsőületlen természetes test nem lehet egyszerre több helyen, és ha ezeket a szavakat úgy kell értenünk, ahogy elhangzottak, akkor Krisztusnak egyszerre legalább 12 vagy 13 helyen kellett lennie: a tanítványai szájában, és az asztalnál mellettük ülve. Ez arra késztet, hogy jobban megvizsgáljuk a dolgot, és megkeressük a helyes értelmezést. Ha pedig így tiltakoznátok, hogy Ő képes egyszerre több helyen jelen lenni, akkor azt feleljük Augustinus tekintélye által: „Corpus in quo resurrexit in uno loco esse oportet.” Vagyis: „Az Ő testének, melyben feltámadt, egy helyen kell lennie.” Ezek után pedig azt mondja, hogy a mennyben létezik tovább egészen addig, míg el nem jön ítélni élőket és holtakat. Most pedig, ha belátjuk azt, amit Szent Ágoston mondott, hogy Krisztus testének, melyben feltámadt (mely a megdicsőült teste volt), egy helyen kell lennie, akkor azt is mondhatjuk, hogy az Ő még meg nem dicsőült teste sem lehet egyszerre több helyen. Ebből következik tehát az is, hogy Krisztus nem lehet jelen a szentségben testével és vérével. Nem tudtok viszont egyetlen érvet sem felhozni amellet, miért kellene Krisztusnak egyszerre több helyen jelen lennie, és nem mindenütt jelenvalónak lennie. Ám Ő nem lehet mindenütt jelenvaló, ezért nem lehet egyszerre több helyen sem.

Ha erre azt válaszolnátok, hogy Ő képes mindenütt egyidejűleg jelen lenni, mert Ő maga is Isten, akkor mi azt feleljük, hogy az angyal a sírnál azt mondta: „Surrexit, non est hic.” Vagyis: „Nincs itt, hanem feltámadott.” (Lk 24, 6.) Ezért ha azt mondjátok, hogy Ő mindenütt jelen van, akkor hazuggá teszitek az angyalt. Ezen kívül, amikor felment a mennybe, az Írás tanúságot tesz arról, hogy egy felhőben tűnt el a szemük elől, és két férfi állt a tanítványok mellett, így szólva: „Galileabeli férfiak, mit állotok nézve a mennybe? Ez a Jézus, aki felviteték tőletek a mennybe, akképpen jó el, amiképpen láttátok őt felmenni a mennybe.” (ApCsel 1, 1.) Itt, azt gondoljuk, valóban Krisztusról van szó, és hogy tényleg felvitetett tőlük a mennybe, ahogy erről az angyal is tanúságot tesz, és ahonnan eljön ítélni élőket és holtakat, ahogy ezt hitvallásunk is tanítja. Most pedig, ha meg tudjátok győzni saját lelkiismereteketek afelől, hogy Jézus csak tréfálkozott a tanítványaival, és egyszerűen láthatatlanná tette magát, akkor legyetek csak boldogok ezzel a magyarázattal, mert Krisztus arra tanít minket, hogy ne veszekedjünk.

A harmadik fejezet megmagyarázza, hogy miért szólt így Krisztus, és ismerteti szavainak helyes értelmezését. Ha megkérdezték minket arról, hogy Krisztus miért mondta ezeket az egyszerű szavakat, ha azt kívánta, hogy szellemileg értelmezzük őket, akkor azt feleljük, hogy Krisztus és az Írás mindig így fogalmaz különféle okoknál fogva. Krisztus szólótőnek nevezi magát, tanítványait pedig szóló vesszőknek. Így tökéletesen megmagyarázza hatalmát, melyet ezer más szóval sem lehetne ilyen találoán kifejezni. (Lásd Jn 15, 5.) Mert ahol azt mondja: „Én vagyok a szólótő”, ott azt jelenti ki érzékletesen és valóságosan, ahogy a természetben található szóló vessző sem

hozhat gyümölcsöt, csak ha a szőlőtőn marad, éppen úgy a tanítványai sem cselekedhetnek semmit, csak ha Őbenne maradnak. (Lásd Jn 16, 6.) Tehát ahol azt mondja, hogy Ő a szőlőtő, akkor nem kötelez titeket arra, hogy hittételként fogjátok fel azt, hogy Ő a szőlőtő, hanem inkább értelmezzétek ezt misztikusan, hogy van a szőlőtőnek egy olyan tulajdonsága, mely olyan találóan jellemzi Őt, hogy (bizonyos szempontból) nem tud különbséget tenni a szőlőtő és saját maga között, hanem saját magát is szőlőtőnek hívja. Ezt a kifejezésmódot általánosan is használjuk. Ha valaki látja, hogy a szomszédjának a lova rendelkezik egy bizonyos tulajdonsággal, amivel a sajátja is, akkor azt mondja, hogy ez tetőtől talpig az ő lova. Ezzel nem azt akarja mondani, hogy a szomszéd lovának a szubsztanciája megegyezik az ő lovával, hanem hogy a szomszéd lovának van egy bizonyos tulajdonsága, mely olyannyira megegyezik a saját lováéval, hogy nem lehet őket megkülönböztetni egymástól.

Ehhez hasonlóan Krisztus ajtónak is hívja magát, nem mintha Ő anyagát tekintve ajtó lenne, hanem az ajtónak van egy tulajdonsága, mely rá is nagyon jellemző. (Lásd Jn 10, 9.) Mivel senki sem mehet be az erődbe, csak az ajtón keresztül, éppen így senki sem mehet az Atyához, csak Krisztuson keresztül. (Lásd Jn 14, 6.) Ezen tulajdonság miatt nevezi hát magát ajtónak. Így fejezi ki a mi érzékeink számára is, hogy milyen hatalma van, és miféle jóban részesülünk általa. Éppen így hívja ebben a szentségben is a kenyeret a testének és a bort a vérének. (Lásd Mt 26, 26–27.) Nem mintha a kenyér és a bor az Ő természetes teste és vére lennének, hanem bizonyos tulajdonságaik miatt nevezi így őket.

Mert vette a kenyeret, és megtörte azt, azt parancsolva nekik, hogy egyenek belőle, mondván: „Ez az én testem, mely tiéttetek adatik: ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.” (Lk 22, 19.) Mintha ezzel ezt mondta volna: „Eljött az idő, most el kell hagynom titeket. Mégis, olyan tökéletes jelet hagyok nektek, mielőtt elmegyek, hogy nem fogtok kételkedni abban, hogy a tiétek vagyok. Íme, én halálra adatom, és a testem megtöretik, ahogy most ez a kenyér is. De ne szomorkodjatok! Vegyétek és egyétek ezt a kenyeret, és fogadjátok be a gyomrotokba. Mert ez a kenyér lesz számotokra az én testem, mely értetek adatik. Mert amilyen valóságosan részesültök ebből a kenyérből, melyről érzékeitek által tudjátok, hogy bennetek van, épp olyan valóságosan részesültök az én testemből is, mely megfeszítettik értetek, még akkor is, ha ez 1000 mérföldnyire történik is tőletek. Ezért nem kell hát kételkednetek vagy félnetek, ha távol vagyok tőletek, mert láthatjátok, hogy a halálom gyümölcse éppen olyan valóságosan a tiétek lesz, mint ahogy ez a kenyér bennetek lesz. De ha bizalmatlanná válnátok, akkor törjétek meg együtt ezt a kenyeret, és egyétek meg az én emlékezetemre, hogy még az érzékeitek is biztosak legyenek afelől, hogy hit által az én testemet veszitek magatokhoz, éppen olyan valóságosan, ahogy ezt a kenyeret eszitek.”

A negyedik fejezet egy másik hasonlatra hívja fel a figyelmet, és értelmezésünket a vőlegény és a menyasszony találó hasonlatával bizonyítja. (Lásd Mk 2, 19–20 és Jel 21, 2–3.) Ez a helyes értelmezése Krisztus szavainak, melyet sok tekintély is alátámaszt, ezen kívül pedig ez az Írás általános kifejezésmódja, melyet senki sem tagad-

hat, aki komolyan tanulmányozta azt. Olvashatunk arról, hogy Jákób oltárt épített, és Izráel Istenének nevezte el. (Lásd 1Móz 35, 7.) Azt is olvashatjuk, hogy Jákób egy angyallal tusakodott, és a helyet Pemel-nek nevezte el, vagyis Isten arcának. (Lásd 1Móz 32, 30.) Azt is megírva találjuk, hogy a húsvéti bárányt az Úr elhaladásának nevezték. (Lásd 1Móz 12, 23–24.) Még sok ehhez hasonló kifejezés található az Írásban. Mégsem hiszem, hogy lenne olyan együgyű ember, aki komolyan gondolja és meg is erősíti, hogy az az oltár volt Izráel Istene, vagy az a hely, ahol Jákób tusakodott, valóban Isten arca volt, vagy az a bárány volt az Úr elhaladása. Hanem azért adnak ilyen neveket, hogy amikor halljuk őket, rögtön tudjuk, mit jelentenek. Például az oltárt azért nevezte Jákób Izráel Istenének, mert a névnek azt kell alátámasztania, amiért adták, vagyis hogy Izráel Istenére gondoljunk. Ehhez hasonlóan nevezték el a tusakodás helyét is Isten arcának, hogy ez a név arra emlékeztessen minket, hogy Jákób itt Istennel harcolt, és szemtől szemben látta Őt. A bárányt is azért hívták áthaladásnak, illetve az Úr áthaladásának, hogy a név eszünkbe juttassa, hogy az Úr, amikor elvonult, megölte az összes elsőszülöttet Egyiptom földjén. Éppen ebből a célból hívják a kenyeret is Krisztus testének, hogy a név azt juttassa eszünkbe, hogy az Ő teste megtöretett éretünk, és éppen olyan valóságosan a miénk hit által, mint a kenyér is, amikor megeszünk. Éppen emiatt tette hozzá ezeket a szavakat, hogy cselekedjétek ezt az én emlékezetemre; ami mindent megmagyaráz, ha van eszünk a megértésre.

Ha egy vőlegénynek, aki örök hűséget esküdött menyasszonyának, messi földre kell utaznia fontos üzleti ügyben, akkor azt mondaná felesége vigasztalására: „Távoli földre kell utaznom sürgős ügyben. Mégis itt hagyok neked egy jelet, hogy olyannyira biztos lehess felőlem, mintha itt lennék veled. Vedd ezt a gyűrűt és húzd az ujjadra, mert ez az én esküm és ígéretem, melyet neked tettem, és meg is tartok. Ezért tartsd meg ezt az én emlékezetemre. Amilyen bizonyossággal van ez a gyűrű az ujjadon, olyannyira lehetsz biztos abban, hogy nem csaplak be. Ha pedig bizalmatlan kezdenél lenni irántam, akkor tekintsz erre a gyűrűre, ami az én esküm és ígéretem, majd ez bizonyítja érzékeid számára, hogy a tiéd vagyok. Ez még inkább igaz a Szentségben, mert az emberek gyakran visszavonják az ígéreteiket, és megcsalják menyasszonyukat, de Krisztus sohasem vonja vissza irgalmas kegyelmét, mellyel minket szeret. Ő nem hazudhat és be sem csaphat minket. Ezért nem kell kételkednünk ígéretében.

Az ötödik fejezet megmutatja, hogyan kell magunkhoz vennünk a Szentséget. Itt szólnunk kell arról is, hogyan vegyük a Szentséget, mert sokan meg vannak zavarodva ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Néhányan annyira félnek attól, hogy nem tartják meg Krisztus rendelését, mely szerint a Szentséget két szín alatt kell vennünk, hogy inkább nem is veszik magukhoz, illetve nem mernek élni vele, csak akkor, ha a pap mindkét szín alatt szolgáltatja ki. Vannak olyanok is, akik nem riadnak meg, hanem fogalmuk sincs arról, hogy mit vesznek magukhoz, mert nem tisztelik Krisztus szándékát. Mindketten tévedésben vannak, habár az első eset inkább megengedhetőbb, mert ők sajnálják a legjobban, hogy megszegik Isten rendelését. De én meg-

mutatom neked azt a módot, mellyel mindig Isten rendelése szerint veheted a Szentséget, még ha a pap meg is tagadja tőled. Először is, nem kell törődnöd a pap szavaival, aki kiszolgáltatja neked a Szentséget. Mert ha emlékszel arra, hogy Krisztus milyen szándékkal szerezte a Szentséget, és tudod azt is, hogy arra kell minket emlékeztetnie, hogy az Ő teste megtöretett és az Ő vére kiontatott értünk a mi üdvösségünkre, és hogy ebben a hit által éppen olyan biztosak lehetünk (az Ő ígérete szerint), mint amilyen biztosak lehetünk a kenyérben az evés által. Ha emlékszel erre, amiről most beszélek (mert a pap is csak emiatt mondja az ígét), akkor, ha a pap elhagyja ezeket a szavakat, az nem árthat neked, mert már tiéd a hatás és a végső cél, melyért ki kell mondatniuk. Ha pedig teljesen mást mondana, mégsem csaphatna be téged, mert akkor biztosan tudod, hogy hazug. Éppen ezért, amikor felém nyújtja a Szentséget, akkor én Krisztus eredeti szándékára gondolok, és nem a pap szavaira. Az én Mennyei Atyámnak pedig így adok hálát:

„Áldott légy, legdrágább és könyörületes Atya, aki szereteteli kegyelmedből és jó-ságból (a mi súlyos gáztetteink ellenére, melyeket Ellened elkövettünk) kegyeskedtél a Te egyszülött drága Fiadat elküldeni, hogy elszenvedje értem a halált, és megváltson engem. Áldott légy, Jézus Krisztus, Uram és Megváltom, aki végtelen szánalmadban a mi nyomorult állapotunkat látva önként vállaltad, hogy a Te teljességgel ártatlan tested megtöressen és véred kiontasson, hogy megtisztíts és megmoss engem, aki tele vagyok bűnnel. Azért, hogy erről nekünk biztosítékot hagyj, nemcsak a Te ígédet hagyta nekünk, mely a szívünket tanítja, hanem adta nekünk egy jól látható jelet is, hogy érzékeink is biztosak legyenek ebben a nagy jótéteményedben. Hogy ne kételkedjünk abban, hogy a Te tested és szenvedésed gyümölcse is a miénk, éppen olyan bizonyosan, mint a kenyér, melyről érzékeink által tudjuk, hogy bennünk van. Áldott legyen az Igazság Lelke is, melyet a mi Atyánk küldött nekünk a mi Megváltónk, Jézus Krisztus által, hogy megvilágosítsa sötét tudatlanságunkat, és hit által elvezessen minket az Ő ismeretére, aki igazsággal teljes. Kérünk Téged, hogy erősítsd meg gyenge természetünket, és növeld hitünket, hogy dicsérhessük Istent, a mi legkegyelmesebb Atyánkat, és Krisztust, az Ő egyszülött Fiát, a mi Megváltónkat, és Téged (velük együtt), aki a Vigasztalónk vagy, akié legyen minden dicséret és dicsőség! Ámen.”

Így veszed a Szentséget Krisztus eredeti szándéka szerint. Ha pedig látod, hogy a pap a bort nem szenteli meg, ne riadj vissza. Így is egyértelműen tanúsítja lelkiismereted és érzékeid számára, hogy mi a Szentség célja, éppen úgy, mintha akár ezer áldást mondott volna felette. Arra figyelj inkább, hogy mit beszéltünk a kenyérről, és a borról is ugyanezt állapíthatod meg. Nem is kell erről többet beszélnünk.

Hanem inkább Istennek ajánlak titeket, azt kívánva, hogy egyre jobban megvilágosítson mindnyájatokat, hogy az Ő fényében járassunk (lásd Jn. 12, 35), mindörökké Őt dicsérve. Ámen.

A párizsiak ellen, a világ iránt érzett megvetésből. Isten óvja a királyt!

(Fordította: Bellák Erzsébet)

3. A hittételek, melyek miatt John Frith meghalt, és melyeket Newgate börtönében írt június 23-án, az Úr 1533. esztendejében

Nincs kétségem afelől, drága testvéreim, hogy valamennyire bosszant titeket az, hogy teljes mértékben egyetlen párté a szó, és szabadon mondhatja ki, amit csak akar, míg a másíknak csendben kell maradnia, és nem hallgatják meg mondandóját pártatlanul. De ajánljátok ügyeteket Istennek, aki hamarosan másként ítél majd. Addig is azonban felsorolom nektek azokat a hittételeket, melyekért elítélnék engem.

Az első hittétel

A következő két hittétel miatt hallgattak ki engem: Először is, hogy azt hiszem-e, hogy nincs tisztítótűz, mely megtisztítja a lelket evilági életünk után. Erre azt feleltem, hogy azt hiszem, nincsen, mert az ember két dologból áll: a testből és a lélekből. A testet pedig Krisztus keresztje tisztítja meg, melyet Ő helyez minden gyermekére, akit Ő befogad, szenvedés, világi elnyomás, üldözés, bebörtönzés stb. formájában. (Lásd Jn 15, 20–21.) A halál pedig véget vet a bűnnek, és a lelket Isten ígéje tisztítja meg, melyet hit által fogadunk be mind a test, mind a lélek üdvösségére és megváltására. (Lásd Róm 10, 17.)

Ha viszont tudnék még egy harmadik alkotóelemünkről is, akkor boldogan elfogadnám a tisztítótűzet, de láthatólag nem tudok ilyenről, tehát tagadnom kell a pápa tisztítótűzét. Egyébként a tisztítótűz létezését nem sorolom azon szükséges hittételeink közé, melyekben hinnünk kell, hogy el ne kárhozzunk.

A második hittétel

Másodszor azt akarták tudni, abban hiszek-e, hogy az oltáriszentség Krisztus teste. Válaszom a következő: igen, hiszem, hogy Krisztus teste és a mi testünk, ahogy azt Pál apostol is mondja az 1Kor 10, 17-ben: „Mert egy a kenyér, egy test vagyunk sokan; mert mindnyájan az egy kenyérből részesedünk.”

Itt sok gabonaszemből lesz egyetlen kenyér, ez a mi testünk, ami arra utal, hogy mi, bár többen vagyunk, mégis egyetlen testet alkotunk: ehhez hasonlóan a bor is, habár sok szőlőszemből készül, mégis egyetlen bor.

Ami itt megtöretik, az Krisztus teste, azt jelezve, hogy Krisztus testének meg kell történnie, vagyis el kell szenvednie a halált, hogy megváltson minket bűneinkből.

Ilyenkor Krisztus testét osztják szét, arra utalva, hogy olyan valóságosan nyújtják a Krisztus testét és szenvedésének gyümölcsét minden hívő számára, mint amilyen valóságosan a szentségből részesülünk.

A szentségben Krisztus testét veszik, jelezve, hogy amilyen valóságosan a testi/külső ember magához veszi a szentséget ajkával és fogaival, olyan bizonyosan veszi a lelki/belső ember hit által Krisztus testét és szenvedésének gyümölcsét, és ebben olyan bizonyos, mint a kenyérben, amit magához vesz.

Erre azt kérdezték tőlem: Nos, nem hiszed, hogy ez az Ő természetes teste, húsa és vére, mely valóban jelen van a szentségben minden jelképes utalás mellett? Nem, nem hi-

szek ebben, feleltem én. Mégsem akarom, hogy bárki azt gondolja az én kijelentésemről, mely tulajdonképpen egy tagadás, hogy az egy hittétel. Hiszen éppen azt mondom, hogy ne nevezzünk ki saját magunktól szükséges hittételeket, hanem hagyjuk meg minden ember számára egyaránt, hogy erről maga ítéljen aszerint, ahogy Isten megnyitja a szívét, és egyik párt se ítélje el vagy kárhóztassa a másikat, hanem minden szempontból tápláljon felebaráti szeretetet a többiek iránt, és hordozza el gyengeségeiket. (Lásd 2Kor 2.)

Szent Ágoston szövege, melyet itt felhoznak ellenem, a következő: a szentségben Krisztus önmagát hordozta a saját kezében. Erre azt mondom, hogy Szent Ágoston alaposan magyarázza meg önmagát, mert máshol azt mondja: „Ferebatur tanquam in manibus suis”, vagyis bizonyos módon a saját kezében hordozta önmagát. Ezzel azt mondja, hogy hamarosan megérthetjük, miről is van szó. Még ha Szent Ágoston nem is magyarázta volna ilyen jól önmagát, még azt is mondja *ad Bonifacium* című művében, hogy a szentségi eszköz hasonlít arra a dologra, amit a szentség jelképez, és ezért sokszor ugyanaz a neve, mint amire utal. Tehát önmagát hordozza, mert hordozza az Ő testének és vérének szentségét, mely olyan nyilvánvalóan mutatja meg önmagát, mint semmi más. Ha elolvasod ezt a szövegrészt Szent Ágoston *ad Bonifacium* című művében, melyet utolsó könyvében idézek, hamarosan megtalálsz a választ.

Egy másik szöveget idéztek Chrysostomustól, mely első pillantásra az ő céljaikat szolgálja, de ha jobban mérlegeljük a dolgot, sokkal kevesebbet használ nekik, mint ahogy ők azt gondolják. Ez a következőképpen hangzik:

„Kenyeret és bort látsz-e? Eltávoznak-e belőled a csatornába, mint a többi hús? Isten mentsen! Mert ahogy a viasz is, ha tűz éri, anyagából semmi sem marad, ehhez hasonlóan gondold azt, hogy a szent titkokat megemésztí a test szubsztanciája.”

Ezeket a szavakat ugyanannak a Chrysostomus doktornak a szavaival magyaráztam meg, aki egy másik ígehirdetésben azt mondja ezzel kapcsolatban: „A lelki/belső szem, amint látja a kenyeret, felülemelkedik minden teremtményen, és nem gondol arra a kenyérre, melyet a pék süt, hanem az örök élet kenyérére gondol, melyet a misztikus kenyér jelképez.”

Most pedig vedd össze ezeket a szövegeket, és láthatod, hogy az utóbbi tökéletesen megmagyarázza az elsőt. Először is azt mondja: Kenyeret és bort akarsz látni? Másodszer azt válaszolom: Nem, mert a lelki/belső szem, mihelyest látja a kenyeret, nem gondol rá, hanem arra a dologra gondol, amit az jelképez. Így tehát látja is, meg nem is: látja a külső, testi szemével, de a lelki szemével nem látja, vagyis nem veszi figyelembe a kenyeret, illetve nem gondol rá. Ahogy mi is általában elmondhatjuk, amikor gondtalanul játszunk (valóban nem látom ilyenkor, mit teszek), akkor a szellemünk nem foglalkozik azzal a dologgal, amit testi szemünkkel látunk. Ehhez hasonlóan válaszolhatunk a következő kérdésre is, amely így hangzik: Eltávoznak-e tőled a csatornába, mint a többi hús? Valóban nem, mondtam én, mert a többi hús csak a test táplálására szolgál, és a csatornába távozik, míg ez a hús, amit itt magamhoz veszek, lelki hús, melyet a hit vesz magához, és örökké táplál minket, testünket-lelkünket egyaránt, és sosem távozik a csatornába. Ahogy az előbb is mondtam, a testi szem lát-

ja a kenyeret, de mégsem foglalkozik vele, vagy gondol rá. Ehhez hasonlóan a testi ember megemésztja a kenyeret és az eltávozik a csatornába, míg a lelki ember nem törődik vele, vagy gondol rá, hanem arra gondol, amit a kenyér jelképez. Mégis, a belső ember nem gondol erre, és nem is veszi figyelembe, hanem közvetlenül arra a dologra gondol, amit a kenyér jelképez.

Ezért mondta hát Chrysostomus valamivel az itt idézett szavak előtt: „Emeljétek fel elméteket és szíveteket, mellyel arra int minket, hogy azokra a mennyei dolgokra tekintsünk, melyeket a kenyér és a bor jelképez, és ne magának a kenyérnek és a bornak szenteljünk figyelmet.”

Itt arról akarnak meggyőzni engem, hogy Chrysostomus nem erre gondolt (mert példája kiválóan megmutatja, hogy itt sem kenyér, sem bor nem maradt), de én ezzel nem értek egyet. Mert az itt felhozott példa nem bizonyít többet, mint hogy nem szabad a kenyérré és borra gondolni, mintha itt sem lennének, hanem arra kell összpontosítani, amit jelképeznek. Hogy egyértelműen megértsd ezt, a következő szavakkal azt mondja: „Gondold azt, hogy a szent titkokat elfogyasztotta a test szubsztanciája.”

Vagyis, akár azt gondolta Chrysostomus, hogy megmaradt a kenyér, akár azt, hogy nem, mindkét módon bizonyítva van az állításunk. Először is, ha azt gondolta, hogy megmarad a kenyér és a bor, elértük célunkat. Ám ha az volt a véleménye, hogy nem marad meg a kenyér és a bor, hanem átváltozott, akkor az se nem misztériuma, se nem szentsége Krisztus testének és vérének, mert ha nem az, akkor sem misztérium, sem szentség nem lehet.

Végül, amennyiben Chrysostomus a kenyér külső megjelenéséről beszél, mi jól tudjuk, hogy ez megmarad, s a test szubsztanciája nem tünteti azt el; s ezért Chrysostomust pontosan úgy kell érteni, ahogy én értettem őt.

Azt hiszem, sok ember azon csodálkozik, miért is halhatok meg emiatt a hittétel miatt, ha belátja, hogy ez nem szükséges hittétel, mert elismerem, egyik tételben sem kell hinni, hogy el ne kárhozzunk. Meg kívánom hagyni mindenki számára, hogy úgy gondolkodjon erről a lényegtelen dologról, ahogy azt Isten minden ember elméjében munkálja, és hogy egyetlen párt se kárhoztassa a másikat erre nézve, hanem baráti szeretettel viseltesünk egymás iránt, egymás gyengeségét Istennek ajánlva. (Lásd 2Kor 2.)

Halálom oka az, hogy nem tudom saját véleményem eskü alatt megtagadni, és inkább arra esküdni, hogy egyházi vezetőink véleménye az oltáriszentségről (vagyis a kenyér és a bor szubsztanciája valóban átváltozik Megváltónk, Jézus Krisztus testévé és vérévé) vitathatatlan hittétel, melyben hinni kell ahhoz, hogy el ne kárhozzunk.

Még ha ez a nézet igaz is lenne (melyet nem tudnak bebizonyítani sem a Szentírás, sem a teológusok segítségével), akkor sem tudnám lelkiismeretem szerint elfogadni, hogy ez egy szükséges hittétel stb., mert sok olyan igazság van, mely nem tartozik ezen hittételek közé. Igaz, hogy be voltam börtönözve, mikor ezt írtam, mégsem bírnálak rá arra titeket, hogy ezt az igazságot hittételként fogadjátok el, mert hihetitek ennek az elmentét is, anélkül, hogy elkárhoznátok.

A következő ok miatt nem hiszem el nézetüket az átlényegülésről:

1. Először is, mert azt hiszem, hogy ez nem igaz, és nem lehet bebizonyítani sem a Szentírás, sem hithű teológusok segítségével, ha jól végiggondoljuk a dolgot.
2. A második ok a következő: mivel nem akarom arra kényszeríteni Krisztus egyházát (saját példám által), hogy bármilyen szükséges hittételt elfogadjon az Apostoli Hitvalláson kívül, főleg olyat ne, amit nem lehet bebizonyítani a Szentírás segítségével, azt mondom, az egyház, ahogy ők nevezik, nem kötelezhet minket arra, hogy elfogadjuk ezeket szükséges hittételekként kárhozat terhe mellett.
3. A harmadik ok: mivel nem merészelek olyan arcátlan lenni, hogy beleártsam magam Isten ítéleteibe, ahogy azt az egyház vezetői teszik egy szükséges hittétellel kapcsolatban, mert akkor örök kárhozatra ítélném az összes németet és svájci, akik nem hisznek abban, hogy a kenyér és a bor szubsztanciája átváltozik Krisztus természetes testének szubsztanciájává. Nyilvánvalóan nem lehetek olyan megátalkodott tökfek, hogy ilyen nagy számban kárhoztassam el embertársaimat az egyházi vezetők kedvéért.

Hiszen minden német és svájci, akik Luther vagy Oecolampadius oldalán állnak, teljesen egyetértenek velem. Szentül hiszem, hogy nincs olyan ember, akinek tiszta a lelkiismerete, és mégis úgy véli, hogy jogosan halok meg. Mivel egyetlen igaz ember sem mondhatja, hogy az átlényegülés szükséges hittétel, még ha igaz volna is.

Saját kezűleg írta: John Frith

(Fordította: Bellák Erzsébet)

TIBOR FABINY

The Controversy and Martyrdom of John Frith (1503–1533)

John Frith (1503–1533) was burned at the stake in Smithfield on 4 July 1533, and was one of the earliest evangelical martyrs during the reign of Henry VIII. Many scholars consider his death one of the greatest losses in the early period of theological reforms in Tudor England. The paper first surveys the life of the young reformer who was a disciple and assistant of the Bible-translator William Tyndale (ca. 1494–1536). He also authored several books, the most famous ones are on the false idea of purgatory and the Lord's Supper. The present study focuses on the latter theme, especially on his debate with Sir Thomas More (1477–1535). Frith's short anonymous statement on the subject entitled *Christian Sentence* was read by the famous humanist Lord Chancellor, who responded him in a long letter *A Letter of syr Tho. More knyght impugnyng the erronyouse wrytyng of John Fryth against the blessed sacrament of the aultare*. This letter gave occasion for Frith, already a prisoner in the Tower of London, to refute More and to present his views at greater length in *A Book Made by John Frith Prisoner in the Tower of London Answering Unto M. More's Letter*. The present study analyzes these three documents which also illuminate why this young man chose martyrdom. Shortly before his execution Frith wrote a short statement: *The Articles for Which John Frith Died*. This document as well as his *Christian Sentence* and *The letter from Prison* are also published in the present volume for the first time in Hungarian.

Sztárai Mihály különös mártíromsága – a *Cranmerus Tamás* című Foxius-parafrázis tükrében

Vajon miért érezte magát „nyomorult ember”-nek az 1550-es évek végén Sztárai Mihály, a 16. század talán legsikeresebb magyar reformátora?¹ Összetűzésbe keveredett és meghasonlott híveivel – azzal a százhusz protestáns egyházzal, amelyet ő maga alapított „a kereszt igéje”-nek hirdetésével?² Vagy lelkesztársai részéről érték őt érzékeny támadások? Önmagával került szembe, önvádak gyötörték valamely elhamarkodott tettéért, melyet keserűen megbánt? Elcsüggedt, lélekben megrendült és összeroppant? Csorba esett püspöki méltóságán, amelyre oly nagyon büszke volt? Vagy annyira történt, hogy elsodorta őt a reformáció vihara, melyet egykor maga kavart, és később hasztalan próbált lecsillapítani?³

Ezek a kérdések többször felvetődtek már, de – pontos és egyértelmű történeti adatok hiányában – az a konszenzus alakult ki, hogy csakis Sztárai irodalmi műveinek helyes értelmezése révén kerülhetünk közelebb az igazsághoz. Ezúttal egy eddig kevés figyelemre méltatott verses história, a Thomas Cranmer canterburyi érsek mártírhalálát elbeszélő Sztárai-költemény kapcsán igyekszem újra feltenni – és, amennyire ez lehetséges, meg is válaszolni – a fenti kérdéseket.

Az 1560-ban írt históriás ének térben roppant távoli, ám időben annál közelebbi, mondhatni aktuális eseményt beszél el: „História Cranmerus Tamás érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról, ki mikor az pápa tudományát hamisolnája, Angliában Mária királyné asszony által szörnyű halált szenvedett” – így szól az ének argumentuma.⁴ „Cranmerus Tamást”, az angol reformáció egyik legendás úttörőjét, az anglikán egyház első főpapját 1556. március 21-én égették meg Oxfordban, a Tudor (Vé-

¹ Lásd a *Historia de vita beati Athanasii Alexandriae episcopi fidelissimi* című ének kolofonját: „Tolna városában az Duna mentében, / Az ezeröttszázban és az ötvenhétben / Egy nyomorult ember ezt írta versekben”. *Régi Magyar Költők Tára, Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály művei. 154?–1560, XVI/5*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1886, 209 (1566–1568. sor).

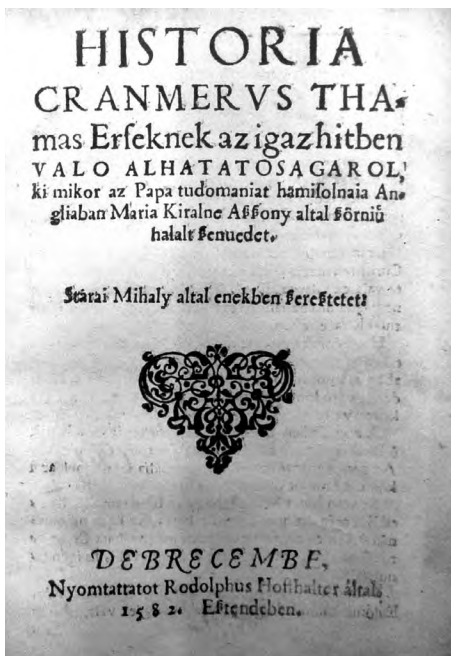
² A 120 egyház alapítására vonatkozó nevezetes adat Sztárai Mihály Tolnai Miklós ráckevei jegyzőhöz intézett leveléből való (1551. június 20.). A levél történeti kontextusát részletesen elemzi: KEVEHÁZI László, „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”. *Sztárai Mihály élete és szolgálata*, Bp., Luther, 2005 (Testes Veritas), 88–105.

³ Ezeket a kérdéseket – részben Szilády Áron nyomán – Esze Tamás vetette fel mindmáig alapvető jelentőségű Sztárai-dolgozatában, rámutatva arra is, hogy a válaszok talán a reformátor-író verseiben rejlenek. Esze Tamás főként az Athanasius-história elemzésére koncentrált: ESZE Tamás, *Sztárai Gyulán*, Könyv és Könyvtár, 1973, 106–125.

⁴ RMKT, XVI/5, 241–262. – Az 1582-ben, Rudolphus Hoffhalternél kiadott debreceni nyomtatvány (RMNy 512) unikum példányát a londoni British Libraryban őrzik (General Reference Collection C.38.e.14.) Az OSZK fotómásolatát használtam.

res) Mária katolikus királynő nevéhez fűződő kegyetlen protestánsüldözések során.⁵

Sztárai Mihály méltatói, életrajzírói rendre elcsodálkoztak azon, hogy miként juthattak el ilyen hamar, szűk három év alatt a messzi szigetország hírei a török hódoltság eldugott zugába, Laskóra.⁶ A nemzetközi reformáció rendkívül hatékony propagandájának, valamint Sztárai gazdag európai kapcsolatrendszerének ismeretében a reakció gyorsasága természetesnek mondható.⁷ Akkor is magától értetődő ez a naprakészség, ha tekintetbe vesszük, hogy a Sztárai forrásául szolgáló „nagy könyv” – John Foxe latin nyelvű protestáns mártírológiája (*Rerum in Ecclesia gestarum [...] commentarii*) – épp hogy csak egy évvel a magyar históriás ének keletkezése előtt jelent meg Bázelen.⁸ Azért sem meglepő, hogy Foxius műve rekordsebességgel megérkezett a török hódoltságba, mert ez a vidék nagyon fontos protestáns missziós területnek számított.⁹ A reformáció mozgó-kommunikációs rendszerében éppen a keresztény mártírológia tematikájába tartozó könyvek közlekedtek a leggyorsabban.¹⁰ Több más, hasonló jellegű holland és francia mű mellett John Foxe szóban forgó grandiózus alkotása alakította ki az ek-

Sztárai Mihály históriájának
1582. évi kiadása

⁵ Életéről és művéről a legjobb és legteljesebb monográfia: Diarmaid MacCULLOCH, *Thomas Cranmer. A Life*, New Haven (CT) – London, Yale University Press, 1996.

⁶ RMKT, XVI/5, 366; HORVÁTH János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félévszázad irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957², 69–70; KEVEHÁZI, „A kereszt ígését hirdetni kezdtem”, i. m., 272–273.

⁷ Elegendő itt Sztárai padovai tanulására, Francesco Contarinihoz címzett, Perényi Ferenc kiszabadulásáról szóló *Históriájára* (1543), valamint Melanchthonhoz, Bullingerhez, Matthias Flaciushoz fűződő kapcsolataira utalni: SZTÁRAI Mihály, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*, kiad. TÉGLÁSY Imre, Bp., Szépirodalmi, 1985 (Magyar Ritkaságok); KEVEHÁZI, „A kereszt ígését hirdetni kezdtem”, i. m., passim.

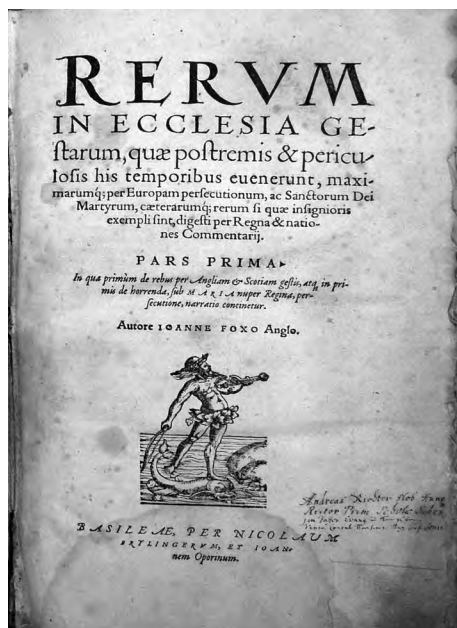
⁸ Johannes FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum, quae postremis et periculosissimis his temporibus evenerunt commentarii*, Basileae, per Nicolaum Brylingerum et Ioannem Oporinum, 1559. – Sztárai Cranmerus-históriájának forrását (amelyet Szilády Áron még nem ismert) ERDŐS Károly azonosította: *Sztárai Mihály Cranmerus Tamásról szóló históriás énekének forrása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1914, 215–219. Keveházi László figyelmét elkerülte Erdős Károly közleménye.

⁹ Vö. SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi, 1995 (Humanizmus és reformáció, 23), 72–78.

¹⁰ Brad. S. GREGORY, *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*, Cambridge (MA) – London, Harvard University Press, 2001 (Harvard Historical Studies, 134), 142–145.

kortájt megszilárduló protestáns identitás alapformáit azáltal, hogy a mártirológia klasszikusait (például Caesareai Euszebiosz *Egyháztörténetét*) a reformáció szellemében aktualizálta.¹¹ A mártír hitvallók hagyományos középkori kultuszáról példájuk követésére, az ereklyékről az *exemplumra* helyeződött át a hangsúly. A megújult hit erejét az Európa-szerte fel-fellobbanó máglyák tüze táplálta. A máglya egyre inkább protestáns jelképpé vált: a végső megpróbáltatás előtt álló közösség és Isten kapcsolatát szimbolizálta. A részleteikben különböző, de mindig a „hitben való állhatatosság” alapsémájára épülő mártírtörténeteknek óriási argumentatív ereje volt. Nem véletlen, hogy az angol Biblia és a Thomas Cranmer által kiadott anglikán imakönyv (*The Book of Common Prayer*) mellett Foxe számtalan kiadást megért műve, a *Mártírok könyve* volt az az írásmű, amely végképp protestáns országgá tette Angliát.¹² „Isten kegyelméből ma olyan gyertyát gyújtunk Angliában, hogy bizvást többé ki nem oltja senki” – mondta a hagyomány szerint Hugh Latimer, Cranmer oxfordi mártírtársa, mielőtt megégették.¹³

A mártíromságból fakadó protestáns érzület – amit a kései hagyomány eredeti, angol sajtáságnak vélt – a legjelentősebb külföldi szellemi központokba kirajzó szám-

Johannes Foxius, *Rerum in Ecclesia gestarum, quae postremis & periculosis his temporibus euenerunt...*, Basileae, Per Nicolaum Brylingerum et Ioannem Oporinum, 1559.

¹¹ John FOXE *Acts and Monuments of the English Martyrs* című klasszikus művének a British Academy John Foxe Project-jének keretén belül, a sheffieldi egyetem gondozásában létrejött, online genetikus kiadását használtam: *Foxe's Book of Martyrs Variorum Edition Online (version 1.1 – Summer 2006)*: <http://www.hrionline.ac.uk/johnfoxe/> – Ez a kiadás nem dolgozza fel az angol nyelvű könyv közvetlen előzményének tekinthető baseli latin kiadást, Sztárai históriás énekének forrását. Az online kiadás 2004-ig terjedő Foxe-bibliográfiát is tartalmaz. Vö. Mark GREENGRASS, Joy LLOYD, Sue SMITH, *Twenty-First-Century-Foxe: The Online Variorum Edition on Foxe's Actes and Monuments = John Foxe at Home and Abroad*, ed. by David LOADES, London, Ashgate, 2004, 257–270.

¹² John N. KING, *Foxe's Book of Martyrs and Early Modern Print Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 2.

¹³ „Bee of good comfort M. Ridley, and plaie the manne: we shall this daie light suche a candle by Gods grace in Englande, as (I trust) shall neuer be put out.” A legendás mondat, melynek történeti hitelessége erősen vitatható, csak a *Book of Martyrs* 1570-es kiadásában olvasható. Magyar fordítása Godfrey TURTON mély gondolatosságú életrajzi regényéből való: *Canterbury érseke*, ford. SZEPESSY Tibor, Bp., Európa, 1970, 394.

űztek körében, a kontinensen öltött irodalmi formát. Maga Foxe 1569-ig a baseli Oporin-nyomda alkalmazottja volt. A száműzetésben keletkezett művek csak akkor kerültek át a szigetországba, és csak akkor szólaltak meg angolul, amikor Tudor Mária meghalt (1558), és az emigránsok (köztük John Foxe) hazatérhettek.¹⁴ Sztáraival szólva: „Az átkozott Mária világból kimúlt vala, / Ő kegyetlen szolgálai és püspöki, doktori / Mind megholtanak vala”.¹⁵ Az angol és a magyar reformáció alapvető szellemi táplálékát tehát ugyanazok a nagy német és svájci kiadók szolgáltatták. Így állhatott elő az a furcsának tűnő helyzet, hogy a bázeli latin Foxius magyar recepciója – Sztárai költeménye – három évvel megelőzte az angolt: a *Mártírok könyvének* első angol kiadása csak 1563-ban jelent meg Londonban.

Nem az a kérdés tehát, hogy mi módon jutott el John Foxe mártírológiája Sztárai Mihályhoz, hanem az, hogy miként dolgozta fel és hogyan értelmezte azt. A sokok mártírhistoriából miért éppen a canterburyi érsek szomorú esetét tartotta érdemesnek arra, hogy magyar versekbe szedje? Nyilvánvaló, hogy nemcsak a történet legáltalánosabb alapelemei – a hit elmélyülése, megvallása és megpecsételése – és nem is csupán a levonható épületes tanulság – a hívek elszántságának megerősítése – sarkallta Sztárait Foxius feldolgozására. Az elvont erkölcsi tanítás lehetőségén túl Cranmerus Tamás életének és halálának apróbb részletei is alkalmasnak bizonyultak arra, hogy sajátos, csakis a magyar olvasóknak szóló üzenetet hordozzanak.

A szóban forgó históriás ének szerzésekor Sztárainak már hosszú és elmélyült tapasztalatai voltak a figuratív történetmondás allegorizáló módszereiben. Tizennégy évvel korábban, 1546-ban versbe szedte a Makkabeus mártírok apokrif bibliai históriáját, Eleazár zsidó papnak és hét ifjú hitvallónak anyjukkal együtt elszenvedett mártírhalálát IV. Antiokhosz szeleukida uralkodó zsidóüldözéseinek idején.¹⁶ A keresztény szentekként tisztelt Szent Makkabeusok történetét minden vértanúság mintaképeként tartja számon a hagiográfia.¹⁷ A Makkabeus-históriát még akkor írta Sztárai, amikor a reformációt támogató nagyúr, Perényi Péter udvari papja volt. Nagyon valószínű, hogy a vértanúk állhatatosságának példázatával az I. Ferdinánd börtönében sínylődő urának kívánt vigasztalást nyújtani, ily módon a Makkabeusok szenvedései a protestáns főur megpróbáltatásait jelképezték.¹⁸ A bibliai történetek – köztük a Makkabeusok mártírümről szóló elbeszélés – allegorikus értelmezésének módszerét akár éppen Perényi Pétertől is átve-

¹⁴ Az angol mártírológia kontinentális gyökereiről lásd GREGORY, *Salvation at Stake*, i. m., 169; John S. WADE, *Thanksgiving from Germany in 1559. An Analysis of the Content, Sources and Style of John Foxe's Germaniae ad Angliam Gratulatio = John Foxe at Home and Abroad*, i. m., 157–222; Anne OVERELL, *Italian Reform and English Reformations, c.1535–c.1585*, Aldershot, Ashgate, 2008, 186–187.

¹⁵ RMKT, XVI/5, 262 (626–628. sor).

¹⁶ SZTÁRAI Mihály, *Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben* (1546) = *Régi Magyar Költők Tára, 1527–1546*, XVI/2, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1880, 317. skk.

¹⁷ Ács Pál, *A Szent Makkabeusok nevei. Erasmus és a magyar protestáns mártírológia kezdetei* = Á. P., „Az idő ósága”. *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 165–185.

¹⁸ Sztárai és a Perényiek kapcsolatáról lásd KEVEHÁZI, „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”, i. m., 26–89.

hette Sztárai. A főúr maga is megverselte a Szent Makkabeusok halálát bécsújhelyi rab-ságában szerkesztett verses bibliai konkordanciájában.¹⁹ Az ó- és újszövetségi történetek egymásra vetítését és mindezeknek a jelenre és a jövőre való alkalmazását pedig közvetlenül Philipp Melanchthontól tanulhatta Perényi Péter, akivel bensőséges levelezésben áll. A protestáns bibliaértelmezés allegorizáló módszerét Melanchthon a világtörténelem értelmezésének kulcsává tette.²⁰ Az angol mártírológus, John Foxe, és a magyar énekszerző, Sztárai egyaránt a történetmagyarázat melanchthoni kulcsát használták.

Sztárai Mihály éneke pontosan követi Foxe Cranmer-életrajzát. A kutatás már száz éve megállapította, hogy az egész költeményt szinte szóról-szóra végig lehet kísérni a latin szövegben.²¹ Személyes hangú kiszólások vagy a kor magyar viszonyaira utaló megjegyzések – egy Mátyás király idejét említő fordulaton kívül²² – nincsenek a versben. Bőven akadnak viszont olyan kifejezések és retorikai fogások – túlzások, elhallgatások és példázatok –, amelyek a forrásműben is olvashatók ugyan, Sztárai szövegében mégis felerősödnek és különös hangsúlyt kapnak. Ezek közül most az identitás- és szerepvál-lalás gesztusértékű megnyilatkozásait fogom megvizsgálni.

Többen felfigyeltek már az Erasmust dicsőítő strófára:²³ „Azonközben Erasmus szép könveket ír vala, / Kinek ő deákása nagy csodálatos vala”. Azt is észre kell azonban vennünk, hogy Sztárai nemcsak nagy humanistaként, hanem egyúttal a reformáció előfutáraként tartotta számon a rotterdami mestert: „Papokat, barátokat, az gyenge apácákat / Nagyon gyomlálja vala, / Kinek az új könyveit jámbor Cranmerus Tamás / Igen olvas-sa vala.” Az Erasmust magasztaló versszak tehát mindenképp egybetartozik a következő, Luther érdemeit méltató strófiával: „Ezután Luther Márton hogy az Isten támasztá, / Ki által szent igéjét nyilván prédikáltatá, / Az pápa tudományát véle megcsúfoltatá, / Sokkal megutáltatá: / Cranmerus Tamás akkor harminc esztendő vala, / És igen tanul vala.”²⁴ Sztárai tehát a reformáció kialakulásának Erasmustól Lutherig ívelő folyamatában értelmezte Cranmer tanulmányait és reformátori fejlődését. Ez ebben a formában Foxiusnál nem található meg.²⁵ A magyar versszerzőnek tudnia kellett, hogy

¹⁹ Karsten FALKENAU, *Die „Concordantz Alt und News Testaments” von 1550. Ein Hauptwerk biblischer Typologie des 16. Jahrhunderts illustriert von Augustin Hirschvogel*, Regensburg, Schnell & Steiner, 1999; magyarul: *Az Ó- és Újtestamentum párhuzamos helyei Perényi Pétertől...*, ford. VAJDA Endre = SZTÁRAI, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*, 51–101; vö. *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon, 16–17. század* (kiállítás a Nemzeti Galériában, 2008. március 28–2008. július 27.), szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, a szerkesztők munkatársa Ács Pál, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2008, I, 165–167 (V-15 tétel).

²⁰ Robin Bruce BARNES, *Prophecy and Gnosis. Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation*, Stanford (CA), Stanford University Press, 1988, 100–140.

²¹ ERDŐS, *Sztárai Mihály, i. m.*, 216.

²² Cranmer születésének dátumát Mátyás király uralkodásának idejéhez kötötte Sztárai: *Ezernégyszáz nyolcvanban és kilenc esztendőben, / Mátyás királ éltében*. RMKT, XVI/5, 241 (17–18. sor).

²³ HORVÁTH, *A reformáció jegyében*, 70; ESZE, *Sztárai Gyulán*, 124; KEVEHÁZI, „*A kereszt igéjét hirdetni kezdtem*”, *i. m.*, 271.

²⁴ RMKT, XVI/5, 242 (25–36. sor).

²⁵ John Foxe Jacques Lefèvre d'Étaples („Fabri”) és Erasmus műveinek tanulmányozásával jellemzi Cranmer humanista fejlődési szakaszát. Luther könyveinek Cranmerre gyakorolt hatását főként abban látja, hogy

a canterburyi érsek csak pályája bizonyos szakaszán volt lutheránus, később azonban túllépett a lutheri teológián. Tudvalevő, hogy Cranmer az Angliába özönlő olasz és német menekültek, különösképpen Pietro Martire Vermigli (Petrus Martyr) hatására helvét irányba fordult, és nagy hatású vitaműveiben kétségbe vonta Krisztus valódi és testi jelenlétét az úrvacsorában.²⁶ Minderről Sztárai is pontosan értesült, hiszen az előtte fekvő „nagy könyvben” egyértelműen le van írva, hogy Cranmer és Petrus Martyr szorosán együttműködtek az úrvacsora körüli dogmatikai reformok kidolgozásában.²⁷ Foxe mártírológiájából egyértelműen kiviláglik, hogy Cranmernek később, Anglia rekatolizációjakor nemcsak lutheránus, hanem zwingliánus elvei miatt is bűnhődnie kellett.²⁸ A canterburyi érsek Stephen Gardiner winchesteri püspökkel folytatott nagy vitáját csak addig követi Sztárai, ameddig az a lutheri alapelvek – a szentek tisztelete, a mise, a papok házassága, a gyónás és a két szín alatt való áldozás – körül folyt. A disputa leglényegesebb szakaszáról, amely az úrvacsora kérdéseit érintette, a magyar história következetesen hallgat, miként arról is, hogy a Cranmer által végbevitt anglikán egyházreform lutheri és kálvini elemekből egyaránt építkezett.²⁹ Nyilvánvalóan azért van ez így, mert Sztárai Mihály egész életében elszántan és következetesen kitartott Luther eredeti tanításai mellett, orthodox lutheranizmusából soha, semmilyen körülmények közt sem engedett egy jottányit sem.³⁰ Cranmerus Tamásból lutheránus mártírt faragott, ami inkább Sztárai írói szándékainak felelt meg, mint a történeti valóságnak.

---

ezek megismerésekor Cranmer egész lényével a teológia felé fordult, és „mindkét oldal” (tehát a katolikus és a protestáns fél) álláspontja felől igyekezett megérteni a vitatott hitkérdéseket. FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum*, i. m., 709.

²⁶ Charlotte METHUEN, *Oxford. Reading Scripture in the University*; Maurice BOUTIN, *Ex Parte Videntium: Hermeneutics of the Eucharist*; Peter OPITZ, *Eucharistic Theology = A Companion to Peter Martyr Vermigli*, ed. by Torrance KIRBY, Emidio CAMPI, Frank A. JAMES III, Leiden, Brill, 2009, 71–94, 195–208, 387–400; Marvin ANDERSON, *Rhetoric and Reality: Peter Martyr and the English Reformation*, *The Sixteenth Century Journal*, 1988, 451–469.

²⁷ FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum*, i. m., 714. – VI. Edward uralkodása alatt (1547–1553) Cranmer eucharisztikus teológiája fokozatosan radikalizálódott. Petrus Martyr és a többi olasz emigráns reformer hatására Cranmer a megreformált *Imakönyv* (*The Book of Common Prayer*, 1549; 1552) szövegében is érvényesítette a Krisztus valódi és testi jelenlétét elutasító tanokat. Ezeket a nézeteket védelte az úrvacsorai traktátusában is: Thomas CRANMER, *A Defence of the True Catholike Doctrine of the Sacrament of the Body and Bloud [...]*, London, Reynold Wolfe, 1550. Vö. Diarmaid MACCULLOCH, *The Myth of the English Reformation*, *The Journal of British Studies*, 1991, 1–19.

²⁸ FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum*, i. m., 717. – Emidio CAMPI, *Law and Order. Vermigli and the Reform of Ecclesiastical Laws in England = Peter Martyr Vermigli and the European Reformations: Semper Reformanda*, ed. by Frank A. JAMES III, Leiden, Brill, 2004, 267–290.

²⁹ Foxius latin mártírológiája kitér a két angol főpap közti vita úrvacsorai vonatkozásaira, és megemlíti Cranmer Gardiner ellen e tárgyban írt könyvét (Thomas CRANMER, *An answere unto a crafty cavillation by S. Gardiner*, London, Reynolde Wolfé, 1551): FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum*, i. m., 711, 716. – Cranmer és Gardiner vitájáról lásd ANDERSON, *Rhetoric and Reality*, i. m.; OVERELL, *Italian Reform and English Reformations*, i. m.; Judith H. ANDERSON, *Language and History in the Reformation: Cranmer, Gardiner, and the Words of Institution*, *Renaissance Quarterly*, 2001, 20–51.

³⁰ RMKT, XVI/5, 318–322; ESZE, *Sztárai Gyulán*, 109. skk.; KEVEHÁZI, „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”, i. m., 131–135.

Az elhallgatás retorikájával ellentétés, hiperbolikus szövegépítkezés figyelhető meg a história hősének megnevezésében. Sztárai oly sokszor, oly monoton egyhangúsággal ismételteti az „Érsek” szót, hogy ez semmiképp sem tekinthető pusztán az öt szótagú név – Cranmerus Tamás – két szótagos kiváltásának, helyettesítésének. A magyar vers szövege nyilvánvalóan súlyos jelentőséget tulajdonít annak, hogy Thomas Cranmer az anglikán nemzeti egyház első számú főpapaként halt mártírhálált. John Foxe sem mulasztja el soha nyomatékosítani a vértanú püspök magas egyházi rangját: Tamás, Isten kegyelméből Canterbury érseke, egész Anglia prímása és metropolitája – így hangzik hivatalos titulusa.³¹ Mindazt, amit Cranmer gondolt, írt vagy cselekedett, főpapként tette, és ez a rang – viselőjének „eretnek” személyétől és nézeteitől függetlenül – Rómától Londonig mindenütt szent megbecsülést élvezett. Csakis ebben az érseki minőségében tudta Cranmer érvényesíteni VIII. Henrik (Foxius hasonlatából kiindulva Sztárainál: „Herkules királ”)³² válását és Boleyn Annával kötött új házasságát, csak érseki felhatalmazás birtokában tudta felszámolni „az pápának hatalmát Angliában”.³³ Foxe mártirológiájának alapkonceptiójában Cranmer érseki rangjának még sincsen kardinális jelentősége. A *Mártírok könyvében* a vértanúk perei és nyilvános kivégzésük az utolsó ítélet végső megváltását előlegezik. Az „utolsó napok szentjei” között pedig nincs rangbéli különbség.³⁴

Sztárai nem sok jelentőséget tulajdonított a mártirológia ezen apokaliptikai vonatkozásának. Őt Cranmer történetében a parabolikus értelmezés lehetősége vonzotta,³⁵ ezért hangsúlyozta az angol mártír érseki rangját. Számos jel mutat arra, hogy Cranmerus Tamás alakjában önmagát jelenítette meg. Sztárai püspöksége régi, máig megoldatlan problémája mind az evangélikus, mind a református egyháztörténetnek. A lutheránusok úgy vélik, hogy Sztárai 1553–1558-ig egy óriási, fél ország-

Gerlach Flicke: Thomas Cranmer
(London, National Portrait Gallery)

Ismeretlen festő: John Foxe
(London, National Portrait Gallery)

³¹ „Thomas Archebysshop of Canturburye, primate of all Englande and metropolitane” – „D. Thomas Cranmerus Archiepiscopus Cantuariensis, Primas totius Angliae et Metropolitanus”.

³² FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum, i. m.*, 710; RMKT, XVI/5, 242 (43. sor).

³³ RMKT, XVI/5, 246 (152. sor).

³⁴ RICHARD BAUCKHAM, *Tudor Apocalypse. Sixteenth Century Apocalypticism, Millenarianism, and the English Reformation. From John Bale to John Foxe and Thomas Brightman*, Appleford, Sutton Courtenay Press, 1978.

³⁵ Elsőként SZILÁDY Áron vetette föl az ötletet, hogy Cranmerus Tamás históriáját allegorizáló hajlammal választotta ki feldolgozandó tárgyul Sztárai: RMKT, XVI/5, 323.

nyi, hódoltsági és Habsburg-uralom alatti püspökség élén állt, melynek központja Tolna mezőváros volt.³⁶ A reformátusok viszont úgy vélik, hogy a magyar protestáns egyházszervezet ekkor még ki sem alakult, Sztárai legfeljebb csak „képzelt püspök” volt, a hatalmas kiterjedésű baranyai egyházkerület első püspökét a helvét irányt valló Szege-di Kis Istvánban kell látnunk.³⁷

Sztárainak önmagát Cranmerus Tamással azonosító gesztusa ha el nem is dönti ezt a vitát, de erőteljesen igazolja a lutheránus álláspontot: a vers szerzője igenis püspöknek, sőt, a „pápista” főpappal egyenrangú „igaz keresztyén” primásnak, „az igaz papságnak tiköre”-nek, egy protestáns nemzeti egyház fejének tekintette magát. Az már egészen más lapra tartozik, hogy mikor, kitől és milyen sérelmek érték őt, és ezek a megrázó kódtatások hogyan alakították „baranyai püspökségének” sorsát.³⁸ Nem lehet kétséges, hogy Cranmerus Tamás szomorú történetébe a saját megpróbáltatásainak a históriáját is beleírta.

Leginkább Cranmer életútjának utolsó, tragédiába illő szakasza foglalkoztatta Sztárait. Valóban ez volt Foxe mártírológiájának egyik leghíresebb, leghatásosabb része. Bosszú és kiszolgáltatottság, ármánykodás és jóhiszeműség, hitszegés és hit, gyengeség és erő drámai küzdelmében, borzalmas megpróbáltatások után a hős elpusztul ugyan, de utolsó pillanataiban mégis sikerül úrrá lennie legfőbb ellenségén: saját kétségbeesésén.³⁹ Ez a drámai jelenetsor alkotja a Sztárai-költemény gerincét, a história többi – ezt megelőző vagy ezt követő eseményeinek alárendelt szerepük van csupán.

A rövid életű, „igaz keresztyén” – tehát protestáns – Edomandus király (VI. Edward) halála után trónviszály dúlt Angliában, a „pártolás”-ban a reformáció ellenfelei kerekedtek felül. Edward ugyanis – azért, hogy megakadályozza katolikus Mária (egyéb-ként jogos) trónutódlását – halálos ágyán unokatestvérét, a protestáns Johannát (Lady Jane Grey-t) jelölte ki utódjául.⁴⁰ A nagy műveltségű ifjú hölgy csak kilenc napig uralkodott, a katolikus ellenpárt győzött, Mária került a trónra, és Lady Jane-t párthíveivel együtt kivégezték. Az új kormányzat erőszakos úton számolta fel a reformáció eredményeit. Nem sok idő múlva megkezdődtek a protestáns főpapok elleni perek. Cranmert

³⁶ BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*, Bp., Akadémiai, 1978 (Humanizmus és reformáció, 7), 79.

³⁷ A legszélsőségesebb református álláspontot ebben a tárgyban ZOVÁNYI Jenő képviselte: *Sztárai Mihály és társai mint képzelt püspökök*, *Protestáns Szemle*, 1932, 647–649. Ugyanezt a nézetet vallotta Kathona Géza is, sommásan leszögezve, hogy „Sztárai episcopus tiszte sem egyéb, mint esperesség [...] Az 1554. évi laskói zsinaton egybegyűlt lelkészek ez alkalommal megszervezték a baranyai szuperintendenciát, melynek első püspökévé a meglelt korú Szege-di Kis Istvánt választották”. KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974 (Humanizmus és reformáció, 4), 220.

³⁸ Sztárai baranyai püspökségének bonyolult kérdését – anélkül, hogy megnyugtató választ talált volna rá – kimerítően tárgyalta ESZE, *Sztárai Gyulán, i. m.*, 111. skk.

³⁹ Ismeretes, hogy John FOXE latin nyelvű drámát is szerzett: *Christus triumphans. Comoedia apocalyptica*, London, 1551. Lásd még John R. KNOTT, *John Foxe and the Joy of Suffering*, *The Sixteenth Century Journal*, 1996, 721–734.

⁴⁰ ERIC IVES, *Lady Jane Grey. A Tudor Mystery*, Malden (MA) – Oxford – Chichester, Wiley-Blackwell, 2009.

csellel kényszerítették arra, hogy nyíltan szembeszálljon Máriával: „Hamis hírt ű reá támasztának”, azt terjesztették, hogy megtért Rómához, és misét mondott. A hír nyílt cáfolata elég alapot szolgáltatott ahhoz, hogy az érseket elfogják. Hazaáruulásért halálra ítélték. Rövidesen más reformátor püspökökkel együtt Oxfordba szállították, ahol egyházi perbe fogták, és halálra ítélték őket mint eretnekeket. Cranmernek irgalmatlan lelki kínzásokat kellett kiállnia. „Az nagy erős tömlecben két esztendeig tarták, / És minden időben nagy sokszor megkísérték, / Hogyha valamiképpen véle ezt tehetnének, / Hogy visszatéríthetnék, / Mindazáltal azután más okkal megöletnék, / És dolgok jobban esnék” – írja Sztárai.⁴¹ Mária királynő, aki sohasem bocsátotta meg Cranmernek azt, hogy anyját elválasztotta apjától, VIII. Henriktől, mindenképp meg akarta törni az érseket, nem akarta megengedni, hogy hitében megnyugodva haljon meg, előbb ki akarta csikarni belőle protestáns meggyőződésének megtagadását. Tudjuk, hogy milyen aljas módszereket alkalmazott a kormányzat: Cranmernek az oxfordi börtön tetejéről végig kellett néznie reformátor társainak máglyahalálát.⁴² Ezután enyhítettek évekig tartó, szigorú elzártságán, a Christ Church dékánjának házába vitték, ahol kellemes értelmiségi környezetben még labdázni is engedték. Ekkor környékezték meg őt az uralkodónó bérencei, kegyelmet ígervén neki a visszavonó nyilatkozatért cserébe.

Sztárai lélektani hitelességgel beszél el a terror megrázó folyamatát, melynek során az érseket teljesen megtörték. Egymás után adta ki „tagadó leveleit”, a *recantatio*kat, melyekben végül is mindent aláírt, amit kívántak tőle.⁴³ Már csak az utolsó ceremónia, hitének nyilvános megtagadása volt hátra. Cranmer ekkor megsejtette, hogy csúful becsapták. Utolsó bűnbánati imáját, melyet az Egyetemi Templom pulpitusáról könnyek közt mondott el, váratlan fordulattal kínzó ellen fordította, és így szólt: „Énekem egy nagy vétkem vagyok, majd megjelentem, / Kiért az én jobb kezem tűzben megbüntetem”⁴⁴ – vagyis eltökélte, hogy a *recantatio*t aláíró kezét fogja először a tűzbe tartani és el-

Thomas Cranmer mártírhálálának ábrázolása Johannes Foxius mártirológiájának 1559-es, bázeli kiadásában

⁴¹ RMKT, XVI/5, 251 (295–299. sor).

⁴² KING, *Foxe's Book of Martyrs and Early Modern Print Culture*, i. m., 208.

⁴³ FOXIUS, *Rerum in ecclesia gestarum*, i. m., 717–718; vö. *All the submyssyons, and recantations of Thomas Cranmer*, London, In aedibus Iohannis Cawodi Typographi Regiae Maiestatis, 1556.

⁴⁴ RMKT, XVI/5, 259 (535–536. sor).

égetni. Ezután megtagadta a pápát mint Krisztus ellenségét és Antikrisztust, annak valamennyi hamisságával együtt. Bátran lépett a máglyára. Mindenki láthatta „nagy vén szakállát”, mely legbenső meggyőződéséről tanúskodott: a reformátorok szokásához híven, a múlttal szakító „igaz” hit jeleként hosszúra eresztette. Kezét a lángba nyújtotta.

Miért azonosult Cranmerus Tamás mártíromságával Sztárai Mihály a török hódoltságban, ahol protestánsüldözéssel egyáltalán nem kellett szembenéznie, és ahol alig voltak már katolikusok? Csakis azért, mert a hitét gyarló módon megtagadó, majd tettét megbánó anglikán püspök végzetét valamiképpen a saját sorsához hasonlóan érezte. Valakik csúnyán rászedhették, és akik ezt tették, semmiképp sem lehettek katolikusok. Valószínű, hogy – súlyos lelki nyomás alatt – aláírását adta egy lelkiismerete ellen való paktumhoz.⁴⁵ „Ismét keze írását az alá kéri vala, / Hogy annak mását venné, arra is intik vala, / Az Érsek mindezeket megcselekedte vala, / mert ő jól tudja vala, / hogyha ezt nem míelné, tehát az község előtt / Szabadon nem szólhatna” – írja Cranmerről.⁴⁶

Bizonyosan tudjuk, hogy a vers szerzőjének a Cranmerus-história keletkezését megelőző években meggyűlt a baja a Tolnában–Baranyában is rohamosan terjedő helvét irányzattal.⁴⁷ A kérdés csupán az, hogy mikor, mi módon kapott lánggra a vizsály parazsa. Az evangélikus álláspont szerint egészen 1558-ig a legbarátiabb viszonyban élt egymás mellett a két ágazat, csak ekkor következett be köztük a törés, ekkor kezdték kétségbe vonni Sztárai „igaz püspökségét”, aki emiatt kényszerült elhagyni Tolnát.⁴⁸ A református egyháztörténet szerint viszont már korábban, 1554-ben megmutatkoztak az ellentétek, éppen akkor, amikor Sztárai saját kezűleg pappá avatta, „ordinálta” Szegedi Kis Istvánt, a helvét reformáció későbbi apostolát, és elfogadta azt a zsinati döntést, amely egész Baranya főszuperintendensévé nyilvánította Szegedit. A reformátusok szerint ezzel az aktussal alakult meg a baranyai püspökség. Az evangélikusok szerint ekkor még Sztárai volt a püspök, és az is maradt még sokáig.⁴⁹ Négy év itt nagy időnek számít. Nyilvánvaló, hogy mindkét felekezet egyháztör-

⁴⁵ Sztárai jó érzékkel tapintott rá arra, hogy a *Mártírok könyve* határozottan elítélő álláspontot foglalt el a kor protestáns értelmiségét erősen megosztó vallási színlelés (nikodémizmus) kérdésében. GREGORY, *Salvation at Stake*, i. m., 154–162; OVERELL, *Italian Reform and English Reformations*, i. m., passim. Vö. Ács Pál, *A hallgatás művészete. Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, Bp., L'Harmattan, 2010, 11–32. – Horváth János pontos meglátása volt, hogy Sztárai *Cranmerus Tamása* a nikodémizmus tárgykörébe tartozik: HORVÁTH, *A reformáció jegyében*, i. m., 217.

⁴⁶ RMKT, XVI/5, 254 (397–402. sor).

⁴⁷ ESZE, *Sztárai Gyulán*, i. m., 121–123.

⁴⁸ KEVEHÁZI, „A kereszt igéjét hirdetni kezdtém”, i. m., 134.

⁴⁹ A zavart a Skaricza Máté *Stephani Szegedini vita* (Basel, 1585) című művében olvasható homályos és némiképp ellentmondásos kijelentések okozzák. Eszerint a laskói zsinaton, ahol Sztárai ordinálta Szegedi Kis Istvánt, egyúttal „mindeneknek szavazatával [...] egész Baranya főszuperintendensének” választották Szegedit, miközben Sztárai továbbra is „a maga Baranyájának püspöke volt”. KATHONA, *Fejezetek a török hódoltságkori reformáció történetéből*, i. m., 97, 124–125. Annyit feltétlenül meg kell állapítani, hogy a probléma kulcsa az ordináció. Három-négy személyről (köztük Szegediről) tudjuk pontosan,

ténete a másik kárára igyekszik előbbre, illetve hátra tolni a helvét reformáció kezdeteit a hódoltságban. Sztárai püspökségének kérdése mindkét oldalon többé-kevésbé tabunak számít, és ez érthető is: senkinek sem áll érdekében túlhangsúlyozni a két felekezet közti régi viszálykodást. Sokkal érdekesebb ennél, hogy maga Sztárai sem gondolta úgy, hogy nyíltan vállalhatná a konfliktust, ehelyett az allegorikus beszédet választotta.⁵⁰ Ez az oka annak, hogy Sztárainak a helvét reformációval való összeütközése hosszú időre ki is esett a magyar egyháztörténeti hagyományból.

A Cranmerus-história ebben a kérdésben a református álláspontot látszik igazolni. Sztárai becsapott, bukott, „nyomorult” embernek, hivatalából eltávolított püspöknek látta magát 1560-ban. Ekkor már olyan indulat dúlt benne protestáns ellenfeleivel szemben, hogy nem volt rest a „pokolbéli ördöggel rakott” Véres Máriához hasonlítani őket. Egyszersmind saját magát is vádolta: legszívesebben tűzbe tette volna a kezét, amellyel aláírta – mit is? – Ezt egyelőre sajnos nem tudjuk. A Cranmerus Tamásról szóló példázat mégis erősen valószínűvé teszi, hogy kézjegyével látott el egy olyan dokumentumot, amelynek tartalmával nem értett egyet. Amikor ezt megtette, akkor még nyilvánvalóan úgy látta, hogy ezzel a gesztussal megmentheti magát és az ügyet, amelyet szolgált. Az 1560-as „nyomorult esztendőben”⁵¹ viszont – amikor a helvét irány már országszerte túlsúlyba került – úgy érezte, hogy a saját halálos ítéletét írta alá.

---

hogy Sztárai ordinálta őket, s erre csakis a püspöki funkció ad magyarázatot, függetlenül attól, hogy melyik felekezet mikortól számítja a maga egyházszervezetét. (Csepregi Zoltán szóbeli közlése.)

⁵⁰ „Nincs sehol semmi nyoma, hogy Sztárai és Szegedi zsinaton vagy más nyilvános alkalommal megvittatták volna a közöttük levő teológiai vagy liturgiai véleménykülönbséget” – írja Esze Tamás, egyszersmind nyomatékosan figyelmeztet azokra a félreérthetetlen jelzésekre, amelyek Sztárai históriás énekeiben éppenséggel efféle összeütközésekre utalnak. ESZE, *Sztárai Gyulán, i. m.*, 121.

⁵¹ A Cranmerus Tamás-história kolofónjának szavai: „Tanulságul az Laskón ezt beírták versekben, / Ezer ötszáz hatvanban az nyomorult esztendőben, / Hogy minden hű keresztyén tekintszen az tükerben”. RMKT, XVI/5, 262 (637–639. sor).

PÁL ÁCS

*Thomas Cranmer's Martyrdom As a Parable: Mihály Sztárai's Hungarian Verse
Adaptation of John Foxe's Martyrology (1560)*

Why did Mihály Sztárai (Drávasztára?, ca. 1510–Pápa, 1575), one of the most successful Hungarian reformers of the 16th century call himself a “miserable man” at the end of the 1550s? Did he come into conflict and break with his followers – with the one hundred and twenty Protestant churches he had himself founded? Was he unfairly attacked by his fellow pastors? Was he at variance with himself or did he blame himself for some hasty deed he had bitterly regretted? Was his dignity as a bishop – of which he had been so proud – damaged? Or was he simply swept away by the tempest of Reformation that he himself had created and then tried in vain to appease?

The present paper attempts to answer the above questions with the help of a Hungarian historical song hitherto mostly neglected, Sztárai's poem about the martyrdom of Thomas Cranmer, the Archbishop of Canterbury. The verse-chronicle written in 1560 describes an event that is extremely far geographically but all the more close in time, actually current, as it were: ‘Story of archbishop Thomas Cranmer's faithfulness in the true faith, who was condemned to an awful death in England by Queen Mary for having denied the knowledge of the Pope’ – reads the argumentum of the poem. Cranmer, one of the legendary pioneers of English Reformation, the first senior bishop of the Church of England, was burned in Oxford on 21 March 1556, during the cruel prosecution of Protestants by order of the Catholic queen, Mary Tudor.

Sztárai's source – John Foxe's Protestant martyrology written in Latin (*Rerum in Ecclesia gestarum... commentarii*) –, had been published in Basel a year before the Hungarian verse-chronicle was written. Thus, the question is not how John Foxe's martyrology found its way to Mihály Sztárai, rather how he adapted and interpreted it. Why did Sztárai feel a martyr, similar to Cranmer? It is obvious that the basic elements of the story could not in themselves urge Sztárai to adapt Foxe's. Beyond the possibility of an abstract moral lesson, the minute details of Cranmer's life and death also proved apt to convey a peculiar message, specifically addressing Hungarian readers. By the time Sztárai wrote the verse-chronicle in question, he had accumulated profound experience in the allegorising methods of figurative storytelling. Sztárai's poem on Cranmer is an allegory. The historical verse narrative is not about the conflict of the Catholics and the Protestants but the controversy between the Lutheran and the Reformed denominations in Hungary. The Cranmerus-chronicle seems to confirm that in 1560, the Lutheran Sztárai saw himself as a deceived, failed, “miserable” man, as a “Protestant” bishop who had been removed from his office by his Reformed fellows.

ÖZE SÁNDOR

A mártíromság és a katonai hivatástudat a 16. századi Magyarországon

A katolikus Káldi György 1631-ben, a postillák első kötetében Kutasi érsek egy beszélgetését idézi egy vezető katonatiszttel, aki dicsérte az érsek egyik harcias papját. Kutasi azt válaszolta, hogy „nem szereti a katonás papot, ahogy beszélgető tiszt partnere sem szeretné a papos katonát.” Kutasi érsek kijelentése a két világ közötti nagy idegenséget mutatja még katolikus térfélen is a kora újkorban. Dürer ritterjének kísézője is 1513-ban a homokórát tartó halál és a lovas mögött settenkedő ördög. Első hallásra tehát fából vaskarikának tűnik a katona és a protestáns mártír fogalmának összekapcsolása.

Mártír az, aki valamilyen hitvallás vagy eszme elkötelezettjeként, hitéért, nézeteiért üldöztetése közben életét áldozza. Lehet-e egyáltalán mártír egy katona, aki fegyverrel a kezében harcol, lő, és visszalőnek rá? Beszélnek-e erről a reformáció korában, melynek teológiai átalakulásában központi szerepet kapott a keresztes had eszméjének kétségbevonása, és a preventív háború jogának világi térfélre való áttolása?

Egy anti-mártírtörténetből indul a reformáció, teológiai átalakulásában központi szerepet kapott a keresztes vitéz, az Athleta Christi eszméjének kétségbevonása. Erasmus, Zwingli, de Luther és a reformátorok többsége meg volt győződve arról, hogy egy pacifista álláspont segítheti elő Krisztus békéjének eljövételét. Luther kereszteshadellenessége egy hagyományos német–Róma ellentétre épülve ezzel a pacifista eszmével fonódott össze. Ehhez járult hozzá a lutheri reformáció folyamatos történeti-teológiai átalakulásával: a szenthagyomány és a szentek közvetítő tevékenységének tagadása, a lutheri megigazulás tan kiformalódása.

Írásaiban Luther azt hangsúlyozta, hogy előbb erkölcsileg kell megjavulni, azután lehet a török ellen katonai vállalkozásba kezdeni, csak így lehet és érdemes harcolni ellene, mivel az Isten azért segíti a törököt, hogy a keresztényeket büntesse. Még a török elleni védekező háború esetében is csak világi hatalom irányíthat, de ő sem Isten nevében.

A jogos háború és Isten akarata Luthernél

Egy háború kimenetele szempontjából nem érdektelen, hogy ki harcol jogosan és ki rossz lelkiismerettel, de ez nem úgy értendő, hogy a győzelem vagy a vereség Isten büntetése vagy jutalma. Hanem Luther szerint úgy, hogy a jó lelkiismeret bátorságot ad, a rossz vereséget.¹ II. Lajos magyar király halála Mohácsnál nem bosszú, harag vagy ke-

¹ Heinz ZAHN, *Luther deutet Geschichte. Erfolg und Misserfolg im Licht des Evangeliums*, München, Müller,

gyetlenség miatt történt, hanem Isten atyai javító szándéka és próbatétele volt. A győzelem nem a jogosságon, hitbeli vagy morális minőségen, hanem Isten javító akarátán múlik. A történelem nem egy mechanikus törvény szerint működik, hanem az élő Isten akarata szerint. Ő, ha akar, győzelemhez segíthet, ha más a terve, akkor vereséget mér ránk, de biztos, hogy mindenkor a mi javunkra cselekszik.²

Luther az Ótestamentumot vizsgálva elmondja, hogy ez nem a Teremtőről és a népek királyáról szóló képeskönyv, hanem az emberiségben cselekvő Isten történetének része.³ A történelem Isten akarata szerint mozog, ha azonban valaki Isten törvényeit betartva él, az még nem garancia a jobb életre, és ez megfordítva is igaz. Ha valakinek békés, nyugodt, győzelmekben gazdag élete van, ez még nem jelenti azt, hogy ő Isten választottja. Innen ered történetfilozófiai magyarázata szerint a törökök tévedése is. A törököket, akik ezt hirdetik, ezért tartja ostobának. Ha valaki egy tanítást követve „szent” (vagy legalábbis annak látszó) életet él, ez még nem jelenti a tanítás igaz voltát. Az ariánusok: tudósok, jámborok szorgalmasok a világ számára. A zsidók, donátisták, újrakeresztelők: nagy türelmet mutatnak a szenvedésben.⁴ A törökök: okosak, bátrak, szigorú életűek, az ember az angyaloktól várna ilyet, nem emberektől.⁵

A török háborút is végig ebből a történetfilozófiai álláspontból ítéli meg. A törököt azért küldte Isten ellenségként a kereszténységre délkeletről, mert szerinte a Nyugat (és hazája, Németország) bűnbe sülyedt.⁶ Az ember elpuhul a jólétben, ezért lé-

---

1952, 92–93; БÓКА Ёва, *Európa és az Oszmán Birodalom. Az európai egység gondolat politikai eszmetörténetének kezdetei*, Bp., L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 2004 (Varietas Europaea), 32–38.

² Hanns LILJE, *Luthers Geschichtsanschauung*, Berlin, Furche Verlag, 1932; David LÖFGREN, *Die Theologie der Schöpfung bei Luther*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1960; Bernhard LOHSE, *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und ihrem systematischem Zusammenhang*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995.

³ „Az óegyházi exegézis egész üdvösségtörténeti sémáját felborította. Az óegyház számára az üdvösségtörténet párhuzamos a világtörténelemmel, amelyben egy meghatározott történeti esemény lépcsőzetesen alakul ki. Ezzel szemben Luther összehasonlíthatatlannak tartotta Isten történetét a világgal. Ugyan Krisztus emberré tétele valódi, történeti esemény, de ebben nem válik nyilvánvalóvá más, mint az, amit Isten egykor a kegyelmében bizóknak kinyilatkoztatott. A szokásos, összefüggő történeti folyamatból mindez nem érthető meg. A történelemhez kötöttség és az ettől való szabadság paradox módon kapcsolódik itt egymásba. Krisztus hatása az Ótestamentumra egyszeri inkarnációjától függ, az üdvörténetet közepeként ez sugárzik vissza a múltba éppúgy, mint előre a jövőbe. De ez semmiképpen sem az idő múlásában előre-lepő fejlődés beteljesedése. Önmagában egyetlen időbeli fogalommal sem tehető érthetővé a megtestesülés: kezdet, közép, vég, mind alkalmazkodik hozzá. S ez nem is lehet másképp, mikor a valódi földi létbe az örökkévalóság tör be.” – írja Heinrich BORNKAMM, *Martin Luther in der Mitte seines Lebens. Das Jahrzehnt zwischen dem Wormser und dem Augsburger Reichstag*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979, 116.

⁴ Helmut LAMPERTER, *Luthers Stellung zum Türkenkrieg*, München, Evangelischer Verlag Albert Lemp, 1940 (Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus, Neunte Reihe, Bd. IV); ZAHRT, *Luther deutet Geschichte*, i. m., 24; Winfried SCHULZE, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert*, München, 1978.

⁵ ZAHRT, *Luther deutet Geschichte*, i. m., 24.

⁶ ZAHRT, *Luther deutet Geschichte*, i. m., 17. – Lásd Harvey BUCHANAN, *Luther and the Turks 1519–1529*, Archiv für Reformationsgeschichte, 1956, 145; Stephan A. FISCHER-GALATI, *Ottoman Imperialism*

tezik jámbor szerencsétlenség és istentelen szerencse is. A török a mi „tanítómesterünk” – írja.⁷ A török Isten fenyítő hatalma és az ördög dühös szolgája egyszerre.⁸

Luther 1518 nyarán nyilatkozott először török-ügyben, a 95 tétellel kapcsolatban, annak szemléltetésére, hogy a pápa hatalma nem terjed ki a fenyítő büntetésekre. Ennek jegyei: a pestis, a háború, a lázadás, a földrengés, a rablás meg a törökök, a tatárok és a többi hitetlenek. Szerinte az egyház vezetői nem veszik észre, hogy rajtuk a török Isten büntetése. Így hadakoznak ellene, ahelyett, hogy az okokat, a bűnöket szüntetnék meg. „Úgy vélem, hogyha egyáltalán harcolni kell a török ellen, akkor nekünk kell elkezdenünk. Hiába vívjuk odakint a testi háborút, ha itthon megemészt minket a lelki háború. Mivel sok a bűn, itthon és mindenütt, igen szármalmas az egyház képe, nincs reménye szerencsés győzelemre, amint látom, Isten maga harcol ellenünk.”⁹

1543-tól egyértelművé válik Luther felfogása, mind a császár elleni fellépésben, mind az iszlámmal szemben. „Mindenütt harcolni kell az ördög csapataival [...] Készüljünk Mohamed ellen is.” Bármilyen zavaros is Luther szövegeiben az „ördög”, „Antikrisztus”¹⁰ és „Isten büntető népe” kifejezések használata, itt már nemcsak a Német-

---

and German Protestantism, 1521–1555, Cambridge (MA), Harvard University Press, 1959; Hans Joachim KISSLING, *Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16. Jahrhundert*, Südostforschungen, 1964, 16ff; LAMPARTER, *Luthers, i. m.*; Carl GÖLLNER, *Die „Türkenfrage“ im Spannungsfeld der Reformation*, Südostforschungen, 1975, 61; Uő, *Turcica*, Bd. I, *Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, 1501–1550*, Bukarest – Berlin, Akademie Verlag, 1961; Uő, *Turcica*, Bd. III, *Die „Türkenfrage“ in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, Bukarest – Berlin, Akademie Verlag, 1978.

⁷ Zahrnt, *Luther deutet Geschichte*, i. m., 119.

⁸ Zahrnt, *Luther deutet Geschichte*, i. m., 124.

⁹ Uő.

¹⁰ Az Antikrisztus irodalomra és a mohamedán veszélyre összegzően a következő műveket használok: ECKHARDT Sándor, *Az antikrisztus legendája*, Katholikus Szemle, 1943, 161–165; TARNAI Andor, *A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984, 109–115; Bernard MCGINN, *Az Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*, ford. Kőrös László, Bp., AduPrint, 1995; Uő, *Die Mystik am Abenland* (Sonderausgabe in 4 Bänden), Freiburg im Breisgau, Herder Verlag, 2010; *Geschichte der christlichen Spiritualität*, 1–3, hrsg. von Bernard MCGINN, John MEYENDORFF, Jean LECLERCQ, Würzburg, Echter, 1993–1997. – A törökkel kapcsolatos apokaliptikára lásd Karl TEPLY, *Kizil Elma, Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde*, Südost Forschungen, 1982, 78–108; FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, 1997/1, 21–49. (Ugyanez megjelent a szerző tanulmánykötetében is: FODOR Pál, *A szultán és az aranyalma*, Bp., Balassi, 2000, 179–211.) – Melancthon kettős Antikrisztus-tanára és Wittenberg török álláspontjának változására néhány fontosabb tanulmány: Friedrich LEZIUS, *Luthers Stellung zur türkischen Weltmacht*, Baltische Monatschrift, 1891, 263–280; Thomas KAUFMANN, *1600 – Deutungen der Jahrhundertwende im deutsche Luthertum = Jahrhundertswenden: Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred JAKUBOWSKY-TIENEN, Hartmut LEHMANN, Johannes SCHILLING, Reinhart STAATS, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 155), 73–128; Stephen A. FISCHER-GALATI, *Ottoman Imperialism and the Lutheran Struggle for Recognition in Germany, 1520–1529*, Church History, 1954, 46–67; KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világgépe. Tanulmány a 16. századi protestáns apokalyptika köréből*, Debrecen, [s. n.], 1943; BOTTA István, *Luther Antikrisztus fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház, 1984, 51–65;

római Birodalmat támadó ellenség ellen kell védekező háborút viselni, hanem a Sátán hamis tanítása, az iszlám ellen is. A világvége előtti nagy összecsapásban mindenkinek kötelessége harcolni.¹¹ „Mert íme látod, hogy a szegény halandó pondrózsák, a császár, aki élete felől egy szempillantásig sem biztos, miként dicsekszik szemtelenül, ő a keresztény hit igazi, legfőbb védelmezője. [...] Sőt a magyarok azzal dicsekednek, hogy Isten védői és azt éneklük a litániában: »hallgass meg minket, védelmezőidet«). Isten az ilyesmit káromlásnak tartja.”¹²

Luther álláspontja – mint ismeretes – váltáson megy át Bécs első ostroma után. Hadd említsem Imre Mihály kiváló könyvének idevágó fejezetét.¹³ „Der Hymel ist dein” – mondta Luther *Heerpredigt*-jében, utalva a mártírhalál lehetőségére az apokaliptikus jelzőkkel felpántlikázott török hadakkal szembeszálló keresztényeknek –, „das hat keinen Zweifel”.¹⁴

Luther a pápa és a német-római császár közötti állásfoglalás ellentmondását úgy oldotta fel, hogy kozmikus keretbe helyezte azt, és a bibliai hagyomány rendszerébe ágyazta.¹⁵ Így ez a kettős harc ezután a jó és a rossz között folyt, nem politikai vagy testületi érdekekért, hanem morális szinten, a szabadság, az egyéni üdvözülés jegyében. Ebben a perspektívában a török győzelmeit mulandónak lehet tekinteni, amelyek a bibliai próféciák beteljesülését jelzik, összefüggenek az idők végével, az utolsó ítélettel és Isten királyságának eljövételével.

Melanchthon és a Hunyadiak

Luther azon állítása, miszerint a pápa az Antikrisztus, maga után vonta a protestáns történelemszemléletben a teljes Krisztus utáni történelem átstrukturálását. Ennek az időszaknak a három szakasza: az Antikrisztus uralkodásának kezdete, hatalmának kiteljesedése és leleplezése. A világ eszerint már nem lesz jobb, mert az Antikrisztus Krisztus második eljöveteleig uralkodik. Ez azt is jelenti, hogy üdvtörténeti szem-

---

IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5).

¹¹ Herbert BLÖCHLE, *Luthers Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation*, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – NewYork – Paris – Wien, Peter Lang, 1995 (Europäische Hochschulschriften: Reihe 23, Theologie, 531); Wolfgang SOMMER, *Luther – Prophet der Deutschen und der Endzeit Zur Aufnahme der Prophezeiungen Luthers in der Theologie des älteren deutschen Luthertums* = W. S., *Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999 (Forschungen zur Kirchen und Dogmengeschichte, 74), 155–176.

¹² ÖZE Sándor, *Búneiért bünteti Isten a magyar népet. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1990 (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa, 2), 103 (94. jegyzet).

¹³ IMRE, „Magyarország panasza”, *i. m.*, 116–125.

¹⁴ BLÖCHLE, *i. m.*, 175.

¹⁵ Franz LAU, *Die lutherische Lehre von den beiden Reichen = Luther und die Obrigkeit*, hrsg. von Gunther WOLF, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1972 (Wege der Forschung, 85), 370.

pontból a protestánsok egy későbbi korszakban élnek, mint a katolikusok. A próféciák legnagyobb részét már beteljesültnek tekintették, ezért azzal kezdetek foglalkozni, hogy a történelem eseményeit utólag a Bibliából magyarázzák. Szerintük a jövődölések szerepe nem az volt, hogy előre megmondják az elkövetkezőket, hanem az, hogy utólag bizonyítsák a tervszerűséget a történelemben. Az Antikrisztus legendájának beteljesedését, eljövételét Dániel könyvében látták megírva: az Antikrisztus a negyedik világbirodalomból fog kinőni.

Melanchthon lett a wittenbergi történeti modell igazi kidolgozója. Az ő törökképe a Carion-krónikában fogalmazódik meg, művéhez kapcsolódik Pszeudo-Methodiosz. E szerző szövegkiadásait elemző Kmoskó Mihály számításai szerint, ha a három egységre osztható szír nyelvű jövődölésben említett évek számát összeadjuk, az eredmény 1455 lesz. Konstantinápoly 1453-ban esett el a kereszténység hatalmas rémületére, ugyanakkor Hunyadi 1456-ban Nándorfehérvárnál megfutamította a szultánt. A győzelem híre keletre is eljutott, és a keleti keresztények között azt a reményt ébresztette, hogy „Jankó király”, ahogy a törökök Hunyadi Jánost nevezték, az iszlámra halálos csapást mér.¹⁶

A bizánci görög menekültek és az általuk befolyásolt európai humanisták azután a Hunyadiakban látták a görög-antik világ aranykorának visszaállítási lehetőségét.¹⁷ (Bizánc ostroma közben a védők a távolból az utolsó éjszakán a mindent eldöntő roham előtt Hunyadi tábornokait vélték a távolból felfedezni.¹⁸ Az ostrom idején született egy vers, mely őt állította a görögök megmentője posztjára. Hunyadi János helyére fia fog kerülni. Egy időre a humanista világ, aki általában gazdag uralkodó különféle megbízásaiból tartja fenn magát, egyértelműen a magyar király mögé sorakozik fel a 15. század második felére.)

A humanista Melanchthon erről még száz év múltán is tudhatott, és a bűvös számot: 1455-öt kombinálta, és beépítette saját apokaliptikus keresztény világképébe. Nem véletlen nála a Hunyadi-kultusz és a német nép (*Heilige römisches Reich Deutscher Nation*) mellett a magyar nép üdvörtörténeti szerepének hangoztatása műveiben).¹⁹ Maga a Hunyadi-kultusz az erdélyi hagyomány és identitástudat alapelemévé vált. Hunyadi János koporsójának már a 16. század harmincas éveiben kultuszt alakít ki a gyulafehérvári püspök,²⁰ és mindehhez alig egy generáció múltán már dunántúli protestánsok is kötődnek.²¹

¹⁶ Kmoskó Mihály, *Szír írók a steppe népeiről*, szerk. Felföldi Szabolcs, Bp., Balassi, 2004, 32–33.

¹⁷ Klaniczay Tibor, *A kereszties had eszméje és a Mátyás mítosz* = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 166–190.

¹⁸ Steven Runciman, *Konstantinápoly eleste, 1453*, Bp., Osiris, 2000, 126.

¹⁹ Kmoskó, *Szír írók, i. m.*, 32–33.

²⁰ Ritoókné Szalay Ágnes, *Hunyadi János (+1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei* = *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17–szeptember 24*, szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000 (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai), 297–298. Vö. Szabó Péter, *Térszimbólika a Gyulafehérvári Főtemplomban* = *Tanulmányok Szabolcsi Hedvig 80. születésnapjára*, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2006 (Ars Hungarica, 34.2006, 1/2), 20.

²¹ Óze Sándor, *The stronghold of Christianity or „A country between hammer and anvil”. A change of national*

„Jaj, jaj nekünk egész kereszténységnek, Erdély veszedelme. Könnyebétse az Úristen Hunyadi János vajda testén az földet, és adja neki az örök életet. Erdélyiekkel nagi erős viadalokkal és sok vérek hullatásával az törököt nehányszor kiverte. Kinek teteméről jusson eszébe valamely jámbor kereszténynek az József szava. Ha az kénzeréti követni az Izrahel népének utát.”²² Közbevetve jegyzem meg, hogy József koporsóját az egyiptomi rabságból menekülő zsidók magukkal vitték. Nem tudom, milyen kultusza lehetett Hunyadi koporsójának. A dolgot még bonyolultabbá teszi, hogy a koporsót a Gyulafehérvárt feldúló tatárok a 17. században megcsonkítják. Az egyes események mitikus hátteret kaptak, a katonák törökverő hőökké váltak és nem egyszerű zsoldosok maradtak. A Mátyás hagyomány pedig mind a köznép, mind a magyar nemesség nemzeti identitásának alapelemévé vált már a 17. században.²³

Köln mint a végidők csatájának helyszíne

Pseudo-Methodiosz latin kiadása Kölnben jelent meg először a 15. században. Ez azért is érdekes, mert egy Lichtenberger-féle *Prognostikon* a 15. században ide jósolta a világvégi nagy csatát. Ez egy humanista spekuláció az említett asztrológus, Johannes Lichtenberger tollából.²⁴ A kölni csata ismert mind az európai, mind a török hagyományban. Lichtenberger a törökben látta a gonosz megjelenését. A törökben, aki 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt, aki ellen Hunyadi harcolt, és aki 1456-ban már Athén falai alatt járt. Lichtenberger könyvének 25. fejezetében is már megjelenik az a gondolat, hogy a török Isten büntetése Európára. Bár a török sosem támadott a városra, Kölnnel kapcsolatban is elterjedt, hogy az az aranyalma. Ezt a gondolatot – mely szerint a keresztény és iszlám seregek közötti végső és döntő összecsapás Köln városa mellett fog lezajlani – először Johannes Lichtenberger fogalmazta meg még 1448-ban.²⁵ Igazi hatását csak a 16. században fejthette ki, amikor a török közvetlen veszélyt

---

identity in the 16th century among the soliders of the Turkish frontier in Southwestern Hungary = Ö. S., *Virrasztó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből*, Hódmezővásárhely, Norma Nyomdász Kft, 2008, 149–161.

²² *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562*, közreadja ÖZE Sándor, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1995, 464. levél.

²³ KRIZA Ildikó, *Rex iustus – rex clarus (Mátyás király a néphagyományban) = Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerk. RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László, Bp., Zrínyi, 1990, 363–407.

²⁴ ABY WARBURG, *Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten*, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1920; WILL-ERICH PEUCKERT, *Die Grosse Wende. Das apokalyptische Saeculum und Luther. Geistesgeschichte und Volkskunde*, Hamburg, Claassen & Goverts, 1948; DIETRICH KURZE, *Astrologie und Prophetie im spätmittelalterlichen Geschichtsdenken = Historische Studien zu Politik, Verfassung und Gesellschaft*. Festschrift Richard Dietrich zum 65. Geburtstag, hrsg. von Anita MÄCHLER u. a., Frankfurt a. M., Lang, 1976; DIETRICH KURZE, *Johannes Lichtenberger. Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie*, Lübeck – Hamburg, Matthiesen, 1960 (Historische Studien, 379).

²⁵ TEPLY, *Kizil Elma, i. m.*, 86–89.

jelentett a birodalomnak. Bár maga a jóslat csak egy szűk értelmiségi réteg számára volt ismert (Paracelsus, Melanchthon stb.), rajtuk keresztül jelentősen befolyásolta a közhangulatot.²⁶

A konstrukció az Újszövetség armageddoni csatáját Köln városa mellé teszi Góg és Magóg népével (jelen esetben a törökökkel), mely győzelem után következik be a világ-vége. Köln kínálkozott erre a szerepre.²⁷ Nagy egyházi központ volt, érseke az egyik német birodalmi választó. A római idők Coloniája az egyik centruma volt a limesnek, a nyugati és a barbár világ találkozásának. Ide kötődött Szent Orsolya legendája, akit tizenegyezer nőtársával a hunok gyilkoltak le. Itt őrizték napkeleti bölcsek ereklyéit, akik mint a „három királyok” a keleti hatalom hódolatát jelentették a gyermek Jézus, a kereszténység előtt. Itt őrizték a Makkabeusok ereklyéit.²⁸

Egy másik történet épül rá ekkor erre az eszmetörténeti tradícióra, az aranyalma legendája. Bizánc ostromakor állítólag Justinianus császár lovas szobrának kezéből kiesett a világot jelentő aranyalma.²⁹ A török hódítók is úgy tudták, hogy az idő akkor ér véget, ha az arany vagy vörös almát jelképező város az utolsó győzelemkor kezükre kerül. A hagyomány keleti, steppei korszakra megy vissza, de mind keresztény mind oszmán részről ismert, tehát kelet és nyugat közös gyermeke.³⁰

Hogy pontosan mit értettek a Kizil Elma alatt, nem lehet tudni, erről nem maradt fenn forrás. Evlija Cselebi a keresztények legfőbb városaként értelmezi. Hogy ez pontosan melyik várost jelentette, nem tudjuk.³¹ Maga az alma-motívum igen ősi. Már a zsidó Bibliában is – melyet természetesen a muzulmánok is ismertek – szerepel, mint a

²⁶ Jürgen G. HOPPMANN, *Astrologie der Reformationszeit*, Berlin, Zerling, 1998; Andrew WEEKS, *Paracelsus. Speculative Theory and the Crisis of the Early Reformation*, Albany (NY), State University of New York Press, 1997 (SUNY Series in Western Esoteric Traditions); *Melanchthons Astrologie. Der Weg der Sternwissenschaft zur Zeit von Humanismus und Reformation. (Katalog zur Ausstellung vom 15. September bis 15. Dezember 1997 im Reformationsgeschichtlichen Museum Lutherhalle Wittenberg)*, hrsg. von Jürgen G. HOPPMANN, Wittenberg, Drei Kastanien Verlag, 1997; „Astrologi hallucinati” *Stars and the End of the World in Luther’s Time*, ed. by Paola ZAMBELLI, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1986.

²⁷ A legendát kimerítően elemzi TEPLY, *Kizil Elma, i. m.*, magyarul pedig FODOR, *Az Apokaliptikus hagyomány, i. m.* A törökre mint apokaliptikus hatalomra lásd GÖLLNER, *Turcica*, III, i. m.; Jean DELU-MEAU, *Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1985, Bd. 2, 313; Matias THUMSER, *Türkenfrage und öffentliche Meinung. Zeitgenössische Zeugnisse nach dem Fall von Konstantinopel (1453) = Europa und die osmanische Expansion im ausgehenden Mittelalter*, hrsg. von Franz-Reiner ERKENS, Berlin, Duncker & Humblot, 1997 (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft, 20), 62.

²⁸ Ács Pál, *A Szent Makkabeusok nevei Erasmus és a magyar protestáns mártirológia kezdetei = Á. P., „Az idő ósága”: történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 165–186.

²⁹ FODOR, *Az Apokaliptikus hagyomány, i. m.*, 42–48.

³⁰ II. Szulejmán szultán két alkalommal is – 1532-ben Bécs ostromára indulva és 1566-ban Szigetvár alatt – készül a világ végére. Először a német–római császárral, V. Károlylyal vivandó, a világ feletti elsőséget eldöntő csata előtt. Majd közvetlenül halála előtt az utolsó nagy szent hadjáratra indulva, melyben meg kívánt halni.

³¹ TEPLY, *Kizil Elma, i. m.*, 83.

tudás, az isteni hatalom szimbóluma. Olyan hatalomé és tudásé, melyre földi halandó aligha tehet szert, s még az erre való törekvés is Isten ellen való bűnnek számít. (Lásd az Ádám-Éva hagyományt.³²)

Éppen ezért mind a muzulmán, mind a keresztény kultúrkörben elterjedt hatalmi szimbólummá válik. (Nyugaton elsőként Barbarossa Frigyes német-római császár használja hatalmi szimbólumként a korona és a jogar mellett.³³) A szimbólummal Bizáncban is találkozhatunk: I. Justinianus császár szobrának – mely a Hagia Szophia székesegyházban állt – egyik kezében keresztel díszített aranyalmát tartott, másikkal pedig kelet felé mutatott, megálljt parancsolva a betörő barbár hordáknak (később az arabokra, majd az oszmánokra vonatkoztatták). Bizáncban azonban soha sem vált hatalmi szimbólummá az aranyalma (mint Nyugaton), mindössze a néphit tulajdonított neki mágiikus gyógyító erőt. Ennek ellenére igen baljóslatú jelnek tartották, amikor az alma kiesett a szobor kezéből, valamikor a 15. század elején (1427-ben már bizonyosan nem volt a helyén).

Az egyik feltételezés szerint a törökök.³⁴ itt találkoztak először az aranyalma-motívummal. A későbbiekben mindenestre úgy tűnik, nem egy fix pont vagy objektum volt a Kizil Elma, hanem a politika (azaz a hódítás) alakulásától függően rendszeresen átértelmezték. Így Konstantinápoly elfoglalása után Buda, majd Bécs lett az aranyalma.³⁵ Természetesen a korabeli keresztények sem ismerték a Kizil Elma pontos jelentését, így mind keleten, mind nyugaton számos legenda, értelmezési kísérlet látott napvilágot.

A törökök körében legelterjedtebb aranyalma-legenda (melyet már Evlija Cselebi említett) Konstantinápoly városához köthető.³⁶ A hagyomány szerint még az arab-bizánci háborúk idején – a 7. században – élt egy Ejjub nevű ember, aki mártírhalált

³² FODOR, *Az Apokaliptikus hagyomány, i. m.*, 42–48.

³³ TEPLY, *Kizil Elma, i. m.*, 78–80.

³⁴ TEPLY, *Kizil Elma, i. m.*, 82.

³⁵ *Uo.*, 89–94. Az oszmánok tehát mindig más nagy ellenfél templomának gömbjében látták az aranyalmát. Először Buda, melynek az egyik török neve piros (veres) alma, majd Róma, Bécs és Köln lesz ez. Béccsel kapcsolatban két történet is fennmaradt, mely az aranyalma-legendához köti. Mindkettő a város 1529-es török ostromához kapcsolódik. Ezekon kívül több európai városról (Róma, Granada stb.) is fennmaradtak olyan történetek – mind az oszmán, mind a keresztény hagyományban – melyek azokat az aranyalma-mitoszhoz kötik. Mivel igény szerint alakítható volt, kiválóan bevált minden hódító törekvés megideologizálására.

³⁶ A legelterjedtebb legenda szerint a bizánciak szorongatott helyzetükben békére törekedtek, és beengedtek egy csoport fegyvertelen arabot – akiknek vezetője Ejjub volt –, hogy megcsodálhassák a Hagia Szophia székesegyházat. Miután ez a csoport megcsodálta a hatalmas templomot és éppen távozott a városból, a görög katonák orvul legyilkolták őket. Ejjub halálának helyén fényoszlop tört föl az ég felé, majd egy hatalmas ciprusfa sarjadt a helyen. Ettől a bizánciak is megrettentek, és szentként kezdték tisztelni Ejjubot, még kápolnát is emeltek a tiszteletére. (Az adott helyen valóban volt keresztény zarándokhely. Ebben a történetben tehát összefolyik a keresztény és a muzulmán hagyomány). A hagyomány szerint az 1453-as ostrom során látomás hatására egy bizonyos Akszemszedin nevezetű sejk találta meg a mártír nyughelyét. Holtteste mellett találtak egy bronz gömböt, melyet az aranyalmával azonosítottak. TEPLY, *Kizil Elma, i. m.*, 99–102.

halt Konstantinápoly falai alatt. Halálával kapcsolatban több történet is fennmaradt.³⁷ Török forrás először 1645-ben említi egy Kolona nevű várost aranyalmaként, melyet a földrajzi és egyéb leírása alapján egyértelműen Kölnnel azonosíthatunk.

Az unitárius Heltai Gáspár a magyarok krónikájában a 16. században azt írja, hogy a végső csata a kölni veres templom mellett lesz majd, utalva az almára.³⁸ Apokaliptikus gondolkodásának nyomait a *Krónika az magyaroknak dolgairól* Kolozsváron 1575-ben kiadott, de jóval korábban írt művében találhatjuk. A Bonfini nyomán írt munkába a humanista gondolkodástól elűtő szövegrészt illeti be: a középkori aranyalma legenda Kölnhöz kötődő, a korban a török veszélyre alkalmazott változatát. Heltai Gáspár mellett más magyar írók is tudnak róla, mint a magyar történeti hagyomány összegzésére törekvő Baranyai Decsi János a 16. század végén, illetve Melius Juhász Péter.

A 16. század első fele prédikátor értelmiségének mártirológiához való viszonya

Azt tapasztaljuk, hogy Magyarországon az első változások szintén erősen a szentisztelettel szemben hatottak, hacsak Dévai határozott szentellenességére gondolunk. Csepregi Zoltán írja Dévai Bíró Mátyásról, hogy Luther nyomán a kereszt teológiáját hirdeti, de nagyon távolságtartó a szenvedő és a mártír egyház képétől.³⁹ Még Lu-

³⁷ *Uo.*

³⁸ HELTAI Gáspár, *Krónika a magyaroknak dolgairól*, s. a. r. KULCSÁR Margit, Bp., Helikon, 1981, 324–325; FODOR, *Az Apokaliptikus hagyomány*, i. m., 47–48.

³⁹ „Az óhitűek felé nyitott fronton viszont az a tétel, hogy a hamis egyház üldözi az igazat, a római egyház megbélyegzése mellett újabb ismertetőjeggyel szolgál a látható igaz egyház számára, ez a kereszt. A szenvedés keresztjét Luther 1520-ban még az olyan szentségszerű cselekmények között sorolja fel az imával és az igével együtt, melyekhez Isten ígérete kapcsolódik (ebben az értelemben tehát mint medium salutis-nak van már valami lényegi kapcsolata az egyházfogalommal), két évtized múltán azonban (ugyanezen cselekmények körében) 1539-ben már kimondottan ismertetőjegye lesz az igaz egyháznak (nota ecclesiae). Az utóbbi helyen Luther a rá jellemző nyelvi erővel úgy ábrázolja ezt a viszonyt, hogy az igaz egyház egyenesen bele van csomagolva ezekben a látható jelekbe, akár a gyermek a pendelybe, pólyába vagy pelenkába. Batizi András az egyháznak ezt a kritériumát így verseli meg első fennmaradt, Kassán 1530-ban szerzett templomi énekében: »Szükség nekünk keresztényeknek az keresztet viselnünk, / Nyomorúságnak kemény pohariz ez világon kóstolnunk, / Holtunk után mindörökké véle vígodoznunk. // Isten által szent Pál azt mondja egyik írásában, / Valakik kívánnak kegyesen élni Krisztus Jézusban, / Háborúságot nagyot szenvednek itt ez világon.« – A kereszt mint szenvedés, nyomorúság Dévai 1538-ban megjelent magyar kátéjában két összefüggésben kerül elő, egyrészt (akárcsak Luthernél) a Krisztushoz tartozásnak, a hitnek, a kiválasztottságnak külső jele, ismertetőjegye a szentségekkel és az életszentséggel, a jócselekedetekkel együtt, másrészt a szentségek használata, hatása, tanítása a hittel, szeretettel és békességgel együtt. A káté emellett azonban még az eddigiéknél is visszafogottabban szól az egyház mibenlétéről, a korábbi definícióból a Credo magyarázatában már csak az egyetemes – részleges, és a küzdő – diadalmas felosztás marad meg. Meglepően hangzik talán, de úgy tűnik, Dévai sok elszenvedett üldöztetése, fogsága dacára később (így a váradi tételekben is) képtelen volt azonosulni ezzel a kereszt- és egyházfelfogással.” CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve. A magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján* (akadémiai doktori disszertáció kézirat), Bp., 2010, 199–200.

ther irányváltása ellenére sem változik meg álláspontja. Fél, hogy egy új mártírkultusz alakul ki felfogásából.

Sztárai Mihály is a vaskaszentmártoni hitvita egyik fő tételeként szerepelteti a szentkultusz tagadását.⁴⁰ Sztárai és kortársi közül számos követő e célból írja meg bibliai tanköteménynek, históriának a Makkabeusok történetét, melynek a korabeli Magyarországon számos követője akad.

Sztárai Mihály Szegedi Kis tolnai megjelenése előtt itt tevékenykedett, majd Szegedi ideérkezte után Laskóra költözött.⁴¹ Már Tolnán és hódoltsági drávaszögi állomáshelyéről egy széthullott magyar államot és egy erőszakosan berendezkedő új oszmán hatalmat regisztrált, ha még egy fokozatosan terjedő keleti kultúrát nem is, mint majd Thury Farkas Pál tolnai rektor a következő évtizedektől.⁴² Zenei műveltsége révén nagy mestere a zsolnárfordításoknak és a szentek életét például vevő történetek kiküszöbölésére a reformáció papjainál közkedvelt bibliai, leginkább ószövetségi históriáknak.⁴³ Saját korából vett példázata a Thomas Cranmer, Mária királynő által kivégzett canterburyi érseké, akinek története hamarabb eljut a bázeli nyomdából John Foxe közvetítésével az Isten háta mögötti török hódoltságba, Sztáraihoz, mint annak hatása otthon kibontakozna.⁴⁴

Ő leginkább a pogány uralkodó hatalommal szembeni helytállás történeteit eleveníti fel. Egyébként ez a típus (Eleázár és Antiochus, a Makkabeusok, Judit és Holofernes, Gedeon stb. története) a legnépszerűbb a 16. században. Ezeket hegedűkíséret mel-

⁴⁰ *Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai*, bev. és közli ZSINDELY Endre = *Studia et Acta Ecclesiastica*, 3, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyar Református Egyház Zsinati Osztályának Sajtóosztálya, 1973, 969–1005; THURY Etele, *Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat*, Protestáns Szemle, 1913, 425–439, 475–487.

⁴¹ Drávasztárán születik, Padovában tanul, 1544-től Laskón már a reformáció híveként lép fel. Baranyában, Szlavóniában, Tolnán működik. A hódoltság mellett Gyulán tűnik fel még Kerecsényi László kapitánysága alatt, majd Sárospatakon a Perényi-udvarban, és életét a pápai katonák papjaként fejezi be. Vö. ESZE Tamás, *Sztárai Gyulán*, Könyv és Könyvtár, 1973, 89–194; SZAKÁLY Ferenc, *Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez = Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéshez*, Bp., Balassi, 1995 (Humanizmus és Reformáció, 23), 92–171; KEVEHÁZI László, „A kereszt igéjét hirdetni kezdem”. *Sztárai Mihály élete és szolgálata*, Bp., Luther Kiadó, 2005.

⁴² *Az Idea Christianorum modern kiadása és magyar fordítása*: KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974 (Humanizmus és Reformáció, 4) 61–70; ÖZE Sándor, *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006 (METEM könyvek, 54), 222.

⁴³ „Elbeszélő éneket ötöt szerzett: három bibliai, két egyháztörténeti tárgyút. Bibliai tárgyúakat már Batizi írt előtte (1540, 41.), Tinódi pedig, meg Csikei István, már az ő választott tárgyai közül is feldolgoztak ketőt: amaz Judit históriáját (legkésőbb 1541-ben), ez Illyését (1542.). Ismerhette ezeket, leginkább Batizi énekeit. Legelső darabja e nemben Eleázár históriája volt (1546.), példája az igaz hithez ragaszkodó embernek, kit a pogány királytól való kínzatása sem bírt rá, valamint hét fiát sem, hogy vallása tilalmát megszegve disznóhúst egyék. E tárgyat később Dézsi András, Bornemisza Miklós és Zombori Antal is feldolgozta.” HORVÁTH János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957², 66–67.

⁴⁴ Lásd ehhez Ács Pál tanulmányát jelen kötetben.

lett maga is előadta, sőt állítólag esténként háza előtt énekelte. Ilyen Ákháb és Illés próféta története.⁴⁵ Ő mindkét keresztény magyar utódállamot, az „Ákhábokat” kárhoztatja, a német katolikus Ferdinánd és a „barátból lött király”, Fráter György kormányzata alatt. Ennek oka lehet, hogy ő Perényi Péter familiárisa, aki a Hunyadiak és a Szapolyaiak mintájára, mint a nádorfi maga is, királyi ambíciókat ringatott, a két király letételén és saját fősege alatt az ország egyesítésén fáradozott. Mindehhez a török segítségét kérte, hogy az ő protektorátusa alatt hajtsa ezt végre. A törökkel tárgyaló Perényit és Balassa János bánvavárosi főkapitányt ezért vetette tömlöcbe Miksa. Perényi itt – mint Petrovics Péter is – egy raguzai típusú török protektorátust képzelt el ütköző államként.⁴⁶

Sztárai viszont a pogány törököt idegen ellenségnek tartotta.⁴⁷ Ennek ellenére nem mint apokaliptikus ellenfél jelenik meg nála, nem a testi Antikrisztus, mint Szegedi Kis Istvánnál, Meliusnál vagy Batizinél. Nincs olyan erős apokaliptikus várakozás sem, mint náluk, mégis egy államon kívüli magyar álláspontot képvisel, ahol a kollektív bűn elkövetését – Szkhárosihoz hasonlóan erős szociális tartalommal – a vezető rétegre hárítja.

A zsidó hagyomány a Makkabeus könyvek hellenisztikus kori megszületése előtt nem tud a túlvilági életről. Tudják, hogy létezik egy Seol, ahová azok kerülnek, akik kiszakítatnak Isten közösségéből. A hellenizmus ráhatásának köszönhetően alakul ki az a tudat, hogy a Makkabeus ifjak majd a haláluk után – mint a mártírok – visszakapják testrészeiket, melyeket a kínzások idején elveszítettek. Fel fognak támadni és örök életet nyerhetnek. A felkelésben megholtak lelkéért ekkor mondják el az első halotti imát:

⁴⁵ „Terjedelmesebb és nehezen áttekinthető a Sz. Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokról c. éneke, melyet 1549-ben írt »tar papokkal való nagy itkezetiben«. [...] A történetben a hitetlen Ákháb, zsidó király, ki pogány nőt vett el és Bál istenhez és annak tar papjaihoz pártolt, állíttatik szembe az Isten emberével, Illyés prófétával, a hamis hit, az igaz hittel. Ákháb azzal bünteti az Úr, hogy míg meg nem tér, nem bocsát földjére esőt; Illyést azonban az inség idején egy hollóval, majd csodás módon egy szegény özvegyasszonnyal tápláltatja, kinek pedig csak egy maréknyi lisztje volt. Ákháb csúfos vége, Illyés égberagadtatása a tüzes szekéren, s prófétautódjának, Elizéusnak a dolgai: sorra kerülnek az ének folyamán. Nem marad el a történek allegorikus és korszerű értelmezése sem: Illyés a világ kezdetétől mindig üldözött hív keresztényeknek [...] az özvegyasszony az anyaszentegyháznak a megszemélyesítője, ki szálláson tartja a hív prédikátort. [...] Ma is sok Ákháb van, ki tar (katolikus!) papokban bizakodik s bálványokat imádatat velök: az egyik Bécsben lakozik, a másik »barátból lött király«; majd szégyent vallanak egyszer, mert ma is támadnak Illyések!” HORVÁTH, *A reformáció, i. m.*, 67–68.

⁴⁶ SZTÁRAI Mihály, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról; Perényi Péter élete és halála*, vál., bev., jegyz. TÉGLÁSY Imre, ford. BORZÁK István et al., Bp., Szépirodalmi, 1985. – Lásd VARGA J. János, *Válaszúton: Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*, Bp., História – MTA Történettudományi Intézet, 2005.

⁴⁷ Zsoltárparafrazisai [...] Gyakori bennük az »ellenség«, a hitetlenek, a gonoszok elleni panasz, büntetésért, bosszúállásért kiáltás Istenhez, sokszor részletező jellemzésével mind a bántalmazó gonosznak, mind a szenvedő, büntetlen panaszosnak. Az elnyomott ember minden korszerűsítő magyarázat híján is, maga nevében énekelhette ezeket. [...] Legrövidebb, szerkezetileg is legegységesebb és tömörebb a LXXIV. psalmus; ebben kivételképp nem is ragaszkodik ez eredetihez, szinte független attól. Ebben találni legegyszerűsebb utalást a törökre (»Végy ki ... ez idegen kézből«). HORVÁTH, *A reformáció, i. m.*, 66–67.

a közvetítésükért fohászkozhatnak. Bár a zsidó vallás érinthetetlené teszi a holtakat, mégis, az ő esetükben, engedélyez valamilyen sírtiszteletet, ahogyan azt Ács Pál leírja.⁴⁸ Katonáik pedig Isten szolgái, a hit védelmezői, míg Antiochus serege Isten ellenségeként lesz aposztrofálva.

A Makkabeusok még nem szentek a későbbi katolikus egyházi értelemben, de ez is bekövetkezik, amikor a bizánci császár felemeli, majd az egyház kanonizálja testüket. Erre, mint Ószövetségi alakoknak, a mártírsorsuk ad lehetőséget. Hamvaik pedig Bizáncba, majd Justiniánus császár ajándékaiként Rómába, aztán a hagyomány szerint Lyonba, illetve Kölnbe kerülnek. Sztárai Makkabeus története ebbe az ószövetségi irányba tájékozódik.⁴⁹

A protestáns katonai mártírológia újraformálódása a 16–17. században

Lehet-e egyáltalán mártír egy katona, aki fegyverrel a kezében harcol, lő és visszalőnek rá? Szerintem nem. A protestáns felekezeteknél a szentkultusz elutasításával és az Antikrisztus-legenda mutációjával is összekapcsolódó mártírfogalom, mint láttuk, változáson ment keresztül a 16. századi Európában.

A két nagyhatalom ütközőzónájába szorult katonaságnak és az élet minden szegmensét átható háború protestáns népességének pedig Magyarországon új hivatásesz-mére volt szüksége. Ez nem befolyásolta a szóbeli hősi énekeket, mely mindig sajátja volt ennek a frontkultúrának, és nem lehetett betiltani, ugyanis a magyar végvári katonaság szelektíve nagyothalló lett protestáns elkötelezettsége ellenére is Luther elmarasztalásával szemben, és továbbra is magát vallotta a kereszténység védelmezőjének. „Bizony szinte úgy leszen mind cseheknek, németeknek, mind uraknak, hercegeknek és markoláboknak (örgrófoknak), érsek és püspököknek, csak az falubeli és városbéli polgárok maradnak hon, s akkor kezdnek sírni, jajgatni és senki rajtok könyörülő nem leszen, s akkor siratják az mostani vadászások, multságoknak örömét, sírva édesen emlékezni az szegény magyar nemzetről, kiknek ha az országokat pajzsul magoknak megtartották volna, nyomorúságba nem jutottak volna.”⁵⁰

Szegedi Gergely⁵¹ a debreceni reformáció irányítójaként erős török veszélytudatot is hirdet. Ő az, aki a bűn és büntetés toposz teljes Farkas Andrásról továbbörökített repertóriumát felvonultatja, és ehhez hozzákapcsolva magyarázza a megtérés wittenbergi komponensét is. 1566-ban azonban maga is megdöbben, amikor a krími tatárok, a török csapatok felderítő és rabszolgaszedő hadai Szegedi működési területén,

⁴⁸ Lásd Ács, *A Szent Makkabeusok*, i. m.

⁴⁹ SZTÁRAI Mihály, *Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben* (1546) = *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli költők művei. Második kötet, 1527–1546*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1880, 317. skk.

⁵⁰ *500 magyar levél*, i. m., 427.

⁵¹ Szegedi születésű (?–1566), 1556-ban Wittenbergben van, 1557-től Debrecenben működik.

a Váradtól északra lévő földeken pusztítanak, és a Szászsebesi Névtelen óta a legpon-
tosabb regisztrációját adja a dúlásnak és a rabszolgavadászatnak. Szerinte a közösség
bűne a töröknek való hódolás, s ez okból nem szaladnak a tatárok elől sem.

Maga az pogánnak meghódolnak vala
Minden kívánságát megteljesítik vala,
Megsem futamának, mert holdolásukhoz
Ők igen bíznak vala;

Az pogán uruknak igen szolgálnak vala
De az Isten dolga eszekbe sem jut vala
Az urak dolgára, nem az tanúságra,
Vasárnap mennek vala.

Bíznak a pogány bálványimádó nép ígéretében, még saját ünnepeiket sem tiszte-
lik, ezért száll rájuk a veszedelem. Itt már nincs szó katolikusokról, pápáról. Egyér-
telműen a büntető török nép, a Mohamedet imádó hódító letérését kéri Jeremiás si-
ralma alapján. Itt jelenik meg egy vitázó hang is, mellyel Istent ostromolja, mondván,
kell a büntetés, de azért mégis csak ők a keresztények és nem a tatárok.

Az kegyetlen nemzet lám el akar fogatni,
Ily sebes haragját azért kezdi mutatni:
Ideje lészen már néked is úristen,
Mirajtunk könyörülni.

Az pogányok minket teérted kergetnek,
Az keresztyén hitért, szent igédért üldöznek,
Azért, igaz Isten, légy óltalmazója
Az te tisztességednek.

Örülnek az hívek, hogy az büntetést látják,
Ellenség vérében mikor lábokat mossák,
„Az irgalmas Isten lám igaz Isten volt”
Akkoron azt kiáltják.⁵²

Az Ószövetségből kölcsönözte a szakrális hősöket és azonosította be kora vezető-
ivel vagy protestáns mártírjaival, mivel félték egy új szentkultusz kialakulásától. Ezek
a hősök először a korszak „Antikrisztus” elleni háborúinak szereplői voltak, prédi-

⁵² SZEGEDI Gergely, *A magyarok siralmas éneke a tatár rabságról = Régi Magyar Költők Tára, 1560–1566*, XVI/6, s. a. r. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1912, 8–14.

kátorok vagy meghalt katonák, áldozatok, akiket szigorúan a példaadás szándékával emeltek ki. Ahhoz, hogy a katona közmegvetésnek örvendő foglalkozása, féktelen természete megkapja az elfogadottságot, először is szükséges, hogy a háború, melyben részt vesz, jogosnak legyen kikiáltva.

A következő lépés feltételez egy katonai hivatástudatot, mely mindig a helyzethez alkalmazkodik. Majd a török veszéllyel a 16. század közepétől az apokaliptikus várakozás hatására egyre inkább a szakralitás tér vissza, a *Krisztus katonája* középkori címe. Magyarországon természetesen a török elleni végvári harcok hősei váltak ilyené. Például Eger 1552-es védői tettét törvénycikkben méltatja az uralkodó és az országgyűlés. Zrínyi Miklóst már a század második felében dicsfény övezi Szigetvár védelme közben bekövetkezett haláláért.⁵³ Külföldi megjelenése híradásokban és a kollektív emlékezetben szintén a fent említett hősöknek volt, korabeli híradások révén és ábrázolásokon. Ilyen a sokat idézett Nel metszet, ahol a halott Hunyadi mellett II. Lajos, Bakics Pál, Zrínyi Miklós, Türi György fekszik mint mártír.⁵⁴

A 17. századra azután már a mártíromság protestáns dicsfénye ragyogja körül azokat a török ellen életüket vesztett hősöket is, akik prédikációk példamutató alakjaként jelennek meg, ugyanakkor már erősen összekötődnek egy független Magyarország hagyományával. Nem törökös (erdélyi) és nem (németes), hanem magyaros magyar, ahogyan a két ország határán élő bujdosók prédikátora, Tolnai Mihály mondja.⁵⁵ Az ő példái: a törökön győztes Kinizsi Pál és a Hunyadiak. Majd a mártírok: a már említett Zrínyi Miklós,⁵⁶ a gyurgyevói győző és a „német” fogságban meghaló Báthory Zsigmond, valamint a mindkét hatalommal ujjat húzó, a szászfenesi ütközetben halálos sebet kapó II. Rákóczi György. „A régi magyarok nem futottak, mert jók voltak. Igazi magyaros magyarok, akiknek dicsőséges hírök, amíg a magyar nép fenn áll örökké megmarad.” – írja Tolnai.⁵⁷

⁵³ Wittenbergben jelenik meg 1587-ban az emléküknék szentelt latin nyelvű Zrínyi-album. A Zrínyi-ábrázolásokról: GALAVICS Géza, *Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1986.

⁵⁴ IMRE, „*Magyarország panasza*”, *i. m.*, 190–212; GALAVICS, *Kössünk kardot, i. m.*, 18–22.

⁵⁵ TOLNAI Mihály, *Szent Had, az az Lelki s Testi szabadságokért fegyvert vont Vitezek Tüköre* (Kolozsvár, 1676), kiad. INCZE Gábor, Bp., [s. n.], 1937 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztényen – református és evangélikus – egyházi írói, 6). – Az *Ajánlás* Wesselényi Pálnak: „Az igaz magyaros magyarok lelki s testi szabadságokért szám-kivetést szenvedők táborának választott főgenerálisának, az Isten bujdosó frígládájának, mindkét kézzel helyreállatójának, igaz hazafijának nekem is fontos és nagy fautoromnak ez most vala igazán Isten parancsolatjából és javallásából szólnak táborba, mindazáltal minthogy a magok erejekben felfuvalkodának az Isten kegyelmes segedelme felől, ugyan amit illet nem eszmélkedtenek, igaz poenencia-tartás nélkül rohantanak atyjuk fiaira, ezért alázatának meg, és orcapi-rulással betéllének.” – A hadipredikációra vonatkozólag lásd ÖZE, *A határ, i. m.*, 103–127.

⁵⁶ A *Szigeti veszedelem* által kibontakozott Zrínyi-hagyományról csak az említés és válogatás szintjén lásd: KLANICZAY Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp., 1964.

⁵⁷ „Ilyenek valának hajdan az igaz magyaros magyarok Mátyás király, Hunyadi János, Kenesi Pál, II. Rákóczi György, Zrínyi Miklós akiknek dicsőséges híres emlékezetek amíg a magyar nép fennáll örökké megmarad. Ha ki magyaros magyarok magyaroknak mered mondani magadat ezeket a nyomdokokat kell követ-

A 16. századi magyarországi hadiprédikációk hangsúlyozzák mindezt: a katona, bármily rossz a híre, nem a kárhozatra való, ha Isten vív helyette, a gyilkosságok nem számíthatnak be neki. Ha renddel él, sem vereség nem éri, sem a községet nem nyúzza, melynek oltalmazására kell a háború. Különben az egész élet hadakozás, ezzel fejeződik be Pázmány Péter hadiprédikációja.⁵⁸ Ebben nem különbözik Magyarai prédikációjától sem.⁵⁹ Bornemisznál a hadi prédikáció imával végződik: „A félelmetes szívű vitézeknek bátorságot, Viadalokban nyereséget, vagy jó szerencsét csak ő adhat.”⁶⁰

Balassi Bálint mindezt így fogalmazza meg a Szentháromságról írt második versében, ahol Krisztust, mint a pogány ellen küzdő katonát ábrázolja:

Te vagy szál kopiám, te vagy éles szablyám,
jó lovam hamarsága,
Elmémmek vezére, karjaim ereje,
én szívem bátorsága,
Bízában szent nevedbe, mégyek örvendezve,
bátran káromlóidra.⁶¹

„Minden seregeknek Ura Istene, mi urunk Jézus Krisztus-nak szent Attya. Kérünk tégedet, hívjad az te szent lelked által az mi vitézlő népeinket is, hogy a te szent nevednek félelmébe és tiszteletire indulhassanak minden ellenségekre, kinek te általad vehessenek győzedelmet is, és minden jó tettetdről adhassanak alázatos szívből nagy hálákat te szent felségednek Amen.”⁶²

Az ima a remény hordozója. A csodavárás. A rettenet mellett az apokalipszis másik komponense. Az alagút végén a fényes végtelen terek örök ígérete.

---

ned. Régen csak híre hallatokra is kiesett a kés az évés közben az ellenség kezéből szíve elolvadt ma féli a muskotélyát fut előtte amennyire vadnak annyifelé szalad.” TOLNAI, *Szent Had, i. m.*, 31. Vö. ÖZE, *A határ, i. m.* – A 17. századra vonatkozóan Győri L. János munkái irányadóak.

⁵⁸ *A keresztyén vitézek kötelességéről* című prédikáció Szent Márton püspök napján: PÁZMÁNY Péter Összes munkái, VII, *Predikációk (Második rész)*, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., Kir. Magyar Tudományegyetem, 1905, 679–693.

⁵⁹ MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, s. a. r. KATONA Tamás, utószó MAKKAJ László, Bp., Magyar Helikon, 1979.

⁶⁰ BORNEMISZA Péter, *Oetedic es vtolso resze az evangeliomokbol es az epistolákból való tanvsagoknac, mellyeket mindenic wrnapian szoktanac predikalni [...]*, Detrekő, [typ. Bornemisza], 1579 (RMNy 432), 476.

⁶¹ BALASSI Bálint, *Hymnus secundus. Ad Deum filium, pro impetranda militari virtute* = BALASSI Bálint versei, s. a. r., jegyz. KŐSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1993 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 4), 170.

⁶² BORNEMISZA, *Oetedic, i. m.*, 476.

SÁNDOR ŐZE

Martyrdom and Military Commitment in Sixteenth-century Hungary

During the period of Reformation a strong resistance to the cultivation of saints can be witnessed in Hungarian Protestant martyrology. The faithful ones borrowed their sacral heroes from the Old Testament, identifying them with the leaders or Protestant martyrs of their age, lest a new cult of saints should emerge. These heroes were initially protagonists in the “Antichrist” Wars of the period (preachers or deceased soldiers); victims selected strictly with the purpose of setting an example. To make the fundamentally repulsive profession and inordinate stereotype of soldiers accepted, it was first of all necessary to profess the war in which they are engaged as a just undertaking. The next step presupposes a military commitment adapted, at all times, to the situation. From the mid-sixteenth century, then, under the Ottoman threat, linked to Apocalyptic expectations, sacrality returned more and more prominently, together with the medieval title of *Miles Christi* (Soldier of the Christ). In Hungary, evidently, the heroes of the patriotic war against the Turks were thus elevated: the defenders of Eger (1552) as well as Miklós Zrínyi had acquired such fame by the late sixteenth century. In the seventeenth century, then, the Protestant glory of martyrdom would shine around those heroes, missing in action during the Ottoman conquest, who appeared as exemplary figures in Protestant sermons, while their memory obtained ever stronger connections with the tradition of the independent Hungarian state.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Szenci Molnár Albert meg nem valósult *Martyrologium*-fordítása

Szenci Molnár Albert 1615 tavaszán – tekintettel „török és tatár hírekkel elrémített gyenge német házanépére”¹ – nem fogadta el a Bethlen Gábor fejedelem által ajánlott állást a gyulafehérvári gimnáziumban. Ehelyett újra „felköltözött”² Németországba. Az oppenheimeri iskola kántora, majd rektora lett, és intenzív kiadói és fordítói tevékenységet fejtett ki: 1616-ban közreadta Thury Farkas Pál *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica* című levelét és más korábbi magyarországi és külföldi iratot tartalmazó chrestomátiáját;³ 1617-ben magyarra fordította Abraham Scultetus *Postilláit*,⁴ 1618-ban a reformáció százéves évfordulójára készült *Jubileus esztendei prédikációját*, amelyet *A loretoi bálványról* összeállított latin és magyar nyelvű függelékkel együtt jelentetett meg.⁵ A mindig aktuális török kérdés Magyarország vonatkozásában, illetve a reformáció vívmányainak védelme az érlelődő európai vallásháború idején így együtt jelent meg ezekben a munkáiban.

Ugyanakkor az egyre nehezedő körülmények – amint ő maga nevezte – „ez ily veszedelmes idők” nem nagyon kedveztek további, nagyszabású tervei megvalósulásának. 1619-ben lemondott oppenheimeri állásáról és Heidelbergbe költözött, hogy csak a „könyvírásnak” szentelje életét.⁶ Egyszerre dolgozott a zürichi *Imádságoskönyvecske* lefordításán; gyarapította „szinte megszámlálhatatlan szóval”⁷ háromnyelvű *Lexiconát*; buzgólkodott Kálvin *Institutiójának* lefordításán, és tervezte Kecskeméti Alexis János *Szent János Jelenésére írott prédikációinak* kinyomtatását. Az előbbivel Bethlen Gábor, az utóbbival Rákóczi György bízta meg. *Imádságoskönyvecskéjének* ajánlólevelében, amelyet 1620. augusztus 10-én keltezett, szinte mindegyikről már mint kész munkáról számolt be: „[az *Imádságoskönyvecskét*] még tavaly elkészítöttem, ki is bocsátam volna még Húsvét előtt; az mint ez nyáron is kinyomtatattott volna avagy az *Calvinus Institutioja* magyarol avagy az megöregbített *Dictionarium*, hogyha az nyomtatásban

¹ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Magvető, 1976, 299.

² *Uo.*, 300.

³ THURY FARKAS Pál, *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica* [...], Oppenheim, Galler, 1616 (RMK III, 1174).

⁴ SZENCI MOLNÁR Albert [ford.], *Postilla Scultetica. Az egész esztendő által valo vasarnapokra es fő innepekre rendeltetett euangeliomi textusoknac magyarazattya* [...], Oppenheim, Galler, 1617 (RMNy 1144).

⁵ Uő [ford.], *Secularis concio euangelica, az az jubileus esztendei praedikatz[i]o*, Oppenheim, Galler, 1618 (RMNy 1166).

⁶ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, i. m., 309.

⁷ *Uo.*, 375.

munkálkodó ifjúság hadi hírekkel másuvá nem vonyattatott volna.⁸ Ugyanebben az írásában említette, hogy kiadói, a Wechel-örökösök, Daniel és David Aubry és Clemens Schleich „készebbeknek is mutatják magokat az megjobbított *Dictionarium*nak és az ő kértkre megfordítandó *Martyrum* könyvnek kinyomtatására, hogy nem egyéb könyveknek, avagy az Elekes János megemlített prédikációinak kinyomtatására. Nem is csudálom ez félelmes időben jövendőre tekintéseket.”⁹ Kecskeméti Alexis János prédikációs kötetét végül is soha nem adták ki, a *Dictionarium*ként említett *Lexicon* az *Imádásökönyvecskével* egy időben, 1621-ben jelent meg Heidelbergben.¹⁰ Az *Institutióra* azonban egészen 1624-ig várni kellett,¹¹ amikor az végül Hanauban jött ki a sajtó alól, azután, hogy 1622-ben Heidelberg is hadszíntérré vált, Molnárt családjával együtt meghurcolták, és Heidelbergből Hanauba költözött.

Az idézetben szereplő „megfordítandó *Martyrum* könyv” magyar változata tudomásunk szerint soha nem készült el. Legalábbis róla másutt Molnár Albert nem tett említést. Mindenesetre érdekesnek tűnik megvizsgálni, hogy mi volt 1620-ban, „ez félelmes időben” az a fogalomként említett mű, amelynek magyar változatától több hasznot reméltek a német kiadók, mint akár a magyar nyelvű Kálvin *Institutiótól*.

Ez minden bizonnyal az a 16–17. században igen népszerű protestáns martyrologium,¹² amelynek eredetijét Kálvin János barátja és munkatársa, Jean Crespin¹³ állította össze Genfben. Crespin 1520-ban született Arrasban. Leuvenben jogot tanult, majd vallási meggyőződése miatt menekülnie kellett Párizsból. 1548-ban Genfben telepedett le, ahol nyomdászként is működött. 1554-ben jelentette meg *Le Livre des Martyrs* című munkáját¹⁴ azokról a protestáns vértanúkról, akik Husz Jánostól kezdve 1554-ig

⁸ Uo., 334.

⁹ Uo., 338–339.

¹⁰ SZENCI MOLNÁR Albert, *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum, jam recens tertia cura recognitum [...]* Item *Dictionarium Ungarico-Latinum*. [...] *Adjecti sunt [...]* indices [...] Item *Syllecta scholastica clarorum virorum*, Heidelberg, Geyder, 1621 (RMNy 1239).

¹¹ Az keresztényi religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deakül irt CALVINUS Janos, es [...] magyar nyelvre fordított MOLNAR Albert, Hanau, Daniel Aubry – David Aubry – Klemens Schleich, 1624 (RMNy 1308).

¹² A 16. századi martyrologiumokról lásd Annamarie und Wolfgang BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens und ihre Literatur. Altväterbeispiele, Kalenderheilige, protestantische Martyrer und evangelische Lebenszeugnisse = Volkserzählung und Reformation: ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus*, hrsg. von Wolfgang BRÜCKNER, Berlin, Schmidt, 1974, 566–574; Jean-François GILMONT, *Les martyrologes du XVIe siècle = Ketzerverfolgung im 16. und frühen 17. Jahrhundert*, hrsg. von Silvana SEIDEL MENCKI, Wiesbaden, Harrasowitz, 1992 (Wolfenbütteler Forschungen, 51), 175–192; Peter BURSCHEL, *Sterben und Unsterblichkeit: zur Kultur des Martyriums in der frühen Neuzeit*, München, Oldenbourg, 2004 (Ancien Régime, Aufklärung und Revolution, 35).

¹³ Jean-François GILMONT, *Jean Crespin. Un éditeur réformé du XVIe siècle*, Genève, Droz, 1981.

¹⁴ *Le Livre des Martyrs, qui est un recueil de plusieurs Martyrs qui ont enduré la mort pour le Nom de nostre Seigneur Jésus Christ, depuis Jan Hus jusque à ceste année présente 1554. [...]*, Genève, Crespin, 1554. Digitalizált változata a müncheni Bayerische Staatsbibliothek példány alapján: <http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10179099-7> – A kiadástörténethez lásd még jelen kötetben Tóth Zsombor tanulmányát. (A szerk. megj.)

Jézus nevéért mártírhalált haltak. Minthogy a mártír és szent terminust kifogás érte, Crespin még ugyanebben az évben új változatot adott ki a főcímet elhagyva: *Receuil de plusieurs personnes qui ont constamment enduré la mort pour le nom de nostre Seigneur Jesus Christ*.¹⁵

A következő évi kiadásban már nem Husz Jánossal, hanem 1370-nel, Johann Wycliffel kezdődött a mártírok története. A gyűjtemény hamarosan további részekkel bővült, mígnem 1570-re már nyolc könyvből álló vaskos kötetként jelent meg. Crespin halála (1572) után Simon Goulart genfi teológus – aki menekült hugenottaként telepedett le Genfben, és lett később Théodore de Bèze utóda – 1582-ben további két könyvvel egészítette ki, amelyek a hugenották üldözését is magukba foglalták.¹⁶ Ehhez a gyűjteményhez 1597-ben újabb két könyvet csatolt a közelmúlt eseményeivel, egészen 1597-ig.¹⁷

A tíz könyvből álló Crespin-féle változathoz hamarosan kivonatos kiadások is készültek latin, francia és holland nyelven. A német nyelvű kivonatot maga a zürichi származású herborni nyomdász, Christoph Rab (Christophorus Corvinus) készítette el és jelentette meg először Herbornban 1590-ben,¹⁸ aki Hollós Kristóf néven Molnár Albert zsolttárfordításának, a *Psalterium Ungaricum*nak¹⁹ lett a nyomtatója 1607-ben. Ugyan a *Martyrbuch* címében nem nevezte meg magát fordítóként, de ez derül ki az Arnoldhoz, Bentheim, Tecklenburg és Steinfurt grófjához 1590. január 1-jén kelt ajánlóleveléből, amelyet alá is írt. Rab német kiadása 1590 és 1683 között tízszer jelent meg.

Az 1608. évi herborni kiadás digitalizált változatát tanulmányoztuk.²⁰ (1. ábra) Miként címéből is látható, Németországban sem a mártír, sem a szent megnevezés nem okozott gondot: *Märtyrbuch, denckwürdige Reden und Thaten viler H[eiligen] Märtyrer: welche nach der Aposteln biß auf unsere Zeiten hin und wider in Teutschland, Franckreich, Engelland, Schotland, Niderlanden, Italien, Hispanien, Portugall etc. umb*

¹⁵ Gustave MOECKLI, *Les livres imprimés a Genève de 1550 a 1600*, [Genève], Droz, 1966, 23.

¹⁶ *Histoire des martyrs persécutez [...] jusque a l'an 1574, comprinse en dix livres*, [...], [Genève], Crespin, 1582. – Lásd MOECKLI, *Les livres*, i. m., 103.

¹⁷ *Histoire des martyrs, persecutez et mis à mort pour la vérité de l'Evangile, depuis le temps des apostres jusques a l'an 1597. Comprinse en douze livres, contenant les actes memorables du Seigneur en l'infirmité des siens [...] Reveuë & augmentée en ceste edition, des deux derniers livres & de plusieurs choses remarquables es precedens. Avec deux indices* [...], [Genève], Crespin, 1597 – Lásd MOECKLI, *Les livres*, i. m., 149.

¹⁸ *Martyrbuch, darinnen merckliche, denckwürdige Reden und thaten viler Heiligen Märtyrer beschriben werden* [...] *Alles nun erst auss den großen Frantzösischen Actis Martyrum von einem frommen Christen fleissig ausgezogen und verteutschet*, Herborn, Rab, 1590 (VD16 C 5784). A Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár 1910 jelzetű példánya. – Digitalizált változata a müncheni Bayerische Staatsbibliothek példánya alapján: <http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10178562-6>

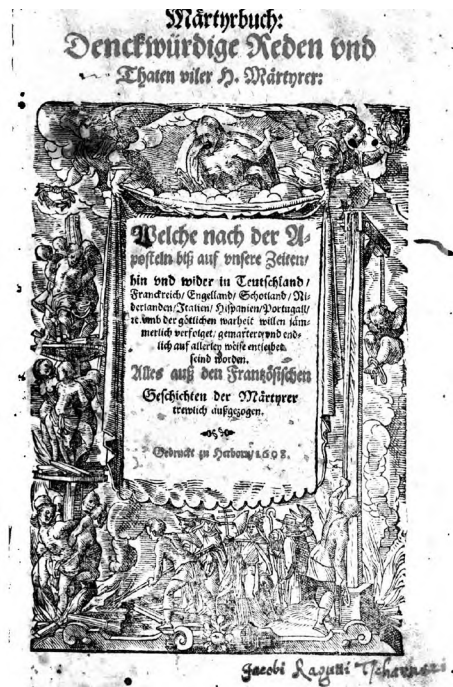
¹⁹ SZENCI MOLNÁR Albert, [1] *Psalterium Ungaricum. Szent David kiralynac es prophetanac szaz ötven soltari az franciai notáknac és verseknek módgyokra most úyonnan magyar versekre forditattac es rendeltettec az SZENCI MOLNAR Albert által*, [2] *Kis catechismus [...] Szent Irasbéli mondasokkal es imadsagokkal egyetemben. Szedetöt az haidelbergai öreg catechismusbol*, Herborn, Hollos Christof, 1607 (RMNy 962).

²⁰ VD17 39:143904Q – Lásd:

<http://books.google.com/books?id=ONs7AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>

der göttlichen warheit willen jämmerlich verfolget, gemartert und endlich auf allerley weise entleibet seind worden. Alles auß den Frantzösischen Geschichten der Märtyrer trewlich außgezogen. Ugyanígy 1597-ben már Bázelsem volt gond e terminusokkal. Ott ugyanis éppen az évben jelent meg Ludwig König bázeli könyvkiadó és nyomdász gondozásában a herborni kiadás. Ő azonban nem tartotta elegendőnek Corvinus fordítását, hanem (a kiadásával egy évben megjelent, Simon Goulart-féle 12 könyvből álló francia mártírkönyvet alapul véve) kiegészítette Corvinus szövegét a 11. és a 12. könyv kivonatával: *Auß den grossen Französischen Actis Martyrum fleissig außgezogen und verteutschet, und mit dem Eylfften und Zwelfften Buch so vormaln nicht darbey gewesen, gemehret.*²¹ Előszavát Ludwig Bodmernnek és feleségének, Elisabeth Rublinnak címezte, és ugyanazokat az üdvözlőverseket közölte, mint a herborni kiadások. Közülük csupán *Philippi Melancthonis precatio* jelzi a versíró nevét, a többi három ismeretlen szerzőtől származik. Érdemes említésre az első, amelyből az is kiderül, hogy a könyvben olvasható vértanúk nagy türelme és állhatatos magatartása milyen nagy hatással van az olvasóra. Megéri szívet és igazi áhítatra készíteni az, hogy maga előtt látja szenvedésüket, hallja istencsérő éneküket, érzi Isten hatalmát, amellyel vigasztalja, erősíti és megtartja a gyengét.²²

A herborni és a bázeli kiadások első könyve – az eredeti előszavának és első könyvének kivonataként – bibliai idézetekkel határozza meg, hogy mit jelent a mártíromság. Idézi a régi mondást is, amely szerint *Causa facit martyrem, non supplicium*, azaz

1. ábra: Christoph Rab Martyrbuch-kivonatának címlapja. Herbom, 1608.

²¹ A 11. és 12. könyv az egyház helyzetéről szól Skóciában, Angliában, Hollandiában, Franciaországban, Németországban és Itáliában: VD16 C 5787, BNHCat C 1173. – Címlap nélküli példánya az Országos Széchényi Könyvtárban az Ant. 7234 jelzeten. – A müncheni Bayerische Staatsbibliothek példányának digitalizált másolata:

http://books.google.hu/books?id=OsA5AAAAcAAJ&pg=PP19&lpg=PP19&dq=Martyrbuch+Basel+1597&source=bl&ots=KUNEnBbz8p&sig=3adQEOH6GVRT5F53RhWClybKMHl=hu&ei=E59JTe2nKIOVs waG3j4Dw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBkQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false

²² „Die grosse gedult der Christen gut/ In diser grossen fewers glut./ Damit sie durch den tod ins leben/ Eingehn, mir gar mein hertz macht beben:/ Ja meine augen und auch ohren,/ Wann ich diß alles thu sehn und hören/ Und es zur gleich ernstlich betracht,/ zu besondrer andacht werde bracht. [...]”

az ügy/ok tesz valamit mártírrá, és nem az érte elviselt halálbüntetés. E definíció kissé módosult formában eredetileg Ágoston beszédeiben fordult elő: *Martyrem non facit poena, sed causa.*²³

A *Martyrbuch* ezután kijelenti, hogy sem a katolikusok, sem a szekták mártírjait nem ismeri el és nem is mutatja be, mivel ők nem Krisztusért vállalták a vértanúságot. Az igaz mártírok ugyanis Krisztus igaz hitvallói. Példaként Keresztelő János történetét idézi. Az ő és az apostolok üldöztetése megismétlődik az idők folyamán, csak a neveket és a személyeket kell kicserélni – vallja. Régen a mártírokat számon tartották, tisztelték, és ezáltal is Istent dicsőítették, csak hogy a pápistaságban mindez a visszájára fordult, és a mártírok maradványait, ereklyéit stb. kezdték imádni. Ugyanakkor ismerni kell a mártírok történetét, mert példájukból erőt meríthetnek az emberek. Az Ördög ugyan azon van, hogy eltöröljön minden olyan dokumentumot és bizonyítékot, amelynek segítségével a vértanúhalált halt hívek ártatlansága bizonyítható lenne, vagyis kiderülne, hogy azért büntették meg őket, mivel nem voltak hajlandók Istenen kívül mást imádni. Arra, hogy üldözőik is elnyerik méltó büntetésüket, a Bibliából hoz példákat (Antiochus, Heródes stb.). Majd megszólítja az embereket, hogy okuljanak a példákból, és ne ítéljék el az Evangélium megvallóit. A bírakat meg arra inti, hogy olvassák a mártírok vallomásait, figyeljék könyörgésüket, hallgassák meg énekeiket – hiszen a börtönök zsoltáreklésüket és lelki énekeiket visszhangozzák –, és vessenek el minden előítéletet és gonosz szándékot, amely korábban félrevezette őket.

Külön alfejezet szól e történetek hitelességéről (*Von glaubwürdigkeit diser Historien*), amely újra azt hangsúlyozza, hogy csak azokról a vértanúkról szól, akik az Evangélium hitvallói voltak. Négyféle forrásanyagot használt fel: maguknak a mártíroknak sokszor fogságuk idején, sötétségben, saját vérükkel írt, nehezen olvasható leveleit, szóbeli vallomásukat a kihallgatásukkor jelenlévők elbeszélése alapján, bírósági jegyzőkönyveket és szavahihető tanúk vallomását. Ezek közlésekor a legnagyobb hűségre törekedett. S e részben mondja ki Rab, hogy szükséges lenne az ő kivonata helyett az egész *Martyrologiumot* elejétől a végéig németre fordítani.

A történeti rész kiindulása – még mindig az első könyvben –, hogy „a szent mártírok vére a keresztyén egyház magja.”²⁴ Ez az általánosan elterjedt megállapítás Tertullianus *Védőbeszédéből* való. Eredetileg így szól: *Semen est sanguis Christianorum.*²⁵

Az apostolok Nero császár idejében elszenvedett vértanúságával kezdve Julianus apostata császárságával bezáróan, 361-ig tíz korszakra bontva írja le a keresztyének üldözését. Majd külön alfejezetek foglalják össze a Mohamed és a szaracénok alatti

²³ Aurelius AUGUSTINUS, *Contra Cresconium grammaticum*, liber 3., caput 47. = *Patrologiae cursus completus, [...] Series Latina [...]*, accurante J. P. MIGNE (a továbbiakban *Patrologia Latina*), tomus XLIII, Paris, Migne, 1865, col. 525. – Uő, *Sermo CCCXXXI, in natali martyrum*, *Patrologia Latina*, tomus XXXVIII, Paris, Migne, 1863, col. 1459.

²⁴ „Das Blut der heyligen Märtyrer der Christlichen Kirche same sey.”

²⁵ TERTULLIANUS, *Apologeticus adversus gentes pro Christianis*, 50, 13 = *Patrologia Latina*, tomus I, Paris, apud Garnier Fratres, 1878, col. 603.

üldözést 622-től, a keresztes háborúk korszakát és a törökök európai hódítását. A *Von der Macht und Seelentyranney des Bapsts* című fejezetben van szó a várnai csatavesztésről, amelyre amiatt került sor, mivel I. Ulászló magyar király IV. Jenő pápa nyomására csatába bocsátkozott a törökkel a nem sokkal azelőtt kötött drinápolyi béke ellenére. Konstantinápoly elfoglalása is szerepel 1453-ban, majd összefoglalóan van szó arról, hogy II. Mehmed szultán 14 birodalmat és 200 várost győzött le. Utódai meghódították Havasalföldet, Magyarországot, Egyiptomot, Rodoszt és Ciprust. Ausztriában egészen Bécsig jutottak el. Terjeszkedésüket Isten büntetésének tekinti. Magyar vonatkozás ezen kívül nem sok van a könyvben, hiszen a folytatásban: a másodiktól a tizedik könyvig főleg franciaországi, angliai és hollandiai vallásüldözések dokumentumokra támaszkodó összefoglalása, a vértanúságot szenvedett személyek életének és hittel vállalt – sokszor naturalista képekkel festett megkínzásának leírása olvasható. A könyvet elemzői nemcsak történeti munkának, hanem vitairatnak is minősítik, mivel a protestantizmuson belül megjelenő irányzatokkal (lutheránus úrvacsoratan, anabaptisták stb.) is vitába száll a kálvinista konfesszionalizmus erősítése érdekében. Ehhez hozzátehetjük, hogy a könyv sokszínűségét a vértanúk végső üzeneteinek közreadása is biztosítja. Ezek különböző műfajú írások: levelek, imádságok, intelmek stb. Némelyik olyan szenvedélyes, hogy hatására még a hegyek is megmozdulnak – ahogyan azt Rab az ajánlólevelében megfogalmazta Johannes Hooper angol mártír imádságával kapcsolatban.²⁶ Az első könyv végén franciából németre fordított *Creutz und Trostbüchlein* öt pontban összefoglalt gondolatmenete is olvasható.

A kivonatos német nyelvű kiadások után Hanauban 1606-ban megjelent a Simon Goulart szerkesztette, 12 könyvből álló francia változat teljes német fordítása is Paulus Crociustól *Groß Martyrbuch und Kirchen-Historien, darinnen [...] Glaubensbekantnussen, Gespräch und Disputationen wieder die Ketzer und Feinde der göttlichen Wahrheit [...] vieler heyligen Märtyrer [...] welche nach den Zeiten der Aposteln, biss aufs Jahr Christi 1597 hin und wieder [...] umb der Evangelischen Wahrheit willen [...] verfolget, gemartert und [...] hingerichtet worden* címen.²⁷ Crocius 1551-ben született Zwickauban lutheránus prédikátor gyermekeként. Miután református hitre tért, először VI. János nassauai, majd Lajos Wittgensteini grófok gyermekei mellett volt nevelő. Heidelbergben, Genfben és Bázelen folytatta tanulmányait. 1582-ben teológiai doktor. 1583-tól Caspar Olevianus közvetítésével a Wittgenstein grófságban lévő Laasphe lelkésze és superintendense lett. 1607-ben Móric hesseni fejedelem hívására Langenschwalbach lelkészeként térített Katzenellenbogenban. E hivatalát azonban nem tudta sokáig betölteni, 1608-ban meghalt.²⁸ Jelentős fordítói munkásságot fejtett

²⁶ „Es ist alles so eiferig, so inbrünstig, so erbärmlich, daß auch die Felsen sich darüber solten bewegen.“ *Martyrbuch [...]*, Herborn, Rab, 1608, (:), a

²⁷ VD17 23:271756E.

²⁸ Walter HOLLWEG, *Crocius, Paul = Neue Deutsche Biographie*, 3, Berlin, Duncker et Humblot, 1957, 418. – Lásd <http://www.deutsche-biographie.de/pnd117664669.html>.

ki. 1587–1588-ban Johann Piscatorral, Matthias Phaeniussal és Caspar Olevianussal együtt lefordította és négy kötetben németül kiadta Kálvin Jób könyvét magyarázó prédikációit (összesen 159-et).²⁹ Emellett 1606-ban Hanauban kiadta németül az említett *Groß Martyrbuch*, amelyet Móric és Julianna hesseni uralkodóknak ajánlott. Méltatói szerint e könyv a németországi református ifjúság egyik fő olvasmánya lett. (2. ábra) 1617-ben újra megjelent Hanauban Peter Antonius nyomdájában,³⁰ további kiegészítésekkel Brémában 1682-ben.³¹ Említik 1722. évi brémai kiadását is.³²

Bár meggyőződésünk, hogy Molnár a herborni nyomdással való korábbi munkakapcsolata miatt ismerte a herborni *Martyrbuch*-kivonatot is, de mivel az Aubry-testvérek kérték fel a 17. század második évtizedének végén, valószínűbbnek látszik, hogy a Hanauban megjelent, 1600 lapot meghaladó Crocius-fordítás magyar nyelvű kiadására gondoltak. Molnár Albert azonban nem tett ele-

2. ábra: Paul Crocius *Martyrbuch*-fordításának címlapja. Hanau, 1606.

²⁹ *Predigten H. Iohannis Calvini vber das buch Job Wie dieselbe auß seinem mund durch befelch eines ehrsammen Rahts zu Genff seind verzeichnet worden*, Theil I–IV, Herborm, Rab, 1587–1588. = Peter RODOLPHE, Jean-Francois GILMONT, Christian KRIEGER, *Bibliotheca Calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIIe siecle*, I–III, Genf, Droz, 1991–2000, III, 87/3.

³⁰ *Groß Martyrbuch und Kirchen-Historien: darinnen herrliche und in Gottes Wort gegründete glaubensbekantnussen, Gespräch und Disputationen, wieder die ketzer und feinde der göttlichen warheit, sambt andern denckwürdigen reden und thaten vieler heyligen Märtyrer beschrieben werden, welche nach den zeiten der Aposteln biß auffß jahr Christi MDXCVII. [...] in Teutschland, Franckreich, Engelland, Schottland, Flandern, Braband, Italien, Hispanien, Portugal und America, &c. [...] hingerichtet worden. Anfänglich in Frantzösischer spraach beschrieben [...] numehr aber [...] in Teutsche spraache gebracht durch D. Paulum Crocium [...] Jetzo auffß new ubersehen, geändert und verbessert*, Hanau, Antonius, 1617 (VD17 23:231242C).

³¹ *Das Grosse Martyr-Buch, und Kirchen-Historien: Worinnen herrliche und in Gottes Wort gegründete Glaubens-Bekantnisse, Gespräch und Disputationen, wider die Ketzer und Feinde der Göttlichen Warheit, sampt andern denckwürdigen Reden und Thaten vieler heiligen Märtyrer beschrieben werden, welche nach den Zeiten der Aposteln biß auffß das Jahr 1572. [...] in Teutschland Franckreich, Engelland, Schottland, Flandern, Braband, Italien, Hispanien, Portugal und America, [...] hingerichtet worden. Anfänglich in Frantzösischer Sprache beschrieben, hernacher [...] in Teutsche Sprache gebracht durch Dr. Paulum Crocium [...] Anitzo aber biß aufß das 1656ste Jahr continuiret [...] Auf vielfältiges Begehren [...] außß neue übersehen und an einigen Orthen verbessert*, Bremen, Brauer, 1682 (VD17 3:313655H és variáns kiadása ugyanebben az évben és ugyanott: VD17 1:075155C).

³² BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens*, i. m., 572.

get a könyvkiadói kérésének. Pedig általában teljesíteni szokta azokat. Így például a *Postilla Scultetica* lefordítására is „egynéhány könyvárosok” kérték meg még Magyarországra költözése előtt.³³ 1630-ban pedig „a könyvnyomtatók hárman is” igyekeztek rábírníni őt arra, hogy fordítsa le a *Discursus de summo bonót*,³⁴ amit meg is tett.

Egészen biztosak lehetünk abban, hogy Molnár nem azért nem vállalkozott a *Martyrbuch* lefordítására, mert ellenére lett volna e tematika. Jó kapcsolatot tartott fenn a vallásuk miatt üldözött, Németországban otthont talált francia és holland menekültekkel és családtagjaikkal. A velük való érintkezés során minden bizonnyal előjöttek a közelmúlt tragikus eseményei. Ugyanakkor a harmincéves háború kirobbanása újra aktualitássá tette az akkor élők számára az ilyen témájú könyvek olvasását, amelyekben példákra találtak és vigasztalást meríthettek a vallásuk miatt üldözést szenvedő, korábbi sorstársaik élettörténetéből. Molnár számára ennek a könyvnek a lefordítása újabb alkalom lett volna arra, amire egész életében vállalkozott, hogy „az egyéb keresztyén nemzetségeknek anyaszentegyházainak ajándékait az mi nyomorult eklézsiáinkban való hívekkel valami módon” közölje.³⁵

Életében és írásaiban több alkalommal megjelenik ez a témakör. 1596-ban, nyolc napos római tartózkodása során ellátogatott Róma több templomába, köztük a „hét szent templomba” is, és több, mártírhálált halt szent ereklyéjét látta.³⁶ A mártírokkal kapcsolatban már ifjúkorában több idézet is beírt *Feljegyzőkönyvecskéjébe*,³⁷ annak 171. foliójára olvasmányaiból. Elsőként *Martyria apostolorum* címmel 15 soros vers szól az apostolok vértanúhaláláról. A keresztyén hitre tért Cyprianus mártíromságát Vincent of Beauvais (Vincentius Bellocensis) 13. századi domonkos szerzetes *Speculum historiale* című, népszerű történeti munkájából kivonatolta: „Hic Cyprianus in quo misericordia sic elucet, ut cum spurcissimus et nefandissimus esset peccator qualis nullus unquam fuisse legitur: sic tandem conversus est ut etiam pro Christo martyrium sustineret. Nam cum 7 esset annorum, a parentibus diabolo consecratus totus diabolo servivit eique plurimos immolavit. In libris magicis 365 diabolorum imagines cum officiis habuit, Christianos infestavit. – Vide plura de ipso in Aurea Legenda.”³⁸

Nicolaus Jaquirus *Flagellum haereticorum* című munkájából származik az az idézet, amely a mártírok evilági szenvedését szembeállítja túlvilági dicsőségük-

³³ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei, i. m.*, 300.

³⁴ *Uo.*, 438.

³⁵ *Uo.*, 274–275.

³⁶ 1596. október 9-én írta be Naplójába, hogy „meglátogattam hét templomot, és még több másikat is, amelyek ezekkel szomszédosak. E templomokban igen sok ereklye és bűnbocsánati kellék volt.” *Szenci Molnár Albert naplója*, közléteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 120–121.

³⁷ Szenci Molnár Albert *Naplója* és autográf feljegyzései (Marosvásárhely, Teleki Téka To-3619, digitális másolatban: OSzK Kézirattár, V. 87/30/2003 sz.).

³⁸ Nürnberg, Koberger, in vigilia S. Jacobi [24. Jul.] 1483 (CIH 3493 – Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 103).

kel: „Quibus Deus majorem gloriam paravit, illis nunc permittit contingere majores tribulationes, sicut fecit beatis martyribus, de quibus scribitur: Hi sunt qui venerunt ex magna tribulatione sc. passione corporali: Apoc. 7.”³⁹ Jaquirusra utalva foglalja össze a Felix kivégzésekor történeteket is: „Felix cum a Lucretio occisus esset, infantulus quidam ex gremio matris cunctis audientibus dixit: Audi Lucreti, occidisti etc. ecce datus es Satanae, et statim arreptus a diabolo post 3. horas suffocatus est. Sic perierunt Decius imp. et Valerianus ejus praefectus, Laurentij interfectores. Jaquir. in Flagel.”⁴⁰

Végül a Traianus császár idején az oroszlánok elé vetett Ignatius elhíresült mondását írta be utolsó citátumként erre a lapra Eusebiosz és Nikephorosz egyháztörténetéből: „Frumentum Christi sum, et per dentes bestiarum commolor, ut mundus panis inveniar (Euseb. lib. 3. cap. 36,⁴¹ Niceph. lib. 3. c.19).”

Természetesen ezek a személyek, haláluk, illetve üldözőik csúfos megbüntetése, sőt Ignatius elhíresült mondása is megtalálható a Crespin-féle, kronológiai rendben haladó egyháztörténetben.⁴² Miként Thomas Cranmer, 1556-ban mártírhalált halt canterburyi érsek története is olvasható a *Martyrbuch* lapjain. Az ő *Buzgóságos könyörgését az bűnnek bocsánatjáért, mellyel könyörgött midőn anno 1556. 21. Martii az keresztényi igaz hitért kegyetlenül megégettetett* Molnár Albert magyarrá fordította *Imádságos-könyvecskéjében*. Szerepel még ott *Könyörgése egy mártírnak, midőn az igaz hitért kinnra és halálra menne, S. K. Anglia országban, anno 1555.* (A monogram még a *Martyrbuch* segítségével sem azonosítható.)⁴³ Az *Institutio*-fordítás 1624. március 13-án keltezett ajánlólevelében az Evangélium tiszta tudománya hirdetőinek üldöztetésével kapcsolatban említette Zwingli megöletését Helvétiában. (Ő a katolikus svájci kantonokkal vívott háborúban, a kappeli csatában halt meg 1531-ben.) Rajta kívül utalt még arra is, hogy „általlövi az barát Kálmáncsehi Márton prédikátort Beregszászban,” pedig ez tévedés, mivel valójában Radán Balázs végzete volt az általlövetés 1553. május 8-án Beregszászban. Gondolatmenetét végül Tertullianus fentebb említett megállapításával zárta anélkül, hogy nevét említette volna: „De az Isten igéjének folyását semmi öldözés nem akadékozhatja meg, és magva az anyaszentegyháznak az mártírok kiontott vére.”⁴⁴

Crespintől magától Molnár Albert levelet is őrzött abban a tekintélyes személyisé-

³⁹ Nicolaus JAQUERIUS, *Flagellum haereticorum fascinariorum [...]*, Frankfurt, Bassaeus, 1581, caput XX, 139–140. (VD16 ZV 11343 – Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ant. 5804).

⁴⁰ *Uo.*, caput XXIII, 156.

⁴¹ *Ecclesiasticae historiae divi Eusebii liber III.*, caput 36. = *Autores historiae ecclesiasticae [...]*, Basel, Hieronymus Frobenius et Nicolaus Episcopus, 1535 (BNH Cat. A 803 – OSZK, Ant. 850).

⁴² „Ich bin Gottes korn, und sol jetzund in den zänen der bestien zu meel werden, auf daß Gott ein reines geseuberts brot an mir haben möge.” *Martyrbuch*, Herborn, Rab, 1608, 33.

⁴³ SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyveczke, mellyben szép hálá adásoc és áhitatos könyörgése vadnak: Kinec-kinec akarmelly rende[n], mindennemű állapotában és szükségében, naponkint elmondásra hasznosoc és alkolmatasoc*, Heidelberg, Geyder, 1621, 249, 345 (RMNy 1238). Facsimile kiadása P. VÁSÁRHELYI Judit kísérfőtanulmányával, Bp., Balassi, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXXV).

⁴⁴ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei, i. m.*, 393. – Lásd erről Csorba Dávid jelen kötetben írott tanulmányának 1. fejezetét. (A szerk. megj.)

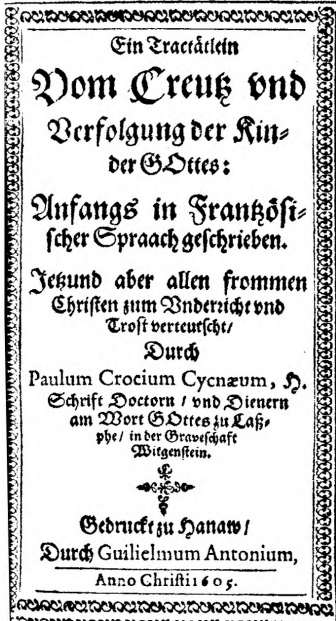
gek leveleit tartalmazó gyűjteményben, amely sajnos nem került a levelezéssel együtt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába.⁴⁵ A martyrologium lefordítását mindazonáltal mégsem vállalta, valószínűleg azért nem, mert nem akarta azzal veszélyeztetni a magyar nyelvű *Institutio* megjelentetését. Kálvin monumentális munkájának magyar kiadására az erdélyi fejedelemtől kapott megbízást, azt mindenképpen teljesítenie kellett, ezért ki kellett várnia, amíg az végre 1624-ben, a háború közepette, nagy nehezen megjelent. Mindenesetre miután 1624-ben hazatért, olyan munkák lefordítására vállalkozott, amelyek betöltötték azt a szerepet, amelyet a mártírok történetének kiadói vártak. Molnár lefordította a *Discursus de summo bono*t, amelynek legfőbb célja volt bebizonyítani, hogy Isten a *legfőbb jó*. Rab szerint – amint ajánlólevelében fogalmaz – ugyanezt bizonyítja a mártírok földi javokról, sőt még a földi életükről is lemondó hősies viselkedése.⁴⁶ A *Discursus* ajánlóleveléből pedig arról is értesülünk, hogy Molnár ezt az értekezést „ez elmúlt nyáron egy keserűségvigasztaló és egy igaz szeretetre oktató könyvecskékkel egyetemben” készítette el, amelyekkel önmagát is vigasztalta „némelyeknek szomorító és kártevő rágalmazások ellen.” Nem tartjuk lehetetlennek, de ez csak nagyon halvány feltételezés a részünkről, hogy e vigasztaló könyvecske talán a *Martyrbuch* kivonataként megjelentetett, korabeli kiadvány lehetett. Ugyanis több ilyen is készült. Először 1587-ben Nathan Chytraeus adott ki *Creutz- und Trostbüchleint* Goulart 1582-es bővített kiadása alapján. Majd Christoph Rab jelentetett meg többször *Preces et soliloquia, außersesene Gebet und heimliche Gespräch* címen hasonló gyűjteményt, amelyet az ő fordításából excerptált Christophorus Pezelius 1592-ben.⁴⁷ Ismeretes továbbá, hogy Paul Crocius 1605-ben, egy esztendővel azelőtt, hogy a teljes *Martyrbuch* megjelent németül, *Ein Tractätlein vom Creutz und Verfolgung der Kinder Gottes. Anfangs in Frantzösischer Sprach geschrieben, jetzund aber [...] verteutscht* címen vigasztaló könyvecskét adott ki Hanauban Wilhelm Antonius nyomdájában (3. ábra), amely később Frankfurtban 1629-ben is megjelent.⁴⁸ Lehetséges, hogy ezek közül szol-

⁴⁵ Említi SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, jegyzetekkel ellátva kiadta DÉZSI Lajos, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1898, VII.

⁴⁶ „die Märtyrer die warheit öffentlich bekennen, und lieber ihr haab und güter, ihre weiber und kinder, ja ihre eigen leib und leben, dann das warhaftige wort Gottes verlieren wollen, bezeugen sie damit, daß Gott, auf welchen die H. Schrift weiset, das höchste gut seye, und derwegen man ihm zu allen zeiten anhangen solle.” – *Märtyrbuch*, Herborn, Rab, 1608,)(a.

⁴⁷ Jean-François GILMONT, *Les martyrologes du XVIe siècle, i. m.*, 181. – A hivatkozott munka 1616. évi kiadása: [1] *Preces et soliloquia. Christliche, außersesene Gebet und heimliche Gespräch beide mit Gott und mit ihm selbst in allerley not und anligen, so einem waaren Christen beides an leib und seele in der pilgramschaft dises lebens widerfahren mögen. Mehrertheils auß den herrlichen Predigten des fürnemsten Evangelischen Lehrers in Franckreich, uber das Buch Job zusammen gebracht. Sampt vielen andern [...] Gebeten [...] Newlich auß dem Frantzösischen Märtyrbuch verteutschet von Nathane Chytraeo. Jetzt mit vilen andern Gebeten vermehret.* – [2] *Folgen etlicher fürnemer heiligen Märtyrer Gebete, welche sie mehrertheils zu unsern zeiten in Franckreich, Engelland, Teutschland, Italien und Niderlanden [...] gethan haben*, Herborn, [Corvinus], 1616 (VD17 23:648470L).

⁴⁸ VD17 14:678642B és VD17 23:649426C.

3. ábra: Paul Crocius Vigasztalo könyvecskéjének címlapja. Hanau, 1605.

gált valamelyik könyvecske Molnár vigasztalására?

Martyrbuchot tehát nem fordított Molnár, vigasztaló imádásokat viszont igen, és köztük talán a mártírokéit is. Ráadásul 1622-ben a Heidelberget feldúló zsoldosoktól hasonló kínzatást volt kénytelen elviselni, mint sok mártír. *Institutio*-fordításának címlapján ezt meg is örökítette (4. ábra). Csigára húzták és megperzselték. Hasonló jelenet szerepel mind a Christoph Rab, mind a Crocius-féle német *Martyrbuch* címlapján! Az utóbbinak még az 1682-ik évi kiadásán is (5. ábra).

A Németországban peregrináló magyarországi diákok egészen biztosan forgatták e sok kiadást megért protestáns mártírkönyv latin vagy német változatát. De ismeretes volt itthon is. Imre Mihály hívta fel a fi-

4. ábra: Szenci Molnár Albert csigára húzásának jelenete a magyar *Institutio* címlapjáról (Hanau, 1624)

5. ábra: A csigára húzás jelenete a német nyelvű *Martyrbuchok* címlapján (Hanau, 1606; Hanau, 1682; Herborn, 1608).

gyelmemet a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Hanauban 1600 körül megjelent, latin nyelvre fordított Crespin-kötetére,⁴⁹ amelyben – többek között – a következő bejegyzés található: *Sum Lucae C. Szenciensis*. Szenci Molnár Albert unokatestvére: Szenci Sziogyártó (Coriatoris) Lukács volt a könyv tulajdonosa, aki 1609 és 1611 között többször kért könyvet rokonától.⁵⁰ Nem lehetetlen, hogy ehhez a könyvhöz is Molnár Albert útján jutott hozzá.

JUDIT P. VÁSÁRHELYI

Über die Martyrologium-Übersetzung, die Albert Szenci Molnár nie fertigte
 Albert Szenci Molnár erklärte 1620, dass seine Hanauer Verleger, Daniel und David Aubry sowie Clemens Schleich, „vielmehr bereit seien das *Martyrbuch* herauszugeben“, als das ungarische *Gebetbüchlein* und die ungarische Übersetzung von Johannes Calvins *Institutio*. Der vorliegende Aufsatz soll der Frage nachgehen, was dieses *Martyrbuch* eigentlich war, das den Verlegern mehr Profit hätte bringen können. Nach der Verfasserin des Beitrages handelt es sich hier um das *Groß Martyrbuch* (Hanau 1606), das die deutsche Übertragung der *Histoire des martyrs persécutéés [...] jusque a l’an 1574, comprinse en dix livres, [...]* (Genève, Crespin, 1582) war. Szenci Molnár übersetzte zwar dieses Werk nie ins Ungarische, die Thematik kommt jedoch in seinen anderen Schriften mehrmals vor. Auf dem Titelblatt seiner *Institutio*-Übersetzung wurden seine eigenen Leiden im Sturm von Heidelberg 1622 dargestellt, ähnlich den Szenen auf den Titelblättern deutscher Martyrbücher.

⁴⁹ Jean CRESPIN, *Martyrologium complectens memorabilissima praecipuorum martyrum dicta et facta ab ipsis Apostolorum temporibus ad haec usque nostra [...]*, Hanau, Antonius, [ca. 1600] (VD 16 ZV 3994). – A Debrecen Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának példánya: Y 384.

⁵⁰ SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai, i. m.*, 295, 357, 369.

Mártírok királysága (Alsted és a millenarizmus)

Johann Heinrich Alstedet, a 17. század tudósát talán két szóval lehetne a legjobban jellemezni. Ezek közül az első a fiatalkorában is használt anagramma, a Sedulitas,¹ a második pedig a chiliazmus. Első ránézésre a két attribútum távol esik egymástól. Úgy tűnik, nehezen kapcsolható össze a chiliazmus a herborni professzor hatalmas tudásával, másrészt a szorgalom, a serénység sem vezet el minket egyenes úton a millenarizmushoz.² Mégis, mindkét jelző egyformán Alstedé. Egyetemes tudománya a reneszánsz univerzalizmus kései megtestesülése. Egy olyan enciklopédikus világfelfogást képviselt, mely elválaszthatatlan a reneszánszkori spirituális és kulturális reformtörekvésektől, s valószínűleg egyáltalán nem véletlen, hogy élete során mindez tudatos millenarista üdvtörténeti felfogással kapcsolódott össze.

A 17. század elejére Európa-szerte megváltozott a chiliazmus helyzete. Míg a legelső hitvallások élesen elítélték a millenarista nézeteket, az 1600-as évektől kezdve a protestáns egyház vezető tudósai és teológusai széles körben terjesztették a világ végének közeledtét, a Szentírás és az égi jelek alapján próbálták megjósolni az ezer év kezdetének lehetséges idejét. Egyre elterjedtebbé vált az az optimista apokaliptika, amely János apostol Jelenések könyvének 20. fejezete alapján az elkövetkezendő évekre várta Krisztus ezeréves földi uralmának és az első feltámadásnak a kezdetét.

1627-ben a téma szempontjából két fontos mű látott szinte egyszerre napvilágot. Alsted *Diatribae de mille annis apocalypticis*³ című könyve Frankfurtban, valamint Joseph Mede Cambridge-ben megjelent *Clavis apocalypticája*.⁴ Ezek a korabeli rövid értekezések tömören vázolják az egyre népszerűbb eszkatologikus nézet irányvonalait. Érvrendszerük sokkal inkább a Biblián, a prófétikus számmissztikán és a bolygók állásának értelmezésén alapszik, mint konkrét történelmi utalásokon. Nem olvashatunk hosszú jermiádokat a kor istentelen állapotáról, véget nem érő felsorolást az Antikrisztus gonosz-

¹ Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation and Universal Reform*, Oxford, Clarendon, 2000, 8.

² Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Apokalyptische Universalwissenschaft: Johann Heinrich Alsteds „Diatribae de mille annis apocalypticis”*, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1988 (Pietismus und Neuzeit, 14), 50.

³ Johann Heinrich ALSTED, *Diatribae de mille annis apocalypticis*, Frankfurt am Main, Eifridus, 1627. – A könyv német fordítása: *Christlicher und wolgegründeter Bericht Von Der künfftigen Tausend-Jährigen Glückseligkeit der Kirchen Gottes auff dieser Erden, nach der Weissagung des heiligen Propheten Daniels: Und des heiligen Evangelisten und Apostel Johannis*, verdeutschet durch Sebastianum FRANCUM, Frankfurt, 1654.

⁴ Joseph MEDE, *Clavis apocalypticæ*, Cambridge, T. and J. Buck, 1627.

ságairól, vagy fantasztikus víziót az emberiség jövőjéről. Természetesen a sorok között ott vannak mind a harmincéves háború borzalmai, mind a hívők előtt álló milleniumi évek boldogsága, de ezek inkább általános jellemzőikben jelennek meg, nem pedig a teljességre törekvő részletekben.

Alsted 1602. október 2-án iratkozott be a herborni *Paedagogium*ba,⁵ majd 1605-ben peregrinációs ösztöndíjat nyert, így jutott el Heidelbergbe, Marburgba, Baselbe. Diákja volt többek között Raphael Eglinek és David Pareusnak is. Marburgban peregrinációja idején még erőteljesen hatott a rudolfi Prága szellemi kisugárzása, valószínűleg innen ered Alsted Giordano Bruno iránti rajongása, az alkímiai és asztrológiai érdeklődése. Miután visszatért Herbornba, a *Paedagogium* első osztályának lett a tanítója, majd a főiskola professzorává nevezték ki, végül pedig 1619-ben rektorra választották. 1611. március 30-án matrikulált Herbornban Alsted egyik leghíresebb tanítványa, akivel a későbbi évek során is szoros kapcsolatot tartott fent, Johannes Amos Comenius. Ján Kvačala, Comenius egyik legismertebb monográfusa úgy gondolja, hogy Comenius millenarizmusa a Herbornban eltöltött évekre vezethető vissza, s meghatározó szerepet játszott benne nemcsak Piscator, hanem Alsted is.⁶ Piscator 1589 és 1597 között újszövetségi bibliakommentár sorozatot jelentetett meg, de az evangéliumok, az Apostolok cselekedetei és a levelek magyarázata után több mint tizenhat évnek kellett eltelnie az Apokalipszis-kommentár megjelenéséig. Az utolsó könyv előszavában a professzor azt írja, hogy már kilenc évvel hamarabb készen volt a magyarázat vázlatára, de időre volt szüksége, míg a Szentírás minden részlete meg nem világosodott előtte.⁷ A kommentárt teljes egészében áthatja a millenarizmus, de ez a nézet jelenik már meg Piscator 1604-es bibliafordításának jegyzeteiben és az ószövetségi prófétákhoz írt kommentárjaiban is. Alsted 1611-ben jelenteti meg *Methodus theologiae* című munkáját, melyben egy sajátos, a chiliazmushoz már közelítő felfogást dolgozott ki. Az ezeréves periódus kezdetét Nagy Konstantin uralkodásához kötötte, s így a közeli jövőben még nem a millenium beköszöntét várta, hanem Krisztus második eljövételét.

Howard Hotson Alstedről szóló monográfiájában három korszakot különít el a herborni professzor életében.⁸ Véleménye szerint 1622 előtt valójában nem beszélhetünk Alsted millenarista nézeteiről, hisz az addig megjelent értekezéseiben az ezer év kezdetét mindvégig a múltban feltételezte. A *Theologia prophetica* az első olyan kommentár, melyben a milleniumot már a közeljövőre teszi. Kezdeti írásaiban sokkal inkább a lullizmus, a memória művészete és az alkímia iránti rajongás a meghatározó. 1622 és 1626 közötti értekezéseiben egymás mellett él a millenarizmus és annak eluta-

⁵ *Die Martikel der Hohen Schule und des Paedagogiums zu Herborn*, hrsg. von Gottfried ZEDLER, Hans SOMMER, Wiesbaden, J. F. Bergmann, 1908.

⁶ Ján KVAČALA, *Johann Amos Comenius: Sein Leben und seine Schriften*, Berlin – Leipzig – Vienna, Julius Klinkhardt Verlagsbuchhandlung, 1892, 23.

⁷ HOTSON, *Johann Heinrich Alsted, i. m.*, 16.

⁸ Howard HOTSON, *Paradise postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2000, 19–23.

sítása, majd 1627-re végül a chiliaszta nézet válik egyeduralkodóvá. Valószínű, hogy az ebben az évben megjelent *Diatribē* volt Comenius millenarizmusának is elsődleges forrása, ugyanis ezt megelőzően értekezéseiben egyáltalán nem találunk chiliaszta utalásokat, így nehezen fogadható el Ján Kvačala fentiekben idézett állítása.

A következőkben Alsted már említett könyvét szeretném röviden megvizsgálni, melynek teljes címe így hangzik: *Diatribē de Mille Annis Apocalypticis, Non illis Chiliastarum et Phantastarum, sed Beatorum Danielis et Johannis*. Rögtön szembetűnik, hogy az értekezés alcímében Alsted elhatárolja magát a chiliazmustól, melyet különféle fantazmagóriákkal említi egy szinten. A könyv bevezetőjében kijelöli az előtte álló feladatot. Minden prófécia a beteljesülése előtt csupán egy-egy rejtvény, amikor azonban elérkezik az idő, egyértelmű kinyilatkoztatássá válik. Alsted jelenében a harmincéves háború eseményei szolgáltatják azt a nyilvánvaló okot, melyek támpontot nyújtanak a Szentírás értelmezéséhez. A bevezető utáni részben latinul és görögül is közli János apostol Jelenések könyvének huszadik fejezetét. Munkáját két nagy részre osztja. Az első a *Prolegomena*, melyben a szerzőről, a textusról és annak összefüggéseiről értekezik, a második pedig a *Summa Argumentorum*, ahol a szöveg belső logikáját analizálja, kérdések segítségével jelentését feltárja, végezetül pedig a Szentírás más szöveghelyeivel összeveti.

Érvelésének magja a *Prolegomena* második fejezetében jelenik meg.⁹ Alsted szerint a küzdő egyház (*Ecclesia militans*) különleges boldogságát három tényező mutatja. A mártírok feltámadása, az egyház üldözésének megszűnése, majd ezer év eltelte után az általános feltámadás és az utolsó ítélet. Ezután már a diadalmas egyház (*Ecclesia triumphans*) ideje következik, amely a boldogság örökkévaló állapotát hozza el. A következő oldalakon bibliai kronológia segítségével mutatja be az egyház helyzetét, melyet első pontban földi és égi állapotra különít el. A földi egyház helyzetében a bűnbeesés jelenti azt a választópontot, ahol a paradicsomi kiűzetés után az evangéliumi idő következik, melyet Alsted két részre bont tovább, egy örökkévaló belső és egy időszakos külső szakaszra. Az egyház örökkévaló állapotát a társadalom egysége és a Szentlélek uralma határozza meg, míg az időszakos állapot a kinyilatkoztatás előre meghatározott útján halad, s az Ó- és Újtestamentum alapján két részre tagolható. Az Ótestamentum ideje 3887 évet tesz ki, s a teremtéstől fogva Júda elfoglalásáig tart. Az Újtestamentumot Alsted négy szakaszra osztja fel, mely közül az első Jézus ideje, Keresztelő Szent Jánossal kezdődik és Kr. u. 50-ig tart. A második részt ismételtelen négy periódusra tagolja az ezeréves időszak kezdetéig.¹⁰ A millenium alkotja a harmadik nagy szakaszt, majd az utolsó ítélet után következik az egyház örökké tartó boldog állapota.

⁹ ALSTED, *Diatribē*, i. m., 8.

¹⁰ E szakasz további felosztása:

1. Pogány császárok ideje Nagy Konstantinig (64–323),
2. Keresztény császárok ideje Nagy Konstantintól kezdve Phókasz császárig (323–606),
3. Római pápák ideje III. Bonifációtól X. Leóig (606–1517),
4. Római pápák hatalmának leáldozása 1517-től kezdődően az ezeréves periódus kezdetéig.

Alsted értekezésében a Szentíráshoz hasonlóan központi szerepet játszik a hetes szám. Hét nélkülözhetetlen jellemzőt gyűjt össze a millenium idejére,¹¹ és a Jelenések könyvében szereplő látomásokat hét pontba szedve állítja párhuzamba saját történelmével.¹² Értelmezése szerint az első látomásban megjelenő hét arany gyertyatartó és a hét csillag az ázsiai hét gyülekezet jelenlegi és jövőbeni állapotát tükrözi. A hét pecséttel lezárt könyv az egyház újtestamentumi helyzetére utal, János apostol halálától egészen 606-ig. A Krisztus halála és 1517 között eltelt időszak jelképe a hét harsona, ahogyan a Napba öltözött terhes asszonynak és a fiát elragadó sárkánynak a képe is. Az ötödik látomásban megjelenő hét pohár már Alsted saját jelenére vonatkozik. Az első három kiöntött csésze az 1617 és 1625 közötti időszakot jelképezi, míg a maradék négyet 1694-ig, vagyis az ezeréves periódus kezdetéig fogják kitölteni. A hatodik kép nagyrészt olyan büntetésekkel jelenít meg, melyeknek még Krisztus második eljövetele előtt be kell következniük, míg a legutolsó látomás már az új égi város születéséről szól.

Könyvében Alsted a milleniumi idő lehetséges kezdetének több számítási módját is bemutatja, mielőtt rátérne saját elképzelésére. Ennek alapja Dániel könyvének két részlete. Az első a kilencedik fejezetben megjelenő 70 hét ígérete,¹³ a második pedig a tizenkettedik fejezet utolsó két szakasza, mely így szól: „és az időtől fogva, hogy elvétetik a mindennapi áldozat, és feltétetik a pusztító utálatosság, ezerkétszáz kilencven nap lesz. Boldog, a ki várja és megéri az ezerháromszáz és harminczöt napot”¹⁴ Alsted számítása szerint az ószövetségi próféta könyvében megjelölt időszakokat szimbolikusan kell tekintenünk. Véleménye szerint a 70 hétnek a jeruzsálemi templom pusztulásakor lett vége Kr. u. 69-ben, melyhez hozzá kell adnunk a 12. fejezetben megjelölt periódusokat, tehát 1290 és 1335 napot. Így jutunk el 2694-hez, mely az ezeréves időszak végét jelenti, s a szörnyű háború, melyre Dániel is utal, a Sátán utolsó nagy harca lesz Góg és Magóg népeivel a keresztény seregek ellen. Innen már könnyen kikövetkeztethető Alsted végső lépése, hisz a 2694-es végdátumból számol vissza ezret, s ez alapján a millenium kezdetét legkésőbb 1694-ben határozza meg, bár többször is utal arra, hogy a sokasodó égi jelek alapján nem biztos, hogy ki kell várni a még hátralévő 67 évet.

Értekezésében Alsted többször is hangsúlyozza, hogy az ezeréves birodalom, a mártírok feltámadása és uralkodása a földön fog végbemenni, még az utolsó ítélet előtt, így a millenium gondolatát teljesen evilági jelenséggé formálja. Az újkori apokaliptikus váradalmak visszatérő eleme, hogy az egyház ezer évig széles körben terjesztheti tanait, hisz Isten angyala a Sátánt a Föld mélyén ketrecbe zárta, így nem tévesztheti meg többé az embereket, és sor kerülhet a zsidók meg a pogányok megtérésére. Alsted könyvében

¹¹ Feltámadnak a mártírok, keresztény hitre térnek a zsidók, valamint a pogányok, megszűnik az egyház üldöztetése, hosszú békés időszak köszönt a hívőkre, a keresztények boldogságban élnek, s végbemegy a teljes reformáció.

¹² ALSTED, *Diatribé, i. m.*, 25–27.

¹³ Dán 9, 24.

¹⁴ Dán 12, 12–13.

több oldalon keresztül foglalkozik a mártírok feltámadásával, illetve külön táblázatot is készített a feltámadás természetéről. Első lépésben különbséget tesz lelki és testi feltámadás között, majd ez utóbbin belül további két csoportot különít el. Eszerint beszélhetünk általános feltámadásról, melyben az utolsó ítélet során minden hívő részt vesz, illetve tanúi lehetünk különleges, egyedi eseményeknek is, melyhez példaképp Elizeus, Lázár és Krisztus halálakor feltámadott szentek csoportja mellett a mártírok feltámadását hozza fel. A mártírok abban a különleges kegyben részesednek, hogy az első feltámadás után – különleges cselekedeteikkel és szenvedésükkel kiérdemelve – örök életet kapnak, és Isten papjaként Krisztus egyházát irányíthatják. Uralmuk azonban nem hasonlítható az ismert világi uralkodók hatalmához. Alsted legfőbb tézise, mely szerint az ezeréves birodalom megelőzi az utolsó ítéletet, saját állítása szerint Mattaeus Cotteriustól ered.¹⁵

Alsted gondolatvilágát a *Diatribé* megírásakor teljes mértékben áthatotta a chiliaszta történelemszemlélet, s könyvét azzal a nyilvánvaló céllal jelentette meg, hogy millenarizmusát a Szentírás szövegeivel igazolja. Az egyik legizgalmasabb kérdés, hogy miként egyeztethető össze a herborni professzor millenarizmusa saját tudományos koncepciójával. Ugyanis ha Alsted az ezeréves birodalom eljövételét alapvető tényként fogadta el, akkor tudományos tevékenységét is ezen üdvtörténet keretein belül kellett elhelyeznie. 1624-ben jelentette meg *Thesaurus Chronologiae* című történelmi munkáját,¹⁶ mely az első olyan könyv, ahol konkrét utalásokkal találkozunk a millenium kezdetére. Apokaliptikus számításai alapján feltételezte, hogy 1625-ben kezdődik az Antikrisztus elleni utolsó nagy harc, mely 1694-ben fog véget érni. Maga a *Diatribé* ennek a szemléletnek a részletes kifejtése. Ha nem is ennyire egyértelműen, de az 1630-as enciklopédiájában is megtalálhatjuk chiliaszta tézisének. Párhuzamba állítja a bolygók együttállását a Dániel könyvében szereplő birodalmak történetével, és így bizonyítja, hogy a világ a fennállásának utolsó szakaszához érkezett.

Habár Alsted nem vett részt tevékenyen a harmincéves háború politikájában, millenarista szemlélete erőteljesen befolyásolta annak próféciáit. Ennek egyik legismertebb példája az 1657-ben Amszterdamban megjelent, Comenius által szerkesztett *Lux in Tenebris* próféciagyűjtemény. A herborni professzor igazán nagy népszerűsége tett szert Angliában is, a Samuel Hartlibhez köthető tudományos körön belül, ahol 1643-ban szinte egyszerre készítették el a *Diatribé* és Joseph Mede már említett könyvének angol nyelvű fordítását.

Élete ötven éve alatt rengeteg könyvet írt Alsted, de nem állíthatjuk azt, hogy megkönnyítette volna olvasói helyzetét. Úgy tűnik, hogy 1624 után mindvégig kitarított millenarista nézete mellett, ez azonban teológiai értekezéseiben szinte egyáltalán nem jelent meg. A *Diatribé* kronológiai és az enciklopédia történelemmel foglalkozó feje-

¹⁵ ALSTED, *Diatribé*, i. m., 138.

¹⁶ Johann Heinrich ALSTED, *Thesaurus Chronologiae in quo Universa temporum & historiarum series in omni vitae genere ponitur ob oculos*, Herbonae Nassoviorum, [s. n.], 1624.

zetei azok a helyek, ahol millenarizmusa meghatározó szerepet játszik.¹⁷ Alsted hitte, hogy az ezeréves birodalom kezdetére megfelelő módon fel kell készülniük a hívőknek, a millenium beköszöntét a teljes reformációnak kell megelőznie.

Ez az a pont, ahol összekapcsolódnak a bevezetőben említett jelzők, a *sedulitas* és a *chiliazmus*, s láthatóvá válik a millenarizmus és az egyetemes tudomány közötti kapcsolat. A herborni professzor számára az enciklopédiában összegyűjtött tudás, a történelem alapos ismerete, a természet rejtélyeinek feltárása jelentették a millenarizmushoz vezető út alapköveit. Comenius egyetemes pedagógiájának céljai is innen kiindulva érthetőek meg.

ANIKÓ LÁSZLÓ

Das Königreich der Märtyrer (Alsted und der Millenarismus)

Das *Diatriben de mille annis apokalypticis*, in dem Johann Heinrich Alsted seine millenaristischen Ansichten zum ersten Mal ausführlich darlegte, ist im Jahr 1627 entstanden. In dieser Dissertation legte Alsted den Beginn des Millenniums eindeutig in der nahen Zukunft, im Jahr 1694 fest. In seiner Dissertation betonte er mehrmals, dass die Auferstehung und die Herrschaft der Märtyrer auf der Erde noch vor dem Jüngsten Gericht stattfinden werden. Er prägte die Vorstellung über das Millennium als eine weltweite Erscheinung. Über mehrere Seiten beschäftigte er sich mit der Auferstehung der Märtyrer und fertigte auch eine Tabelle über die Art und Weise ihrer Auferstehung an. Alsted glaubte, dass sich Gläubige auf den Beginn des Millenniums gut vorbereiten sollen. Dementsprechend spielten seiner Auffassung nach die in den Enzyklopädien zusammengesammelten Kenntnisse und die ausführlichen Bibelinterpretationen in dieser Vorbereitung eine wichtige Rolle.

---

¹⁷ SCHMIDT-BIGGEMANN, *Apokalyptische Universalwissenschaft, i. m.*, 69.

GYŐRI L. JÁNOS

Apológia és mártírium a kora újkori református gondolkodásban

(Szöllösi Mihály elfeledett *Martyrium historicuma* 1666-ból)

A kora újkori magyar református teológiai irodalom beszéd- és gondolkodásmódját az egyház- és irodalomtörténet-írás sokáig apologetikus-polemikus természetűnek tekintette. A kérdés árnyaltabb megközelítésére először az 1930-as, 1940-es években történtek kísérletek,¹ amelyek aztán az egyháztörténet-írás pozícióinak háború utáni megrendülésével s a szellemtudományok körében a marxizáló tendenciák megjelenésével torpantak meg. Pozitív elmozdulás ezen a téren az utóbbi két-három évtizedben következett be újra.² De mihelyt a személyesebb kegyesség és ennek kísérő elemeiként a misztika, a mártírium vagy a démonológia megnyilvánulásairól esik szó, e jelenségek leírásában, értelmezésében – a szakterminológia hiányosságából adódóan – olykor még ma is bizonytalanság tapasztalható. Szükséges tehát, hogy a kora újkor magyar református egyházi beszédmódjának árnyalásához új fogalmakat, modelleket keressünk. Az apológia és a mártírium fogalmaival kapcsolatban az alábbi tanulmány is erre tesz kísérletet.

A mártírium kérdésének protestáns megítélését tanulmányozva megfigyelhetjük, hogy a retorika és a logika klasszikus érvrendszerét működtető dogmatizáló apologetikus irodalom (mint a református teológiai gondolkodás fővonulata) a mártírium kérdését a kora újkorban elsősorban historikumként kezeli. A személyesebb kegyességen alapuló beszédmódok viszont a mártíriummal mint lehetséges aktualitással is számolnak, s a megszólítottakat megpróbálják a vértanúságra is felkészíteni.³ A kora újkori református egyházi beszéd- és gondolkodásmód alapvetően kétpólusú tehát: egyik pólusa a racionálisabb apológia, a másik pedig a misztikusabb természetű mártírium. Utóbbi

---

¹Jelen írás a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K73139 és K101840 sz. pályázatának keretében készült.

²BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, [s. n.], 1942; INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1931 (Theológiai tanulmányok, 15). Incze Gábor ezen kívül A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói című könyvsorozatában 1933 és 1948 között tizenkilenc kötetet jelentetett meg a protestáns egyházi irodalom emlékeiből.

³Az utóbbi két évtized kutatási eredményeihez lásd: BARÁTH Béla Levente – SZABADI István, *Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009) = Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma, 2009, 9–34.

³E kettősség lényegét tárja fel az alábbi tanulmány: GYŐRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi református prédikációs kötet tanulságai*, Irodalomtörténet, 2000/1, 51–71.

a fogalom eredeti (tágabb!) jelentésének megfelelően (személyes tanúságtétel, bizonyítéktétel) – mivel lényege nem a mérlegelés, hanem a helytállás – a tényleges vértanúság lehetőségével is számol. Az elmondottak teológiai, filozófiai, antropológiai megvilágítására bevezetesként a hazai és a nemzetközi irodalom egy-egy felismerését idézzük.

Hazugság és árulás című esszéjében Németh Pál teológus a keresztyén egzisztencia mindenkori kettős szorítását a Filippi-levéltre hivatkozva úgy jellemzi, hogy Pál apostol óta „a keresztyén gondolkodás [...] kétféle magatartás lehetőségének vonzásában vergődik. Az egyik szubjektív kívánság: »kívánok elköltözni és a Krisztussal lenni, mert ez sokkal inkább jobb« –, a másik objektív (másokért vállalt) szükségesség: »De e testben megmaradnom szükségesebb tiértetek.« (Fil 1,23–24)»⁴ A keresztyén hitnek mint tanúságtételnek tehát már a kezdet kezdetén két alapvető változata van: a logikai, retorikai, nyelvi eszközökkel megfogalmazott hitvallás, azaz az apológia, valamint a kiélezett helyzetekben akár a vértanúságot is vállaló tanúságtétel, a mártírium. Az egyház intézménye – bár legitimációs eszközként olykor a mártírok állhatatosságát is segítségül hívta – sosem szorgalmazta, s főleg dogmává nem emelte a vértanúságot. Fontosabbnak tűnt számára a dogmatizáló apológia, azaz a teológia művelése. „Vera theologia est apologia” – vallották az egyház története során a legjelesebb gondolkodók. Mindemellett, külső kényszerek folytán, története során az egyház mindig egyszerre képezte az apologéták és a mártírok közösségét.

A mártírok egyháza, Németh Pál szavaival élve, a „kívánságot”, azaz az „elköltözést” választja. A mártírok nem védekeznek, nem érvelnek hitük igaza mellett. „Nem is gondolnak arra, hogy a Krisztusban megismert igazságot másképp is meg lehet vallani, mint életük odaadásával.”⁵ A mártír nem megismerő, megértő lényként viselkedik, hanem inkább elfogadó, ha úgy tetszik, kultikus lényként. Innen érthető, hogy a középkor századaiban tért nyerő keresztyénség kultikus cselekedetei miatt fonódtak össze a mártírok tiszteletével, illetve a belőle kisarjadó szentkultusszal.⁶ Az apologéta a mártírral szemben a „szükségesebb”-re figyel, aminek viszont a „testben maradás” a feltétele. Fegyvere a védekezés, „ezért akarja érteni is, amit hisz, gondolatával nyomon követni, amit hitével megtapasztalt”⁷

Apológia és mártírium között láthatóan ellentét feszül, amennyiben választás elé állítják a mindenkori keresztyén embert. Ez az ellentét azonban pusztán elvi természetű, a két gondolkodás- és beszédmód viszonyát inkább a termékeny feszültség jellemzi, aminek teológiai antropológiai okai vannak. Keresztyén gondolkodók – apologéták és mártírok – a felvilágosodás koráig legalábbis egyetértenek abban, hogy az ember lényege nem egyszerűen test és lélek kettősségében, hanem az ember istenképűsége révén, a

⁴ NÉMETH Pál, *Hazugság és árulás* = N. P., *Az írás és olvasás felelőssége*, Bp., Mundus, 1998, 54.

⁵ *Uo.*

⁶ Peter BROWN, *A szentkultusz: kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*, ford. SÁGHY Marianne, Bp., Atlantisz, 1993.

⁷ NÉMETH, *Hazugság és árulás*, i. m., 56.

test, a lélek és az Isten–ember kapcsolat hármasságában ragadható meg. Jürgen Rausch 20. századi német filozófus *Der Mensch als Märtyrer und Monstrum*⁸ című esszéjében kifejti, hogy az ember istenképűségének (Ebenbild Gottes) közvetlen felmutatása (Darstellung) a mártírumban, valamint az istenképűség felismerése (Herstellung) az apológiában közös világképből fakad. Az apologéta dogmák alkotásával és értelmezésével, nyelvi úton keresi az utat a Teremtőhöz, míg a mártír közvetlen feltárulkozása révén szembesül a lényébe rejtett csodával: megnyílik számára a létezés legmélyebb titka, a halál misztériuma. Miközben egész lényével jelzéssé magasodik, a nyelvi kommunikáció elemeit képvisíti, mert a kibeszélhetetlen megjelenítése fogalmi úton már nem lehetséges, vagy egyszerűen mellőzi a nyelvi kommunikációt, s maga is képpé (jelképpé, eszményképpé) nemesedve „a hallgatás szájává válik”⁹

A reformáció a mártírium kérdésében visszatér a biblikus gyökerekhez: a szó eredeti értelmében vett tanúságtételt, hitvallást igenis szorgalmazza, de az esetleges vértanúságot nem tekinti külön érdemnek. A reformátorok felfogása éles határt von a mártírok vére és Krisztus áldozata közé, amit Kálvin így fogalmaz meg: „nincs olyan vértanú, kinek vére a bűnök bocsánatáért ömlött volna, amit Krisztus tett érettünk, s ezt nem azért tette [...], hogy őt utánozzuk, hanem hogy azon örüljünk.”¹⁰ Hirdeti mindezt úgy, hogy közben az ő tanúságtétele nyomán létrejött új felekezet maga is egyre több vértanút számlál. Közismert, hogy egy időben maga Kálvin is menekülni kényszerült, s üldözött hugenotta hittestvéreit leveleiben hitbéli helytállásra, de nem feltétlen vértanúságra biztatta.¹¹

Kálvin követőinek hamarosan nemcsak Franciaországban, hanem Németalföldön, Angliában és Skóciában is súlyos megpróbáltatásokkal kellett szembenézniük, Németországban pedig különösen a harmincéves háború borzalmi hozták közel a protestáns polgárokhoz a vértanúság gondolatát. Amint Heinz Schilling kifejti, a 17. század elejére a lutheri szellemiségtől végleg elkülönülő európai református identitásnak a megpróbáltatások és a diaszpóra-élmény folytán olyan meghatározó elemei kristályosodnak ki, mint az ellenállási jog, a predestinációs hit, a helyi gyülekezeti autonómiát hangsúlyozó egyházfogalom, az „Isten-népe tudat” (Volk-Gottes-Bewusstsein) és a földi lét zarándokútként (Pilgerfahrt) való értelmezése, illetve a diaszpóra-lét (In-der-Welt-fremd-Sein).¹²

⁸ Jürgen RAUSCH, *Der Mensch als Märtyrer und Monstrum. Essays*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1957.

⁹ Uo., 177.

¹⁰ KÁLVIN János, *A keresztyén vallás rendszere*, ford. CEGLEDI Sándor, RÁBOLD Gusztáv, I, Pápa, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1909 (Református Egyházi Könyvtár, 5), 643–644. (Reprint: Bp., Kálvin, 1995.)

¹¹ Wilhelm NEUSER, *Calvin és a menekültek = Tovább..., Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1989, 74.

¹² Heinz SCHILLING, *Calvin und Calvinismus in europageschichtlicher Perspektive = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16.*

Mindebből következett, hogy a mártírium kérdését elsősorban historikumként kezelő apologetikus teológiai irodalom mellett a 16. század közepétől sorra jelentek meg német (Ludovicus Rabus, 1552–1558), francia (Jean Crespin, 1554, illetve Heinrich Pantaleon, 1563) és angol nyelvű (John Foxe, 1554, 1559) protestáns mártírológiák.¹³ Azaz a mártírium középkori hagyományát a protestantizmus dogmatikai alapon leszűkítette ugyan, gyakorlati okok miatt viszont saját növekvő számú mártírjaival bővíteni is kényszerült azt.¹⁴

Köztudott, hogy a kora újkori európai protestáns mártírológiáknak sem katalóguszerű, sem krónikás, sem népkönyvi változata magyar nyelven nem született meg. Ennek oka még feltárára vár. Az apologetikus jellegű 16–17. századi hazai református teológiai irodalom a mártírium kérdését többnyire járulékos elemként kezelte. A gyakorlati irodalom – elsősorban a prédikációk – a mártíriumot általában argumentációs eszközként vagy historikus exemplumként jelenítették meg. Jellemző, hogy Alvinczi Péter vagy Geleji Katona István egyházi beszédekben nem a hétköznapi mártírjait, hanem inkább tudós embereket (Wiclif, Husz, Prágai Jeromos) idéznek meg, akiket nem vértanúságuk, hanem Krisztushoz való hűségük miatt tekintenek példának.¹⁵ A 17. század első felében a magyar református egyházat még szinte kizárólag német egyetemeken (Wittenberg, Heidelberg, Marburg) végzett teológusok irányítják, akikre inkább a csodás, misztikus, hagiográfiai elemeitől megfosztott Rabus-féle németes mártír hagyomány hat. A németalföldi, angliai peregrináció erősödésével, a 17. század második harmadától jelenik meg az eszkatologikus, misztikus elemeket sem nélkülöző, s a hétköznapi vértanúit is számon tartó John Foxe-féle mártír hagyomány, amely az 1660-as évektől erősödő ellenreformációs nyomás és az ugyanekkor diadalmaskodó puritán kegyesség együttes hatására újra aktualitásként kezeli a mártíriumot.¹⁶

E folyamat jegyében a magyar reformátusság önértelmezésében a 17. század derekától új elemek jelennek meg: a protestáns ortodoxiától megörökölt apologetikus-polemikus szerep mellett teret kap a harcoló (vitézkedő) egyház gondolata és a mártírium kérdése is. A lehetséges szerepek bővülése másfajta beszédmódot, új műfajokat eredményez. Kecskeméti Gábor mutatott rá, hogy az allegorikus vízió, a dialógus, az élénk képhasználat, amelyek mindegyike tartalmilag a bibliai prófécia, apokaliptika és jegyesi misztika világából táplálkozik, puritán jellegzetességként jut nálunk is komolyabb szerephez.¹⁷

Jahrhundert bis 1918, hrsg. von Márta FATA – Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff Verlag, 2010, 20–21.

¹³ Annamarie und Wolfgang BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens und ihre Literatur = Volkserzählung und Reformation*, hrsg. von Wolfgang BRÜCKNER, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1974, 521–579.

¹⁴ A kérdéshez lásd Györi L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, Irodalomtörténet, 2001/3, 321–340.

¹⁵ Györi, *Mártírium, i. m.*, 55–57.

¹⁶ A. und W. BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens, i. m.*, 568.

¹⁷ Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., Universitas, 1998, 70–106.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy e szemléletváltás jegyében született meg az a kiadvány, melynek egyik fejezete az addig hiányzó magyar protestáns mártirológiát is pótolni hivatott. Itt jegyezzük meg, hogy ugyanennek a folyamatnak a jegyében, ugyan csak polemikus művek kísérő elemeként teszi meg a hazai református egyháztörténet-írás is első bizonytalan lépéseit, Czeglédi István, Pósházi János, Szathmárnémethi Mihály vitáiraiban.¹⁸

Szöllősi Mihály (?–megh. 1676u.) *Sion leánya...*¹⁹ című munkája az ún. felső-magyarországi hitvita egyik írásos dokumentuma.²⁰ A beregsurányi református lelképásztor abba a vitasorozatba kapcsolódik be, amelyet Sámbar Máttyás győri jezsuita indított el *Három üdvösséges kérdés*²¹ című traktátusával. A vitában, melynek súlyát 17 nyomtatásban megjelent munka jelzi, református részről olyan jeles polemikusok is részt vettek, mint Pósházi János sárospataki professzor vagy a később vértanúságot szenvedett Czeglédi István, kassai prédikátor. Szöllősi 1666-ban írja művét, de csak 1668-ban jelenik meg, s mint a Heltai János által összeállított hitvita-nyilvántartó lapról kiderül, munkája három szempontból is sajátos helyet foglal el a vitasorozat darabjai között. Egyrészt műfaja lényegesen különbözik a többi vitairattól. Míg Sámbar munkája s a reá adott feleletek is szinte kizárólag teológiai traktátusok, addig Szöllősi írása egy nagyszabású allegorizáló dialógussorozat. Másrészt Szöllősi úgy kapcsolódik be a vitába, hogy látszólag nem vesz tudomást a vitasorozat korábbi református darabjairól.²² Végül az ő írása az egyetlen a vitasorozatban, amelyre katolikus részről semmiféle válasz nem érkezett.

E jegyek Szöllősi Mihály sajátos stratégiájának következményei. Ő ugyanis a vitában résztvevő katolikus és protestáns felekkel ellentétben azok apologetikus-polemikus beszédmódját a személyes tanúságtétel, azaz a mártírimum egyetemesebb keretei közé ágyazta. Ez eredményezte azt a radikális műfajváltást, amellyel saját felekezetének gyakorlatától is erősen eltávolodott. Ezzel azonban vélhetően a katolikus felet is meglepte, amely az allegorizáló vízió, a dialógus, a mártírimum és jegyesi misztika elemeinek markáns megjelenésében saját felekezete hagyományrendszerének számos retorikai, poétikai elemét ismerhette fel, s talán jobbnak látta nem válaszolni erre a kihívásra.

Szöllősi írásának két fejezete érinti közelebbről a mártírimum kérdését, de azok megértéséhez az egész vitairat szerkezetének, retorikai, poétikai sajátosságainak leg-

¹⁸ NAGY Géza, *A református egyház története, 1608–1715*, II, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008, 246–255.

¹⁹ SZÖLLŐSI Mihály, *Sion leánya ártatlan ügyét védő Hitnek Paissa; avagy [...] Bainok Dávidka*, [Debrecen], [Karancsi], 1668 (RMNy 3419).

²⁰ HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = „Tenger az igaz hitriül...” Tanulmányok XVI–XVII. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 275–281, 293.

²¹ SÁMBAR Máttyás, *Három jdvösséges kérdés [...]*, Nagyszombat, Schneckenhaus, 1661 (RMNy 2997).

²² HELTAI, *A 16–17. századi, i. m.*, 276–277.

alább vázlatos áttekintése szükséges. A 465 lapot számláló kiadvány egésze fiktív dialógusokból áll, s a beszélgető felek személye fejezetenként változik. Felépítése egyenetlen, a hét rész közül a legrövidebb 24, a leghosszabb közel 200 lapos.

Az első fejezetben Sion leánya (azaz az egyház) és Sion leánya Fia (az egyház tagja, aki lehet maga a szerző vagy az olvasó is) folytat párbeszédet, amelynek lényege az a Foxe-tól eredeztethető s a puritánok által általánosan elfogadott nézet, hogy az igaz egyház a mártírok egyháza. A második rész dialógusának szereplői azonosak az előbbivel. Itt azonban már Sion leánya Fiáé a főszerep, aki csüggedő anyja vigasztalására lefesti a keresztyén ember evilági pályafutását, a „*vitéz zarándokság*”-ot.²³ A fejezet e vissza-visszatérő metaforája az angol Bunyan egy évtizeddel később megjelenő híres allegorikus vízióját (*A zarándok útja*, 1678/1684)²⁴ juttatja eszünkbe, s a két szöveg közötti hasonlóság valóban szembetűnő. Közös szellemi gyökereik feltárására e helyen nem vállalkozunk. Itt pusztán annyit jegyzünk meg, hogy forrásait nemcsak az angolszász puritán kegyességben kereshetjük, hiszen egy évtizeddel korábban már Czeglédi István kassai prédikátor is kiadott egy hasonló szellemű dialógust *A megtért Bűnösnek a lelki hartzban való bajvívásáról* címmel,²⁵ melyben a Kísértő és a Megtért Bűnös folytatnak beszélgetést. Szöllősi írása élénk képek sorával rajzolja élénk „Jézus Vitézi Zászlóját”-t és „Jézus ábrázattya”-t, a „Bajvívó Lélek Lelki Zászlóartort”-ját, „Az Világ Pállya futó helyei”-t, az ott található keskeny és széles utat, az előbbi mentén a keresztyén emberre leselkedő ellenségeket, és végül a keskeny úton végighaladók jutalmát, a Mennyszágot és Jézus városát.

A harmadik részben Szöllősi „Az Igaz Keresztyének Vallásának” a pápisták tanításával ellenkező 102 cikkelyét mutatja be. Itt az allegorikus látomás váratlanul a korabeli vitairatok nyers, polemizáló, traktátusos beszédmódjába csap át, majd a rész utolsó lapjain újra visszatér a fiktív dialógus, melyben Sion leánya és Fia a mártíromság és az igaz egyház mibenlétéről társalognak.

A negyedik fejezet műfaja szerint soliloquium, melyben először a Bűnös Szív és a Megtért Bűnös Lélek folytatnak dialógust. Ezt követi a megtérő lélek vallástétele, majd a „megtért Bűnösön való Angyali öröm” és végül az „Angyali chorus” éneke: „Ámen! Ámen! Alleluja! Az Úré s az meg térő Léleké a Diadalom. Ámen!”²⁶ Befejezésül a „Megtért Bűnös”-nek a jegyesi misztika jegyében fogant hálaadó és könyörgő imádságát olvashatjuk: „Oh édességes Anya! a te szűz emlőidnek köszönem [sic!] Istenem kegyelme után az örömben való meg unhatatlan részesülésemet! Azért terjeszd ki jobban kebeledet, fogadd be a Tanuló Szentek Seregében árva fejemet, és hűséges szerelmedre hajlott fi-

²³ SZÖLLŐSI, *Sion leánya, i. m.*, 80, 88.

²⁴ John Bunyan művének a 18. század vége óta több magyar nyelvű fordítása és kiadása is volt, itt csupán legújabb kiadását jelezzük: John BUNYAN, *A zarándok útja*, ford. JÁNOSHÁZY György, Kolozsvár, Koinonia, 2005.

²⁵ CZEGLÉDI István, *A' megh-tert bűnösnek a' lelki-hartzban valo bai-vivasarol [...]*, Kassa, Severinus Marcus, 1659 (RMNy 2829).

²⁶ SZÖLLŐSI, *Sion leánya, i. m.*, 200.

aid ártatlan ügyök védelésére, külgyed erős Bainok Dávidkádót, ki győzze meg amaz fel emelkedett Goliáthot, harmadik kérdésiben való környül metéletlen vitézségérül.²⁷

Az imádság záró gondolata átvezet a vitairat további három fejezetéhez. Ezekben ugyanis Bajnok Dávidka (azaz maga a szerző) és a Collegium (jelképesen Góliát, ténylegesen a Sámbar Mátyás munkáját közreadó győri jezsuita kollégium) fiktív dialógusa-it találjuk az igaz egyház kérdéséről. Az 5. rész tárgya a Szentírás helyes értelmezése, a 6.-ban 45 cikkely mutat rá a jezsuiták tévelygéseire, végül a 7.-ben 33 artikulus a két nézet közötti lényeges különbségeket összegzi és magyarázza.

Szöllősi Mihály szándéka nyilvánvaló: a konkrét hitvitát, amelybe bekapcsolódik, igyekszik áthelyezni egy, a személyes vallomástétel által meghatározott egyetemesebb, allegorikus, látomásos, misztikus erőterbe. Az igaz egyház allegorikus önértelmezését szolgáló nyitó fejezet, a keresztyén ember „zarándokság”-áról szóló allegorikus látomás a következő részben és a lélek belső terein zajló soliloquium a 4. fejezetben mind ezt a célt szolgálják, s a további részek tényleges vita-dialógusai érezhetően ezeknek rendeltetnek alá.

A bűnös szív és a megtérő lélek belső dialógusa egyúttal Szöllősinék a puritánokéval rokon felfogásáról tanúskodik, miszerint az eredményes polémia záloga a vitát megelőző igaz megtérés. Bajnok Dávidka sikeres vitájának titka, hogy a 4. rész fentebb idézett imája szerint a megtérő bűnös lélek Dávidkával, azaz magával Szöllőssivel azonos. S ha efelől netán kétsége lenne az olvasónak, azt a szerző „Az Méltóságos, Te-kintetes Nemes Beregh vármegyének” címzett ajánlásában maga oszlatja el: „Ezért neveztem Bajnok Dávidkának; mert az ő gondolattában álmodott erősségeit, az egy Úr nevének segítségül való hívásával, meg csúfolható erőtlenségemben tapodám a földre. Az Úr hadait is viselém, mert én is ha gyermek s tudatlan is [...] ugyan Jéhus Vitéze, s bajt vívó Pásztor vagyok.”²⁸

Szöllősi Mihály a mártíriumhoz való viszonyát, amint jeleztük, vitairatának két fejezetében érinti. A 3. rész végén Sion leánya és Fia a mártíromság és az igaz egyház mibenlétéről beszélgetnek. Utóbbi kérdésére – „Mi ok tészi az Mártíromságot? Az Szenvedés-é, vagy penig egyéb valamely ok?” – Sion leánya így felel: „Nem az szenyvedés tészen valakit Mártírrá, hanem az Igasságnak ügye.”²⁹ A Szent Ágostontól szabadon idézett válasz jelzi, hogy a szerző itt nem csupán vértanúságot ért a mártírium fogalmán, hanem a hitbeli meggyőződés melletti állhatatosságot. Ezt követően Sion leánya elmondja, hogy a régi mártírokat az igazság melletti hitvallásukért ölték meg, majd így fűzi tovább a gondolatot: „Az Evangélicusok azon fogásokkal vádol-tatnak, azokért is ölettetnek meg, mellyekért az Régiek. Azért az Evangélicusok igaz Martyrok [...] ha igaz Martyrok, ügyek és Vallások is igaz.”³⁰ Szöllősi e ponton látható-

²⁷ *Uo.*, 200–201.

²⁸ *Uo.*, 3v.

²⁹ *Uo.*, 166–167.

³⁰ *Uo.*, 171–172.

an az apologetikus gondolkodásra jellemző módon argumentációs eszközként kezeli a mártíriumot. Az első fejezetben viszont, amely egy református szellemű, magyar nyelvű „Martyrium historicum”, a mártírium mint beszédmód már nem egyszerűen a bizonyítás logikai eszköze, hanem megélt valóság, méghozzá történeti, sőt üdvtörténeti távlatokba helyezve.

Szöllősi írásának szóban forgó fejezete Sion leánya keserves panaszával kezdődik, akit elhagyatottságában Fia próbál vigasztalni: „Szerelmes szülő Anyám, Jésusom kedves Galambja! mit sir ennyire? és el csüggedvén lelked, miért kesergesz, szinte ígyen szívedben? Lám öltözeted meg nem változtattad, sőt mint édes Uramnak hűséges jegyesse, úgy ragyogsz Nap és Holdi öltözetedben. Talám édes Anyám, földi boldogtalanságodon kápolódozol? [...] Jusson jól eszedben: édes Urad, Fejed, tövisses koronában, véres ruhákban [...] köszöne neked, kinek oldalában Lánca találta szállást, születése futás, élete is ravás. Tanítása kereszt, ki tégedet fereszt, Halála is véres, hol szava keserves; Büntül ez tisztulás, világtul búcsuzás [...] Izráel a Pusztában 40 esztendőig bujdosik, s úgy ér Canahánban. Bujdossál hát édes Anyám! Szép Sas szárnyaiddal egy kevéssé s úgy érsz kies menedék helyére amaz Paradisusnak; mert ha édes Urad, ki bocsátot-is a te megfogásodra, és fel öltetvén vont aranyas ruhában, bé viszen Myrha és Aloés szaggal tellyes Elephant tetemes Palotájában, holot férjed leszen. Fussad meg hát Pallyádat, mert korona a végén: Tűrj és remély, Higy és ne Fély! mert kik kegyessen akarnak élni, üldözést szükséges azoknak szenvedni.”³¹

Ez az allegorikus, misztikus, olykor tudatos költőiségre (rímes próza) is törekvő látásmód pontosan tükrözi azt, amit fentebb a mártíriumról mint beszédmódról elmondtunk.

Sion leánya, megvigasztalódván, a fentiekre így válaszol: „Úgy teczik szerelmes méhemnek jó hír mondó Gyümöltse, lelkemben mint egy meg vidulék, szavaidat halván; ugyan akarom is hogy hozzám küldetél: mert örömembe mingyárt meg repdeshet Uram szerelmire hajlot szívem, ha sok panaszimat ki önthetem: Hald meg azért édes fiam! Anyád régtül fogva való keserves életét.”³² S ezt követően 60 lapon át meséli Fiának saját történetét, amely nem más, mint a mártíromság már-már végeláthatatlan folyama. Az elbeszélés mind az arányok, mind a bemutatott mártírtörténetek mélységét illetően meglehetősen egyenetlen. Ami mégis egységessé, lendületessé, megragadóvá teszi Sion leánya vallomását, az a bevezető dialógust is jellemző személyes, panaszos, olykor jeremiádos, emelkedett hangvétel, illetve a mártírtörténetek színes képekben történő plasztikus megragadása.

Szöllősi előbb a Szentírás néhány jeles tanúságtevőjét veszi sorra. Köztük kevés a tényleges vértanú, inkább az igazság bajnokairól van szó. Az ószövetségiek sorát Ábel nyitja, majd szó esik Ábrahám állhatatosságáról, Lót tisztaságáról, a bírák helytállásáról.

³¹ Uo., 4–6.

³² Uo., 6.

Az Újszövetségre térve Sion leánya érthető módon a vőlegény-Jézus szenvedéseit állítja a középpontba. Keresztelő János és István protomártír vértanúsága is csupán ennek árnyékában jelenik meg mint előzmény és következmény. Végül a Jelenések könyvére utalva Jézus véres cseppjei a mennyei oltár alatt várakozó mártírok szenvedését is kiábrázolják: „Mind ezek után is jaj! Mely siralmas idő virrada! Múlik az homály, következik az világosság; el enyészik az meg hosszabult estvéli árnyék: siet az Úrnak napja, mint az égő kemence, mellyen hajnal módra vérrel is piroslik az fel támadandó igazság napja; mert noha el küldeték az utat meg tisztító Angyal az Úr templomában az Úr előtt, de mind az által egy nyalánk buja tánczért, feje Herodiásnak ajándékoztatik az igazságért Herodes Antipástól való meg tömlötzeztetése után. Fel kele azonban az igaz ügy, és tizen két tanítványival kezde praedicálván bujdosni [...] de tovább is telik az Pohár, árad az vér, és szerelmes jegyesem születésétül fogva számláltatot harminc hatodik esztendőben kezde kegyetlenködni vér szopó Herodes Agrippa [...] Fordics édes fiam! Kezedben édes Uradnak keserves Poharát s meg látod ajakán köröskörnyül, amaz oltár alát lévő meg ölettetteknek ki ábrázoltatott halálokat, mellyeknek el látása is, ugyan meg sajtoló vér cseppekkel izzadó Jézusom szencséges szívét, nékem el hagyattatot özvegy Anyának busongó bánattyára [...]”.³³

A Biblia világából az intézményesült egyház történetébe átlépve Szöllősi Mihály – a korszakolás bullingeri hagyománya nyomán – az egyház történetét az egymást követő üldöztetések láncolataként ábrázolja. Az első tíz üldözés a római császárok alatt ment végbe. Szöllősi az első századok vértanúi közül többnyire az ismertebbeket érinti: az olajban megsütött János apostolt, a szurokba mártott Baszilizédzst, a rostélyon megsütött Lőrincet és az első jelentős apologetát, Jusztinosz mártírt.

A tizenegyedik üldözés a pápaság következménye. Szöllősi Mihály, érthető módon, mártirológiájának ezt a részét dolgozta ki legrészletesebben, hiszen ez a téma kapcsolódik közvetlenül a hitvitasorozat tárgyához. Itt a szerző átvált a traktátusok nyers, polemikus hangjára, s néhány lapon át azt igyekszik bizonyítani, hogy a pápa maga az Antikrisztus.³⁴ S miután Demas, azaz Pázmány Péter is kemény elutasításban részesül, mint aki tagadja a pápák alatt „igaz Martyromságot szenvedett keresztyéneknek vérben-borult nevekkal tellyes Catalogusát”,³⁵ Szöllősi mintegy harminc oldalon át „üldőhely szerént” közli a tizenegyedik üldözés fontosabb vértanúinak lajstromát.

Szöllősi protestáns „Martyrium historicum”-a, azonkívül, hogy több nevezetes tömeges kivégzésre is utal, így például Szent Bertalan éjszakájára, név szerint 128 vértanút tárgyal, nagyobbrészt francia, angol, németalföldi reformátusokat, itáliai valdenseket, kisebb részben német lutheránusokat. Az angol és francia protestáns mártirológiák gyakorlata nyomán a sort Szöllősi könyvében is a kora újkori református prédikáto-

³³ *Uo.*, 12.

³⁴ *Uo.*, 30–36.

³⁵ *Uo.*, 36.

rok által legtöbbször idézett Wiclif, Husz János és Prágai Jeromos alakja nyitja.³⁶ Ilyen nagyságrendben mai ismereteink szerint más magyar nyelvű kora újkori kiadvány nem nyújtott protestáns mártírkatalógust.

A leírások mélysége változó, olykor csupán az évszámot, a helyet és a nevet jelzi a katalógus, sok esetben viszont szabályszerű mártírlegendát közöl, a vértanúság körülményeinek pontos leírásával: „1524. Sudphániumi, vagy Sudphen Henrik, ki az Brémai Ecclesiát plántálta, Meldorsar hivatattván, szertelen kínokkal üldöztetik, némellyek öklökkel verik, némellyek forró olajt töltenek testére, némellyek hideget, némellyek artzul verik, némellyek páltázzák, az Barátok és Parasztok közzül, némellyek tüzet gyújtanak, némellyek rakás fát készítenek, némellyek kopijával öklelik által testét, és így az tűzben vetvén egy egész nap estig sütik, Decemb. 10.”³⁷

Ez a történet meglehetősen életszerűtlennek tűnik, hiszen a mártírok kínzásának szinte minden lehetséges változata összesűrűsödik benne, s mindez azt igazolja, hogy a protestáns mártírológia sem tartotta mindig szem előtt a történelmi hitelességet, sőt a túlzásoktól sem riadt vissza.

A beregsurányi lelkész mártír-katalógusának jellegzetessége, hogy a közismert jeles vértanúk (Wiclif, Husz, Prágai Jeromos, Savonarola, Johanna Graia vagy Boleyn Anna) mellett többnyire kevésbé ismert, hétköznapi vértanúk, egyszerű polgárok egész sorának mártíriumát is tárgyalja: „1544. Kést tsináló Bruxellai Egyed meg égettetik, és a hamva vízre vettetik. Január 27. Brabantiai Rochus jó kép csináló Hispániának Luca nevű Városában, hogy a Mária képit, kit maga csinált volt, házánál el rontotta, meg égettetik. Az Bruxellai piatzon penig Lovaniomi Justus Jinsberger (január 8.) nevű Polgár meg égettetik.”³⁸

Visszatérő eleme a leírt történeteknek, hogy a vértanúk könyvvel, többnyire Bibliával együtt mennek a máglyára: „1551. Le Cen Miklós orvos Doctor, és Gabártus Péter, vettetnek tömlőtzbén Párisban és az Uj Testamentomnak sok Exempláival, s több egyéb hasznos könyvekkel meg égettetik.”³⁹

Szöllősi történetei csak részleteiben emlékeztetnek a szentek legendáira. Általában nem szólnak a mártír és a világi, egyházi hatalmak összeütközésének részleteiről s magáról az elítélés körülményeiről sem, inkább csak a végkifejletet ábrázolják: „Bergier Péter Lugdunumban megfogotván, amaz mondása után: Ma meg nyílt Egeket látok: adá lelkét Istennek a tűzben. Borbóniai Marsacus Lajos lovagos vitéz Lugdunumban harmad magával meg égettetik, midőn amaz Simeon énekít énekelnék a tűzben is.”⁴⁰

A protestáns mártírtörténetek szövegének ilyen szabados kezelése azért lehetséges, mert ezek nem alkotják a kultusz részét, s így nem állnak semmilyen egyházi kontroll

³⁶ *Uo.*, 36–37.

³⁷ *Uo.*, 43.

³⁸ *Uo.*, 52.

³⁹ *Uo.*, 60.

⁴⁰ *Uo.*, 56.

alatt; csupán tanulságként szolgálnak a hívek épülésére. Szöllősi hasonló nagyvonalúsággal kezeli forrásait is, így azokról bizonyosat csak igen beható filológiai kutatás után mondhatnánk. Az ókeresztyén kor mártírjaival kapcsolatban elvéve utal Ambrosiusra, Ágostonra, Nagy Baszileioszra és Euszebioszra. A pápaság korának mártírkatalógusával kapcsolatban még nehezebb helyzetben vagyunk, itt ugyanis mindössze két név szerinti utalással találkozunk. Prágai Jeromos mártíriumáról szólva a humanista Poggius Florentius, az 1560-as galliai tömeges kivégzéssel kapcsolatban pedig Jobus Fincelius nevére hivatkozik. Utóbbi utalása azt jelzi, hogy Szöllősi mártírtörténeteiben a csodás elemek szerepeltetésétől sem idegenkedik, hiszen Fincelius *Wunderzeichen...* (Jéna, 1566) címen megjelentetett munkája a kora újkor legjelentősebb csodatörténet-gyűjteménye volt.⁴¹

A Szöllősi-féle mártírkatalógus legterjedelmesebb, a protestáns vértanúkra vonatkozó részének közvetlen előzményét a Foxe-féle örökség mellett a 16. század derekán megjelenő református mártirológiákban, leginkább Jean Crespin (1500–1572) francia nyelvű munkájában kereshetjük⁴², amelynek a 17. században német nyelvű változatai is népszerűek voltak. Ebbe az irányba mutat egyrészt az a tény, hogy Szöllősi katalógusában német vértanúkról alig esik szó, vagy ha igen, azok leginkább oda menekült hugenották, másrészt hogy az európai mártírok felsorolása az 1572. évi Szent Bertalan-éji vérengzéssel zárul. Crespin *Le livre des Martyrs* című munkája 1554-ben jelent meg először, s ezt a szerző később nyolckötetesre bővítette. Halála után Simon Goulart genfi hugenotta teológus további négy kötetet toldotta meg a sorozatot. Crespin munkájának német nyelvű változatát Paul Crocius (1551–1607) 1606-ban adta ki Hanauban (további kiadásai: Hanau, 1617; Bréma, 1682, 1722).⁴³ Crocius német szövegének egykötetes rövid kivonatát Rudolph Hubers jelentette meg Zürichben, 1664-ben, két évvel Szöllősi kéziratának lezárása előtt.

Szöllősi mártirológiáját rövid hazai helyzetkép zárja. A magyar protestantizmus mártírjai közül név szerint egyedül Kálmáncsehi Sánta Mártont említi,⁴⁴ majd a jezsuiták sárospataki és munkácsi ténykedésére utalva az üldöztetések történetét egészen saját koráig viszi tovább, Crespin gyakorlatát követve: „De immár édes Fiam, hogy az mai idővel rekessem be; szollyon erről az Alföldség Szegedi István idejében, beszéllyen Gyöngyös Várossa, az Rákos mezeje, Beregszász is, hol Kálmán Tsehi Mártont az Barát által lövé, az Fel földség is sok injuriáltatásit, Exiliumit, Persecutioit; itt bár el ne rejtse: kiáltson leg közeleb az ezer hatszáz után való hetedik Seculumnak hatodik Decássa, s ott talállya meg akár ki is, Patak és Munkáts táján Jesuita Uraiméknak az igaz keresztyének ellen vér ontásra serkengető Practicájokat.”⁴⁵

⁴¹ Heinz SCHILLING, *Job Fincel und die Zeichen der Endzeit = Volkserzählung, i. m.*, 325–392.

⁴² Jean Crespin tevékenységéhez lásd A. und W. BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens, i. m.*, 570–573.

⁴³ A kiadástörténetről lásd jelen kötetben Tóth Zsombor és P. Vásárhelyi Judit tanulmányát. (A szerk. megj.)

⁴⁴ Lásd ehhez Csorba Dávid tanulmányát jelen kötetben. (A szerk. megj.)

⁴⁵ SZÖLLŐSI, *Sion leánya, i. m.*, 65.

Szöllősi Mihály mártírológiája minden egyetlensége ellenére is igen fontos kordokumentum. Ez az első – és talán egyetlen – magyar nyelvű kísérlet arra, hogy egységbe rendezze azt a nem csekély történelmi ismeretanyagot, amelyből kora újkori prédikátoraink prédikációs és imádságos köteteik, vitairataik, építő célzatú kegyességi munkáik mártíriumra vonatkozó argumentációs és exemplum-anyagukat merítették. Szöllősi munkájának egésze ugyanakkor azt is példázza, hogyan élt egymás mellett – gyakran egyazon írásművön belül is – a kor két jellegzetes beszédmódja, a racionálisabb apológia, illetve a misztikusabb, a vértanúság iránt is érzékeny személyes tanúságtétel.

Sajnálatos, hogy Szöllősi Mihály *Sion leánya...* című kiadványát sem saját kora, sem az utókor nem méltatta. Bár Incze Gábor az 1930-as években a szerző két másik munkáját újra kiadta,⁴⁶ tehát a név nem volt ismeretlen szakmai körökben, a szerzőről azonban máig alig tudunk valamit. Szinnyei római katolikus plébánosnak tudja,⁴⁷ s ennek nyomán sajnálatosan a későbbi szakirodalomban is olykor ugyanez szerepel, az ŪMIL nem említi a fentebb bemutatott vitairatot,⁴⁸ amelyből könyvtáraink különben ma is tizenkét példányt őriznek. Debrecenben tanult, de nem tudunk külföldi tanulmányairól. 1666-ban még Beregsurányban lelkész,⁴⁹ ahonnan Erdélybe menekül, aztán egyszerűen nyoma vész. Ahogy születési, úgy halálozási évét sem ismerjük.⁵⁰ Egyike ő is méltatlanul elfeledett kora újkori református egyházi íróinknak.

JÁNOS GYŐRI L.

Apology and Martyrdom in Early Modern Calvinist Tradition
(*Mihály Szöllősi's Forgotten Martyrium historicum from 1666*)

This paper analyses the first Hungarian book on martyrdom and its catalogue of martyrs, which was written by a Calvinist preacher, Mihály Szöllősi in 1666, and published two years later. The book, *Sion leánya...* (*Daughter of Zion*) can be interpreted as an answer to a Catholic text by Mátyás Sámbar, that is, in the context of an extensive contemporary religious dispute. This study argues that Szöllősi's book does not only use controversial language, but it also shifts the debate from its apologetic and polemic rhetoric towards the discourse of martyrdom. Szöllősi counts both the martyrs of the Bible and the history of medieval Christianity and Reformation. Thus, the present paper analyses Szöllősi's *Martyrium historicum* in the Western European context of early modern literature on Protestant martyrs.

⁴⁶ SZÖLLŐSI Mihály, *Az úrért s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölgő csepüje* (1676), [kiad., szerk., bev. INCZE Gábor], Bp., [s. n.], 1935 (második kiadás: 1940), (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói, 3); Uő, *Lobogó szövétnék*, [kiad., szerk., bev. INCZE Gábor], Bp., [s. n.], 1937 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói, 5).

⁴⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII, Bp., Hornyánszky, 1909, 1105.

⁴⁸ *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, III, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 2000, 2174.

⁴⁹ *Sion leánya...* című munkájának *Az Méltóságos, Tekintetes, Nemes Bereg vármegyének* címzett Ajánlását még innen keltezi 1666. karácsony havának 16. napján.

⁵⁰ Azt tudjuk, hogy 1676 után halt meg: VIX Györgyné, *Régi Magyarországi Szerzők*, I, *A kezdetektől 1700-ig*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2007, 802.

PÉNZES TIBORC SZABOLCS

„Hogy a’ Posteritas meg-tudgya, kicsoda [...]”
Idveziült Czeglédi István”

Köleséri Sámuel és az első református vértanú*

Defenzív offenzíva

1675-ben a kolozsvári nyomda több olyan szerző munkáját adta közre, aki a felső-magyarországi protestánsüldözések elől menekült a biztonságot nyújtó Debrecenbe vagy Erdélybe. Szőnyi Nagy István 1671-ben Tornáról, Köleséri Sámuel 1672-ben Tokajból, Tolnai Mihály pedig 1674-ben Szikszóról telepedett Debrecenbe. Nánási V. Gábor a sárospataki kollégiummal menekült Gyulafehérvárra 1671 második felében, míg Szathmárnémethi Mihály Göncről került előbb Debrecenbe, majd Kolozsvárra. Az exulánsok szövegeinek jelentős része tematikailag is kapcsolódik az üldöztetéshez, de legalábbis – talán kiadói felhívásra – tartalmaz erre való utalást. Az a tény, hogy Veresegyházi Szentyel Mihály kifejezetten az aktuális protestánsüldözés hatására keletkezett Szathmárnémethi-, Szőnyi Nagy- és Tolnai-szövegeken¹ kívül 1673 után másodjára is kiadta Técsi Joó Miklós *Lilium humilitatisát*² és a Fabrianus Natus név alatt közölt *Redivivus seu Modesta solutio quaestionis de fuga in persecutione, utrum pastores Bohemici recte fecerint, quod ad mandatum Caesareum Praga excesserint* című könyvet,³ arra utal, hogy tudatosan felépített, s nyilvánvalóan propagandisztikus célú, a vallásüldözésre reflektáló kiadói programot valósított meg, ami évenként eltérő intenzitással ugyan, de az egész gyászévtized alatt (1671–1681) meghatározta a kolozsvári kiadási politikát. Mindemellett hatással lehettek Veresegyházi programjá-

* A dolgozat megírásakor Móricz Zsigmond Irodalmi Alkotói Ösztöndíjban részesültem. A tanulmány a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K101840 sz. pályázatának keretében készült.

¹ CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szathmárnémethi Mihály Dominicájában*, Studia Litteraria, 1998, 98–120.

² TÉCSI JOÓ Miklós, *Lilium Humilitatis. Az Az: A’ nyomoruságoknak tövisse köziben bé-vettetett Isten Anyaszent-egyházának maga meg-alázása, Es Keserves Siralma [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1673 (RMK I, 1153).

³ NATUS Fabrianus, *Redivivus Seu Modesta Solutio Qvaestionis De Fuga In Persecutione, Utrum Pastores Bohemici recte fecerint, qvod ad mandatum Caesareum Praga excesserint [...]*, [Kolozsvár], [Veresegyházi], 1675 (RMK II, 1360). – Vélhetően olvasta a könyvet Cserei Mihály, aki a krónikájában talán a címet parafrázálva azt írja: „S hogy megmutassák az Antikrisztushoz való hűségüket [ti. a hitehagyott urak], nagy dühösséggel és baromi zélussal kezdék persequálni a szegény reformátusokat, éppen azon processussal, amint bánának a szegény csehországi reformátusokkal”. Lásd CSEREI Mihály, *Erdély históriája (1661–1711)*, kiad., bev., jegyz. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa, 1983 (Bibliotheca Historica), 94.

ra a fejedelem intenciói is, jóllehet a nyomda ekkoriban már az enyedi és a kolozsvári kollégium kezelésében volt.⁴ Apafi iránymutatására azért lehetett szükség, mert az erdélyi közvélemény értetlenül, sőt ellenségesen fogadta a magyarországi menekültáradatot.⁵ Másrészt viszont a menekült lelkészek könyveinek elsődleges célközönsége mégiscsak a bujdosók népes tábora volt, amely az üldözés éveiben sem adhatta fel a hazatérés reményét.⁶

A gyászévtized alatt kiadott könyvek szerzőinek egy része úgy próbálta meg felrázni és vallási állhatatosságra buzdítani az olvasóközönséget, hogy a katolikusok erőszakos térítése elleni fellépést a kegyes ember üdvössége és az egyház védelme érdekében kifejtett harcként fogalmazta meg. Ez a törekvés gyakran már a címadásban jelentkezett, oly módon, hogy a címben vagy az alcímben militáris kifejezéseket szerepeltettek. Jóllehet ez az eljárás csak a 17. század végén vált igazán népszerűvé, előzményeket azért, felekezettől függetlenül, jócskán találunk.⁷ A harcias hozzáállás alapvetése Pál apostoltól származik, aki az efézusiakhoz írt levelében buzdítja arra a hívőket, hogy öltsek magukra Isten fegyverzetét.⁸ A textus applikációjának szép példája – az

⁴ HEREPEI JÁNOS, *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere*, Magyar Könyvszemle, 1957, 158.

⁵ Pósházi János a fejedelem előtt 1672-ben elmondott prédikációjában igencsak részletesen, szinte mentegőzve fejtette ki a sárospataki kollégium menekülésének okát: „Végre mégis azt kérdezhetné tőlem valamely Micha, ti léviták, mit jártok, mit kerestek itt? Ezt felelem én erre, mi járunk-kelünk, hogy valahol nyugodalmat találjunk, mert Magyarországon a rókáknak vagyon lyukok, az égi madaraknak vagyon fészkek, de minékünk annyi helyünk nincs, holott fejűnket lehajtsuk. A kedariták, olaszok, tótok, cigányok találnak maguknak szállást, de minékünk, igaz ősi magyaroknak *ab aqua et igne interdictum*, csak tűzzel, vízzel sem szabad hazánkban élnünk”. PÓSHÁZI JÁNOS, *Prédikáció Gyulafehérvárott a fejedelem előtt 1672-ben = Régi magyar prédikációk 16–18. század*, kiad. SELESTEI N. László, Bp., Szent István Társulat, 2005, 333.

⁶ Husztot és Kővárt már 1670 elején előzönlötték a menekültek. Egy korabeli levél tanúsága szerint 1670 júniusában csak Huszton 85 üldözött nemesember tartózkodott, s számuk egyre csak gyarapodott. KONCZ JÓZSEF, *A bujdosók levelezéséből 1670-ben*, Történelmi Tár, 1891, 253.

⁷ SIBOLTI Demeter, *Lelki hartz [...]*, Detrekő [?], Mantskovit, 1584 (RMNy 542); PÉCSI Lukács, *Lelki pais [...]*, Nagyszombat, [typ. capituli], 1592 (RMNy 698); BATTYÁNY Ádám, *Lelki kard, avagy imádságoskönyv*, Bécs, Cosmerovius, 1654 (RMNy 2508A); VERÉCZI Ferenc, *Lelki hartz, Avagy Olly Halotti Praedikációs rövid Tanítás; Mellyben a Keresztvén Léleknek Ellenségivel való kemény tusakodása, erre való fegyveri, bajviadallyának modgya, és végre minden Ellenkezőin vehetendő igaz győzedelme szem eleiben adatik*, Várad, Szenci Kertész, 1656 (RMNy 2687); MEDGYESI Pál, *Ezechias Kir. Hiti, Avagy Hit-Ostroma, A' tüzes Nyilaktol. Eph. 6. v. 16. Mindeneknek felette, a' hitnek paissát fel-vegyétek, mellyel ama' gonosznak tüzes nyilait meg-olthassátok*, Sárospatak, Rosnyai, [1659?] (RMNy 2870). (A prédikáció bekerült Medgyesi *Magyarok hatodik jajja [...]* című munkájába, annak ez a 3. darabja. Lásd RMNy 2941.) – A következő jegyzetben idézendő textus interpretációja több kegyességi könyvben is olvasható, mindannyiszor individuális értelmezésben. Néhány példa: KOMÁROMI SZVERTÁN István, *Mikoron imádkoztok ezt mondgyátok [...]*, Várad, Szenci Kertész, 1651 (RMNy 2404), 239–242; NAGYARI Benedek, *Orthodoxus Christianus [...]*, Várad, Szenci Kertész, 1651 (RMNy 2405), 218.

⁸ „Végül pedig: erősödjetek meg az Úrban és az ő hatalmas erejében. Öltsetek magatokra az Isten fegyverzetét, hogy megállhassatok az ördög mesterkedéseivel szemben. Mert a mi harcunk nem test és vér ellen folyik, hanem erők és hatalmak ellen, a sötétség világának urai és a gonoszság lelkei ellen, amelyek a mennyei magasságban vannak. Éppen ezért vegyétek fel az Isten fegyverzetét, hogy ellenállhassatok a gonosz napon, és mindent leküzdve megállhassatok. Álljatok meg tehát, felövezve derekatokat igazságszeretettel, és maga-

újabb kutatások szerint Debrecenben⁹ – 1668-ban megjelent *Sion Leánya Artatlan Ügyét védő Hitnek Paissa; avagy; A' Györi Collegium Harmadik kérdése ellen, az Ur Hadait viselő, s' igaz ügyért ki kelő. Bajnok Davidka. Ki amaz Collegiumnak, harmadik kérdésében lévő minden tüzes Nyilait végeképpen vissza veri; és az igaz Sion Leányának Szüzességének meg csalhatatlan becses jeleit, keserves életivel ez Világ Várossinak Lelki Vénei eleiben viszi; s' az igaz Catholica Ecclesiának minden hüvséges Fiainak követésre Targyul ki-tészi: A' Jesus verselyes Zaszloja alatt vitezkedő N. SZÖLLÖSI MIHÁLY, Suranyi Lelki Tan. által. Ephes. 6. v. 16. Vegyétek fel a' Hitnek Paissát, hogy amaz Gonosznak minden tüzes nyilait meg olthassátok.*¹⁰ Ami a textus használatában lényeges változást jelent a 17. század első feléhez képest, az az, hogy az egyes hívők önmagukkal és Sátánnal megvívott lelki harca a század második felére – mint az Szöllősi munkájának címéből is kiolvasható – az egyház megmaradásáért vívott háborúvá vált, melyet Krisztus katonái állhatatosságukkal, református hitükben való megmaradásukkal vihetnek győzelemre.

A katonás retorika mellett 1672-ben megjelenik a *szenvedés retorikája* is, ami a legszembetűnőbb módon a szerzői névalírások értelmezői részeiben, illetve a kiadványok datálásában jelentkező „új” időszámításban figyelhető meg. 1673–1676 között a kolozsvári nyomda hét olyan könyvet adott ki, melynek szerzője „Christus üldöztetésének társa”, vagy „A' Szentek mostani szenvedésének edgyik társa”-ként határozta meg önmagát.¹¹ Az üldöztetés állapotára gyakran utalnak úgy is, hogy említést tesz-

---

tokra öltve a megigazulás páncélját, felsaruzva a lábatokat a békesség evangéliuma hirdetésének a készségével. Vegyétek fel mindenképpen a hit pajzsát, amellyel kiolthatjátok a gonosznak minden tüzes nyilát. Vegyétek fel az üdvösség sisakját is, és a Lélek kardját, amely az Isten beszéde.” Ef 6, 11–17.

⁹ V. ECSEDY Judit, *Könyvnyomatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690*, II, Magyar Könyvszemle, 2005/4, 398.

¹⁰ SZÖLLÖSI Mihály, *Sion leánya ártatlan ügyét védő Hitnek Paissa; avagy [...] Bainok Dávidka*, [Debrecen], [Karancsi], 1668 (RMNy 3419) – Szöllősi munkájáról részletesebben lásd jelen kötetben Györi L. János tanulmányát. – Ugyancsak Debrecenben (Christianopolisban) nyomtatták ki 1675-ben Szőnyi Nagy István *Kegyes vitézét* (RMK I, 1174), Kolozsváron pedig egy évvel később Pernyeszi O. Zsigmond fordítását *A' Kegyes Léleknek, lelki vigasztalást szerző Idvesség Paissát* (RMK I, 1445a). – 1676-ban a harc a szimbolikus térből a valóságosba kerül át, amikor Tolnai Szabó Mihály kidolgozza a fegyveres háború bibliai megalapozottságú ideológiáját és a „Lelki s' testi” szabadság kivívásáért küzdő szent had reguláját. „Szánnyátok a' Magyar hazában az Istennek dicsőségét melly a' porban hever; Szánnyad Lelki s' testi szabadságodtul valo meg-fosztattásodat; Számkivetésre, bujdosásra, éhhel halásra juttattatásodat; szitokkal átokkal hogy észed kenyeredet. Vessétek-ki. Óh vessétek-ki közölletek a' sok idegen isteneket, melly a' sok el-áradott gonoszság! A' sok szegényeknek nyuzóját, kóborlóját, saczczoltatóját; hamis istentelen patvarkodással, vádolással sokaknak meg-nyomorítóját: Szitkozodoknak, átkozódóknak káromkodóknak metelyes seregétül szakaszszátok-el ti magatokat. [...] Mely igen örültök az igaz Magyaros Magyar Titulusnak! Fellellyetek-is hát meg e' szép fényes Névnek.” TOLNAI Mihály, *Szent Had, az az, Lelki s' Testi szabadságokért fegyvert vont Vitezek Tüköre [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1676 (RMK I, 1197), 29–30. – A modern edíció INCZE Gábor kiadásában: Bp., [s. n.], 1937 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén – református és evangélikus – egyházi írói, 6).

¹¹ RMK I, 1150, 1151, 1179, 1180, 1193, 1196, 1197. – Juhász István nyolc kiadványról írt, azonban a nyolcadikat nem találtam meg. Juhász talán a *Lilium Humilitatis* 1675-ös kiadására gondolhatott, melyet az

nek arról a településről, ahonnan távozniuk kellett. Nánási V. Gábor: „a Tűdósok egyik nevendékeny Fia, hajdan a' Sáros Pataki Scholának: most Isten tetszéséből, a' Fejérvári Collegiumnak edgyic tagja”, vagy Szathmárnémethi Mihály „üldöztetése előtt Göntzi, most a' Kolosvari Orth. Ekklesiának edgyik méltatlan Tanitoja, Christus üldöztetésének társa.” Szőnyi Nagy István bemutatkozása már az újfajta keltezését is példázza: „Irtam az Isten Anyaszentegyházának Magyarországnban. 1671. s' véle folyó esztendőkbéli, közönségesebb s' nyilvábban való siralmas üldöztetésének ötödik esztendejében, 1675. Pünkösöd havának 1. napján. Nagyságos Hüségére s' engedelmességére kész szolgálja Szőnyi Nagy Istvan, üldöztetése előtt Tornai, számkivetésében Debreczeni s osztán Zilahi Praedicátor, mostan pedig a' meg-szabadulásnak jó reménsége alatt, a' számkivetettek seregében vissza szállott Christus Szolgája.” Ugyanez Tolnai Mihálynál: „Írám Debreczenben, gyászos számkivetésemnek második esztendejének harmadik holnapjában, annak az Hónak 18-dik napján. Nagyságodnak alázatos Szolgája Tholnai Mihaly, A' Christus szenv. társa”. „Nyomtattatott, Veresegyhazi Szentyel Mihaly által, A' Szentek üldöztetésének 1675. Esztendejében”.¹² Az említett eljárások – melyek kizárólag a menekült lelkészek könyveiben fordulnak elő – célja, hogy a megtámadottság tényét, a védekezés kényszeréből fakadó ellenállás szükségességét rögzítsék, nyomatékosan hangsúlyozva a katolikusok módszereinek illegitim és agresszív voltát.

A szenvedés és üldöztetés retorikájának fontos eleme lehetne a magyar mártírok felmutatása, azonban a hazai protestánsoknak – szerencsére – nemhogy Crespin- vagy Foxe-kötetnyi,¹³ hanem tulajdonképpen egyetlenegy mártírhalált szenvedettje sem volt.¹⁴ A mártíromság általánosan elfogadott református jelentését azok a szöveghelyek világosítják meg, ahol csak érintőlegesen kerül szóba, s röviden, lényegében vértanú-

---

impresszum szerint „az üldözést szenvedő Isten Anyaszent-egyházának, lelki javára” bocsátott ki Veresegyházi. JUHÁSZ István, *Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben*, Theologiai Szemle, 1976, 187.

¹² A szentek üldöztetése az utolsó idők jele. Vö. Dán 7, 25; Jel 13, 7.

¹³ Jelen tanulmánykötetet megelőzően a hazai protestáns mártírológiára ható legfontosabb külföldi kiadványokat Győri L. János és Keserű Gizella ismertette. Győri L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, Irodalomtörténet, 2001/3, 321–340; KESERŰ Gizella, *Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 313–332.*

¹⁴ Voltak ugyan olyanok, akik lélekből már felkészültek a mártíromságra, azonban valamilyen csoda folytán megmenekültek, mint Dévai Bíró Mátyás és a börtönben megtérített kovács. Lásd SKARICZA Máté, *Szegedi István élete = Janus Pannonius: Magyarországi humanisták*, vál., szerk., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 1179.

ságként értelmezik, mint Pankotai Ferenc,¹⁵ Apácai Csere János¹⁶ vagy Kabai Bodor Gellért.¹⁷ Létezik azonban a fogalomnak már az 1670-es évek előtti időkből is árnyaltabb kifejtése. A Medgyesi Pál fordításában megjelent *Praxis pietatis*ban azt olvashatjuk, hogy „A martyrumság semmi nem egyéb, hanem oly bizonyoságtételek a keresztyéneknek, mellyel az evangéliumnak igaz tudományát megpecsételik (Sanguis Martyrum semen Ecclesiae) akármely halálnemet elszenvedvén, hogy sokakat az evangélium igaz tudományának vételére utasítsanak, mindnyájukat pedig, akik azt vették, abban megerősítsék. E meghalás nemének ígérte Urunk a koronát. *Légy hív, úgymond, mindhalálíg s néked adom az életnek koronáját* (Jel. 2, 10.), mely ígéretet az ecclesia oly állhatatosan hiszen, hogy magát is a martyrumszágot koronának nevezi”.¹⁸ A mártíromság lehet *sola voluntate, solo opere* és *voluntate et opere*, de ez utóbbi esetben sem „a kegyetlen halál azért, hanem azoknak ártatlan és szent volta teszi a martyrt. A tébolygó lelkiismeret sem elegendő ösztön a martyromság szenvedésére, mert az Isten Igéjébéli *Scientiának*, ismeretnek kell az ember szívébéli *Conscientiát*, lelkiismeretet igazgatni”.¹⁹

Idézeteinkből jól látszik, hogy a korabeli felfogás szerint a mártíromság a halállal teljesedett be, függetlenül attól, hogy a mártír tudatosan vállalta-e vagy csak elszenvedte azt. A magyar szerzők e tekintetben egészen a gyászévtizedig egységesek, s a mártíromság értelmezésében csak 1675-ben Szőnyi Nagy István *Martyrok Coronaja* című művének megjelenésével következik be lényeges változás. Szőnyi Nagy felfogása nagymértékben kitágította a jelentésmezőt azáltal, hogy a kínhalált nem tekintette a mártíromság elengedhetetlen feltételének. Az egyházatyák (Nagy Szent György, Aranyszájú Szent János, Szent Ágoston, Eusebiosz, Cyprianus, Origenész, Hieronymus) művei alapján a mártírok tíz fajtáját különböztette meg. Felosztása ma-

¹⁵ „[...] értem a' Prophetákat, Apostolokat, Mátyromokat, az ő nevéül bizonyoságot tött régi és mostani szentinek sűrű fellegét, kiket iszonyu és rettenetes próbák alá vetett, némellyeket tüzre, fene bestiáktól való elszaggattatásokra, tapodtatásokra, és egyéb ki-beszélhetetlen nagy kénoknak nemeire botsátván, úgy hogy az te mostan rajtad forgo gyötrelmid azoknak kén-szenvedésekhez hasonlittván, igen kicsinyeknek, avagy semminek láttassanak, noha ezek náladnál saját itéleted szerint-is jobbak, és kegyesbek voltanak.” Lásd PANKOTAI FERENC, *S(anctus) Hilarius avagy minden féle szomorúságoknak nemei ellen*, Várad, Szenci Kertész, 1650 (RMNy 2353), 152–153.

¹⁶ „17. Megkívántatik efelől való külső vallástétet is, ha az Isten dücsősége és felebarátaink épülete kívánja. 18. Mely utakon megkívántatik a martyromság-szenvedés is, mely az igazságról a mű életünknek veszedelmével való állhatatos vallástételi. 19. Kit ha az ember ilyen utakon fel nem veszen, az Istent tagadja meg.” Lásd APÁCAI CSERE JÁNOS, *Magyar Encyclopaedia*, kiad., bev., jegyz. SZIGETI JÓZSEF, Bukarest, Kriterion, 1977, 393–394.

¹⁷ „Te, mivel hogy készeb vólnál edgy szem-pillantásban meg-halni, mint sem olyan dolgokat gondolni, hasonló vagy azok alatt a' Mátyromokhoz, a' kik készebbek Istenért meg-halni, mint sem ötet, minden érdeme kívül, valami módon káromlással illetni.” Lásd KABAI BODOR GELLÉRT, *Hegyes ösztön a Sátánnak anygala*, Debrecen, Rosnyai, 1678 (RMK I, 1220), 61.

¹⁸ MEDGYESI PÁL, *Praxis pietatis azaz kegyesség gyakorlás [...]*, kiad. INCZE GÁBOR, Bp., [s. n.], 1936 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén – református és evangélikus – egyházi írói, 4), 472–473. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁹ *Uo.*, 473–474.

gában foglalta a Medgyesi említette három kategóriát, ugyanakkor mártíromságnak tekintette a kegyes életet, a mértékletességet, a békességés türeést, az egyház védelmét, az üldöztetést és a számkivetést is. „Ilyen széles értelemmel azért”²⁰ bármely hitvalló mártírrá válhatott, s lényegében a vallásüldözés miatt Erdélybe bujdosók mindegyike mártírnak számított. A fogalom ilyen arányú kiterjesztése arctalanná teszi a magyar mártírokat a külföldi mártírkatalógusokhoz képest, és a példamutató egyedi mártíréletutak hiánya továbbra is megmarad. Érzékelte ezt Szőnyi Nagy is, hiszen könyvének függelékeként *megírta* saját élettörténetének azt a momentumát, ami őt magát is a mártírok közösségébe helyezi.

Az első református mártír

A tornai templomfoglalás „teátrális jelenetekkel”²¹ tarkított leírásának bevezetésében Szőnyi Nagy azt írja, hogy „a számkivetésnek keserü kenyerét, Prédikátori rendemen, leg először nékem kelle megkostolnom. Ne légyen azért nehéz K[egyes] O[lvasó] ha a magam példájában meg-mutatom, honnan, kik által, s’ miképpen vett kezdetet a’ Magyar Országi üldözés”.²² Úgy tűnik azonban, hogy a református egyház egy igen markáns csoportja sem Szőnyi Nagy tág fogalomhasználatával, sem pedig elsőségével nem értett maradéktalanul egyet, legalábbis ez a konklúzió szűrhető le a Szőnyi Nagy könyvével azonos évben és helyen kiadott *Sion vára* előtt olvasható prelimináriákból.²³

A *Sion vára* Czeglédi István utolsó nagy munkája, mely mintegy betetőzi a hazai protestáns kontroverz teológia kiemelkedő alakjának életművét. A könyv egyike volt a gyászévtized hányatott sorsú kiadványainak, amelyeket szerzőik még Felső-Magyarországon írtak, de az ellenreformáció ottani kiteljesedése miatt csak évek múltán láthattak

²⁰ SZŐNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja* [...], Kolozsvár, Veresegyházi, 1675 (RMK I, 1180), 1.

²¹ NAGY Réka, *Protestáns mártírológia és élettörténeti narráció: Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = Emlékezet és devóció, i. m., 345.*

²² SZŐNYI NAGY, *Szomorú üldöztetése s’ számkivetése Szőnyi N. Istvánnak a tornai ecclesiából = Sz. N. I., Martyrok Coronaja, i. m., 315.*

²³ CZEGLÉDI István, *Már minden épületivel s-fegyveres Házaival edgyütt, el-készült, Sion Vara, Mellyet, a’ Néhai Bóldog emlekezetü J. C. Hüséges Tanubizonyás-tévöje, a’ Cassai Reformata Ecclesia, Munkás Tanítója Idvezült CZEGLÉDI ISTVAN, A’ Magyar Nemzetben lévő Christus, Igaz Reformata Ecclesiá-ja, régen kívánt, lelki javára, Evangeliumi Vallásban valo eröss és álhatalos meg-állására, Eltében fel-rakott és el-vegezett volt; a’ végre, hogy mikor ennek Bástyái ostromoltatnak, lehessen készen minden Munitio-ival, tudgya magát oltalmazni, és gyözedelemmel a’ Var vivokat alolla el-üzni; Mostan penig, hólta után, a’ Méltóságos Erdélyi Fejedelem, mostani Kegyelmes Urunk Parancsolattýából és a’ meg-hóltnak utolso kötelező Akarattýából, kibocsáttatott, KÖLESERI SAMUEL a’ Debreczeni K. G. edgyik alázatos Tanitójának forgolodása által. 2. Sam. 5. v. 7. 9. Meg-vövé Dávid a’ Sion varat s-lakozek benne, Kolozsvár, Rosnyai, 1675 (RMK I, 1187).* – „Kezdetett Nyomatatása Saros-Patakon, s-elvegeztetett Colosvarat Rosnyai Jan[os] által, Exiliumában, 1675”. Rosnyai, akinek csak ebben az egy kolozsvári impresszumban tüntették fel a nevét, bujdosótársaihoz hasonlóan, számkivetettként határozta meg a státuszát.

napvilágot Erdélyben.²⁴ A *Sion vára* elkészültéről már 1666-ban tudósított Czeglédi,²⁵ ráadásul már sajtó alatt volt Rosnyai Jánosnál Sárospatakon, ám a tipográfia kényszerű elmenekítése évekig hátráltatta a munkálatok befejezését, amit a szerző már nem is érhetett meg. A *Sion vára* végül Köleséri Sámuel gondoskodása folytán, Apafi Mihály anyagi támogatásával, Rosnyai János kolozsvári közreműködésével jelenhetett meg.

Czeglédi és Köleséri Sámuel kapcsolata 1648 táján kezdődött, amikor Czeglédi feleségül vette Köleséri Mihály özvegyét, Sámuel édesanyját, a tehetős váradi kereskedőcsaládból származó Kalmár Annát.²⁶ Sámuel a házasságkötés idején tizennégy éves volt, s a váradi kollégium valamelyik alsóbb osztályának diákja,²⁷ Czeglédi pedig kassai rektor, majd már házasemberként tállyai lelkész, így viszonylag ritkán találkozhattak. Köleséri 1654-ben külföldi peregrinációra indult, s a következő évben két leideni disputációjának ajánlásában is megemlíti Czeglédit.²⁸ 1657-es hazatérése után „barát-ságuk” még szorosabbá vált, amihez az is hozzájárult, hogy az elkövetkező években egymáshoz viszonylag közel lévő városokban (Köleséri Váradon, Szendrőn, Tokajban, Czeglédi pedig Kassán) szolgáltak lelkészként. Ennek bizonyossága, hogy Köleséri 1659-ben két ajánlóverset is írt Czeglédi könyveihez.²⁹ Habár a következő évtized nem bővelkedik hasonló bizonyítékokban, a kapcsolat természetéről sokat elárul az a körül-

²⁴ „A könyvről a legújabb kutatás megállapította, hogy a címlapot, valamint a bevezető rész 16 levelét, továbbá az 525. laptól kezdődő 68 levelet Rosnyai Kolozsvárott nyomtatta Vereasegyházi Szentyel Mihály tipográfiajának betűivel. Patakon a bevezető rész után következő 1–524. lap készült el 1670–71-ben.” TAKÁCS Béla, *A sárospataki nyomda története*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 24. – Hasonló a sorsa Szathmárnémethi Mihály a *Mennyei Tárház Kultsa* című, Kolozsváron 1673-ban megjelent könyvének (RMK I, 1149), melynek nagy részét még 1671-ben Göncön és Debrecenben írta.

²⁵ „[...] minden materiája kész a Sion Várának, hogy abból már egyszer rontassatok meg. Már csak az egy felrakás a hija.” Lásd RÉVÉSZ Kálmán, *Czeglédi István származása és családi viszonyai*, Protestáns Szemle, 1897/6, 35.

²⁶ Kalmár vezetéknev már 1459-ben felbukkan Váradon. 1599-ben a Péntekhely utcában három, a Szombathely utcában egy Kalmár nevű családft tartottak nyilván. Lásd JAKÓ Zsigmond, *Bihar megye a török pusztítás előtt*, Bp., Sylvester Nyomda, 1940 (Település- és Népeességtörténeti Értekezések, 5), 381–382. – Jelen tanulmányunk szempontjából sem érdektelen, hogy Köleséri „a Szentek üldöztetésének 1672-dik Esztendejében” Kolozsváron kiadott, Kalmár Kata temetésén elhangzott prédikációjának a szokottnál is személyesebb hangvétele az anyai ági rokossággal magyarázható, hiszen az elhunyt vagy nagynénje, vagy pedig unokatestvére volt. Lásd KÖLESÉRI Sámuel, *Szem gyönyörűségének mértékletes siratása*, Kolozsvár, Vereasegyházi, 1672 (RMK I, 1128). Vö. PETRÓCZI Éva, „Erzsébet az ő szent visszavonultságában”: Női hitéleti- és sorsdokumentumok a kora újkori Debrecenben és Bostonban = P. É., „...mi lelkiünknek éltető abraka”: *Tanulmányok a magyar és az angolszász vallásos irodalomról*, szerk. PÉNZES Tibor Szabolcs, Bp., Fekete Sas – KRE Puritanizmuskutató Intézet, 2008, 48–51.

²⁷ 1650 márciusában héber nyelvből vizsgázott a kollégiumban. Lásd TOFEUS Mihály, *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum secunda*, Várad, Szenci Kertész, 1650 (RMNy 2355).

²⁸ RMK III, 1937; RMK III, 1938.

²⁹ Lásd CZEGLÉDI István, *Az országok romlasarvl írot könyvnek Első Resze*, Kassa, Severinus Marcus, 1659 (RMNy 2831); Uő, *A' Megh-Tert Bünösnek a' lelki-hartzban valo bai-vivasarol irt Könyvnek Első Resze*, Kassa, Severinus Marcus, 1659 (RMNy 2830). Az ajánlóversek modern kiadása: *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/11, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986, 9, 10–11.

mény, hogy az alig másfél évtizeddel fiatalabb Köleséri a *Sion várához* írt versét „fiui szeretetből” „Amaz, Illyés buzgó lelkével vetekedő, Isten hü Proféta-Szolgájának, Edes Attya helyett valo Szerelmes lelki Attyának” címezte. Ilyen előzmények után csöppet sem meglepő, hogy a *Sion várának* kiadása Köleséri hagyatéka lett, aki nemcsak az elhunyt végakarátát teljesítette, hanem arra is gondot fordított, hogy a könyv elején méltó emléket is állítson neki mint a vallásüldözések első mártírjának. Az előzékfűzet mártirologiai koncepcióját Köleséri dolgozta ki, s a szövegek nagyobb részét ő maga is írta. Tőle származik az ajánlólevél, a rövid előljáró beszéd, Czeglédi életrajza, valamint a tizenegy darabból álló köszöntővers-gyűjtemény egyik verse.

Az ajánlólevél Apafi Mihályhoz szól, „Az Isten megnyomorított Sionának, a magyar nemzetben, Isten után fő gyámolának”, aki méltóságos, tudós és kegyes fejedelem. Tudós, mert lefordította Vendelinus teológiáját,³⁰ valamint jártas a kontroverz teológiában. Kegyes, mert gyermekkorától kezdve olvassa a Bibliát, oltalmazza és építi a Sion várát, azaz „az igazi Reformata Religiot”. Hitben és tudományban tehát egyenrangúnak tekinthető a fejedelem és az általa személyesen is ismert és kedvelt Czeglédi, akinek harcos mártír-életútja („Christus Bainokanak a’ Sion Varanak oltalmazásáért valo sok keserves szenvedési, Rabsága és többire a’ vérig valo harczolása”) állítólag sokszor eszébe jutott Apafinak.³¹ A közel évtizedes múltú kölcsönös tisztelet okán a fejedelem – Köleséri első megkeresésére – támogatásáról biztosította a Patakon félbemaradt „sok ezer lelkeknek használható hasznos” munka nyomtatásának befejezését. Köleséri a könyv a korban szokásos tekintélyelvű megoltalmazásának feladatát a következő szavakkal bízta Apafira: „Vegye azért Nagyságod Fejedelmi Tutorsága alá, ez Árvájul hagyatott Munkát és mivel az Árvát minden felől szokták mardosni, a’ kinek nem kellene-is, mindenek ellen oltalmazni méltoztassék; mert noha ez a’ Sion Vara a’ Sz. Iráson s-amaz romolhatatlan *kösziklán*, van építve, mindazáltal lehetnek olly ellenséges emberek, kik ha el nem ronthatják-is, de mérges nyelveknek álgyu Golyobbisaival még-lövöldözik ezt a’ Sion Varat”.³²

Az ajánló levélben megfigyelhető szenvedő–panaszos retorika elegyítése a militáris retorikával folytatódik az előljáró beszédben. A szenvedő egyház allegóriájaként megjelenő zokogó Ráchel a fiát siratja Czeglédiben, aki egész életében, s ebben a munkájában is az egyház javáért fáradozott. Mivel előre látta, hogy a Sion várának, vagyis az egyháznak súlyos ostromokat kell kiállnia, felkészült a védelemre, s ebben a könyvében

³⁰ Marcus Fridericus WENDELINUSnak a’ Keresztyen Isteni Tudományrol irott ket könyvei. Mellyek mostan, Isten dicsösségére, az Erdélyi és Magyar-országi Reformata Ecclésiáknak, és minden Isteni dolgokban épülni igyekező Keresztyén Embereknek idvességes hasznára, Magyar nyelvre fordittatanak APAFI Mihály [...] által, Kolozsvár, Veresegyházi, 1674 (RMK I, 1161).

³¹ Czeglédi és a fejedelem 1663 táján, Apafi Érsekújvár alá vonulásakor ismerkedhetett meg. Az út és a táborozás kimerítő történetét Czeglédi meg is írta az Apafinak ajánlott *Az Ur frigy szekrénye előtt Dagon Ledülese* című munkájában. A későbbiekben levelezésben álltak egymással, s 1668-ban Czeglédi személyesen is felkereste a fejedelmet. V. ECSÉDY, *Könyvnyomtatás, i. m.*, 392–393.

³² KÖLESÉRI Sámuel, *Ajánló levél = CZEGLÉDI, Sion Vara, i. m.*, (*)2v.

olyan és annyi muníciót gyűjtött össze, mellyel a várvédők megoltalmazhatják a várat. Köleséri fontosnak tartja hangsúlyozni Czeglédi azon szándékát, hogy az igazságot a Szentírással támogatja, nem pedig „emberi agyaskodásokkal”, s ily módon, az ellenséget a saját fegyverével legyőzve, a legdicsőségesebb győzelmet aratja. „Fogd-el hát s-vedd jó neven Edes Anya, éretted sokat izzadott Fiadnak, utolsó Ajándékát, rejtezzél-el ez Sion Varaban, csatázzál mind a' vérig, hogy el-végezvéen véres harcsaidat, vehessed-el a' győzedelmeseknek készített hervadhatatlan koronát”. Köleséri, aki maga ugyan nem volt bujdosó, legalábbis Erdélyben, szimbolikus kapcsolatot teremtve az ottani menekültekkel „még-e' Siralom völgyében bujdosó, veled edgyütt bánkodó edgyik igaz Fiad”-ként írta alá a szöveget.³³

A kötethez írt ajánlóversek sorát³⁴ Nógrádi Mátyás (1611–1681) Czeglédi egykori sárospataki és leideni tanulóársának gyakorlott kézzel írt, életrajzi elemekből felépített verse nyitja, azon kevés ajánlóvers egyike, amely nem a mártíromságra fókuszál. Komáromi Csipkés György (1628–1678) a másik ilyen, aki meglehetősen naturalisztikus megfogalmazásban adja elő, hogy mindazok, akik támadják a *Sion várát*, úgy járnak, mint akik a fejüket a falba verik. Keresztúri Bálint (1634–1678k.) viszont Czeglédit már mint prófétát, a holtá után is tanító, tanúbizonyságot tevő mártírt ünnepli. Köleséri Sámuel az utolsó találkozás emlékét örökíti meg, a címzésben először nevezve Czeglédit „békességesen szenvedett, Dicsösséges Martyrnak”. A vers bibliai párhuzama a 2Kir 2, 9–14, Illés és Elizeus utolsó találkozása Illés elragadtatása előtt. Elizeus ebben a történetben utolsó kívánságaként Illés Teremtőtől kapott képességeit kéri és kapja meg, s hozzá Illés palástját, amely szimbolikusán is Illés örökösévé teszi. A bibliai történet nem szól arról, hogy Illésnek is lett volna utolsó kívánsága, ám Köleséri interpretációjában Czeglédi a *Sion vára* nyomtatásának befejezését kéri, aminek teljesítését épp e versben jelenti be a szerző. E meghatóan személyes mozzanat leírása után itt is előkerülnek a katonai kifejezések mint a harcos életút megjelenítői:

Magyar Izraelnek lelki Baj-vivója,
Eö vala Szekere és erös Lovagja,
Cassai kis Nyájnak serény Eör-állója,
Ellenség szemének ki-szúró szálkája.

A versszerző végül megjegyzi, hogy habár az elhunyt „A' Sion Várával, holtá után használ”, ünneplésre a vallásüldözés erősödése miatt nincs ok, „Tanitoitokkal mert tömlöczök rakvák”³⁵

³³ KÖLESÉRI Sámuel, *Előljáró beszéd = CZEGLÉDI, Sion Vara, i. m., (*)3v.*

³⁴ Az eredeti sorrendben: *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/10, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981, 77–78 (Nógrádi Mátyás); RMKT, XVII/11, 290 (Komáromi Csipkés György); 290–291 (Keresztúri Bálint); 11–13 (id. Köleséri Sámuel); 24–25 (Pósaázi János); 35–36 (Kabai Bodor Gellért); 292–294 (Martonfalvi György); 41–42 (Felvinczi Sándor); 49–51 (Szilágyi Tönkö Márton); 295 (Czeglédi Pál); 297 (ifj. Köleséri Sámuel).

³⁵ RMKT, XVII/11, 13.

Pósházi János (1628–1686) a porából feltámadt főnixmadárhoz hasonlítja a mártírrá lett Czeglédit, aki halála ellenére minden munkájában él, s akinek az élete példa lehet az olvasók számára.³⁶ Kabai Bodor Gellért (1640–1681) a 2Tim 4, 7 alapján magasztalja a szerzőt, aki már elnyerte Krisztus jutalmát. Kabai Bodor verse, mely több ízben is említi a mártíromság bizonyágtételét, szinte összegzi az eddigi argumentációt, mert szóba hozza Czeglédi fenyegettetését, szenvedését és békességes túrását, a holta után is a Sion várát építő lelkész alakját, a könyv támadhatatlanságát és a Köleséri hasznáلتa textust is, hogy végül rögtön a Biblia után helyezze el a most megjelent könyvet. Martonfalvi György Dávidot teszi meg a lelki bajnok és vitéz Czeglédi bibliai előképének, akitől a lelkész csak annyiban különbözött, hogy írásával és mártíromságával ő holta után is győzelmet arat, nagy szégyenvallására a pápa „katonáinak”. Felvinczi Sándor (1642–1686), aki éveken át volt a kassai iskola tanára Czeglédi lelkészisége idején, a Köleséri-féle igével (2Kir 2, 12) mondja el, hogy mit jelentett a kassai iskola és a polgárság számára az elhunyt prédikátor. Felvinczi is fontosnak tartotta kiemelni, hogy az Antikrisztus országát, a nagy Babilont ostromló Czeglédi könyvének ereje épp abban van, hogy az ellenséget a saját fegyvereivel, a saját írásaikból vett argumentumokkal győzi le. Szilágyi Tönkő Márton (1642–1700) Martonfalvihoz hasonlóan a dávidi szereppárhuzammal él, s ő is a katolikusok, s különösen a katonás jezsuiták legyőzését üdvözli. A könyvet egy nagy bombához hasonlítja, amelytől leomlanak Babilon (azaz Róma) bástyái, amelytől megizzad Bellarminus homloka, Pázmány pedig elhagyja még „kalauzságát” is. A vigasztalhatatlan Ráchel képében megjelenő egyházat arra buzdítja, hogy az üldözöket elől *Sion várába* meneküljön. Szilágyi az egyetlen, aki a könyv kiadásáról gondoskodó Kölesérit is üdvözli mint Czeglédi örökösét, Sion várának kapitányát. Érdekes, hogy Szilágyi szól ugyan a Czeglédi által elszenvedett testi kínokról, azonban egyetlen egyszer sem említi őt mártírként.

Az ajánlóversek zárásaként Köleséri féltestvérének, Czeglédi Pálnak (1659–1712), valamint fiának, az ifjabbik Köleséri Sámuelnek (1663–1732) a versei olvashatók. Czeglédi Pál a tövisektől sértett, ám jó illatú liliumhoz hasonlítja apja szenvedéseit, egyébként pedig – a Czeglédi betegségére vonatkozó személyes információkon túl – a már ismert képeket és utalásokat használva építi fel mondandóját. Megidézi a Básán bikáival harcoló Krisztus vitézének győzelmeit,³⁷ a Martonfalvinál és Szilágyinál előforduló dávidi szereppárhuzamot, a Kabai Bodornál felbukkanó Pál apostoltól származó gondolatot a nemes harc megharcolásáról, valamint a Köleséri versében található, pásztorát vesztett, síró kassai gyülekezet képét. Az ifjú Köleséri szintén a páli gondolatot bontja ki a harcos lelkipásztori életút megjelenítésére.³⁸

³⁶ Pósházi versének aláírása a korábban említett „új időszámítás” jegyében fogant: „Irta Posaházi János, a Szentek mostani szenvedésének egyik Társa”.

³⁷ A 22. zsoltsárban szereplő Básán bikáira való utalás Martonfalvi ajánlóversében is előkerül, utalva Czeglédi hitvitázó tevékenységére.

³⁸ Az idősebbik Köleséri és Czeglédi Pál verséről Petrőczy Éva írt tanulmányt. PETRŐCZI Éva, *Egy apaszí-*

Csorba Dávid két csoportba osztotta a kötet elé írt verseket az ezekben felhasznált hasonlatok és metaforák alapján. Nézete szerint a „hagyományos besorolás alapján” ortodoxnak tekintett szerzők (Keresztúri, Pósházi, Kabai Bodor, Felvinczi) azok, akik a mártíromság tényét hangsúlyozzák, míg a puritánok (Nógrádi, Komáromi Csipkés, Martonfalvi Tóth, Szilágyi Tönkő) és a családtagok (Czeglédi Pál, valamint a két Köleséri) a mártíromság helyett a vitézségre és a bibliai előképnek tekintett Dávidra fókuszálnak.³⁹ Ha azonban eltekintünk a „hagyományos besorolástól”, akkor feltűnik, hogy van átjárás a két csoport között. Kabai Bodornál és Felvinczinél is felbukkan a lelki vitéz alakja, míg Martonfalvi Tóth György – aki egyébiránt „Nevezetes Martyr”-nak mondja Czeglédit – a mártírok azon kiváltságáról ír, hogy halálukkal sok ellenséget győznek le. Az idősebb Köleséri ugyancsak mindkét felfogást közvetíti.

Czeglédi életrajza

Czeglédi életrajza az előljáró beszéd és az ajánlóversek között helyezkedik el.⁴⁰ Szerzője Köleséri Sámuel, akit többféle hagyomány is inspirálhatott. Helyesen állapította meg Csorba Dávid, hogy Czeglédi életrajza nem a latin nyelvű és retorikai felépítésű *vita* műfajához tartozik,⁴¹ de nem is a halotti beszédek részeként ismert *laudatio*éhoz, bár mindkettő motívumai felismerhetők benne. Nálunk a *laudatio* a halott dicséretét jelenti, melyben fontos szerepet játszik a genealógia, s elsősorban a család szempontjából fontos.⁴² Ezzel szemben az Angliában és Új-Angliában divatos életrajzi témájú gyászbeszéd és gyászelégiáknak közösségi céljai is vannak. Elsősorban a példaadás, bár a halottak jellemzéséből rendszerint itt is kimaradtak a negatív tulajdonságok, s csupán az erények glóriája ragyogta be az elhunyt életét. Benjamin Franklin 1722-ben fogalmazta meg az efféle írások szatirikus receptjét.⁴³

---

vű lelkész a 17. század végén – avagy hogyan emlékezett a nevelt és az édes fiú Czeglédi Istvánra? = P. É., „...mi lelkiünknek”, i. m., 95–103.

³⁹ CSORBA DÁVID, „A' sovány lelket meg-szépíteni: Debreceni prédikátorok (1657–1711), Debrecen, Hernád, 2008, (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5), 107.

⁴⁰ KÖLESÉRI SÁMUEL, *A nehaj dicsiretes emlekezetű, Christus hasznos szolgajanak, a' cassai reform, ecclesianak hüseges angyalanak, idvezült Czeglédi Istvánnak, etelenek es halalanak rövid le-irasa* = CZEGLÉDI, *Sion Vara*, i. m., (**).

⁴¹ CSORBA, „A' sovány lelket meg-szépíteni”, i. m., 106.

⁴² *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI GÁBOR, bev. K. G., NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA ITI, 1988, 21.

⁴³ „Ha már kiválasztottad a személyt, vedd összes erényeit, kiváltságait stb. s ha nincs neki elég, kérj kölcsön máshonnan, hogy elegendő mennyiségben álljanak rendelkezésre; add hozzá utolsó szavait, haladkló megnyilvánulásait stb., ha rendelkezésre állnak; keverd össze mindezeket, de ügyelj rá, hogy jól kinyújtsd. Fűszerezd meg néhány marék bánatos kifejezéssel, például szörnyű, halálos, kegyetlen hideg halál, boldogtalan sors, könnyes szemek stb. Miután jól elkeverted az összes hozzávalókat, öntsd bele az egészet egy harvardi üres koponyájába (ha véletlenül nem lenne ilyen kéznél, használhatod a sajátodat is).”

Feltételezhető, hogy Kölesérire a mártíréletrajzokat közreadó gyűjtemények is hatással lehettek. Itt elsősorban Foxe jöhet szóba, mint aki különösen nagy hangsúlyt helyezett a mártírok halálának körülményeit bemutató leírásra. Köleséri ki is emeli, hogy az elhunyt „Eletének és Halálának rövid summáját” akarja „örök emlekezetben hadni”, „más tudós Nemzeteknek dicsiretes szokása szerént”.⁴⁴

A műfaji minta mellett az életrajzírói módszertanra is hatással lehettek a külföldi szokások. Köleséri ugyanis nem pusztán genealógiát ír, hanem rekonstruálja Czeplédi fiatalkorát az idősebb Czeplédi István feljegyzéseiből. Aligha tévedünk nagyot, ha ezek alatt a feljegyzések alatt valamiféle vázlatos naplót értünk, hiszen az életrajzíró két helyen is pontos dátummal hivatkozik a szövegben jelölt eseményre. A naplók felhasználására temetési beszédekhez vagy életrajzokhoz számtalan példát találhatunk a korabeli Angliában. Oliwer Heywood tiszteletes például apósa halála után, 1667-ben kiadta annak naplóját, a naplóból merített adatokból alkotva meg a szerző életrajzát.⁴⁵ Az életpálya későbbi eseményeinek hitelességét Köleséri szemtanúi mivolta garantálja, ám emellett valószínűnek látszik az is, hogy a pályakép megírása előtt átnézte Czeplédi nyomtatásban megjelent munkáit, elsősorban azért, hogy elkészíthesse „lelki atyja” műveinek összeírását. Az alaposág szándékához mindezek után nem is férhet kétség. A későbbi korok filológusai azonban mégsem találták hibátlannak a szöveget. Máig nem sikerült például egyértelműen tisztázni, hogy mikor született Czeplédi. Köleséri azt állítja, hogy 1620. András havában Erzsébet napján, vagyis 1620. november 19-én. Révész Kálmán Czeplédi az *Idős Noe becsületit oltalmazó Japhetke* című vitairatában talált életrajzi utalás nyomán 1618-ra tette a születési évet.⁴⁶ Varga Imre az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* szócikkében az említett utalásban található 46-os szám után álló pontot sorszámnévi jelölésként értelmezte, s ennek okán 1619-et írt. A probléma megoldhatatlannak látszik, hiszen mindkét érvelés lehet helytálló, sőt Köleséri forráshasználata nyomán nem zárhatjuk ki egyértelműen az 1620-as dátumot sem.⁴⁷

Czeplédi családjáról általánosságban csak annyit tudhatunk meg, hogy tizedízig ároni család. Tekintettel arra, hogy 1670-es években a magyarországi reformáció múltja még másfél évszázadra sem tekintett vissza, ez jókora paradoxonnak tűnhet. Révész Kálmán szerint azonban „ez adat csálthatatlan bizonyítékul szolgál [...] azon állítás mellett, hogy Magyarországon a coelibátus kizárólagos és feltétlen érvényes-

---

Benjamin FRANKLIN, *The Silence Dogood Papers*. Idézi: KRETZOI Miklósné, *Az amerikai irodalom kezdetei (1607–1750)*, Bp., Akadémiai, 1976, 209.

⁴⁴ KÖLESÉRI, *A nehaj dicsiretes, i. m.*, (**).

⁴⁵ Oliver Heywood's *Life of John Angier of Denton*, ed. Ernest AXON, Manchester, Chetham Society, 1937.

⁴⁶ „[...] mert én már 46. esztendőöt töltök” (CZEPLÉDI István, *Idős Noe becsületit oltalmazó Japhetke*, Kassa, [vidua Severini], 1664, A2r (RMNy 3149)).

⁴⁷ Az életrajzban más számítási hiba is van. Köleséri szerint a Kassától Nagyszombatig tartó út tizenegy napig, azaz május 27-től június 6-ig tartott, de ez az intervallum csak tíz nap. KÖLESÉRI, *A nehaj dicsiretes, i. m.*, (**)3r.

ségre egészen Pázmány Péter koráig nem juthatott”.⁴⁸ Apjáról, az idősebb Czeglédi Istvánról Köleséri megírja, hogy tiszteletreméltó lelkipásztor volt Mato[1]cson, Misztóttújfaluban, Tarpán és más helyeken, s noha nem járt külföldi akadémiákra, a fennmaradt kéziratának tanúsága szerint nagy tudással rendelkezett. Tehetséges fiát jó erkölcsben nevelte és iskoláztatta, aki váradi, debreceni és sárospataki tanulmányok után Sátoraljaújhelyre került iskolamesternek, majd „nem sok idő múlva egy Harthai András nevű Betsületes Fő Ember, Német-országban küldötte, hová indultel 1644-ben György havának 27-dik napján (a’ mint édes Attya fel-jedzette)”.⁴⁹ Köleséri itt biztosan téved az adatokat illetően, mert Czeglédi nem járt Németországban, bár azt meg kell jegyeznünk, hogy más szerzőkkel is megesik, hogy Németalföldre Alsó-Németországgént hivatkoznak.⁵⁰ Ezzel szemben biztosan elvettette Czeglédi patronusának nevét, akit nem Andrásnak, hanem Gábornak hívtak. Ő volt a címzettje Czeglédi egyik 1645 júliusában tartott leideni disputációjának,⁵¹ s azt is tudjuk róla, hogy még ugyanezen év szeptember 30-án pestisben hunyt el.⁵² Czeglédire leideni professzorai közül a híres polemikus teológus, Friedrich Spanheim (1600–1649) gyakorolt nagy hatást, s már az egyetemen felhívta magára a figyelmet a hitről szóló vitatkozásban. 1647-es hazatérése után Kassára került, ahol a református iskola igazgatását bízták rá, amivel segítségére lehetett az „akkori időben, sokat harczolo Christus Vitézének”, Regéczi Andrásnak. Időközben egyre gyakrabban prédikált is, amivel sokak elismerését kivívta. Nősülése után tállyai, majd négy év múlva Lorántffy Zsuzsanna akaratóból beregszászi prédikátor lett. 1653-ban Kassára hívták „Olyan törésre s-fokhelyre, állittatván, a’ holott sok *Adversarius*-okkal kelle csatázni, el-kezdé elsöben az élő nyelvel valo hatalmas tanítás által a’ lelki harczot, az után sok szép hasznos Könyveknek ki-bocsátása által, mellyek miatt, sok keserves méltatlan gyaláztatokat, *pasquillus*-okat, ki-*Comoedia*ztatásokat, oknélkül valo fizetést, végre sanyaru rabsagot és halál hozo utazast kelle el-szenvedni”.⁵³ Ezzel az előreutalással Köleséri egyértelműen kifejezésre juttatja azon véleményét, hogy a Czeglédi elfogását kiváltó események csak ürügyül szolgáltak a letartóztatásához.

Arányaiban meglehetősen nagy teret kap ezután Czeglédi bibliográfiája, amely majdnem minden nyomtatásban megjelent munkáját tartalmazza. Két kimaradó munka van csupán, az egyik a név nélkül megjelent *Egy veres tromfosdit Iádtzó Sandal Barátomnak, játék el-vesztéseért valo meg-piricskeltetése*⁵⁴ című vitairata, a másik az

⁴⁸ RÉVÉSZ, Czeglédi István származása, i. m., 35–36.

⁴⁹ KÖLESÉRI, A nehaj dicsiretes, i. m., (**)1v.

⁵⁰ DIÓSZEGI BÓNIS Máttyás, A részegesnek gyűlölséges, utálatos és rettenetes állapotja = Magyar gondolkodók 17. század, vál., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók), 979.

⁵¹ RMK III, 1655.

⁵² RADVÁNSZKY Béla, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században, Bp., MTA, 1879, III, 148.

⁵³ KÖLESÉRI, A nehaj dicsiretes, i. m., (**)2v.

⁵⁴ CZEGLÉDI István, Egy veres tromfosdit iádtzó sandal barátomnak játék el-vesztéseért valo meg-piricskeltetése, [Kassa], [Türsch], 1666 (RMNy 3279).

Udvarhelyi György fölött mondott gyászbeszéde, amely jelentőségében nyilvánvalóan eltörpül a két fejedelmi gyászbeszéd mellett.⁵⁵ A listával kapcsolatban egy filológiai érdekességre is érdemes felhívni a figyelmet. A' *Megh-Tert Bünösnek a' lelki-hartzban valo bai-vivasarol irt Könyvnek Első Resze, Mely vagon az Idvességnek fundamentuma, s' annak eszközei felöl*⁵⁶ címet viselő könyvet sem Köleséri, sem maga Czeglédi nem ezen a címen emlegeti. Czeglédi egyszerűen csak *Castigálásnak*, vagyis Verésnek nevezi,⁵⁷ míg Köleséri a *Csatázó Léleknek Lelki Diadalma* címmel hivatkozik rá, „a könyv tartalmára, egész utolsó lapig emlékeztető felső lapszéli [...] jegyzéstől”.⁵⁸ A sok fáradsággal, izzadsággal elkészült műveknek közös vonása Köleséri szerint, hogy ha kaptak is támadásokat, a „justa refutatio”-ik soha nem jelentek meg.

A rengeteg éjszakázás megviselte Czeglédi egészségét „haja, szakálla, mint fejér Galamb, meg-fejérüle s-öszüle”.⁵⁹ Ez az egyetlen mondat a protestáns mártírológia két jellemző exemplumát sűríti össze. A szakáll a profétaság attribútumaként ismert, mi több, korábban Czeglédi a saját szakállára egyenesen mint papságának szimbolikus külső manifesztációjára hivatkozott: „Mit forgattya az én Vén szakállomat? Bár ü-is meghagyatná! De meg-tettzik, hogy nem Aron Pap maradékja, mert ü neki, volt szakálla. Miért nem teszi hát le a' csengettyüt-is, noha azt Arontul kapta? A' Papoknak régen, nem kellett szakállokat el-nyiretni. De ü, el-nyireti. Nem Pap hát ü!”⁶⁰ Az ősz szakáll fehér galambhoz hasonlítása pedig implicit utalást tartalmaz a *Leviticus* áldozati galambjaira.

Czeglédi életének utolsó eseményei szinte ugyanakkora terjedelmet kapnak a biográfiában, mint egész addigi életútja, ami már csak azért is érdekes, mert Czeglédi kassai működéséről alig esik szó, noha az elhunyt leveleinek tanúsága szerint az itt elévített munkában, a templomépítésben, s különösen a kollégium szervezésében látta élete legfőbb értelmét. „Itt kgl. uram, mind az eccliam szép, de kiváltképpen minden emberi remenség kívül növe, s nevelkedék meg a pataki scholából, szép virágzó scholánk. Három mesterink vannak, hét classissal vannak, mellyekben classicus praeceptorok tanítanak, ugy, hogy az itt megtelepedett reformata religio oltalmazására Ante murale az episcopalis Academia ellen ez schola”⁶¹ – írta nem kis büszkeséggel Apafinak 1667-ben. Az utolsó két év aprólékos leírásából megtudjuk, hogy Czeglédi kálváriája egy provokációból fakadó piaci verekedéssel kezdődött, amelyen ugyan a

⁵⁵ A két beszédről: PETRÓCZI Éva, *Oratio politico-ecclesiastica, avagy Czeglédi István gyászbeszéde II. Rákóczi György fölött* = P. É., *Puritánia. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*, Bp., Universitas, 2006 (*Historia Litteraria*, 20), 136–143; LUFFY Katalin, *Változatok a temetési beszédre: Rhédey Ferenc búcsúztatása = Mindememűi dolgok változása: Hagyományok, források, távlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, 2004, 139–155.

⁵⁶ Vö. a 29. jegyzettel.

⁵⁷ CZEGLÉDI, *Idős Noe, i. m.*, A7r.

⁵⁸ M. NAGY István, *Czeglédi István polemikus író a XVII. században*, Kolozsvár, [s. n.] 1899, 26.

⁵⁹ KÖLESÉRI, *A nehaj dicsiretes, i. m.*, (**)3r.

⁶⁰ CZEGLÉDI, *Idős Noe, i. m.*, D8r.

⁶¹ KONCZ József, *Czeglédi István kassai pap levelei Apafi fejedelemhez, és Teleki Mihályhoz, munkája ki nyomtatása ügyében, 1667*, *Protestáns Közlöny*, 1896, 153.

kassai pap ott sem volt, mégis őt büntették meg. A barát orrát betörő és kereket oldó zsebesi református lelkész, valamint a vallásüldözés miatt szintén elmenekült abaúji esperes helyett a viharos időkben is a helyén maradó Czeglédi a saját pénzéből kényszerült kártérítést fizetni. A történet hitelességét erősíti Kocsi Csergő Bálint, némileg azonban megkérdőjelezi ezt az a tény, hogy a fenti esperes, Szendrei György tállyai lelképásztor valószínűleg nem hagyta el huzamosabb időre a szolgálati helyét, hiszen még 1671 júniusában is tállyai lelkészként említi egy disputáció ajánlása.⁶²

A Czeglédi elleni hadjárat azzal a váddal folytatódott, miszerint „amaz bóldogtalan Zenebona”, vagyis a Wesselényi-féle összeesküvés idején, a felkelők küldöttjeként „támadást indítani járt” Erdélyben. A pozsonyi véstörvénytörvényes irataiban is feltűnik ez a vádpont, amit a kutatók azért szoktak képtelenségnek tartani, mert a dokumentum szerint a kassai pap az évekkel korábban elhunyt Medgyesi Pál társaságában kereste volna fel a fejedelmet.⁶³ Köleséri szerint szó sem volt politikai mozgatórugókról, Czeglédi csupán a kassai egyháznak és a kollégiumnak szeretett volna támogatást szerezni Erdélyben.⁶⁴ Emellett vannak olyan vélemények is, miszerint a *Dágon ledűlése...* című munkájának kinyomtatása ügyében járt Kolozsváron, de sem ezt, sem magát a vádat nem támasztják alá kétséget kizáró bizonyítékok.⁶⁵ Ami tény, hogy végül emiatt csalták⁶⁶ börtönbe 1670. szeptember 18-án. A tömlöcben is a hivatását gyakorló papot tíz nap múlva kegyetlenül megverték, „Muskatélyokkal fejét s-oldalait meg-döfölvén”.⁶⁷ Köleséri elbeszélése ezen a ponton túlzásba csap, hiszen egy ilyen támadást aligha lehetett túlélni, figyelembe véve azt is, hogy ezután egészen december végéig egy hideg pincében tartották fogva. A verés halálos kínzasként való előadása nyilvánvalóan a konzervatív mártírfelfogás szerinti mártírrá válás utolsó előtti lépcsőfokának megjelenítése.

Tizennégy hétnyi fogva tartás után, hatalmas váltságdíj ellenében szabadon bocsátották, talán abban a reményben, hogy hamarosan úgyszólván meghal, de nem így történt. Ha súlyos betegen is, de Czeglédi májusban még mindig életben volt. Ekkor kapta meg

⁶² RMK III, 2567. – „Patakról, Nagybányáról, Tokajról, Szerencsről, Mádról, Tállyáról, Munkácsról, Körmöcőről, Késmárkról sat. Magyarországnak nagy részéről az Isten beszédét hirdető Krisztus szolgáit elpusztították, némelyeket megölvén, némelyeket Németországba és Erdélybe siralmas számkivetésbe kergetvén, ezek által Szenicén, Pukován, Turalyukán minden kedvezés nélkül sok ifriat, asszonyt s gyermeket megöltének, sokakat a templom ajtajára felakasztottak, városokat felgyújtottak, amelynél nagyobb kegyetlenséget a pogány Néro sem cselekedett.” Lásd KOCSI CSERGŐ Bálint, *Kösziklán épült ház ostroma = Magyar emlékirók 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 218–219.

⁶³ *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, kiad., bev., jegyz. S. VARGA Katalin, Pozsony, Kalligram, 2002, 141.

⁶⁴ KÖLESÉRI, *A nehai dicsiretes*, i. m., (**)3v.

⁶⁵ GALLI Katalin, PAVERCSEK Ilona, *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*, Az OSZK Évkönyve, 1981, 359; V. ECSÉDY, *Könyvnyomtatás*, i. m., 392.

⁶⁶ Szabályos letartóztatás nem történt, hanem egy református főember lelki vigasztalásának ürügyével hívatták be a börtönbe.

⁶⁷ KÖLESÉRI, *A nehai dicsiretes*, i. m., (**)3v.

a pozsonyi törvényszék elé való „citatio”-t, s május 27-én feleségével együtt, a kassai hívek zokogásától kísérve indultak el, amint később kiderült, az utolsó útra. Pozsonyba már csak holtan vihették, mert Nagyszombatban, melynek határában június 5-én elhunyt, nem engedték eltemetni. Pozsonyban is csak azután engedélyezték a végtisztesség megadását, hogy a „Kamara Fiscusa” azonosította a holttestet. A két nappal későbbi pozsonyi temetés néma tüntetéssé vált, hiszen a bírósági eljárás alatt álló protestáns főrendek igen nagy számban jelentek meg, ily módon is tiltakozva a törvénytelen eljárások ellen. Köleséri azt is megemlíti, hogy Czeglédi Bónis Ferenc mellé temették, s ez a tény is jelentőséggel bír. Bónis ugyanis a Wesselényi-féle összeesküvés szimbolikus alakjává vált amiatt, hogy fegyveresen állt ellen az elfogására küldött császári csapatoknak, ezért elfogása után nem sokkal kivégezték.⁶⁸ Vele kapcsolatban számunkra még érdekes, hogy három háza közül egyik éppen Kassán volt, s az itt tartott könyveinek 1665-ben készített összeírása fennmaradt. A harminckilenc tételből álló lista két Czeglédi-könyvet is tartalmaz, a *Lelki harcot* és a *Barátságai dorgálást*.⁶⁹ Joggal feltételezzük tehát, hogy Bónis és a kassai lelkész ismerték egymást, s igen valószínű, hogy a politikai nézeteik sem álltak túlságosan távol egymástól.

Végezetül Köleséri Czeglédi állhatatosságának bizonyosságaként emlékezetes szavait idézi: „Én az én Istenemnek meg-ért Búzája vagyok, kesz vagyok le-arattatni s-a’ menyeyei Csűrben bétakarittatni”⁷⁰ A halálra való elkészültséggel válik teljessé a mártír életút, hiszen Czeglédi egész életében önmaga felemésztéséig szolgálta Istent és az egyházat.⁷¹

Csorba Dávid szerint a Czeglédi-életrajz legtöbb vonásában a Szilágyi Tönkő Márton-féle Martonfalvi-életrajzra emlékeztet⁷², s ami a módszertant illeti, ez feltétlenül így is van. Azonban ha félretesszük a lezárt egységet jelentő életrajz műfaját, s a lezártan élettörténet felé fordulunk, találhatunk más, a módszertan helyett tartalmi vonásokban rokonságot mutató párhuzamot, mégpedig a már említett tornai templomfoglalás leírását Szőnyi Nagy Istvántól. A Nagy Réka által elemzett élettörténetben Szőnyi Nagy is „könyvvel, hivatása gyakorlásában szerepelteti önmagát”, amivel az értelmiségi létet reprezentálja.⁷³ Saját legitimációjára felvonultatja azokat a közösségeket, melyek az ő irányítása alatt állnak (család, gyülekezet), s melyek a végsőkéig képesek kitartani mellette. Szándékukat azzal bizonyítja, hogy szövegében megjeleníti a fegyveresek között álló, csecsemő gyermekét a karjában tartó feleséget, valamint a templomfoglalást meg-

⁶⁸ Vö. KOCSI CSERGŐ, *Kösziklán épült ház ostroma, i. m.*, 219.

⁶⁹ KOMÁROMY András, *A tolcsvay Bónis-család levéltárából*, Történelmi Tár, 1886, 162.

⁷⁰ A metafora alaptextusa a Mt 13, 30. Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *A Sejtelem, avagy a költészet vigasza*, Holmi, 2009/10, 1326–1347.

⁷¹ Vö. „A prédikátorok olyanok, mint a györtyák. Azok égnek és világot adnak mindennek, és mindennek használnak: de azoközben megemésztötnek ömagok etc.” HELTAI Gáspár, *Száz fabula = HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter Művei*, vál., kiad., jegyz. NEMESKÜRTY István, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 22. fabula, 105.

⁷² CSORBA, „A’ sovány lelket meg-szépíteni”, *i. m.*, 106.

⁷³ NAGY, *Protestáns mártírológia, i. m.*, 344–348.

könnyező gyülekezet tagjait, akik sorra keresték fel otthonában, rettegve a foglyul ejtésétől, megölésétől. Szőnyi Nagy elve ugyanaz volt, mint Czeglédié: a lelkész nem menekülhet el, nem hagyhatja magára a gyülekezetét, s nem engedhet még a fegyveres erőszaknak sem. Mégis, miután bizonyosságot nyert arról, hogy a császáriak le akarják tartóztatni, abbahagyta a kilátástalan ellenállást, és családjával együtt Szikszóra bujdosott.

A Czeglédi és Szőnyi Nagy mártíromságáról szóló narrációkban tulajdonképpen a mártírhalál, illetve annak a hiánya az egyetlen eltérés. A különbség azonban kulcsfontosságú, mert két paradigma ütközését jeleníti meg. A mártíromságnak a halál Szőnyi Nagy koncepciójában nem szükségszerű előfeltétele, míg a korábbi felfogás szerint ez megkerülhetetlen szempont. Jóllehet Köleséri törekedett arra, hogy egyeztesse a „kegyes vitéz” koncepcióját a mártírológiával, azonban úgy tűnik, hogy ebben a nagyon fontos kérdésben nem akart nyitni. Nem kétséges, hogy Köleséri, ha máshonnan nem, a nyomdából ismerhette Szőnyi Nagy munkáját, ahol nagyjából egyidőben készült a két könyv. A *Sion várát* valamikor 1675. április 1. és augusztus 2., a *Martyrok Coronáját* pedig május 1. és augusztus 2. között nyomtatták ki.⁷⁴ Egyelőre megválaszolhatatlan az a kérdés, hogy egyezményesen kívánták-e egyéni történetekkel dokumentálni a vallásüldözést, vagy pedig Köleséri reflektált Szőnyi Nagy koncepciójára és élettörténetére. Valószínűbbnek tűnik az utóbbi eshetőség, mert a feltételezett dokumentációs szándéknak más nyomát nem találni, jóllehet Kölesérinek a saját személye vonatkozásában is lehetett volna mondanivalója az ügyről. Arról, hogy miért lehetett számára elfogadhatatlan a mártíromsággal kapcsolatos elvárások jelentős enyhítése, csak találgathatunk. Közrejátszhattak személyes okok ugyanúgy, mint a református egyház érdekei. Talán nem tudta elfogadni „lelki atya” életének és érdemeinek relativizálását, talán a Szőnyi Nagy felfogása nyomán létrejövő „mártírtömegektől”, pontosabban a tömegesítés révén előálló teológiai problémakörtől riadt vissza. Tény viszont az, hogy Szőnyi Nagy annak ellenére sem írt ajánlóverset a Czeglédi-kötethez, hogy mind a szerzőt, mind a szerkesztőt ismerte, ráadásul ő volt az Erdélyben bujdosók táborig lelkésze.

Az életrajz utóélete

1675 után a két felfogás nem ütközött meg, nyilvánvalóan azért, mert a következő évszázadban mindkét koncepció relevánsnak számított, és sokkal lényegesebb volt a szövegekben fellelhető életvezetési minta, mint a köztük lévő különbség. Így a *Martyrok*

⁷⁴ Komáromi Csipkés György ajánlóverse alatt az 1675. április 1-ji keltezés olvasható, Szőnyi Nagy ajánlólevele alatt pedig az 1675. május 1-ji. Bornemisza Anna fejedelemasszony 1675. augusztus 2-án összeállított könyvleltárában már mindkét könyv szerepel. Lásd *Erdélyi könyvesházak*, III, 1563–1757, kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptorum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), 72.

Coronaja újabb kiadást élt meg a 18. században,⁷⁵ míg a Czeglédi-életrajz, leválva a *Sion váráról*, önálló életre kelt azáltal, hogy a tartalmi elemek megtartásával énekek transzformáltak. A *Czeglédi István históriája* címmel elhíresült, Féja Géza által „a protestánsizmus legjellegzetesebb versének”⁷⁶ tartott ének rendkívül nagy hatást gyakorolt, aminek bizonyossága a korszakból fennmaradt szinte megszámlálhatatlan kéziratos másolat és ponyvanyomtatvány.⁷⁷ A hetven strófás vers három tartalmi egységre bontható: 1–54. Czeglédi élettörténete, 55–60. a magyar nemzet ostromozása, 61–70. a Jelenések könyve 12. részében leírt történet elmondása, s Jézus hívása. Az énekről önálló tanulmányt író Petróczi Éva szerint „A históriás ének szerzője alaposan ismerhette nem csupán Czeglédi István mártíriumát, de műveit, s a körülötte zajló, kisebb-nagyobb vitákat is”.⁷⁸ E megállapítást azonban némileg árnyalnunk kell, mert a vers Czeglédi életére és halálára vonatkozó információinak döntő többsége megtalálható a Köleséri-féle Czeglédi-életrajzban és a *Sion várá*-hoz írt ajánlóversekben, bár épp a Petróczi által példaként idézett hetedik versszakban szereplő „bijalos” utalás egyetlen 1675-ös szövegben sem lelhető fel.⁷⁹ Ugyancsak nincs benne ezekben a szövegekben az az információ, hogy Köleséri Czeglédi halálakor tokaji lelkész volt, noha a história hivatkozik erre, s nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a história egyik versszaka Köleséri egy 1675-ös prédikációjának textusát használja.⁸⁰ Okkal gondolta tehát Győri L. János, hogy a história – vagy legalábbis annak első egysége – szerzője is maga Köleséri.⁸¹

Szintén az eredeti életrajz alapján készült a *Magyar Athenas* Czeglédi-szócikke. Ebben az önkényesen összeválogatott életrajzi adatokat a majdnem teljes, Köleséri közölte bibliográfia követi. A három kimaradó tétel⁸² nem volt meg Bethlen Kata könyvtárában, így az igen alapos Bod Péter nem győződhetett meg autopszia útján a

⁷⁵ SZÓNYI NAGY István, *Márttyrok Coronaja* [...], Nürnberg, [s. n.], 1727.

⁷⁶ FÉJA Géza, *A régi magyarság: A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1772-ig*, Pozsony, Tátra, 1937, 158.

⁷⁷ Vö. RMKT, XVII/10, 757.

⁷⁸ PETRÓCZI Éva, *Nem betyár, nem szépasszony – prédikátor: A „Czeglédi István históriája” című balladáról* = P. É., „...mi lelkünknek”, i. m., 89.

⁷⁹ Kocsi Csörgő Bálint szerint, „a kassai árestomában mérget adtanak volt néki, melynek ereje fogyatta el életét” (KOCSI CSERGŐ, *Kösziklán épült ház ostroma*, i. m., 219). Ez azonban csak legenda.

⁸⁰ Vö. CSORBA Dávid, *A puritán formakincs mítosza: A keserű – édes kifejezés = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 32–44.

⁸¹ GYŐRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika: Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, Irodalomtörténet, 2000/1, 58.

⁸² CZEGLÉDI, *Idős Noe*, i. m.; UÓ, *Redivivus Japhetke* [...], Kassa, [vidua Türsch], 1669 (RMNy 3513) és II. Rákóczi György temetési prédikációja: CZEGLÉDI István, *Ama Ritka példájú, s-a' Pogány természet szerént gyűlölő Keresztyének között Dicsőséges emlékezetet érdemlet, s-érdemelhető II. Rakoci Györgynek [...] Magyar-Jzrael szövétnekének el-alvásának megh-említése, s-Testének földben tétele felet lött Praedicatio* [...], Kassa, Severinus, 1661 (RMNy 2970). Kritikai kiadása: *Magyar nyelvű halotti beszédek*, i. m., 171–213, 413–426.

létezésükről.⁸³ Bod bibliográfiájának újdonságát az egyes könyvek tartalmára vonatkozó megjegyzései jelentik. A *Sion váráról* például azt írja: „Ennek Elöljáró beszédében le iratik a' Tzeglédi élete, munkáji, mártiromsága.”⁸⁴ A Köleséri-féle életrajz alapján egészítették ki a sárospataki kollégium matrikuláját is. A betoldás Czeglédi szolgálati helyei mellett mártiromságáról is említést tesz.⁸⁵

Az idézett forrásokból egyértelműen kivehető, hogy Köleséri munkája nyomán a 18. századra Czeglédi vált a református egyház legismertebb – megkockáztatom, az egyetlen széles körben ismert – mártírjává, akinek élete és halála felekezeti állhatatosságra buzdító példát jelentett generációk számára. Köleséri nagyszerűen használta ki a Czeglédi címadásából fakadó lehetőségeket, s a gyászévtizedre jellemző egyszerre panaszos és harcias retorikát jó érzékkel elegyítette a protestáns mártirológia eszközeivel. Nehéz megítélni, hogy mindez akció vagy reakció volt részéről, vagyis Szőnyi Nagy munkájától független, önálló elképzelés, vagy pedig reflexió a *Martyrok Coronaja* mártírfelfogására. Jelen tanulmányban az utóbbi eshetőség mellett hoztunk érveket.⁸⁶

TIBORC SZABOLCS PÉNZES

Sámuel Köleséri and the First Hungarian Calvinist Martyr

An outstanding work of controversial early modern theological literature in Hungary, *Sion vára* (Fortress of Zion) was published in 1675, as a posthumous book of István Czeglédi, the excellent Calvinist preacher of Kassa, Upper Hungary. For several reasons, this volume can be interpreted as the part of the publishing programme of Mihály Veresegyházi Szentyel's press in Kolozsvár (Transylvania) in the decade of persecution (*persecutio decennalis*) of Hungarian Protestants. On the one hand, the book provided the victims of the Counter-Reformation with a protective armour and boosted resistance. On the other hand, recalling the author's course of life and the series of tribulations he had suffered, this book also offered an example for the ones in despair. Sámuel Köleséri Sen., editor of the volume, used the opportunities that the title offered ingeniously: he relies both on mournful and combative rhetoric, a typical feature of the texts written during the decade of persecution, focussing on the narrative of Protestant martyrdom.

⁸³ Vö. *Erdélyi könyvesházak*, III, i. m., 34, 39, 63.

⁸⁴ Bod Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, [s. n.], 1766, 319.

⁸⁵ HÖRCSIK Richárd, *A sárospataki református kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 71.

⁸⁶ Érdemes még ehhez figyelembe venni, hogy az ajánlóversek közül sorrendben az első kettő, Nógrádi Mátyás és Komáromi Csipkés György versei alatt szerepel keltezés, épp az alatt a kettő alatt, melyek nem használják sem a kegyes vitéz, sem pedig a mártír koncepcióját.

IMRE MIHÁLY

Consolatio és reprezentáció – mártírok vigasztalása Zürichben*

„Ecclesiam Deus per crucem,
persecutiones et martyria propagat.
[...] spectaculum gloriosum
praebuerunt Deo, Angelis & hominibus
[...] theatrum mundo, Angelis
& hominibus facti sunt [...]”
(Johannes Henricus Heidegger)

I.

1678-ban jelent meg Zürichben David Gessner nyomdájában a *Consolatio Christiana S. Martyrum, Omniumque Persecutiones sustinentium* című hatvanegy lapos értekezés.¹ A hosszadalmas címből kiderül, hogy két Heidegger-tanítvány disputáját olvashatjuk a kiadványban. (A tanítványok nem futhattak be jelentős szellemi-tudományos pályát, ennek semmi nyomát sem találtuk.) Tehát a szokásos egyetemi módszert követve Heidegger két tanítványa, Johann Heinrich Ziegler és Felix Brunnerus disputált professzoruk irányítása alatt, amelyet valójában professzoruk művének tekinthetjük.

Johann Heinrich Heidegger szerepe közismert a magyar gályarabok svájci, közelebbről zürichi történetében.² Egyik legtekintélyesebb pártfogójuk volt politikai, egyházpolitikai értelemben, aki nemcsak segítette a száműzetésbe kényszerült magyarokat, de irodalmi-tudományos működésének egyik fontos része lett a megrendítő történet minél nagyobb európai nyilvánosság számára történő feldolgozása, műfajok sokaságát használva erre a célra. Valóságos szellemi műhely fáradozott

---

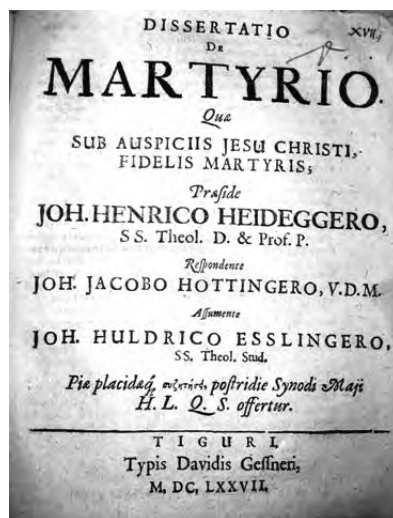
* Jelen írás a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K73139 és K101840 sz., valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 sz. pályázatának keretében készült.

¹ Teljes címe: *Ex Dei Verbo, Protrepiticis & Consolationibus S. Patrum, aliorumque ad Martyres, ipsorum denique S. Martyrum veterum & recentiorum emortualibus dictis asserta. Quam Spiritu S. Paraclito duce et auspice, Placido eruditorum examini subjicit Joh. Henricus HEIDEGGERUS, SS. Theol. D. & P. P. Respondente Joh. Henrico ZIEGLERO, V. D. M. Assumente Felice BRUNNERO. S. Theol. Stud.* A munka megtalálható a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen (rövidítése a továbbiakban: TREKN) F 289 jelzetű kolligátumában, annak 12. darabja.

² Vö. Hans SCHAFFERT, *Eine ökumenische Gestalt in Zürich: Johann Heinrich Heidegger, 1. Juli 1633 – 18. Januar 1698.: Professor der Theologie, Protektor der ungarischen Prädikanten*, Zürich, Verfasser, 1975. A két nyelvű – magyar–német – kiadvány részletezően áttekinti Heidegger szerepét a magyar gályarabok svájci megsegítésével kapcsolatban.

ezen, a *persecutio decennalis* egyik svájci szellemi értelmezője és nagyhatású propagátora volt. Az itt tárgyalandó értekezés azért is jelentős, mert elméleti áttekintést végez a protestáns mártírértelmezésekről, immáron közel másfél évszázad idevágó szakirodalmának szerzőit, szempontjait használja fel. Ehhez kapcsolódnak még más Heidegger-értekezések és -iratok, amelyek a mártír tematika egyre tágabb perspektívájú értelmezését teremtik meg, tekintettel annak magyar vonatkozásaira. A szabadulás után Svájcban megpihenő magyar protestáns lelkészek és tanárok körül feltámadó érdeklődés és együttérzés a mártírium protestáns értelmezésének igényét, szükségletét ösztönzi. Ez fejeződik ki az elkészült értekezésekben. 1676. május 20-án fogadja Heidegger Zürichben a Grossmünster alapítványához tartozó lelkészi testülettel együtt a huszonegy megszabadított prédikátort és tanárt, s egy igen megrendítő latin beszéddel üdvözli őket. Az itteni tanárok és lelkészek köszöntik a magyarokat, a Szentírás e szavaival fogadva őket: „[...] ezec azok az kic iöttec az nagy nyomoruságból, és meg mostác s-meg feierítettéc az ö ruháiokat az báránnac vérében.” (Jel 7, 14 – a Vizsolyi Biblia szavait idéztük.) A beszéd a mártírok vigasztalásáról szól: bizonyosra vehetjük, hogy ebből nőtt ki a *Dissertatio de martyrio* című tanulmány, amely 1677-ben jelent meg Zürichben. Az alkalmi beszéd szoros összefüggésbe hozható a fent említett 1678-as disputációval.

Az 1676. május 20-ai fogadás és köszöntés önmagában is megrendítő és fölemelő alkalom, azonban egyediségén túlmutató *különleges reprezentációs és identitásképző jelentősége is érzékelhető*. A megpróbáltatások vállalása és elviselése Európa-szerre ismertté tette ekkorra már a szenvedő magyar protestantizmus nevét, széles körű figyelem irányult hazájukra és személyükre egyaránt. Igen ritka pillanat, amikor a nyugat-európai protestantizmus ilyen szimbolikus eseménnyel (eseményssorral) fordul a magyar felé. A megelőző egy-két év történetében sűrűsödtek a *fogoly, fogság, üldözött, száműzött, áldozat* (mártír, vértanú, hitvalló) sokszorosán összetett jelenségei, valamint a *megszabadító* identitásmintái. Ennek a cselekménysornak az első szakasza a nápolyi öbölben a holland hajókra szállás drámai-ünnepélyes eseményeiig ível; valójában a fogság és szenvedések, illetve a megszabadulásért/megszabadításért folytatott küzdelem alkotják legfőbb tartalmát. Jól mutatja ezt a jelentésképződést Otrokocsi Fóris Ferenc 1676. május 7-én Velencében, a szabadítás után kelt levele, amelyet Frans Burmann-nak írt, illetve egy másik, ugyanezen a napon írott

1. ábra: Johann Heinrich Heidegger, *Dissertatio de Martyrio*, Tiguri, David Gessner, 1677. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen

Otrokocsi-levél. (Ezt a Dél-Holland egyházmegye zsinatának írta.) Ebben a „prédikátorok a szabadítás művét és szabadítójukat, Michiel de Ruyter admirálist dicsérik.”³

A megmeneküléstől induló történet a zürichi megérkezésig tart, majd az ottani fogadtatás és időzés, illetve ennek csúcspontja: ez az események második szakasza. Egyben a *persecutio decennialis* svájci helyszínének legösszetettebb, leggazdagabb fejezete, amely a szöveges és képi reprezentáció és narratívaeremtés sok formáját alkotja meg. A szereplők okkal érezhették, hogy az egész keresztyén világ segítő akarata összegeződik és sokszorozódik meg a Gondviselés erőivel. Joggal gondolhatták, amit Heidegger is megfogalmazott, hogy *dicsőséges látványt nyújtottak az Úrnak, az Angyaloknak és az embereknek* („spectaculum gloriosum praebuerunt Deo, Angelis & hominibus”).⁴ Ennek a tudata sokféleképpen megjelent a zürichi fogadtatás és tartózkodás során, és ennek sokszorosán meg is akartak felelni a magyar prédikátorok, amit megerősíteni és tudatosítani is akart a zürichi közeg.

Ez a szakasz a történetek értelmezésének, az *első narrációnak és a reflexiónak-önreflexiónak, de a consolatióknak is időszaka, a vigasztalásé és a vigasztalódásé*. A zürichi időszak mindezeknek megteremti a feltételeit és műfajait, szellemi-liturgikus-spirituális-reprezentációs tekintetben egyaránt. Hangoztatni kell a reprezentációs szempontot is, hiszen *sokoldalú reprezentáció bontakozik ki*: köszöntik őket érkezésükkor, ünnepélyesen elbúcsúznak távozásukkor, írnak róluk, írnak magukról, sokan megfestetik az arcképeket, a fogadók kívánságára képet festenek róluk, a készülő kiadványok fametszetek tömegével ábrázolják egyéni és közös sorsukat. Zürichben mintegy másfél évig tartózkodik a többségük, 1676. május 19-től 1677. október 20-ig.⁵ Közülük huszon-

³ BUJTÁS László Zsigmond, *A pozsonyi véstörvényeszeiről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban*, Könyv és Könyvtár, A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve (XXV), 2003, 131. A levelek szövege már 1676-ban megjelent Lambert van den Bosch *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen* című, Amszterdamban kiadott gyűjteményében. *Uo.*, 120.

⁴ A fordulat tulajdonképpen idézet Pál apostol Korinthusbéliéhez írott első leveléből: „Mert úgy ítélem hogy az Isten minket alá való Apastalokat, adott ez világ szemé eleibe, úgy mint halálra valókat: *Mert löttünk czudája ez vilagnac, az Angyaloknak, és az embereknek.*” (1Kor, 4, 9. A Hanai Biblia szövegét idéztük.) A *gloriosum spectaculum* kifejezés azonban kissé a *hírnév és látványos csodálat* jelentéseit is érvényesíti a kifejezésben; Szenci Molnár szótára is megengedi ezt a *Spectaculum* esetében: *Czudalas, Iatec nezes.*

⁵ Távozásuk alkalmából Séllyei István mondott mindannyiuk nevében latin búcsúbeszédet, amely nyomtatásban is megjelent: *Oratio valedictoria a viro venerando ac clariss. Stephano Séllyei, superintendente, constantissimo Christi martyre, pridie discussus ex Urbe Tigrina cum inde a 19. maii Anni 1676. ad diem 20. octobris anni 1677. hospes in eadem fuisset, nomine RR. DD. fratrum suorum exhibita.* A címben figyelmet érdemel, hogy Séllyeit *Krisztus legállhatatosabb mártírjának* nevezik, ami talán nem önmegnevezés, hanem a kiadótól származik. Annnyit azonban bizonyít, hogy a mártír identifikáció az egész zürichi időszakban megmarad. Vö. RÁCZ Károly, *A pozsonyi véstörvényeszek áldozatai 1674-ben*, Sárospatak, Steinfeld, 1874, 160. Egy német nyelvű kéziratról is beszél a szakirodalom, amely címe alapján az előző latin nyomtatvány fordítása lehet: *Danksagens Rede, mit welcher die vertriebene ungarische Prediger von der Stadt Zürichsten Abscheid demüthigst nehmen, gestellet im Namen seiner Mitfrömdlingen durch Stephanum M. Séllyei, der reformierten Kirchen zu Pápa in Nieder-Ungarn gewesenenen Pfarrer und selbiger Gegend superintendentem.*

kilencen Johannes Lavater fel-
szólítására életük főbb esemé-
nyeit, különösen szenvedéseit
feljegyezték, tizenöten pedi-
g bejegyzést tettek Johannes
Kaegius, bilsteni református
lelkész album amicorumába.
Azonban már ezt megelőzően
kezdétét veszi ez az „arcformá-
lási folyamat”, amikor Velencé-
ben gyülekeznek Svájcba indu-
lásuk előtt, 1676 tavaszán. Ezek
az effektusok igen bonyolult
identitásteremtő folyamat ré-
szei, elemei.

2. ábra: Harsányi Móríc István és Sellyei István arcképe
(Konrad Meyer festménye 1676-ból)

Így készül el Sellyei István pápai református prédikátor, dunántúli szuperinten-
dens és Harsányi Móríc István arcképe még 1676-ban: ezt Konrad Meyer festette.⁶
A háttérben a tengeren egy gálya is látszik, nyilván utalásként a kiállt szenvedésekre.
Alul pedig latin nyelvű versek olvashatók, Sellyei képe alatt ez áll:

Hungaricos inter papensis Mysta Ministros
Sellaus Stephanus tollit ad astra caput.
Verbera, tonsuras ergastula, vincla trimes,
*Pro Christo Martyr vivus ovansque tulit.*⁷

(Égre emelt fővel magyar egyház papjai közül / Sellyei István ez: pápai pap, ki verést /
Nyírést, tömlőcöt, és robotot, s gályát örömet túrt, / Mint élő s győztes vértanu Krisz-
tusáért.)

Harsányi arcképe alatt a következő latin nyelvű vers olvasható:

En Stephanum Harsány, *quem Christi Martyra vivum,*
Tot mala perpassum dicere jure potes.
Per varios casus, per tot discrimina rerum,
Gloria Martyrii sic celebrata nitet.

Anno 1677. A német cím – eltérően a latintól – nem nevezi Sellyeit mártírnak, semmilyen mártirológiai ér-
telmezést nem használ. Sajnos eddig még sem a nyomtatványt, sem a német kéziratot nem sikerült felku-
tatni, pedig bizonyára tanulságos lenne számunkra.

⁶ Zürichben a Városi Könyvtárban őrzik. A kompozíció Heidegger közbenjárására, megrendelésére ké-
szült J. R. Hospinianus közvetítésével.

⁷ A kép részleteinek reprodukciója: *Galeria Omnium Sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok
emlékezete*, szerk., bev. MAKKAI László, Bp., Magyar Helikon, 1976, 43, 57.

(Harsányi István ez, kit *Krisztus vértanujának* / Méltán mondhatsz, mert érte nyomorga sokat. / Annyi viszontagság s sok próbák terhe alatt is / Győze, s a vértanuság fénye ragyogja körül.)

A háttérben látható hajó alatt is vers áll a következő szöveggel:

Heic duo spectantur Stephani, par nobile fratrum
Sellei, Harsányi: servus uterque Dei!
Par studium semperque pares habuere labores,
Musarum juvenes, *Martyriique senes*.

(Itt két István van, méltó testvérek az Urban, / Séllyei, Harsányi: Krisztus igaz tanui; / A tudomány mezején s a nyomorviselésben egyenlők, / Ifjan a múzsáknál, agg korban a vértanuságnál.)⁸

A kompozíció teljes szélességében, alul, újabb értelmező feliratot olvashatunk: „Nomina venerabilium *Martyrum virorum* Ecclesiarum et scholarum hungaricarum Pastorum et Rectorum, et Triremibus Neapolitanis, aliisque carceribus Liberatorum, Tiguri pro nomine Christi inde a die 19. May Ao 1676. pro tempore exulantium [...]”. Ezt követi huszonnégyszáz református és négy evangélikus exulans neve. A Heideggernél szereplő névsortól ez annyiban tér el, hogy itt szerepel Czeglédi Péter neve, aki ugyan végigélte a megpróbáltatások sorát (hazai és itáliai börtönök), azonban nem került a gályákra. A kép dátuma szerint május 19-én készült el, vagyis egy nappal a hivatalos zürichi köszöntő ünnepség előtt (május 20.). Mondhatni, hogy szoros – ikonográfiaileg megkomponált – része volt a reprezentációs események csúcspontjának. Nagyon átgondolt és kifogástalan szervezés kellett ahhoz, hogy ennyire összehangolják az effektusokat. Bizonyosra vehetjük, hogy a festmény a nagy ünneplő spectaculumnak és a kultuszeremtésnek is fontos része volt. Arról sajnos nem sikerült részleteket megtudni, hogy ezt a képet pontosan hogyan illesztették a huszadikai verbális-liturgikus reprezentáció eseményláncolatába.

Az üdvözlő-értelmező versek és a névsor bevezetője is feltűnően sokszor tartalmazza a mártírium identitásának hangsúlyozását. Séllyei és Harsányi esetében is legmeghatározóbb attribútumuk egyértelműen a mártírságuk. *A rabságukból szabadult magyarok – legtöbbszörük gályarabságot elszenvedve – a protestáns mártírium fogalom ideáltipikus megtestesítőjévé váltak*. Ez jól érzékelhető, ha pillantást vetünk az 1674 óta – vagyis a pozsonyi per kezdete óta – keletkezett rendkívül gazdag irodalmi visszhangra és általában az eseményeket kísérő dokumentumok sokaságára.

A forrásokból kiderül, hogy az üldözött vagy fogságba vetett magyar(országi) prédikátorok-tanárok sorsa nagyjából két modell alapján írható le. Egy részük vagy nem jelent meg a törvényszék előtt (esetleg már korán elmenekült az országból), vagy aláír-

⁸ RÁCZ, A *pozsonyi, i. m.*, 77–78, 159. Közli a latin szöveget és azok fordítását. (Kiemelések itt és a továbbiakban tőlem.)

ta az obligatoriát, lemondott lelkési-tanítói hivataláról, majd kivándorolt a Birodalomba. A fogság különböző formáit elszenvedők, de a gályarabságtól megmenekülők is inkább Németországban kerestek oltalmat és pártfogókat. Az így távozó többsége Wittenberghez kapcsolódott a későbbiekben. Hányattatásaiokról szóló műveik jelentős részét Wittenbergben, Jénában, Lipcsében jelentették meg. A wittenbergi ág nagyon kiterjedt, de csak ritkán jelenik meg az elbeszélésben a mártírium fogalma, amint önértelmezésként is alig találkozunk vele. (Például Christophorus Mazarius, *Threnodia filialium Lamentorum*, 1675; Georgius Lani, *Martyrium Protectoris*, 1676.) A mártírium, persecutio elbeszélésének nagyon változatos narrációs formáit használják, amelyek kiterjednek a biblikus-kegyességi műfajokra éppúgy, mint a latin nyelvű – erősen szinkretisztikus – reneszánsz műfajimitációkra. (Például az Argonauták történetét applikálják szenvedéseik elbeszélésére, vagy hosszadalmas vergiliusi centót írnak.) Mindez csak részben mondható el a Hollandiában kiteljesedő irodalomról, az inkább marad politikai, egyháztörténeti és publicisztikai-polemikus jellegű. Heidegger a zürichi eseménysort egyediségében is sokrétűen elemzi és értelmezi (mártírium, consolatio), de ki is ragadja onnan, és beilleszti az egyháztörténeti folyamat egészébe, amit korábban megfogalmazott Bullinger az igaz egyház húsz nagy üldözési hullámáról. (Heinrich Bullinger *Veruolung. Von der schweren, langwirigen veruolung der Heiligen Christlichen Kirchen* című 1573-as műve.⁹)

A kiterjedt forrásanyagból kiderül, hogy a gályára jutottak igen széles körű diplomáciai levelezésbe kezdtek szabadulásuk/kiszabadításuk érdekében. 1675 nyaratól levelet írtak a nápolyi reformátusoknak, a zürichi városi tanácsnak és egyháznak, a német választófejedelmeknek és a rendeknek, a német egyetemeknek, a velencei reformátusoknak és evangélikusoknak, II. Károly angol királynak, a genfieknek, valamint Károly Lajos pfálzi választófejedelemnek. Emellett hollandiai kapcsolataikat is igyekeztek minél hatékonyabban kihasználni. A gályarabságot végigszenvedők együtt szabadultak ki, és szinte valamennyien Svájcba jutottak az ünnepélyes fogadtatásra, reprezentációra, amely ezekben a napokban-hetekben a zürichi eseményekben sűrűsödött, koncentráldott. Mindkét modell igen jelentős írásbeliséget teremtett. Kétségtelen, hogy a németországi ág már 1674-től kezdve tájékoztatta a nemzetközi közvéleményt az eseményekről, és befolyásolni is igyekezett azt, amihez a legkülönbözőbb formájú, jellegű, műfaji sajátosságú írott műveket használt fel.¹⁰ Emellett másik központtá vált Hollandia, ahol rend-

⁹ Teljes címe: *Veruolung. Von der schweren, langwirigen veruolung der Heiligen Christlichen Kirchen: ouch von den vrsachen der veruolung: vnd vermanung zur gedult, vnd bestand, sampt erzellung der raach vnnd straff Gottes, wider die veruolger*, Verzeichnet durch Heinrychen Bullingern, Dienern der Kirchen zu Zürych, Zürych, Froschover Christoph, 1573.

¹⁰ A témakör irodalmát áttekintő legutóbbi bibliográfiai összegezés: *In Memoriam liberationis verbi Divini Ministrorum Hungaricorum ad trirames condemnatorum MDCLXXVI 1676*, Opere Ladislai MAKKAI, Josephi BARCZA ac Joannis CSOHÁNY, Budapestini, Sectio Typ. Officii Synod. Eccl. Ref. in Hungaria, 1976. – 1671–1681 között mintegy százötven nyomtatott mű jelent meg, amelyekhez még a – csak részben felderített – kéziratos anyagot is hozzászámíthatjuk. Ez a tekintélyes forrásanyag sok tekin-

kívül nagy politikai-valláspolitikai-műfaji-liturgikus gazdagságban születnek az idevágó írások. Ennek egyik kézenfekvő oka, hogy a „szabadító” (Ruyter) nemzete a holland. A gályákra jutottak közül többen tanultak korábban Hollandiában, Otrokocsi Fóris Ferenc volt az, akinek kellő ismeretsége volt ahhoz, hogy eséllyel próbálják Hollandiát is bekapcsolni a nemzetközi szabadítási akcióba. Professzora volt Frans Burmann és Johannes Leusden. Otrokocsi segítségkérő leveleit lefordították hollandra és ki is nyomtatták, amelyek rendkívül széles körű ismertségre tettek szert. (Vagyis ezek a levelek egy politikai-konfesszionális nyilvánosság számára készültek és váltak hozzáférhetővé.) Ezekben a levelekben Otrokocsi beszél az átélt szenvedésekről, de soha nem nevezi magát vagy társait mártírnak. Két esetben ugyan használja ezt a kifejezést, de mindig halott sorstársaira vonatkoztatva: „[...] hárman szerencsésen kiállták a próbát, már elnyerték a vértanúk mennyei koronáját.”¹¹ 1675. augusztus 19-i levelében Burmann viszont a megszólításnál Otrokocsit Krisztus mártírjának nevezi, ez a fordulat később is visszatér a levélben: „Reverendo et Doctissimo Viro, *Christi Martyri et Servo*, Francisco Foris Otrokotsi Franciscus Burmannus salutem plurimam dicit.”¹²

A forrásokból kiderül, hogy az eredeti elképzelés szerint valamennyi prédikátor Svájc érintésével Hollandiába érkezik, vagyis a szabadító Ruyter hazáját tekintették kiszabadulásuk megünneplésére a legfontosabb helyszínnek. 1676. május 7-ei levelében így ír Otrokocsi Burmann-nak: „Jónak láttam, hogy a hosszadalmas tengeri útról történő megszabadulásunk alkalmából valamennyi testvérem nevében írjak önnek és Hollandia valamennyi lelkipásztorának és professorának, most, hogy először

---

tenben még kiaknázatlan. Ezekről a szerzőkről és műveikről legtöbbet eddig az egyháztörténetírás mondott el. Azonban e bonyolult műfajrendszer eszmei-teologikus, liturgikus-esztétikai, *egyéni és közösségi identitásformákat használó-teremtő-átalakító jellemzőit* még csak kevésé derítette fel és értelmezte a kutatás, az további feladat a kultúratudomány egésze számára. – Az 1976-ban rendezett nemzetközi konferencia anyagát lásd *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des Internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12. 2. 1976*, hrsg. von Peter BARTON und László MAKKAI, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977. Különösen Fabiny Tibor, Bucsay Mihály, Zsindely Endre és Hans Schaffert tanulmányai tanulságosak a szempontunkból. Megjegyzendő azonban, hogy a *kötetben egyáltalán nem jelenik meg a korszak bármely jelenségének mártírológiai értelmezési lehetősége, egyetlen szerző sem véli ezt relevánsnak vizsgált forrásai alapján, vagy nem érzékeli a rá utaló fogalom- és nyelvhasználatot*. A konferenciakötet megjelenése óta ebben a tárgykörben született szakirodalmi eredmények hasonlóképpen nem érzékelik a mártírológiai vizsgálati szempont lehetőségét. – Bujtás László Zsigmond már hivatkozott 2003-as tanulmánya mellett további forráskiadványokban vizsgálta a korszak irodalmát, főként a hollandiai vonatkozásúakat: Uő, *A gályarab prédikátorok levélváltása Frans Burmannal (1675–1676)*, Lybus. Magyarságtudományi Forrásközlemények, 1999, 35–74; Uő, *A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676)*, Lybus. Magyarságtudományi Forrásközlemények, 2005, 79–95.

¹¹ BUJTÁS, *A gályarab prédikátorok levélváltása, i. m.*, 69. – 1675. június 6-i levelét így írja alá Otrokocsi: „[...] nunc vero cum aliis fratribus captivus pro sua religione & pro suo Domino” *Uo.*, 49. 1675. augusztus 25-ei levelében: „[...] pro nomine Domini sui captivi commiseratione digni [...]” *Uo.*, 56.

¹² „Quantum vero illud veritati et nomini *Christi martyrion* reddere, us(que) ad exilia, vincula et gravissimas operas, gloriosum illud supra modum, *ad Martyris et confessoris* honorem assurgere.” *Uo.*, 52.

(Isten segedelmével) Svájcba, majd (ha Istennek tetszik) Hollandiába készülünk indulni.” Ugyanebben a levélben kifejti, hogy fontos feladat fogságuk, szenvedésük elbeszélésének gondos megszerkesztése és a világ elé bocsátása, vagyis *egy érvényes narratíva elkészítése és kiadása*: „Nem tartottam szükségesnek, hogy ez alkalommal akár általában, akár részletesen leírjam kiszabadításunk történetét; részben mert tudom, hogy az egész Hollandiában ismert, másrészt egy ilyen fontos mű nem lehet hiányos, és nem lehet kapkodva hozzáfogni. Remélem, Isten elég időt ad majd ahhoz, hogy mindezek a dolgok méltó módon napvilágra kerüljenek.”¹³ Zürichi tartózkodásuk alatt született a megállapodás svájci és holland támogatóik között, hogy csak hat-nyolc tagú kisebb csoportjuk látogat el Hollandiába. Ennek az is lett a következménye, hogy a szabadulás utáni események súlypontja Zürichbe helyeződött, ez vált a reprezentáció és az identitásépítés meghatározójává.

2.

Thury Etele forrásgyűjteménye jól kirajzolja *a nyelvhasználat és a narratíva születésének sajátosságait*. A szabadulásért vívott küzdelemben a diplomáciai, politikai, egyházpolitikai érvek szerepelnek az iratokban. 1675. szeptember 5-én levelet írnak a zürichiekhez Nápolyból, hogy vegyék rá Lipót császárt a kiszabadításukra. Az irat történeti, egyháztörténeti érvelésű. A dokumentumgyűjtemény adatai szerint önmegjelölésre megszabadulásukig egyáltalán nem használják a mártír elnevezést; a főbb elnevezések a következők: „nos servi Dei carno sanguine Jesu Christi redempti, Christus Jesusnak méltatlan foglya, a Christus foglya, Die Diner der Kirchen, Ungarische Prediger, reformierte Kirchendiener, Die Diener der Evangelischen Kirchen in Ungarn, Exules et captivi pro Christo Jesu, olim ministri ecclesiarum et scholarum rectores in Hungaria, minister Verbi Dei, captivorum praedicantium Hungarorum ablegatus comissarius, quondam ecclesiae minister, olim minister sacri evangelii in Hungaria superiori, pro tunc tamen exul, olim minister ecclesiarum reformatae [...] nunc vero propter Christum exul, propter Christum exul, olim minister ecclesiae Putnokiensis, nunc extra patriam Hungariam vagans, unus ad montem Buccarini detentis captivis, qui olim erat pastor ecclesiae Simoniensis, nunc vero exul pro Christum, nunc vero propter Christum in Italia exul, olim magister, nunc vero exul, olim pastor ecclesiae [...], nunc vero exul pro Christo, nunc vero propter Christum, nunc exul servus Christi; nuper cum aliis, veritatis evangelicae testibus catenis vinctus, nunc misericordia Dei, iisdem solutus et liberatus, patria tamen extorris et exul; nunc miser exul pro nomine Jesu, concaptivus.”¹⁴

¹³ *Uo.*, 68. Otrokocsinak ez a szándéka hamarosan meg is valósul, amikor megírja a *Furor Bestiae* című művét még 1676-ban, amelynek holland fordítása is készül és megjelenik nyomtatásban. Ugyancsak 1676-ban, vagyis közvetlenül a szabadulásuk után, Zürichben írja meg Kocsi Csergő Bálint nevezetes művét, a *Narratio brevist*.

¹⁴ THURY Etele, *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*, Bp., Athenaeum, 1912, 185–194.

Nicolaus Zaffius nemcsak odaadó elkötelezettje volt a gályarabok kiszabadításának, de levelezésében nagy hatású nyelvi megformálását is végzi az események követésének-alakításának és értelmezésének. Leveleiben a szabadulás előtt *csak a fogság megpróbáltatásaiba behaltakat nevezí mártíriumot elnyerőknek*: „enecti Martyrii coronam adepti in Domino obdormire, quatuor languentibus fratribus ibidem relictis.” A mártíromság önrepresentációja mindössze egyszer tűnik föl, immáron a kiszabadulás után, de akkor is inkább általánosítva, Beregszászy István nem vonatkoztatja ezt szorosán a saját sorsára: „Exul pro Christo, martyr et ipse Dei.”

Ugyancsak inkább utalásszerű a bibliai szöveg közvetettségét felhasználó Szalontai Istvánnak, a gályarabok ügyvédjének a megfogalmazása: „Krisztussal együtt keresztre vagyok feszítve: többé tehát nem én élek, hanem Krisztus él bennem; azt az életet pedig, amit most testben élek, az Isten fiában való hitben élem, aki szeretett engem, és önmagát adta értem.”¹⁵ (Gal 2, 20) Jacob Vedrasy zürichi dékán minden kétséget kizáróan még a kiszabadulás előtt írott levelében (1675. december 14.) szintén a szenvedésekbe behaltakat tekinti mártírnak: „Illorum vero bini *Martyres* ad portum optatum patriae coelestis, atque beatæ pervenerunt: et spectaculo miserabili, alterius corpus, aquis mandatum, in litore fuit discerptum.”¹⁶

A mártíridentitás megformálásában láthatóan nagy szerepet játszott Nicolaus Zaffius. Levelei jól kirajzolják ezt a folyamatot. Még a fogság időszakájában is megfigyelhető nála valamiféle kettősség. Részben az események konkrét, pontos diplomáciai-politikai jelentésükkel bukkannak fel, amelyek alakításában maga is jelentős szerepet vállal, részben azonban biblikus, majd egyre inkább eszkatologikus értelmezésük figyelhető meg. Ez felerősödik a kiszabadítás/szabadulás utáni időszakban. 1676. február 29-i levelében már az oroszánok közül szabaduló Dánielhez, a tüzes kemencéből megmenekülőkhöz és Jónáshoz, a cetből, tengeri gyötrelmekből megmenekvőkhöz hasonlítja a magyarok sorsát. Április 25-én írja, hogy a magyar prédikátorok megszabadultak a pokolból és a paradicsomba jutottak. Május 2-án tudatja zürichi pártfogóival, hogy azokat az oroszánok verméből szabadult Dánieleket, a babiloni tüzes kemencéből megmenekvőket és a tengeri szörnyeteg gyomrából kikerült Jónásokat szemtől szembe láthatta. *Ezek a legfélébbre mosattattak a báránynak vérében*. Szinte szó szerint ezzel azonos május 5-i levele, amelyet ugyancsak a zürichi egyház és iskolák előljáróinak írt. Május 9-én újra nyomatékosítja a zürichieknek: kéri őket, hogy ezeket az oroszánok verméből csodálatosan megmenekült Dá-

---

Az adatok Elias Johannes Gennatius, velencei kereskedő Albumából valók, aki a gályarabok jötevője volt, velencei tartózkodásukat segítette Svájcba indulásuk előtt. Vö. még THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, I–II, s. a. r. KONCSOL László, Pozsony, Kalligram, 1998 (Csallóközi Kiskönyvtár).

¹⁵ „Pauli ad Galatas cap. 2. versic. 20. Una cum Christo crucifixus sum, vivo autem non amplius ego; sed vivit in me Christus, et vitam quod nunc vivo in carne, vivo per fidem illam Filii Dei, qui dilexerit me et et tradidit semetipsum pro me.” THURY, *Adatok, i. m.*, 186. Itt a szövegben valamiféle *compassio értelmé-jelentése formálódik meg, amely a Christiformitas jellemzőit is mutatja*.

¹⁶ THURY, *Adatok, i. m.*, 93.

nieleket, ezeket a babiloni égő kemencéből, mint égő üszköket kiragadt társait, ezeket az iszonyú tenger gyomrából a megváltás révpartjára hajított Jónásokat öleljék magukhoz szeretetettel, és becsüljék meg őket. Oltalmukba ajánlja *a Krisztus szerelméért és a báránynak véérért, amelyben megfürösztötték felső ruháikat*.¹⁷

3.

Ennek a reprezentációs és identitásképző folyamatnak május 20-a volt a csúcspontja, amikor Heidegger a Chorherrenstubeban fogadta lelkész- és tanártársaival a megszabadított magyarokat, és latin nyelvű szónoklattal köszöntötte őket.¹⁸ Ezt az eseményt a későbbi – 1698-ban kiadott – *Historia Vitae Johannis Henrici Heideggeri* című életrajz is kiemelt helyen kezeli, és közli az akkor elmondott üdvözlőbeszédet. A kiemelt eseményhez méltónak nevezi a szónoklatot, amelyet Heidegger az *élő mártírok* fogadásán mondott el egyházi és polgári személyek nagy nyilvánossága előtt, azok nevében, könnyeit a legbőségesebben ontva, amely az ő élettörténetének az ékességeként az utókor számára is megjelent. Látható, az életrajzíró is kiemelt jelentőségűnek tekinti a rendkívüli érzelmi hatásokkal zajló eseményt, amely az utókor emlékezetében is Heidegger életének ékessége: méltó effektusaiban és különlegességében a reprezentációs alkalomhoz, amit az utókor is méltán őriz és becsül.¹⁹ Már a megszólításban hangsúlyos a mártírológiai megközelítés, ahol háromszoros a megerősítés: nevezi őket Jézus Krisztus bajnokainak és dicső mártírjainak, az Úr hitvallóinak. (Jesu Christi [...] athletae et Martyres gloriosi,

¹⁷ „Danieles istos ex leonum fovea ereptos eiusdem socios ex fornace urdente Babylonica, centiones extractos totidem Jonas ex monstrorum marinorum ventre ad gratiae littus (sic!) eiectos amplecti, vah, quam fuit volupe! [...] *candidissima haec viscera per viscera Jesu, per sanguinem agni, in quo lavarunt stolas suas isti*, qui certe veniunt ex magna afflictione, animitus commendo.” *Uo.*, 182. „Danieles istos ex fovea leonum ereptos, eiusdem socios ex ardentis Babylonicae fornacis igne, tanquam titiones extractos, Jonitas hosce, Commendo illos per viscera Jesu, et *per sanguinem Agni, in quo lavarunt stolas suas, et veniunt ex magna afflictione* [...]” *Uo.*, 184. „Danieles istos ex fovea leonum mirabiliter ereptos, ejusdem socios ex ardente fornace Babylonica, tanquam titiones, extractos, Ionitas hosce monstrorum marinorum ventre ad redemptionis littus eiectos amplectamini exosculemini εν φιληματι αγιω Commendo vestris visceribus haec candidissima viscera per viscera Jesu, et *per sanguinem Agni, in quo lavarunt stolas suas Viri*, qui veniunt ex magna afflictione.” THURY, *Adatok, i. m.*, 195.

¹⁸ A szónoklat latin nyelvű kézírata fennmaradt a zürichi Staatsarchiv gyűjteményében, innen adta ki: THURY Etele, *Adatok, i. m.*, 205–208. – Bern város könyvtárában megvan az egykorú Escher-féle gyűjteményben ugyanennek a német fordítása, a következő utóirattal: „Mit dieser Anred wurden den 20. May. Anno 1676 auf der Chorherrenstube bewillkomet 21 ungarische Predikanten, welche von Herr Admiral Ruyter ab den Neapolitanischen Galeren erlediget worden.”

¹⁹ „Haud, opinor, indigna est Oratio, qua Tiguri ex triremibus adventantes tot vivos Martyres Heideggerus in Curia Ecclesiastica, ministerio universo, & civibus aliis coram publico nomine inter lachrymas uberrime effusas, salutavit, quae historiae vitae ejusdem inserta ad posteritatem abeat.” *Historia Vitae Johannis Henrici Heideggeri, theologi Helvetio-Tigurini. Cui non pauca historiam Ecclesiae temporis ejusdem, nec non literas concernentia inferuntur*, Tiguri, Typis Davidis Gessneri, 1698, m3r.

[...] Domini confessores) „Nézzük a tiszteletre méltó arcukat, miként az Úr angyalainak, dicsőítjük, mégsem a szívünk legmélyének könnyei és sóhajtása nélkül. Ugyanis mi az Apokalipszis ismeretes vénei közül az egyikhez hasonlónak gondolhatjuk őket. Kik ezek a fehér ruhába öltözöttek, kik ezek és honnan jöttek? Az isteni kinyilatkoztatás nekünk mintegy válaszol: *Ezek azok, akik a nagy gyötrelmekből érkeztek, akik megmosták a ruháikat, azokat a Bárány vérében megfehéřítették.* A hajdan olyannyira virágzó magyar egyházak – Krisztus annyi hű követője – az Antikrisztus prédájává váltak. Ti is éppúgy őřiztetek a templomaitokat, mint az egykori Milánóban Ambrosius a bazilikát az őřjőngő Auxentius ellen, ti pedig a rettenetes tigrisnek – az alvilág ganéjának –, Kollonics Lipótnak ellenálltatok [latinul: „*immani illi tigridi Collonitschio, inferni excremento, tradere recusastis*”]. Jóllehet sok nyomorúságot kellett elszenvedniük, de az Úr nem hagyta el megalázott szolgálait, *miután őket a Báránynak vérében fehérre mosta, az ártatlanság fehéřített ruhájába öltöztette és a nagy veszedelemben elküldte értük a szabadítót* Ruyter tengernagy személyében. Az isteni kinyilatkoztatás tehát – ahogyan mondtam – felénk harsogja: Ezek azok, akik a nagy szenvedésekből jöttek, és a ruháikat a bárány vérében kifehéřítették. A mindenható Isten, élet és halál ura, akié az élet és halál kulcsa, aki a hőőket támasztotta, aki a hőőseit mennyei lélekkel és erővel felruházta, azt a holland Periklészt, vagy mondhatjuk inkább Gedeont, ez megszabadított titeket az üldözőkötől, és miként második Dánieleket az oroszlánok verméből és a babiloni tüzes kemencéből is megmentett. Mentünk a tűzbe és a vizekbe, de te kivezettél minket a bőségbe és a vigasztalásba. Amikor Jehova visszaállítja a tiszta Siont, ott vagyunk, mint a csodálatos álmot látók. Akkor betölti a szánkat a nevetés és a nyelvünk ujjong: akkor mondják a nemzeteknek: Nagy dolgot tett az Úr értünk, nagy dolgokat tett az Úr miértünk, örvendezők vagyunk. Ennélfogva Isten kiváló férfiai, mi mint Isten angyalait köszöntünk, befogadunk, megvendégelünk titeket. Ahogyan korábban reformátor őseiteket a mi zürichi egyházunk és egész közösségünk szeretettel és szívesen fogadta, amint segítséget nyújtott és befogadta az emlékezetes Bullinger az akkoriban – a katolikus Mária által könyörtelenül – száműzött, világszerte leghíresebb angol püspököket és teológusokat, ugyanazzal a hittel és szívbeli kegyességgel fogadunk be titeket, az Úr megszabadítottjait, megmentettjeit és néki szentelteket.”²⁰

²⁰ „Quibus vos titulis aliis, pietate & constantia vestra dignis compellem, exornemque, vix reperio. Faciem vestram venerandam, ut Angelorum Domini, intuemur, salutamus, suspicimus, non sine imis cordis nostri suspiriis & lachrymis. Etenim liceat nobis cum uno ex senioribus illis Apocalypticis quaerere: Hi vesti stolis albis quinam sunt, & unde venerunt? Divinum quasi oraculum nobis respondet: Hi sunt, qui venerunt ex magna tribulatione, *qui lavarunt stolas suas, easque sanguine Agni dealbarunt* [...] Seculum integrum, & quod excurrit, elapsum est, ex quo Ecclesiastica nostra Tigurina, quam inde a Reformationis tempore, prae multis aliis, Deus ineffabili gratia prosecutus est: nec non, tum ejusdem Antecessor & Reformator, vestris quoque Ecclesiis tum notissimus, Bullingerus simili fere modo flagrante persecutione Mariana, exules Anglos, Episcopos & Theologos toto orbe celeberrimos excepit, & cum iisdem hospitalem tesseram sincere fideliterque communicavit. Eadem fide & sinceritate vos, salvati, liberati & asserti Domini, excipimus [...] Vos ut Angelos Dei excipimus, salutamus, reveremur, & pectoris nostri labiis praesentes exosculamur.” *Uo.*, m3v.

Heidegger egész gondolatmenetét János jelenéseinek gondolatmenetére építi, különösen erősen hat a 7. fejezet nyelvezete, fogalomkörei.²¹ Ennek érvényesülését megfigyelhettük már Zaffius leveleiben, az ottani kulcsfogalmak visszaköszönnek Heideggernél, vagyis *a szabadulás utáni narratíva megformálásának első üteme a velencei orvoshoz köthető*. Heidegger a történetet szinte teljes egészében apokaliptikus, eszkatologikus szinten értelmezi, az „evilági” történeti-politikai jelentéstartalmak csak nagyon áttételesek maradnak. (Erre utalnak az átélt szenvedések és a vágyakozás, hogy visszajuthatnak egykori hazai egyházaikba. Amihez a reményt Jézus Krisztus adja, aki lesújt és bünteti a bűnösöket, szétzúzza a Sátán és az Antikrisztus erőit.) Sokszorosan működteti az apokaliptikus nyelv és cselekmény aktualizálásának eljárásait. Az Úr angyalainak arcához mutatja őket hasonlatosnak, ami nagyon erőteljes eszkatologikus átértelmezés, hiszen az angyalok Isten trónja körül állnak és magasaltják az Urat, kihirdetik az isteni ítéletet, a feltámadottak angyalokhoz lesznek hasonlatosak.²² Kétszer is elhangzik a szövegben ez a nyomatékosítás. Heidegger elbeszélőként szól legtöbbször a köszöntöttekhez (vos, vobis), azonban olykor eltűnik ez a grammatikai határ, és összeolvad a megszólító a megszólítottal valamely üdvözönosság bizonyosságában (nos, nobis). Ez igen jelentős döntés volt Heidegger részéről, mert így merőben más dimenzióba helyezte az egész narratívát és annak interpretációját. Ezt megelőzően a történet alapvetően evilági dimenzióban zajlott, most pedig szinte teljes perspektívaváltás játszódik le.

Jól látszik a perspektívák különbsége, ha Miklós Ödön tanulmányára gondolunk. Ez árnyaltan mutatja be azt a diplomáciai-egyházpolitikai-politikai fogalmi rendszert, amelyben értelmezték a gályarabok kiszabadításának feladatát, feltételeit. Ebben kulcsszerepet játszott a diplomáciai közbenjárás, az intervenció egyházpolitikai-politikai értelmezése, esetleges katonai erő alkalmazása, a császári kegyelem, a pré-

²¹ A Hanai Biblia szövege alapján idézzük: „Azután tekintéc és imé vala nagy sokaság, mellyet senki meg nem számlálhatna, minden nemzetségből, ágazatból, népec és nyelvec közzül, és állanac vala az szék előtt és az bárány előtt, fejér ruhákba öltözve, és az ő kezekbe pálma ágac. Es kiáltnac vala nagy szóval, mondván: az idvösség az mi Istenünktől vagon az ki a székben ül, és a bárántól. Az Angyaloc pedig mind, az széknecc, az véneknec és az négy lelkesállatoknac környüloc állanac vala, és ez szék előtt artzül lebúrulanac, és imádác az Istent. Ezt mondván: Amen. Aldás, tisztesség, bölcsesség, hálá adás, diczőség, hatalom az mi Istenünknec mindöröckön öröcké, Amen. Ackor megszólita engemet egy az vénecc közzül, s-monda nékem: ezec az kic fejér ruhába öltöztetec, kiczodác és honnét jöttec? Es mondéc néki: URam te tudod, és monda nékem: ezec azoc az kic jöttec az nagy nyomorusagból, és megmostác s-megfejértettéc az ő ruhájokat az bárannac véreben. Annakokáért vadnac az Isten székinecc elötte, és szolgálnac néki éjjel nappal az ő templomában, és az ki ül az székben, lakic ő vélec. Nem éheznecc többé sem szomjuhoznecc és az napnac hévsége, vagy valami egyéb hévség sem árt nékiec. Mert az bárány az ki vagon az széknecc közepiben, az legelteti őket, és az vizeknec élő forrásira viszi őket, és eltöröl Isten az ő szemekről minden könyhullatást.”

²² Ebben a nyelv- és fogalomhasználatban – változó mértékben – tetten érhető a Christiformitas (conformatio ad Christum) néhány jellemzője, amely egyébként a protestáns mártirológiai irodalomnak is – a hagiográfikus előzményeket követően – sokszor meghatározója.

dikátorok elvesztett hazai jogainak visszaszerzése, a magyar protestáns egyházak jogainak restitúciója, az intervenció fogalmának teológiai értelmezése (Beza-Kálvin). A császári kegyelem elfogadása a véstörvényszék jogos ítéletének beismerését jelentette volna.²³

Egyetlen pontja van Heidegger gondolatmenetének, amely evilági történelmi pontosságra törekszik, ez pedig az egyháztörténelmi összefüggések megnevezése. A magyarok sorsát a svájci és magyar protestáns egyháztörténet kapcsolatrendszerébe illeszti úgy, hogy párhuzamba állítja az ősegyház (Ambrosius), majd az angolok üldöztetésével is. A magyarok megpróbáltatása és ellenállása Ambruséhoz fogható, amint Auxentius őrjöngése is Kollonicséhoz mérhető. (Az ősegyház protestantizmussal való párhuzamba állítása a reformáció egyik gyakori önlegitimációs eljárása, saját múltkonstrukciója az emlékezetpolitika – Erinnerungspolitik – fontos eleme.)²⁴ Ez egyértelmű utalás Bullinger nevezetes művére, a *De persecutionibus ecclesiae christianae, liber-re*, amely 1573-ban jelent meg Zürichben latinul, Josias Simler fordításában.²⁵ A Szent Bertalan-éjszaka utáni évben születik Bullinger műve, amely választ keres az egyetemes egyháztörténetben kora legnagyobb protestánsüldözésére. Tulajdonképpen az egész kereszténység történetét az igaz és hazug vallás ellentétéként-küzdelmeként írja le.²⁶ A protestantizmus egyháztörténet-írása a későbbiekben ezt alapvető elméleti munkaként használta, a mártírológiai jelleg hangsúlyozásánál gyakran hivatkoztak rá. Bullinger műve sűrűn alkalmazza a mártírológiai fogalomrendszert, az igaz egyház üldözöttjeinek megnevezése: *Les enfans martyrs*. Ezeket a mártírokat kiemeli a középkori egyháztörténet folyamatából, sőt szembeállítja a hagiográfikus szentek kultuszával és a pápaság intézményével: állítása szerint ezek a mártírok már elutasították a bálványimádást, a mise szentségét, a szentek közbenjárói szerepét és a hozzájuk való fordulást, a szerzetességet és a kolostori életet.²⁷ A szent mártírokat az evan-

²³ MIKLÓS Ödön, *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680)*, Pápa, [s. n.], 1918.

²⁴ Vö. THOMAS FUCHS, *Traditionsstiftung und Erinnerungspolitik Geschichtsschreibung in Hessen in der Frühen Neuzeit*, Kassel, Verein für hessische Geschichte und Landeskunde, 2002 (Hessische Forschungen zur geschichtlichen Landes- und Volkskunde, 40).

²⁵ *Germanicè conscriptus, et ex Germanico sermone in Latinum conversus, per Josiam SIMLERUM, Tiguri, Froschoverus, 1573.*

²⁶ Gyorsan lefordították francia és angol nyelvre is Bullinger értekezését, hogy minél szélesebb körben mozgósítsák az európai protestáns közvéleményt, több kiadása is megjelent mindkettőnek: *Histoire des persecutions de l'Eglise, contenant le denombrement des persecutions que l'Eglise de Dieu a souffertes depuis la naissance de Jesus Christ jusques à present. Ensemble les causes des persecutions, et les jugemens de Dieu contre les persecuteurs. Item plusieurs excellentes consolations et exhortations à patience et perseverance en la conoissance et crainte de Dieu. Composée par Henri BULLINGER, Ministre de l'Eglise de Zurich, et nouvellement traduite en François, Genève, Eustache Vignon, 1577; The Tragedies of Tyrantes. Exercised vpon the church of God, from the birth of Christ vnto this present yeere. 1572. Containing the causes of them, and the iust vengeance of God vpon the authours. Also some notable comfortes and exhortations to pacience. Written by Henrie BULLINGER, and now Englished, London, William How, 1575.*

²⁷ Vö. CHRISTIAN MOSER, *Die Dignität des Ereignisses: Studien zu Heinrich Bullingers Reformations-*

gélium igazi, drága kincsének és a kereszténység hitvallóinak, tanúságtevőinek nevezi. Ezek a próféták, doktorok és hitvallók már sokkal régebben elhívtak hozzánk, mint a zsinatok. Azok bizonyítékok és tanúságtevők, és az ő boldog haláluk Krisztus szerelméért (heureusement morts pour l'amour de Christ) hamarabb volt, mint a pápaság.²⁸ Utolsó fejezetében közli Afrikai Fulgentiusnak a mártirokról írott levelét: *Fulgence Evesque en Afrique, Au Sermon des Martyrs*.²⁹ Önálló fejezetben foglalkozik a mártírok vizsgáztatásának kérdéskörével. *Chap. XVII. Consolation es persecutions, & exhortation à patience & perseuerance, Consolation en toutes persecutions*. Bullinger gondolatmenete is azt bizonyítja, hogy a mártirológia és hagiográfia szétválasztása nagyon fontos volt a protestantizmus számára, a mártirológiát beilleszteni kívánta egyháztörténeti koncepciójába.³⁰

1676. július 11-én Rudolphus Hospinianus a menekülteknek egy Buccariból valamivel később érkező ötfős csoportját köszöntötte szónoklattal a zürichi paptársak nevében.³¹ Már a megszólító üdvözlés markánsan alkalmazza a mártirológiai fogalmakat: „Viri Reverendi Clarissimi Doctissimi *Martyres Jesu Xri gloriosissimi Fratres*

---

geschichtsschreibung, Leiden, Brill, 2012; Peter BURSCHEL, *Sterben und Unsterblichkeit: zur Kultur des Martyriums in der frühen Neuzeit*, München, Oldenbourg, 2004; Peter GEMINHARDT, *Märtyrer und Martyriumsdeutungen von der Antike bis zur Reformation*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 2009, 289–322; Fritz BÜSSER, *Die Prophezei: Humanismus und Reformation in Zürich: Ausgewählte Aufsätze und Vorträge; zu seinem 70. Geburtstag am 12. Februar 1993*, hrsg. von Alfred SCHINDLER, Bern, Lang, 1994; Wolf-Dieter HAUSCHILD, *Märtyrergedanken in der evangelischen Kirche*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 2009, 323–339.

²⁸ „Par ainsi ces saints Martyrs nous laisserent le saint & precieux thresor de l’Euangile, & de la foi Chrestienne. Ces Apostres ou docteurs & prescheurs enuoiez vers nous ont esté long temps deuant, & sont bien plus anciens que les Conciles. Il sont vescu, enseigné, & sont heureusement morts pour l’amour de Christ, auant que la Papauté fust. Car la Papauté n’estoit pas encores à Rome, comme elle a esté depuis. Il n’y auoit point encores d’idoles en l’Eglise, ni de sacrifices de la messe, ni d’invocation des saints, ni de moines, ni de cloistres.” BULLINGER, *Histoire des persecutions de l’Eglise, i. m.*, 108.

²⁹ *Uo.*, 294–296.

³⁰ Azonban arra is találunk példát bőségesen, hogy a protestantizmus hagiográfikus hagyományok asszimilálására törekszik. Vö. FUCHS, *Traditionsstiftung, i. m.*, különösen 48–75 (*Das Zentrum der historiographischen memoria: Die heilige Elisabeth c. fejezet*) és 159–179 (*Expansionistische Politik und Geschichtsschreibung unter Landgraf Moritz. Die »Hessische Chronica« Wilhelm Dillich c. fejezet*). Lásd még IMRE Mihály, *A hesseni protestáns Szent Erzsébet-recepció jellemzői, határai Szenci Molnár Albert műveiben = I. M., Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád Tiszáninneni Református Kiadó, 2012 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 7), 255–281.

³¹ A terjedelmes kéziratos forrásgyűjtemény a TREKN R 2754 jelzetű kötete, teljes egészében a gályarab irodalom dokumentumait tartalmazza közel nyolcszáz lapon. Címe nem fejezi pontosan a tartalmat: *Historia ministrorum protestantium. Anno 1673.*, mert néhány évvel későbbi források is szerepelnek a kötetben. A dokumentumok 18. század eleji másolatok, a gyűjtemény összeállítója láthatóan nagyon tájékozott volt a témakörben, nagy szakértelemmel végezte munkáját. Ebben olvasható Hospinianus szónoklata: *Oratio Venerandi Viri Domini Rudolphi HOSPINIAI, Praepositi Collegii Canonicorum dignissimi, qua Fratres quinque Hungaros Bucarino Liberatos, in Stuba Canonicorum totius, totius Venerabilis Ministerii Tigurini nomine affatus est 11. die Julij Anno 1676.*

in Christo plurimum Colendi Amandi! Cum tantos Viros *Athletas pro Nomine Jesu fortissimos*, tum nuper e Triremibus Neapolitanis ad nos adductos, tum paucis ab fine diebus ex iniquissimis carceribus Buccarinis siue advenientes tamquam *Angelos Dei* intuemur [...]"

Jól látszik, hogy két szinten: az evilági és a túlvilági-eszkatologikus szinten értelmezi az érkezett menekültek sorsát, akik ugyan nagyon konkrétan a nápolyi gályákról és Buccari pokoli szenvedéseket okozó börtöneiből menekültek meg, ugyanakkor ők Jézus Krisztus mártírjai és a leghősiesebb bajnokai, Isten hozzánk érkező angyalai. Megérkezésükért áldott legyen az Úr, aki irgalmával kiszabadította őket, és most megajándékozta valamennyiüket a *vigasztalással* ezen a helyen (Deus omnis Consolationis). A vigasztalás (consolatio) adománya és feladata mindkét üdvözlő beszédben kulcsfontosságú, ugyanezt láthattuk Heideggernél is. János jelenéseinek 12. fejezete alapján elbeszéli a Napba öltözött Asszony történetét, aki megszülni készül gyermekét, majd az üldöző tűzvörös sárkány elől a gyermek Istenhez ragadtatott, az asszony pedig elmeneült a pusztába, ahol Istentől elkészített helyen volt. Az üldöző sárkány pedig nagy küzdelemben levettetett az égből, legyőzték őt a bárány vérével és bizonyágtételük erejével azok, akik nem kímélték életüket. Ezért vigadjatok egkek és akik benne lakoztok. Ehhez hasonló a mai egyház, különösen a magyar református egyház harca az őt üldözőkkel.³² Ez az egyház az üldözők ellenére virul éppúgy, mint a korábbi évszázadok során védelmezői: Nagy Theodosius, Nagy Constantinus, VIII. Henrik, Jakab király és Erzsébet királynő idején Angliában, IV. Henrik alatt Franciaországban. Üldözői időszakában kemény iga alatt szenvedett Nero, Domitianus, Decius, Julianus római császárok, II. Fülöp spanyol király, Mária királynő uralkodása alatt, a mohó sárkány által, azaz a kiehézett társai, a babiloni szajha családságainak életükkel ellenálltak, a közelgő végítélethez, Jézus Krisztus utolsó eljövételéhez állhatatos hűséggel megmaradtak. Ennek a változásnak, ti tiszteletre méltó férfiak, a ti kedves gyülekezeteitek, a ti családjaitok most ennek tanúi. Mivel ugyanis Magyarország a kelet legjobban elpusztított királysága és Európának a korábbi évszázadokban és a tiszta keresztyén hitnek művelt ékessége, a babiloni szajha és az ő lator szövetségei fegyverrel támadtak a magyar egyházra. Hazugul

³² „Non sine Causa Spiritus Sanctus in terra militantem, in Apocalypsi Divi Johannis comparat cum Foemina partui vicina, quae quidem Splendidum in modum amicta Sole, Lunam pedibus calcans, & capite 12 Stellis coronata, sed quam parturiendi dolores propinqui, et ad tantis rubicandi Draconis frians, & neci proxime dedendi foetus, destinatum os, tantum non enecaret, & cito aufugio in eremium expelleret. Quemadmodum enim foeminam Partui vicinam modo praecipiti animo propinquantes parturiendi dolores, exterrent, modo foetus quem enixa est, laetissimus aspectus, gaudium ingenti erigit: ita etiam Ecclesia Xti modo rebus prosperis fruens, Sole justitiae, nullis impedita errorum, vel persecutionum Nebulis. Laeta fruitur, Terrestria & inania Pedibus conculcans, & Astris Liberi, & orthodoxi exercitii Religionis pulchre respondens, veluti sub Imperatoribus Theodosio Magno, Constantino item Magno, Henrico VIII. Jacobo Rege, & Elizabetha Regina Angliae Henrico IV. Rege Galliae, Magnaticum voluptate accidit, modo sub gravi jugo Neronis, Domitiani, Decii, Juliani Imperatorum, Philippi II. Regis Hispaniae, & Mariae Reginae Angliae per Draconem hiantem, idest famelicos Satellites, Meretricis Babilonicae Vitae ejus insidiae tenduntur, eaque in eremum expellit [...]" *Historia ministrorum protestantium. Anno 1673, i. m., 651–654.*

aposztáziára akarták papjait kényszeríteni, börtönnel, fegyverekkel és kínzásokkal sanyargatták azokat. A nagy üldözés korszakaira való utalás egyértelműen Bullingert követi, a jelen eseményeit ebbe az egyház- és világtörténeti folyamatba illeszti.

Otrokocsi Fóris esetében is megragadható a változó folyamat: szabadulásuk előtt óvakodik a mártír önreprezentáció használatától. A *Furor Bestiae* elbeszélése szerint a kínzásokra és fogságra indulókat kínzóik a következőképpen gúnyolták: „Mikor az udvarnokok megláttak bennünket fehérneműinkkel, s más csomóba kötött holmijainkkal, mert hiszen tudtuk, hogy előbbi szállásainkra már vissza nem térhetünk, tehát felkészültünk az útra mindnyájan, – rettenetesen kacagtak, és szitkokkal, rágalmakkal illetek bennünket, mondogatván: *Hova mentek, ti ördög vértanúi?* (Ez volt a leggyakrabban használt szitkozódásuk.)” (A latin eredetiben: *Quo tenditis vos Martyres Diaboli?*)³³ A *Furor Bestiae* utolsó fejezete áttekinti a fogságba hurcoltakat, azonban itt is különbséget tesz a szenvedésben meghaltak és a túlélők között, *csak az előbbieket nevezi mártírnak, az utóbbiak hitvallók, Krisztus-szolgák, testvérek és atyafiak* („[...] nomina Martyrum et Confessorum describuntur [...] Nomina Martyrum Hungaricorum, in ipsa captivitate sub onere durissimae afflictionis mortuorum”).³⁴

1676-ban jelenik meg Zürichben Gyöngyösi István Heidegger respondensként írott disputációja (*De Clavibus Regni Dei, Apostolis traditis*), amelyet sokan köszöntöttek a hazai egyházak képviselői közül. Különösen a pápai és rimaszombati gyülekezet emelkedett ki közülük, amelyek nagyon megszenvedték az üldöztetést.³⁵ Gyöngyö-

³³ OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Fenevad dühöngése Magyarországon a Jézus Krisztusról bizonyosságot tevők ellen*, 1676, ford. HERPAY Gábor, kiad. CSIKESZ Sándor, 1933, Bp., [s. n.], 24, 25. A *Martyres Diaboli* fogalom középkori eredetű, amely a hagiográfiai irodalomban ismert, különösen az eretnekmozgalmak kapcsán emlegették, majd később a reformáció körüli polemikus irodalomban is felbukkant.

³⁴ *Uo.*, 68. Megjegyzendő, hogy a kötetet kiadó Csikesz Sándor latin utószavában *martyrologium Hungaricum*nak nevezi azt, a szereplőket pedig egyetemlegesen – minden különbségtétel nélkül – mártírnak titulálja.

³⁵ *Disputationis theologicae, pars prior, de clavibus regni Dei, Apostolis traditis. Quam [...] sub praesidio [...] Joh. Henr. HEIDEGGERI [...] in Alma [...] Helvetiorum, quae est Tiguri, Publicae ac placidae eruditorum disquisitioni subjicit, Stephanus GYÖNGYÖSI, Ungarus, auct. et resp. [...]*, Zürich, [s. n.], 1676 (RMK III, 2797). A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) S. 976 jelzetű példányát használtuk. A kötet különlegessége, hogy *hajdani gályarab tulajdonosa – Rimaszombati K. János – Zürichben kiadott nyomtatványokat kötetett a kolligátumba*. A borító belső lapjára írott bejegyzés szerint: „Collectio Johannis K. Rimaszombathi, instituta Tiguri 1677. continens opera varia, edita ab 1642. ad 1677. quorum praecipuum est Joh. Henr. Ottii Historia Anabaptistica. Accessit Bibliothecae Collegii Ref. Saros. Patak, Ao. 1794. J(ohannes) Sz(ombathi), m. pr.” Szombathi János könyvtárnok nyilván biztos információkkal rendelkezett a kötet provenienciájáról. (Mivel maga is rimaszombati származású volt, közelebről ismerhette a kötet származását.) A könyv tizenhárom nyomtatványa közül tíz zürichi kiadású (három Rimaszombati Mihály – bizonyára János rokonának a – disputációja), a legutolsó pedig a nevezetes mártírológiai értekezés: *Dissertatio de Martyrio*, amelyet Hottinger Heidegger respondensként adott elő 1677-ben. A kötet szerkezete mutatja, hogy egykori tulajdonosa nagyon is tudatosan állította össze, hiszen a *Dissertatio de Martyrio* valóban a magyar gályarabok sorsára adott elméleti válasz. Azt tudjuk Rimaszombatról, hogy 1676 májusától közel egy évig Zürichben tartózkodott, szoros kapcsolatban J. Kaegius, J. Lavater és J. H. Olley itteni prédikátorokkal. – Természetesen Gyöngyösi disputációjának szövegében is megtaláljuk a gá-

si műve címlapjának hátoldalán olvashatjuk a terjedelmes névsort. A Séllyei Istvánra és Harsányi Istvánra vonatkozó rész *Krisztus élő mártírjaként emlegeti azokat*: „His 2. Eodem Officio praeditis, illi Eccl. Refor. Papensis M. Ecclesiarum circumjacentium Helveticae confessioni addictarum, Superintendenti meritiss. Huic Ecclesi. Rima-Szombatiensis Minist. vigilantissimo. Ut & caeteris Ecclesiarum, Scholarum Ministris, Rectoribus, ex Triremibus Neapolitanis admirabili Dei providentia liberatis, ut *vivis Jesu Christi Martyribus*, Tiguri Helvetiorum tunc temporis commorantibus, submissee offert.”

A disputához gályarabságukból szabadult, de még Zürichben időző magyarok írnak ajánló verseket (Körmendi György, Komáromi István, Szomodai János, Bátorkeszi István, Leporinus Miklós, Czeglédi Péter, Krasznai Mihály, Szabolcsi Mihály, Jablonczai János, Zedényi István, Szentpéteri Márton, Steller Tamás, Bugányi Miklós, Kocsi Csergő Bálint). Aláírásukban feltüntetik hazai állomáshelyüket és jelenlegi státusukat; ezek a következő megjelölések: nunc exul pro testimonio Jesu, nunc pro Jesu exul. Ajánló verseikben nincs mártírológiai jellegű utalás, de többen is hangot adnak kemény Róma-ellenességüknek.

4.

A *Consolatio...* címlapja után háromlappal ajánlás áll, amelyet a témakör kitűzője, Heidegger *Krisztus katonái tündöklő csapatának* (Candidae militum Christi cohorti) ajánl. Vagyis az egykori magyarországi tekintélyes, tiszteletre méltó férfiaknak, a magyar evangéliumi eklézsiák és iskolák lelkipásztorainak és tanárainak, a legállhatato-

---

lyarabság szenvedéseire való utalást: „Calamitates horrendae, persecutiones sanguineae, quae Ministros Ecclesiarum, conticescere cogunt, quare ita conqueritur Jeremias, Lam. 2. 11. *Deficiunt lacrymis oculi mei, propter contritionem filiae populi mei*, quales in solo mei natali Pannonio, Hungaria, praeter propter, ab Anno 1674. ad haec usque tempora grassabantur: ita ut, transverberato Ecclesiae pectore, transfixo pene corde, secto vere jugulo, doctrina de unico Mediatore, Redemtore, Servatore Christo, de unico ejus sacrificio propitiatorio, nox illunis, rariae stellae, & quae rutilabant, errabundae videantur; apparuit enim praesertim in nostro horizonte, caligo illa tristissima, qua mulier illa, purior Ecclesia a Dracone fugata [...] Haec ita esse, mecum loquitur experientia rerum rerum magistra nec non Fratres, in visceribus Jesu dilectissimi, fideles Verbi Dei Ministri, quos ad 5. Martii S. N. Anni 1674. ex Hungaria convocando, conticescere coegerunt: Qui proculdubio, eruperunt in haec Gregorii Magni verba: *Deo largiente quantum potuimus, coram vobis fratres charissimi, rimati sumus, nemo autem nos reprehendat, si post locutionem suspenderit, quia uti cernitis nostrae tribulationes excreverunt, undique gladiis circumfusi sumus, versa est in luctum Cithara nostra, organum nostrum in vocem flentium*. Die 8. Maii Anno 1675. ad Triremes ducendo, crudeliter & tyrannice tractando, e solo delere contenderunt. Sed Jehova, cujus Gratia, Die 11. Febr. S. N. Anni 1676. affulsit, & e faucibus leonum, *velut alios Danieles*, e Fornace Babylonica, insolita Tyrannide ardente, velut Sidrac, Misac, Abednego socios, liberos esse voluit, ut eorum, & Ecclesiarum Hungaricarum innocentia, vivo quasi in speculo, orbi universo ad stuporem, exponeret, declararet, timoremque Bestiae Apocalypticae incuteret. De qua haec ingeminare, mihi licitum esto.” Gyöngyösi, *De Clavibus Regni Dei, i. m.*, Br.-v. – Fogalom- és nyelvhasználat, eszkatologikus szemlélete erősen hasonlít Heidegger és Hospinianus előbb bemutatott szónoklataik látásmódjára. Zárásként következik egy nyolcsoros, igen kemény hangú pápa- és katolikusellenes disztichon.

sabban Jézus Krisztus hitvallóinak és bizonyágtevőinek és ugyanazért jó lelkiismerettel, erős lélekkel számkivetést elszenvedőknek: tehát mindezeknek a jeles férfiaknak szól az ajánlás. Ezt követően pontosan felsorolja e férfiakat, nevük mellett feltünteteti itthoni hivatalukat, vagyis eklézsiájukat és iskolai állomáshelyüket. (A magyar hely- és személynevek helyesírásába néhol hiba csúszik.) A névsor a következő: Séllyei István, Harsányi Móric István, Nikléci Sámuel, Kálnai Péter, Komáromi István, Körmendi György, Alistali György, Beregszászi István, Tatai Sámuel, Szomodí János, Újváry János, Rimaszombati János, Szentpéteri István, Köpecsi Balázs, Leporini Miklós, Bátorkeszi István, Otrókocsi Fóris Ferenc, Ladmaci István, Nikléci Boldizsár, Szalóczi Mihály, Krasznai Mihály, Zedényi István, Szodói B. András, Jablonczai János, Bugány Miklós, Szentpéteri Márton, Steller Tamás, Kocsi Csergő Bálint, Simoni Péter. Ez összesen huszonkilenc túlélője a gályarabságnak és más sanyargattatásnak. Megjegyzendő, hogy a felsorolásban valaki (nyilván későbbi olvasó) láthatóan dühösen áthúzta Otrókocsi Fóris nevét – voltaképpen kihúzta a névsorból – és a közismert konvertita neve mellé kézzel írta: tandem Apostata – végül mégis hitehagyott. A névsor alatt magyarázat áll, miszerint a felsoroltak valamennyien a nápolyi gályákról, illetve Buccari börtönéből Isten oltalmazó karja által kiszabadítottak, amikor hatalmas gyötrődéseikből a bárány vére által kiféherített palásttal megérkeztek, az egykor befogadott vendégeknek ajánlva krisztusi vigasztalást kíván, mert Isten erősítette meg őket, a gyötrő üldöztetésnek szilárd közösségükkel bátorságot mutattak, és a börtönökben, gályákon készek voltak a tűrésre, ellenálltak hősiessen a korszaknak, *dicshőséges látványt nyújtottak az Úrnak, az Angyaloknak és az embereknek*, a követőiknek és testvéreiknek példát állítottak. (Már az ajánlásban megtaláljuk a mártírológia kulcsszavait: miles, cohors, confessor, testis, exul.) A magyar prédikátorok és tanárok névsora egyben *mártírnévsorként is értelmezhető*.³⁶

1680-ban jelenik meg J. H. Heidegger *Dissertationum selectarum, sacram theologiam dogmaticam, historicam et moralem illustrantium* című gyűjteményes tanulmánykötete, ebben pedig a *De Martyrio, Breviarium* című terjedelmes értekezés.³⁷ (Ez a tanulmány az 1677-es kiadásnak némileg bővített változata. Amint azonban a cím is mutatja, valóban breviáriumszerű rendszeres áttekintése és kifejtése a protestáns mártírológiának.)

³⁶ „CANDIDAE MILITUM CHRISTI COHORTI, Viris plurimum Reverendis, Clarissimis, Ecclesiarum quondam & Scholarum Hungaricarum Evangelicarum Pastoribus & Rectoribus, Constantissimis Jesu Christi Confessoribus & Testibus, ac pro eodem & bona conscientia Exulibus [...] Ex Triremibus Neapolitanis & Carcere Bucarino, potenti Dei brachio liberatis, Hospitibus quondam, cum ex magna tribulatione, *stolis sanguine Agni dealbatis*, venirent, acceptissimis; Consolationem Christianam, qua ipsi Divinitus muniti, persecutionis urgentis ferociam stabili congressione fregerunt, & parati ad patientiam carcerum, triremium; armati ad tolerantiam mortis, fortiter repugnarunt Seculo, *spectaculum gloriosum praebuerunt Deo, Angelis, & hominibus*, secururis denique Fratribus exemplo fuerunt.” *Consolatio, i. m., A2r.*

³⁷ Johann Heinrich HEIDEGGER, *Dissertationum selectarum, sacram theologiam dogmaticam, historicam et moralem illustrantium*, Tiguri, Gessner, 1674–1680. Az értekezés a 283–357. lapokon olvasható. A TREKN F 289 jelzetű példányát használtuk. A magyarokra vonatkozó rész a 329–330. lapokon szerepel.

A második kötet előszava újra fontos megállapításokat tesz. Egyetlen hatalmas – egy lapnyi terjedelmű – mondatba zsúfolja a magyar gályarabok történetének eseménysorát, annak értékelését és magyarázatát. Hazug vádakkal hazug bíróság elítélte őket, a legválogatottabb módon kínozták, börtönbe zárták, majd eladták sokukat rabszolganak a spanyol hajókra. Majd példaként megszabadítottak, az egész világ, az angyalok és az emberek számára látvány lettek. A hős tengernagy kiszabadította őket fogságukból, a halál torkából kiragadta azokat, visszaadta valamennyiüket az életnek a nagy szenvedésekből, akik a bárány vére által kifehéřített palástartalattal érkeztek közénk. Az élő mártíroknak az élő képe a mi szemeinknek és a mi lelkünknek naponta, – nem a legbensőbb rokonszenv nélkül – a mi hitünknek az épülésére is figyelve, a *De Martyrio*, nem kevésbé a *De Consolatione Christiana Sanctorum Martyrum*, segít megmagyarázni, értelmezni az esetet.³⁸ Látható, Heidegger egészen konkrét összefüggést teremt a magyar gályarabok története és művei között: ebben nagy szerepet játszik egy fogalmi összefüggérendszer, de a megrendült érzelmi azonosulás ösztönzése is, amiben önmaguk számára mintaadónak tekinti a magyarok történetét.³⁹ A tematikus összefoglalásban is helyet kap a már korábban megfigyelt kulcsfogalmak közül a bárány vérében kifehéřített palást, *mint a narratíva rögzített eszkatologikus eleme*.

A *De Martyrio* valóban széles körű elméleti áttekintés, amely ugyanakkor nagy példaanyagot vonultat fel a mártírológia köréből. Hetvenhét articulusba rendezi el mondandóját, kronologikus és tematikus elveket érvényesítve. Az egyházatyáktól és az ősegyház mártírjaitól indítja gondolatmenetét. Szándéka hasonló a Bullingernél tapasztalt módszerhez: az ősegyház számos mártírja a Krisztus-szeretet példaképe (*Martyrium exigit amor Dei*), de ezeket nem azonosítja a szentekkel és azok kultuszával; voltaképpen leválasztja a hagiográfiáról a mártírológiát. A mártírok üldözése az igaz hiten lévők üldözése, Krisztust követőként (*conformatio ad Christum*) viselik el

³⁸ Johannis HEIDEGGERI *Dissertationum Selectarum [...] Tomus II.*, Tiguri, 1680, Praefatio: „Pastores & Rectores inno Hungaricos, numero triginta, reformatos plerosque, & nonnullos Augustanos etiam, qui postquam Clero Romano fictis in speciem criminibus adnitente, in iudiciis capitalibus, vinculis artissimis, carceribus foedissimis, denique triremibus Hispanicis famoesissimis, mancipiorum profligatissimorum, per integrum fere biennium, exempla novissima sustinuerunt, *mundo, Angelis & hominibus theatrum facti*, incomparabilis Herois & Archithalassarchi Reuteri, qui pro ea, qua flagrabat, pietate & invicto robore, hostes vivos enecuit, & servos ac amicos Dei, in mortis faucibus haerentes, vitae reddidit; incredibili fide & industria liberati, ex magna tribulatione, *stolis sanguine Agni dealbatis*, recenti adhuc terrore & consternatione, ad nos venerunt, & perinde ac Angeli Domini excepti, pars in Belgio, pars in Germania, pars major apud nos, hospitali cura studioque nostro fruentes, septendecim menses integros larem fixerunt, tristeque exilium, pro viribus nostris sublevati licet, tolerarunt. *Viva illa vivorum Martyrum imago, oculis animisque nostris quotidie*, non sine intima συμπαθεια & fidei etiam nostrae aedificatione, observans, *De Martyrio*, nec non *De Consolatione Christiana Sanctorum Martyrum*, & utrisque oppositis *Lapsibus Sanctorum*, commentandum occasionem suppeditavit.”

³⁹ „Praesentibus adhuc illis Heideggerus de *Martyrio* & *Consolatione Martyrum* dissertationes vulgavit.” *Historia Vitae Johannis Henrici Heideggeri, i. m.*, n2v. – Innen még azt is megtudjuk, hogy mindkét művének francia és német nyelvű fordítását készítették el.

az üldöztetést, amely a mártírok egyik fontos ismertetőjele. Határozottan leválasztja a hagiográfiáról a mártíriumnak ezt az igazi történetét: *visszaélt vele Róma, megrésze-gült a mártírok véréből*. A mai reformált egyház joggal és méltán ítéli magáénak a régi egyház mártírjait, a mártírok ma is az egyház legnagyobb díszei és dicsőségei Krisztusra mutató példájukkal. Több történelmi példával szemlélteti a mártírok üldöztetését, amely a múltban zajlott, de saját korában is jelen van.⁴⁰ Az LI. articulus a magyar gályarabok szenvedéseit mutatja be, bár inkább utalásszerűen beszél a történetről, megpróbáltatásokról. (Igaz, egyértelműen felismerhető a magyarok sanyargatásának története a körülmények rajzából. A még pontosabb azonosítás a kötet végén lévő név- és tárgymutatóban jelenik meg, itt a „Persecutiones ecclesiarum Hungariae” és a „Martyres hungarici” kifejezés szerepel.) Az érzelmi azonosulást jól kifejezi, hogy az ötvenegy sornyi szövegrészlet egyetlen hatalmas, hömpölygő, szenvedélyes körmondat.⁴¹ Vannak azonban olyan fordulatok a szövegben, amelyek egyértelműen utalnak

⁴⁰ „Christi exemplum & praeceptum de fuga in persecutionibus [...] Veteris Ecclesiae Martyres Ecclesia Reformata sibi jure, meritoque, vindicat. Roma Martyrum sanguine ebria est.” HEIDEGGER, *De Martyrio*, i. m., 282.

⁴¹ „Et quis, amabo, *verorum Martyrum nomen* & omen invideat iis, qui (ut exemplo praesentissimo rei huic lucem foeneretur) ficti criminis praetextu in jus vocati, ab infensissimo iudice causae Christi vadimonium ultro deserere, Basilicas sponte tradere jussi, cum ob timorem Dei id illis non liceret, & libellis seu Albo praevaricatorum in causa Dei, vel Apostatarum nomina sua dare constanter renuerent, capitis & fortunarium, lata decretoria sententia, damnati, pars praeter locum supplicii, stipante carnifice rapti, superato jam mortis terrore & amaritudine victa, ut lentioribus poenis ad persecutorum libidinem inflecti, & praevaricandum in causa Christi subigi possent, velut ex morte revocati, in carceres foedissimos, squalidissimos compacti, durissimis compedibus & poene ἀβρατά κτοίς constricti, dira fame, siti, frigore, laboribus poene intolerabilibus, foedissimis quinetiam & spurcissimis; verberibus languineis, nefandis opprobriis, quibus non tam se, *quam Christum & innocentem religionem* proscindi & lancinari animo tristissimo audiverunt, excrutiati & poene enecti, post integrum plus annum per calamitates ejusmodi concatenatas & insidias quaesitissimas constantiae illorum structas extractum, ne quid ad barbaram crudelitatem deesset, per remotissima asperaque itinera inter militum, ac inprimis vivo Deo Israelis nefarie illudentium, ad sanguinem usque uberrime profluentem coedentium catervas, gravissimis compedibus vel vinciti vel onerati, increpando perpetim, tundendo, vires corporis gravi adeo itinere fractas objurgando, servilibus verberibus sine fine & modo propulsando, miserrime raptati, teterrimo trirremium supplicio affecti, precarium inter infidelium blasphemias, ante oculos patrata inquinatissima a barbaris & ἀπηλικόσι scelerea, immanissima, quotidianum veluti cibum, verbera, exactos crudeliter labores plusquam serviles, spiritum ducentes, mancipiorum profligatissimorum exempla novissima sustinuerunt, & tanquam praebata oves mactationi destinatae, seu morti destinatae piaculares victimae, *theatrum mundo, Angelis & hominibus facti sunt*; donec conclamata fere apud homines salute, post menses decem in famosissimis trireribus illis, & plures ab aliis etiam in infernali velut carcere toleratos, fide ipsorum omnibus jam contumeliis, calamitatibus, minis, suppliciis majore & excelsiore, & tanquam Marpesia caute, ventos, ictus, procellas, *fluctus omnes ridente, contemnente*, superante; liberatione tandem miraculo proxima, ex intoleranda servitute sospitati in libertatem (si libertas est triste exilium, continuaque a patria, Ecclesiae, charitatibus avulsio) asserentur. Diceres, novum hoc (uti foecundum in excogitandis suppliciis est persecutorum, *Lojolitarum inprimis*, ingenium) insolentiusque esse Martyrii genus, quo morte ipsa gravior poena sancitur, *non occidere* fideles Christi testes, ut delassata longis diversisque cruciatibus illorum patientia, & victa *tandem constantia de fide & virtute illorum*, sine ullis, quod ajunt,

a magyar szereplőkre, a szenvedés színhelyeire és idejére: *post integrum plus annum, teterrimo triremium supplicio affecti, post menses decem in famosis triremibus illis, tanquam Marpesia caute.*

A két írást összehasonlítva – sőt belevonva az üdvözlőbeszédet és annak 1677-es nyomtatott változatát – egyértelmű, hogy a *Consolatio* és a *De Martyrio* szorosan összetartozik, mindkettő Heidegger érveinek, elméleti látásmódjának kifejtését tartalmazza, disputáló hallgatói professzoruk álláspontját jelenítik meg. A *Consolatio*t utóbb kiadja Heidegger válogatott értekezései között is, ami bizonyítja, hogy azt mennyire sajátjának tekintette. (Itt azonban már elhagyta a magyaroknak szóló ajánlást, terjedelmes tartalomjegyzék segíti az áttekintést, néhol a szöveget is megváltoztatta.) Megjegyzendő, hogy a *Consolatio* és a *De Martyrio* című értekezéseinek volt több német és francia nyelvű kiadása is, ami azt bizonyítja, hogy szerzőjük minél szélesebb körben kívánta biztosítani azok publicitását.⁴² Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy ezek a művek németül és franciául ugyan svájci kiadóknál jelentek meg, de hozzáférhetőek lettek az egész francia és az egész német nyelvterület számára. Ez bővítette a – korán megszerződő – hollandiai és angliai nyilvánosság határait más irányokba, és egyértelműen

---

feriis, multiplicium formas sustinente discriminum, laetissimum triumphum hostes ἀπάνθρωποι agere possint. Sed benedictus Deus Deus ad salutes (Psal. LXVIII. 21.) qui se ne in tali quidem tentatione fideles suos deserere, & quamlibet πύρωσιν seu ignitam Sanctorum suorum probationem, ad optatam tandem catastrophem perducere posse, eximium gratiosumque documentum dedit.” HEIDEGGER, *De Martyrio*, i. m., 282. – Heidegger más műveiben is lépten-nyomon megtalálhatjuk a magyar exulánsok történetére való utalást vagy történelmi értékelést. Így a *Dissertatio de miraculis ecclesiae evangelicae [...]* című disputában is, amelynek Johannes Jacob Cellarius volt a szerzője, témavezetője pedig Heidegger. (Assumens David Holzhalbis, Tiguri, Typis Davidis Gessneri, 1696. A TREKN F 289 jelzetű kolligátumában lévő példányt használtuk.) A 121–122. lapokon a magyar mártírok – vagyis a gályarabok – üldöztetését mondja el az értekezés, a 131-en pedig a hit védelmezőiként sorolja fel az erdélyi fejedelmeket: Bocskait, Bethlen Gábort és a Rákócziakat.

⁴² 1686-ban egy német nyelvű összefoglalását adja a mártírtémának: *Johan Heinrich HEIDEGGER Kampf-Platz Getreuer Blut-Zeugen Jesu: Vorge stellt In dreyen Theologischen Betrachtungen, I. Von dem Martyrthum, und den Märtyrern ins gemein. II. Von dem Trost der Märtyrer, oder, womit sie, und alle um Jesu willen verfolgte Christen sich stärken und trösten mögen. III. Von den Schwachheiten, und Glaubens-Fällen der Heiligen, In diesen schweren Verfolgungs-Zeiten [...] aus der Lateinischen in die Teutsche Sprach übersetzt Von Joh. Friderich Utzinger, Inspect. des Neuen Collegii, Zürich, Gessner, 1686.* – 1688-ban újabb formában lát napvilágot a német változat: *Joh. Henrici HEIDEGGERI, SS. Theol. Doct. & Professoris in Zürich, Heiliges Martyrthum, das ist, Kampf-Platz getreuer Blut-Zeugen Jesu Christi: handlende von dem Martyrthum und den Märtyrern ins gemein; wie auch von dem Trost der Märtyrern: und endlichen von den Schwachheiten und Glaubens-Fällen der Heiligen, in diesen jetzigen schwären Verfolgungs-Zeiten, allen umb des Zeugnuß Jesu willen leydenden Christen, zu nohtwendiger Unterrichtung und Trost auss der Lateinischen in die Teutsche Sprach übersetzt, und von Johann Friderich Utzinger, Inspect. des Neuen Collegii in Zürich, an Tag gegeben, Gedruckt zu Zürich, in Verlag Johann Rudolff Rahnen, 1688.* – Két francia kiadása Genfben jelent meg: *Traitez du martyre, de la consolation des martyrs et de la chute des saints*, Composé en Latin Par Monsieur HEIDEGGER Professeur en Theologie à Zurich, Et mis en François Par Mr de SAINT AMANT, A Genève, chez Samuel De Tournes, 1686; *Traitez du martyre, de la consolation des martyrs, et de la chute des saints*, composez en latin par Monsieur HEIDEGGER; et mis en François par Mr. de Saint Amant, A Genève, chez Samuel de Tournes, 1687.

a református felekezetűek önreprezentációjának igényeit fejezték ki. A német és francia nyelvű kiadványok természetesen kisugározták a mártirológia magyar vonatkozásait, értelmezéseit is.

A *De Martyrio* 1686-os genfi francia nyelvű kiadását sikerült tanulmányozni, amely izgalmas új kontextusba lépteti be a magyar protestáns üldözöttek történetét. A fordító: Saint Amant a zürichi polgármesternek ajánlotta munkáját és írt hozzá bevezetőt (A Monseigneur Escher bourgmestre de la Republique de Zurich). Az *Avertissement* legelső mondata párhuzamot von a közelmúltban üldözött magyar protestánsok és a most ismét üldözötté váló francia protestánsok sorsa között. A párhuzamot egy friss francia történelmi esemény indukálja: 1685-ben XIV. Lajos francia király visszavonta a nantes-i ediktumot, amely a francia hugenották tömeges üldözésének teremtette meg a lehetőségét (1685. október 18, fontainebleau-i ediktum).⁴³ A legfrissebb üldöztetés immáron a magyarok néhány évvel korábbi példáját eleveníti fel saját sérelmeinek felpanaszolására megerősítő érvként, ezért is kell most franciául megjelentetni ezt az értekezést. Ahogyan Zürich város polgárait mindig is megkülönböztette buzgóságuk és kegyességük, a legutóbbi időben Magyarország üldöztetése, éppen az irányult a magyar papok ellen, ugyanezt az irgalmasságot érzi most minden üldözött francia, ami önékik menedék. Ahogyan a magyarok a legnagyobb nehézségek között is kitartottak hitük mellett, minden kísértés ellenében, a lélek és test erejét mutatták fel, vállalva Jézus igazságaért a mártíriumot, halált is; így mutatnak példát most a legnagyobb szenvedések között is a franciák számára.

A bullingeri egyháztörténeti konstrukció (amely a Szent Bertalan-éjre adott válasz volt) újabb láncszemmel bővül: vagyis az igaz keresztyénség üldöztetésének legújabb hulláma a magyarok után most a franciákat sújtja.⁴⁴ Ennek a genfi környezetnek az in-

⁴³ Vö. *La Révocation de l'Édit de Nantes et le protestantisme français en 1685: actes*, dir. par. Roger ZUBER, Laurent THEIS, Paris, Société de l'histoire du protestantisme français, 1986; *Genève au temps de la révocation de l'Édit de Nantes: 1680–1705*, Genève–Paris, Droz–Champion, 1985 (Mémoires et documents, Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève, 50). A rendelkezésemre álló és áttekintett szakirodalom nem érzékeli a genfi Heidegger-kiadások szerepét és értelmezését, ebben a magyar összfüggésrendszer sem.

⁴⁴ „Comme les Citoyens de la Ville de ZURICH se sont toujours distingués par leur zèle & par leur piété, du tems de la dernière persécution de Hongrie, ils exercèrent envers les Ministres Hongrois la même charité qu'ils font presentement ressentir à tous les François refugiez qui ont recours à eux. Ils les reçurent avec tant d'honnêteté, ils leur distribuèrent leur bien avec tant de liberalité, ils les traitèrent avec tant d'humanité, qu'ils leur firent trouver dans un pais étranger toutes les douceurs que les personnes les plus heureuses peuvent goûter dans leur patrie. [...] Si cet Ouvrage étoit nécessaire pendant la calamité des Eglises de Hongrie, il l'est bien davantage en ce temps malheureux, où les Eglises de France sont exposées à la plus rude & à la plus cruelle persécution que l'on puisse concevoir [...] C'est ce qui nous a obligé de mettre en François le Livre de Monsieur Heidegger. On espère qu'il aura la même vertu sur l'esprit des Fidèles de Hongrie, & que comme l'Original a été extrêmement utile à ceux-ci, la Version ne le sera pas moins à ceux-là.” *Traitez du martyre, i. m.* (1686), *Avertissement*. „A tous ces exemples surprenans nous pouvons joindre celui des Ministres Hongrois qui furent délivrés d'un esclavage horrible & d'une mort lente, d'une manière merveilleuse, à la honte & à la confusion des ennemis de l'Eglise & qui pouvoient dire avec David [...]” *Uo.*, 306.

formálásában, véleményének alakításában szerepet játszhatott Franciscus Turretinus, aki hathatósan közreműködött a gályarabok kiszabadításának diplomáciai-politikai eseményeiben.⁴⁵ Egészében tehát háromközpontú a *persecutio decennialis* külföldön megjelenő irodalma: Hollandia–Anglia, második a német földön kiadottak csoportja, harmadik pedig a svájci latin–német–francia nyelvű művek kiterjedt együttese. Megállapítható, hogy a mártírológiai értelmezés és önrepresentáció legerőteljesebben a svájci kiadványokban jelenik meg, bár a másik két csoportban is fel-felbukkan.

5.

A consolatio (vigasztalás) a 16–17. század retorikáiban gyakran előfordul, így megtaláljuk Mattheus Dresser, Bartholomeus Keckermann és Johann Vossius műveiben is. Vossius az inventiók tanában tárgyalja *De speciali inventione* cím alatt (394–401). Keckermann nagyjából ugyanekkora terjedelemben vizsgálja mindkét nagy retorikai művében (*Rhetoricae Ecclesiasticae [...] Libri Duo*, 1604), itt az affectusok tanában szerepel. Az örök élet ígétét és annak bizonyosságát kell a vigasztalással bemutatni, az örök élet leírását és annak örömeit kell ábrázolni minél kiterjedtebben (*hypotiposis sit vitae aeternae & aeternorum gaudiorum*). Dresser *Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis Libri Quatuor, Illustrati quamplurimis exemplis; Sacris & Philosophicis: De integro correcti accurate ab Autore* című nagy, összefoglaló műve igen terjedelmesen tárgyalja a vigasztalás fogalmát és értelmezi retorikai szempontból. A genus deliberativum tárgyalásánál hatvanhárom oldalas nagy fejezet szentel ennek (*Tertia Classis Materiarum generis Deliberatio, quae consolationem continet*). A vigasztalásnak két formája lehet, az egyik a filozófiai, a másik a teológiai. A teológiai vigasztalás az égi tanítás szent, magasztos forrásából ered. Ennélfogva a vigasztalás ezen genusának locusai eredményesebbek és bőségesebbek, mint a másiké (vagyis a filozófiai vigasztalásé).⁴⁶ Már az ókor kialakította a consolatio retorikai

⁴⁵ Erről tájékoztat a debreceni kézirat, amely elmondja, hogy Bazelben, Bernben, Schaffhausenben és Genfben is üdvözölték az oda eljutó magyarokat, vagy prédikációban imádkoztak értük és adtak hálát megszabadulásukért. Kiemeli különösen Genfet, ahol Franciscus Turretinus 1676. június 18-án tartott egy prédikációt ebben a tárgyban: „Qua in Praesentia quatur Fratrum Exemplum, Causam Ecclesiarum Hungaricarum, et Ministrorum afflictorum, suae Ecclesiae quam humanissime recommendant. Contio Fran: Turret. Lit. Sanct. Dei Mini. accomodata. Textus 1 Petr. 5: 8.” *Historia ministrorum protestantium. Anno 1673*, 580–583. Más szerzők francia nyelvű művei is széles körben tárgyalják a magyar mártírok történetét, így Pierre Jurieu (1637–1713), a Rotterdamba menekült francia professzor-lelkész is összeköti a magyarok ügyét a nantes-i édikum visszavonása után üldözött franciák sorsával. BUJTÁS, *A pozsonyi vérsz-törvényszékről, i. m.*, 134–141.

⁴⁶ „Caeterum ut duplex est ratio consolationis, una Philosophica, altera Theologica: ita etiam duo sunt fontes, ex quibus argumenta consolandi sumuntur. Consolatio Philosophica tota consistit in his locis, quos recensui. At Theologica ex augusto illo sacroque fonte coelestis doctrinae dimanat. Quare loci huius generis consolationis foecundiores efficacioresque sunt, quam superiores.” Matthei DRESSERI,

topikáját, amelynek a következő részei vannak: 1. patientia et constantia, 2. consolatio per exempla, 3. mors mala solvit, 4. memoria decus, 5. funerum magnificentia, 6. immortalitas. Különösen a lelkiismeret lehet a vigasztalás egyik legbőségesebb és összetettebb forrása. Fájdalmas a szülő vagy a barát elvesztése. A consolatio nagy szerepet játszik Erasmus *Enchiridion militis Christiani* című művében. A reformáció korában Luther, Spalatinus és Melanchthon értelmezte újra a vigasztalás bonyolult teológiai, antropológiai, retorikai és homiletikai összefüggéseit. Nagyon nagy hatású volt Melanchthon *Loci consolationis*, ezt Dietrich Veit hamarosan németre is fordította, amely sok kiadást ért meg: *Eine Trostschrift für alle betrübten Herzen in diesen kümmerlichen Zeiten*.

A 16–17. század fordulóján a consolatio egyik legnagyobb hatású értelmezője és teoretikusa Justus Lipsius lett a neosztoicizmus kapcsán. Különösen a *De Constantia* című műve söpört végig Európán: új értelmezői nyelvet, látásmódot, valósággal saját paradigmát teremtett. Ebben fontos szerepet játszott a Lipsius által szinte krisztianizált sztoicizmus, különösen Seneca, akit egy „szent” aszkrétikus erényeivel stilizált.⁴⁷ Lipsiusnak éppúgy volt igen gazdag protestáns, mint katolikus recepciója, és nagyjából ugyanazt a szerepet szánták néki mindkét oldalon saját érvrendszerük működtetésében. (Bár mindkét tábornak lehettek elvileg fenntartásai a conversio több változatát is bejárt szerzővel szemben.) A consolatio meghatározó eszmei-formai szerepet játszott a 17. században, különösen a harmincéves háború nyomán keletkezett mártírdramákban, a *Trauerspiele*ekben volt jelen annak a hatása, de olyan jelentős szerzőknél is lényeges, mint Andreas Gryphius életműve.

Az ellenreformáció számára a mártírnak a szenvedés, az erény és a harcok vagy küzdő mintaképének kellett lennie. A régi mártírideál (*Märtyrer/Blutzeige*) helyett a bűnbánat gyakorlásának bensőségesebbé tétele terjedt (*Verinnerlichung des Märtyrerbegriffs*) fokozatosan.

Az 1678-as *Consolatio* Heidegger korszakösszegző és a mártírirodalmat áttekinthető, felhasználó műve.⁴⁸ Tematikus áttekintésével némi fogalmat alkothatunk antropológiai tartalmairól, forrásairól, műfajokat egybeszerkesztő jellemzőiről. Ez tulajdonképpen nem az elszenvedők vigasztalása, hanem a példájuk vigasztal és ad erőt másoknak. Mert alkalmas lehet a háborúra az a katona is, aki soha sem gyakorlatozott

---

Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis Libri Quatuor, Illustrati quam-plurimis exemplis; Sacris & Philosophicis: De integro correcti accurate ab Autore. Cum Indice Rerum et verborum copioso, Heidelberg, Voegelin, 1606, 211.

⁴⁷ Gerhard OESTERICH, *Geist und Gestalt des frühmodernen States*, Ausgewählte Aufsätze, Berlin, Duncker und Humblot, 1969; Matthias ILG, *Der Kult des Kapuzinermärtyres Fidelis von Sigmaringen als Ausdruck katholischer Kriegserfahrungen im Dreißigjährigen Krieg = Das Strafgericht Gottes Kriegserfahrungen und Religion im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges*, hrsg. von Matthias ASCHE und Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff, 2002, 291–441.

⁴⁸ Karl HUTTER, *Der Gottesbund in der Heilslehre des Zürcher Theologen Johann Heinrich Heidegger, 1633–1698*, Gossau, Pallottiner Verlag, 1955.

korábban a mezőn. A vigasztalás a Szentháromság mindhárom személyéből közösen terjed ki és munkál. Legelőször Isten a Szentlélek által vigasztal. A hitetlenek vigasza nem Istentől, hanem az emberektől származik. A vigasztalás nem adatik meg azoknak, akik a test és a hús bizonyosságában élnek. A fül nem hallja meg a vigasztalást, ha az nem a szívből származik. A vigasztaló Szentléleknek Isten ígéje a szava. Sokakat segít a szentségeknek és az Igének a szolgálata, mert a vigasztalást az egész egyháznak kell szolgálnia. Az igaz vigasztalás lehet külső és belső. Isten vigasztalásának rendszer formája lehet a nyilvános liturgia adta keret, befelé a közvetítő lélek a szívnek jelentkezik, és zálogként, biztosítékként magának lepecsételi. Nem ritkán ez a szerencse éri a mártírokat, amint erről sokan írtak. Nagyon gyakran megesik, hogy üldöztetésükben, börtönbe zártságukban a mártírok el vannak zárva a segítő külső lelkésztestvéreiktől, szolgatársaiktól. Ekkor csak a lélek szól hozzánk, hozzá intézhetjük mi is szavainkat, és beszélhet velünk a test bezártságában. Ez nagyon gyakori a mártírológia történetében és képviselőinél, bezártságukban a test és lélek párbeszéde enyhítheti a szenvedés elviselését (Trigaletus, Petrus Scriba, Guy de Bres). Elérhetlenné válik a külső emberi közösség, *a vigasztaló szó sokszor látomás vagy álom formájában hangzik fel*, ahogyan erről cseh mártírok is beszámolnak. Grammatikailag ez dialogikus vagy monologikus formában jelenik meg, a belső beszéd számos formájának kedvez ez a körülmény. Ebben a helyzetben gyakran előfordulhat, hogy Krisztus a legédesebb álomban jelenik meg, és ad reményt a reménytelenségben.

A filozófusok ebben a kérdésben rászédnek bennünket, becsapnak, megtévesztenek. A sztoikusok, epikureusok, peripatetikusok ugyan szeretnék vigasztalni a saját hibájukból vagy más okból szenvedőket, azonban nem ismerik igazán az isteni szó erejét és hatását. Legjobban a Szentlélekre van szükség. Isten akarata és gondviselése, a mártírokat a kereszthez való elhívása vigasztal meg a legtökéletesebben. A filozófusok a végzet szükségszerűségét hangoztatják, ennek bírálatát fogalmazza meg Justus Lipsius *De Constantia* című művében, amelyet Heidegger terjedelmesen idéz: „[...] Semmi sincs pedig erősebb a szükségnél, mely a bánatnak im-é gyenge seregeit csak mozgásával is elborította és el hárította. Mert mit akarsz te bánat? nem találsz abban magadnak helyet, a ki nem csak meg lehet, hanem ugyan meg kell lenni. Mit akarsz te panasz? megrázhatod-é mennyei jármot, de nyakadból ki nem rázhatod. Szünnyéll meg remélni, hogy az Isteni rendelést panaszolkodással el-háríthatnád. Nincsen a szükség ellen egyéb óltalom, hanem akarni azt, amire ő kényszerít. Bölcsen mondotta ama nagy bölcs ember [tkp. Epiktétosz, a nevét Laskai elhagyta, Heideggernél szerepel]: Győzhetetlen lehetsz, ha soha nem bocsátkozol oly ütközetre, kinek meg-győzése nincsen a te hatalmadban. Illyen pedig a Szükséggel való harc: amellyet valaki felvéssen, meg-győzetik: es a mit inkább czudálhatsz, meg-győzetett, minek-előtte fel-vette e harcot.”⁴⁹

⁴⁹ Magyar fordítása: LASKAI JÁNOS *Válogatott művei Magyar Iustus Lipsius, s. a. r., bev., jegyz.* TARNÓC Márton, Bp., Akadémiai, 1970, 109.

Heidegger a filozófusok közül Seneca véleményét tartja Justus Lipsius alapján megszívlelendőnek. Laskai János 1641-es, Debrecenben megjelent fordításában így hangzik a *De Constantia*: „A Nap, Hóld, csillagok, éltető állatok, es minden állatoknak ennyi seregei, örömet engednek és szavát fogadgyák annak a mennyei hatalomnak: az ember ki minden teremtett állatoknál nemesebb, egyedül rugodozik es tusakodik az teremtője ellen. Holott ha vitorláidat a szélnek bocsátottad volna, nem oda mennél, a hová te akarnál, hanem a szélkül vitettetnél, s itt ez életnek Óceánus tengerén nem akarod amaz igazgatót követni, ki az egész Világnak meg-mértékelője, de hejában ellenkezel véle mert vagy követned kell, avagy vonattatol: es ama mennyi végezések meg-tartják az ő hatalmokat es rendeket, akar akarjad te akar ellenkezzél. Hadgyuk el valóban e héjában-valóságokat, és ha eszünk vagyon, kövessük a minket hozzávonó mennyei hatalmakat, és igasságnak itéllyük lenni hogy tessék az embernek, valami Istennek tetszett. A tábori vitéz, halván az induló jelet, felvészi eszközeit, halván az penig az ütközetnek jelét, le-tészi azokat, mind akarattyával, szemeivel, füleivel, kész és figyelmetes lévén minden parancsolatra. Mi is azon cselekedgyünk, és e vitézségben vigan és serényen kövessük a mi Fejedelmünket akar-hová híjon is. Arra köteleztük hittel magunkat – ugymond Seneca – hogy a nyomoruságokat el szenvedgyük, és nem békétlenkedünk azokon, mellyeket mi el nem távoztathatunk. *Birodalom alatt születettünk: Istennek engedni szabadság.*”⁵⁰

A mártírok azonban ne legyenek alábbvaló katonák és bajnokok azoknál, akik mulandó világi uraknak szolgálnak, ők Krisztus igazi bajnokai. (*Eja fortes vos praestate athletas et milites Domini Jesu Christi.*) A mártírok szenvedésében tehát magát Krisztust is megölik; az ő haláluk, köteleik, szenvedésük Krisztus szenvedései. Így tehát képében, tagjaiban, testben Krisztuséi, hitben, ebben a világban Krisztus ügyét magukra vállalók. (A Christiformitas a mártírológia lényeges eleme, amelynek sok alakváltozata létezik, a rá való törekvés is a teljes személyiséget magával ragadja érzelmeiben, akaratában, testi és lelki adottságaiban.) A mártírium magányos áldozat, nem minden választottban közös, Istennek kivételes szolgálata. Így írt erről Guy de Bres: „Látom őt az én köteleim között, látom őt belső szemeimmel ugyanabban a homályos börtönben, ahol én vagyok, ahogyan az ő szavaival nekem reményt nyújt. A belső lélek beszélget vele.”

Az egyház szempontjából az ilyen szenvedés nagyon értékes, hogy néki és a hirdetett, általa épített értékeknek erősítője. Kálvinnak a lyoniakhoz írott levelét is idézi az értekezés, amelyben a mártírok világi türannoszok elleni példáját hangoztatja. Idézi Petrus Brulliuist, Kálvin strassburgi successorát, aki később Németalföldön nyerte el a mártírok koronáját. Ugyancsak francia mártír Claudius Monier, akinek írása az Antikrisztus elleni szerepkörben értelmezi a mártírokat. A küzdelem azonban nem a fegyverek erejével zajlik, hanem a lélek hajlíthatatlanságával, a szenvedések vállalásával. A vezér maga a mi Jézus Krisztusunk, aki ellenségeinket legyőzi. Értünk

⁵⁰ *Uo.*, 95.

nem emberek harcolnak! A fegyverek ereje nem a tiétek, hanem az Úré! (*Pro nobis non homines pugnant! Militia enim non vestra est, sed Domini.*) A szöveg használja is a fegyveres küzdelem szókészletét (galea, clypeus, gladius, hostis, occidit), amelyek azonban az allegorikus, sőt anagogikus jelentés- és nyelvhasználat eszközei, nem a sensus litteralis a jelentésképző. Johanna Graya (Gray) a mártírium antropológiai értelmezését bővíti tovább. A mártírok lelke az üldöztetésekben a Szentlélektől fölfegyverzett és tüzesen bizakodó úgy, hogy a test ostromlásának és gyengeségének, kísértéseinek a leghősiesebben ellenáll, mígnem győzedelmesen kiszabadul börtönéből. Lehet az én testemet fogolyként négyszeres fallal körülkerítve fogságban tartani, lelkem mégis az Úrnak örvendezik, ez nekem megbecsülést és tisztességet jelent, hogy az ő keresztyét utána hordozzam. Óh, testvéreim, ha édes keresztyét alatta rejtőzködve megkaphatnám, megízlelhetném, senki-semmi azt nem utasítaná el. Olyannyira sokan felajánlanák segítségüket Kürénéi Simonként Krisztus keresztyének hordozására.

A kötet több idézett részletében is találkozunk hasonló gondolattal, a mártírokat sokszor stilizálják Kürénéi Simonként. Krisztus fakeresztyét Kürénéi Simon vele együtt vitte. Azonban az igazi keresztyét, a bűnösök vétkeit és büntetését egyedül Krisztus hordozta. Bullingernek Kálvinhoz írott levele nyomán a mártírok önbizalma és elszántsága is szóba kerül, amivel népüket szorult helyzetükből kiragadhatják. Él az, aki a saját népét Egyiptomból kiszabadítja. Él az, aki a babiloni fogságból megszabadít. Él az, aki a lealacsonyított császároktól, királyoktól, fejedelmektől saját egyházát megoltalmazza. A mártírok jellemzésére sok példa hozható, már Órigenész is a Makkabeusok könyvét javasolta erre a célra. Ennek nyomán a kötet is sok esetben használja a Makkabeusokra való utalást különösen ott, ahol ennek az évszázadnak az üldözőiről és türannoszairól van szó (*Persecutores & tyranni hujus Seculi*). A hitnek kötelessége a consolatio formáit elméjébe vésni és azokat gyakorolni. A változatosság, a nagyság és a mindennapiság az emberi elme sötét és rossz homályát és ostobaságát eloszlathatja, csökkentheti.

Heidegger mártírológiai művei az 1670-es években jelentek meg először, később újabb kiadásai és német, francia nyelvű fordításai láttak napvilágot. Mindezek együtt a magyar gályarabok történetének széles körű mártírológiai értelmezését tárták a nemzetközi nyilvánosság elé. Az is valószínűnek látszik, hogy a nantes-i ediktum visszavonása utáni korszakban a mártírológia korábbi évszázadokban (a protestantizmusban radikálisan megújított, átalakított) elfoglalt státusza lényegesen megváltozik, ennek mértékét és jellemzőit csak a kultúratudomány egészének bevonásával válaszolhatjuk meg.

Végezetül azt a kérdést tehetjük föl, hogy a magyar(országi) szerzők saját önértelmezésükben (egyéni és közösségi identitásformálásukban) és mártírológiai műveikben használták-e ezt a heideggeri rendszert. A nagy zürichi pártfogó művei az erkölcsei segítségen és testvéri önfeláldozó pártfogáson túl mire inspirálták a magyarokat? Ez annál inkább érvényes kérdésfeltevés, mert az 1670-es évek közepétől a ha-

zai irodalomban számos (legtöbbször magyar nyelvű) – szorosabban vagy lazábban – mártirológiai tárgyú munka jelenik meg. Ennek a nyugat-európai mércével mérve is távlatos és összegező mártirológiának antropológiai rendszerei, spiritualitása, egyháztörténeti érvei, forráshasználata, nyelve szolgált-e mintaként hazai szerzőink számára? A spektrum nagyon széles: Otrókoci Fóris Ferenc *Furor Bestiae* című művétől ível a latin és német nyelvű traktátusokon keresztül a magyar nyelvű prédikációs irodalomig vagy imádságokig. Mindennek megválaszolása még korai lenne, kiterjedt és új, alapos kutatási feladatot ró ránk.

MIHÁLY IMRE

Konsolation und Repräsentation. Tröstung von Märtyrern in Zürich

Die ungarischen protestantischen Prediger kamen nach ihrer Befreiung im Mai 1676 nach Zürich. Hier wurden sie von Professor Johann Heinrich Heidegger und von den weltlichen und kirchlichen Würdenträgern der Stadt empfangen und begrüßt. Der Empfang und die Begrüßung waren Bestandteile eines großangelegten identitätsstiftenden Repräsentationsprozesses, in dessen Zentrum die martyrologische Interpretation der Befreiung und die Konstruktion einer entsprechenden Erzählung standen. Letztere hatte viele Quellen: einerseits die internationale (schweizerische, niederländische, deutsche, englische und französische) politische und kirchenpolitische Öffentlichkeit, andererseits die europäische protestantische martyrologische Tradition des 16. Jahrhunderts. Die befreiten ungarischen Galeerenhäftlinge wurden dementsprechend als die idealtypische Verkörperung des Märtyrertums betrachtet. Heidegger vermischt in seiner Rede die eschatologische Diktion (Erzählmodus) und kirchengeschichtlich-politische Argumente, letztere aus Bullingers Schrift *De persecutionibus ecclesiae christianae* (1573). Dies war eine der wichtigsten Quelle der westeuropäischen protestantischen Martyrologie. Heideggers Schriften, *Dissertatio de Martyrio* und *Consolatio Christiana S. Martyrum*, erweitern durch ihre ungarischen Bezüge die Interpretation der Märtyrerrhetik. Das Schicksal der Ungarn betrachtet er im Kontext der Beziehungen zwischen der schweizerischen und ungarischen Kirchengeschichte, indem er eine Parallele zwischen der Verfolgung der Urkirche und den späteren Verfolgungen zieht. Seine Schriften *Consolatio* und *De Martyrio* erlebten mehrere deutsche und französische Ausgaben. Diese verbreiteten die ungarischen Bezüge der Martyrologie, die durch den Wiederruf des *Edikts von Nantes* (1685) verstärkt aktualisiert wurde. Der Autor zog Parallele zwischen den ungarischen und den französischen Protestanten, die wieder der Verfolgung ausgesetzt waren. All dies bewirkte, dass die Geschichte der ungarischen Galeerenhäftlinge in der breiten internationalen Öffentlichkeit in einem martyrologischen Kontext erschienen war.

A mártírium toposza a Felvinczi Sándor halálára íródott prédikációkban és epigrammákban

A Felvinczi Sándor emlékére összeállított epigrammagyűjtemény hosszú címe – *Hedera Poetica, significativa Vitae et rerum gestarum, admodum Reverendi, Clarissimi ac Doctissimi Viri Domini Alexandri Felvinci*¹ – azt ígéri, hogy a költői borostyánok, tehát a versek a prédikátor életének, tetteinek kiábrázolói lesznek. Felvinczi élete szinte teljesen szokványos, sőt békésnek mondható a 17. század végen exiliumba és executióra kényszerített magyar protestantizmus viszonyai közt, és a vexatio tekintetében össze sem mérhető lelkészársainak, akár Pósházi Jánosnak vagy Czeglédi Istvánnak megpróbáltatásaival, a gályarabokat már nem is említem ebben az összevetésben. Két mozgalmas epizódja van ennek az életútnak: az egyik az, hogy Felvinczi a váradi kollégium diákjaként 1660-ban részt vett a töröktől ostromlott város védelmében, a másik pedig az, hogy 1673-ban, már a „közönséges üldöztetés” évtizedében ő is kénytelen volt Kassáról, rektori állásából elmenekülni Debrecenbe. Ezekon kívül minden a szokott rend szerint alakult nála: tehát kollégiumi stúdiumok, rektorság, peregrináció és újabb rektori, lelkészi szolgálat a debreceni Szent Eklézsia senioraként, azaz espereseként. Az életút tényeit tekintve, ahogyan azok Zoványi Jenő *Magyarországi egyháztörténeti lexikon*ában megjelennek,² Felvinczi Sándor nem lehet a protestáns mártírpantheon tagja, mégis a temetésére írott szövegek így jelenítik meg őt.

Ennek oka az, hogy az őt temető lelkészek, Debreceni Kalocsa János és Szőnyi Nagy István, illetve az epigrammákat író kollégák és kollégiumi diákok a legnagyobb tiszteletet kívánták megadni az elhunyt esperesnek. Erre rá is szolgált, mivel a háznál elmondott prédikációban Kalocsa János a jelenlévő, kárt vallott gyászolók közt szólítja meg a „Nemes Nemzetes Tanácsbéli Férfiak”-at, a Kollégium professzorait, „Áron házának tiszteletes tanítói rendjé”-t. Felvinczi tehát számon tartott személyiség volt Debrecen egyházi és világi méltóságai előtt. Ezt mutatja az is, hogy 1683-ban ő és Szilágyi Tönkö Márton bocsátották útnak prédikációval azt a hódoló követséget, melyet a város IV. Mohamedhez küldött Belgrádba.³

***

¹ *Hedera Poetica, significativa Vitae [...]* Alexandri Felvinci, Debreceni, Kassai, 1686 (RMK II, 1580). A latin prózai szövegek magyarítása és a metrumos fordítások a szerzőtől (M. Gy.)

² ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 197–198.

³ Szűcs István, *Szabad királyi Debrecen Város történelme*, 2, Debrecen, [s. n.], 1872, 457.

Az elhunytnek mártírként való bemutatása mind a mai napig kiváló hatáskeltő elem a gyászdicseret számára. Maradjunk azonban a tárgyalt korszaknál: a mártírium a mértékletesség (temperantia), az adakozás (liberalitas), az imádkozó élet (votumok) mellett a religiosa pietas, a vallásos kegyesség bemutatásának eszköze. Előkelő asszonyok, úrnők laudatiójában jelentek meg ezek a retorikai értelemben vett közhelyek. A gyászbeszédekben, gyászversekben a haldokló a halál fájdalmainak üdvösséges tűrésével, e szent türelem bemutatásával válhat mártírrá. Bethlen Gábor hitvesét, Károlyi Zsuzsannát is ebben a helyzetben, szerepben állítják példázatként a gyászolók elé a felette 1622-ben elhangzott latin epicediumok, például Bihari Benedek, Bojti Veres Gáspár elégiája vagy Kőrösi István carmenje, melyeket az 1624-ben Gyulafehérváron nyomtatott *Exequiarum Coeremonialium* kötet tartalmaz.⁴ Az affectusnak ezzel az eszközzel él az úrnő végső temetésének napján Keserői Dajka János, amikor hallgatóságát sűrű könnyekre fakasztva felidézi feljegyzéseiből Károlyi Zsuzsanna életének utolsó szenvedéses napjait és búcsúját.⁵

A mártírium a másik oldalon is épp ennyire elhagyhatatlan eszköze a vallásos kegyesség dicseretének. Báthory Zsófia temetésén, 1680 júniusában Kis Imre, a család gyóntatópapja az ellenséges kálvinista környezetben támadásoknak kitett úrnőjének állhatatosságát dicsérte: „Minémü veszedelmekben forgott! Féhez [sic!] menvén mayd gyermeki állapottyában, mingyárt ostromlani kezdették a' Vallásában, a' ki adott fogadás ellen pedig: kihez folyamodgyék? kívül kérjen tanácsot? egyedül maga lévén a' lelki gyötrelomben. De már az előtt Istenes okos Anyja meg-tanítván, a' Czimeres Sárkánynak egyik Fogát kapja:⁶ »*Spes mea in die afflictionis.*« *Jerem. 17* [17] »En Remenségem te a' nyomoruságnak napján.« Meg-sem szégyenült, mert melly okossan viselte magát mind azokban, maga Istenes állhatatossága meg-mutatta: soha Vallása ellen nem szól-tathatták.⁷

Ezután a vallásért elszenvedett támadások említése következik. „Ellene támadtak seregekkel, fegyverrel; Jóságira reá rohontak, gyűlölték, rágalmazták, üldözték [...] de ugyan csak meg nem csökkent; a' fejét erőssen oltalmazta, az az a' Hitet; nem gondolván semmi Javainak veszedelmével, mondván: másban örömet kedvezek Felebarátimnak a' miben lehet, de Hitem ellen senkinek tetczeni nem akarok, ha minnyáian ellenem támadnak-is, sőt örömmel viselem az ollyat [...]”⁷

⁴ *Exequiarum coeremonialium serenissimae principis ac dominae dnae. Svsannae Caroli [...]*, Albae-Ivlae [!], Valaszutius et Mezlenius, 1624 (RMNy 1307).

⁵ *Exequiae principales, az az Halotti pompa, mellyel az istenfelő, kegyes természetű, felseges Karolyi Svsannának [...] testi satoranak, földben takarittatasakor utolso tisztesség tetetet 1622. esztendőben, Feiervarat, Valasz-uti es Mezleni, 1624 (RMNy 1306), 168–190.*

⁶ A beszéd az erények dicseretét a három sárkányfog heraldikai jelképére építette: „Ezen címeres három fogakra osztom egész életét [...] Pro DEO et Religione, pro Rege et Patria, pro Anima et virtutibus”.

⁷ Kis Imre, *Midőn az hatalmas halal [...]*, Nagyszombat, Srnensky, 1680 (RMK I, 1251). Az idézet a kritikai kiadásból való: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz., bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 225–239, itt 230–231.

A protestáns *persecutio decennialis*nak (ám ha tekintetbe vesszük Caraffa rettene-
tes működését, inkább *quindecennialis*nak) a körülményei e közhely jól bemérhető
hatását más irányokba is kiterítették, mivel a történelmi viszonyok mellett megvál-
toztatták a retorikai szituációt is. Erre példa az 1674-ben Kolozsvárott kiadott *Szomorú Halotti Pompa*,⁸ mely Bocskai István zempléni főispán 1673-ban történt temetésén
elmondott prédikációkat, és Pósházi János latin orációját tartalmazza. Imre Mihály
e kötet igen részletes elemzését közölte 1988-ban.⁹

Az elhunyt főúr mártíriumában nemcsak a keresztyén kegyesség ábrázolása jele-
nik meg, hanem – amint a kötet címe is mutatja – „édes Magyar hazája s’ Nemzete
lelki és testi szabadságáért való szenvedése, s keserves számkivetése” is. Técsi János
igemagyarázata, mely a test felvétele előtt a háznál hangzott el, a Zsid 11, 24–26 ver-
seiből vett textusában is a hit megőrzésének mártíriumát hangsúlyozza:¹⁰ „Hitnek ál-
tala nem akart Mojszes mikor immár öreg volna Pharahó leányának fiának hivattat-
ni. Mivel hogy ezt választá magának, hogy az Isten népével edgyütt nyomorúságok-
kal illetetnék, hogy nem mint a’ bűnnek ideig való hasznával élne. Ugymint ki na-
gyobb gazdagságoknak ítélné lenni, a’ Christusért való gyalázatot, hogy nem mint az
Egyiptombélieknek kincseket, mert néz vala az jutalomnak fizetésére.”¹¹

Maga a prédikáció a hit lényegét és az üdvösség feltételét a szenvedésben láttatja, hi-
vatkozva az igei rész 37. és következő verseire, sőt magát a mártírszenvedést érdemnek
tekinti: „Tégy szert az igaz hitre, mert ha hited nem lészen, nem szenvedhetz soha őerte
[azaz Krisztusért és a megváltásért] [...] *Mindenek, a’ kik szentül akarnak élni a’ Christus
Jézusban, háborúságot szenvednek. No hát, el-hiszed ugyé, hogy szenvedned kell?*”¹²

Az applicatióban aztán a főúr kiválóságát a Krisztusért vállalt szenvedésben, a gya-
lázat, a becstelenség tűrésében láttatja. A megpróbáltatások közt, melyet Bocskai tü-
relemmel viselt, az egyik legnagyobb a hazájából való kényszerű elbujdosása: „*Vénsé-
gének idejében édes nevelő Hazáját, abban lévő szép Uraságát nagy békességes tűrés-
sel kész lőn elhagyni, és az Isten bújdosó híveivel edgyütt szenvedni, hogy sem ezt a’
nálla letött kincset, a’ drága igaz hitet meg-tagadván, abban világi boldogságban élni.
Bújdosóvá lőn vénségére, s’ az is vete véget sok nyomorúságban el-epedett életének.*”¹³

⁸ *Szomorú Halotti Pompa* [...] Bocskai Istvánnak [...] *Teste felett*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1674 (RMK I, 1164) Lásd az interneten: <http://mek.oszk.hu/04300/04392/04392.pdf>.

⁹ IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötet-
ben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1987–88/1–2, 20–46.

¹⁰ TÉCSI János, *Idvességes szenvedésnek ösvénye = Szomorú Halotti Pompa, i. m., C4r–E3r*. A prédikáci-
ót LUFFY Katalin doktori értekezése is elemzi. LUFFY Katalin, „*Temető jajjokan kezdtem én*”: *Beszédmód
és íráshasználat az erdélyi fejedelemsválság idején*, Debreceni Egyetem BTK Irodalomtudományi Dokto-
ri Iskola, 2008 (PhD-értekezés kézírata), 176. Lásd az interneten: [http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/
dea/bitstream/2437/78446/5/ertekezes_v.pdf](http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/78446/5/ertekezes_v.pdf).

¹¹ TÉCSI, *Idvességes szenvedésnek ösvénye, i. m., D1v*.

¹² *Uo.*, E1r.

¹³ *Uo.*, E3r.

Pósaaházi latin szónoklata az emberi dolgok végzetes változékonyságáról szól.¹⁴ Ez a morális értekezés, vagy inkább – Imre Mihály tanulmányának szavaival élve – történetbölcseleti értekezés az emberi világot, a történelmet minden állandóságot nélkülöző, örökös változásokban hullámmzó, labilis közegként mutatja be. Ennek alaptörvényét a beszédet kezdő epigramma, John Owen első epigrammakötetének *De Orbe* című 49. darabja fogalmazza meg:

In mundo nil constat: in orbem vertitur orbis.
Quid mirum, recti quod sit in orbe nihil.¹⁵

(A világban semmi nem állandó, körbeforog a világ,
nem is csoda, hiszen nincsen semmi, ami igaz lenne benne.)

Költői lélekkel rajzolja meg Pósaaházi a történelem folyton változó áradásán, népeket, királyokat, vezéreket fel- és leemelő hullámmzásain a bujdosó hajóst, sugallva ezzel Trója és Hungária tragikus sorsának párhuzamát: „At considerate quot quot adhuc superestis afflictæ Hunnorum reliquiae, fatalem rerum humanarum vicissitudinem, quantum mutatum ab illo! Fuimus Troes, jam pene extorres! Venit summa dies et eluctabile fatum, Hungariae.”¹⁶ (Ám szemléljétek meg, ahányan csak a hunok lesújtott utódaiként megmaradtatok, az emberi dolgok végzetes változását, mennyi minden átalakult általa! Csak voltunk trójaiak, mára csaknem hazátlanok lettünk. Eljött végső napja és gyászos végzete Hungáriának!)

Ugyanakkor, az elhunytak Isten iránti kegyességét dicsérve, ismét megjelenik Aeneas és Odüsszeusz, de az elhunyt főúr állhatatos hitének allegóriáiként: „Quam multos funesto hoc seculo videas naufragantes. Non ita noster Ulysses et pius Aeneas solo jactatus et alto, sed incolumis fidei et bonae Conscientiae tenacissimus ad portum pervenit. Foelix illi navigatio! quia jam excensione facta, post varios casus, post tot discrimina rerum, ad patriam pervenit coelestem.”¹⁷ (E veszedelmes korban milyen sok hajótörést láthatsz! Ám nem így bolyong a mi Ulyssesünk, kegyes Aeneasunk a földön és tengeren, hanem a tiszta hithez és a jó állhatatossághoz igen ragaszkodva, kikötőbe ér. Ó boldog e hajózás néki, hiszen partra szállván, oly sok veszély és oly sok próba után égi hazájába ért.)

Az üldöztetés, bujdosás viszonyai hívták elő azt az új szónoki státust, melyben a tűrés, a szenvedés feminin motívuma férfiasan heroikussá vált. A szónokok ugyanis a ha-

¹⁴ PÓSAHÁZI János, *Oratio de fatalium rerum humanarum = Szomorú Halotti Pompa, i. m.*, H3–K4r.

¹⁵ *The Philological Museum. The Epigrammata of John Owen (Ioannis Audoenus), 1606–1613*, a hypertext critical edition by Dana F. SUTTON, 1999. Lásd <http://www.philological.bham.ac.uk/owen/> Az idézett epigramma: <http://www.philological.bham.ac.uk/owen/1lat.html>

¹⁶ PÓSAHÁZI János, *Oratio, i. m.*, I2v.

¹⁷ *Uo.*, K2v.

lotti dicséretekben úgy mutatták be az elhunyt főurat vagy papot, mint aki egy közösségért és egy közösség előtt vállalta áldozatát, és tette meg életével, halálával a szent bizonyosságot, azaz mártíriumot.

***

A gyászversek, a gyászbeszédnek alkalmi szövegek, tehát a temetés körülményeinek retorikai környezetébe épülnek bele. A Felvinczi temetésére készített prédikációk esetében ez az Antonio Caraffától 1686 februárjában tönkretett Debrecenre jelentette, ahol a következő hónapban eltemetett esperes hiteles életű papként, tisztos polgárként a város mártíriumát testesítette meg. Ezt mutatja Szőnyi Nagy István *Élő-Holtak jó illattya* címmel 1686-ban Debrecenben megjelent prédikációját kezdő imádság hangütése:¹⁸ „Lelkünk édes reménsége édes Jézus! tekints alá fényes Országodbúl, keserüld-meg gyászban ülő Sionodnak keserűségét: Elbádogyadt a' lelkünk, el-fáradt a' szívünk, ne engedgyed[,] hogy a keserűségeknek ennyire áradot mélységében el-merüllyünk! a' vizek a' lelkünkig érnek.”¹⁹

A *Proëmium accommodatum* textusa is a közelmúlt gyötrelmeire utal (Ézs 51, 17). Szőnyi ezt az igei tartalmat, Jehova keserű poharának kiivását accommodálja városának jelen helyzetére: „Óh romlott hazának siralmas Anya Városa! Isten Debreczeni siralmas Anyaszentegyháza! fő néven penig: Igasság Tekintetes Oszlopi! Keresztyén Nemes Tanács és annak Első Vezére[,] Istenfélő Magistrátus s' osztán szomorú egész Respublica! Oh meg-ittad az Isten búsulásának pohárát [...]”²⁰

A prédikáció textusa: „Én immár meg áldoztatom, és az én (meg-oszlattatásomnak) elbocsáttatásomnak ideje közel vagyok” (2Tim 4, 11). Az igemagyarázat ekképpen az ótestamentumi áldozatok fajtáinak taglalása után jut el a görög mondat σπένδομαι szaváig, mivel ez az italáldozat bemutatása „Jelenti azért [az Apostol] véres Martyromságát.”²¹ Az igemagyarázatba újra és újra beleszövi a 116. zsoltár 15. versét, mely a kiadott prédikáció címlapján is szerepel: „Drágalátos a' Jehova szemei előtt az ő kegyesinek halálok”.

A prédikációnak a kontextuson kívül minden részében (Summája, Tudomány Haszna) említve van valamiképpen a véres mártírium. Az igemagyarázat a két textust, a 2Tim 4, 16-ot és a Zsolt 116, 15-öt összefűzve fogalmazza meg a Tudományban a lényegét: „Minden Szentek ugyan, jelesben az Isten házának hűséges Szolgái (de leginkább a' Martyrok) Istennek előtte életekben halálokban élő kedves áldozatok.”²² Az *Alkalmaztatásban* Felvinczire alkalmazza egy hasonlítás-sorozattal a sum-

¹⁸ SZŐNYI NAGY István, *Élő-holtak jó illattya, mellyel [...] Felvinczi Sándor Uramnak [...] temetését temjénezte*, Debrecen, Kassai, 1686 (RMK I, 1351) Lásd az interneten: <http://mek.niif.hu/04100/04150/04150.pdf>

¹⁹ Uo., X3r.

²⁰ Uo., X3v.

²¹ Uo., X4v.

²² Uo., XX1r.

mában taglalt ótestamentumi áldozatokat, hogy végül az önmagát elégető, füstjével az égbe emelkedő illatáldozat idézze fel a holt lelkész mártíriumát.

Debreceni Kalocsa János prédikációja – mely *Dicséretes emlékezet* címmel jelent meg még abban az évben Debrecenben,²³ az Énekek éneke 2, 4 alapján („Be-vitt engem a’ lakodalomnak házában, és zászlóul adta énnékem a’ szeretetet”) vigasztalja a gyászolókat a mártíriummal kapcsolatos másik eszközzel, a „jegyesi misztika” közhe-lyével.²⁴ Ez a próbák alatt nyögő híveket megerősíti abban, hogy őket e jegyességben Krisztus eleve kiválasztotta az üdvösségre, „béirattatak az mennyégben”, és a meny-nyei lakodalomban ők már itt e világban az üdvözültek seregében élnek. „Az Istennek Vitézkedő Anyaszentegyháza, és annak igaz tagjai, a’ Jésus Christustúl jövőndöben a’ Menyországban szinte olly bizannyal bé-vitettetnek, mintha már valósággal meg-is lött vólna.” Az applicatióban is eszerint méltatja Felvinczi életét, és arra, hogy ő az Anyaszentegyháznak igaz és nemes tagja volt, elsőként ezt az okot hozza: „Hogy az Anyaszentegyháznak Ferjetül, a’ Jésus Christustúl, igen függött, ahoz halgatott, s’ egyebeket-is attúl való függésre intett”²⁵

A *Hedera Poetica* kötetre fordítva a szót, a benne foglalt 111 epigramma egy-egy olyan locus communis tartalmaz, melyben az elhunyt lelkész valamelyik dicséretes jellemvonása, azaz a jó lelkipásztor ideálja nyilvánul meg, például a vallásához való hűsége (fides), Isten iránti kegyessége (pietas), tudósága (humanitas) stb. Ezek egy hasonlóságon alapuló metafora (metafora similitudinis) kiindulópontjai, és ezekben jelennek meg a mártíriumhoz kapcsolódó elemek. Ilyen a Palinurus-metafora. Palinurus Aeneas hajójának hű kormányosa, és az ő élete az áldozat, mellyel Neptunus megelégszik, és engedi, hogy a trójaiak átjussanak a Messinai-szoroson Itáliába.²⁶ A 33. epigrammában, melyet Stephanus Vecsei Scholae Senior írt, így használja ezt a toposzt (a következő epigrammák metrumos fordításai a szerzőtől):

Aestibus in tumidis arcam, Palinure, relinquis
Velaque desistis dirigere arte Thetis.

(Háborgó habokon hagyod el, Palinurus, a bárkát,
És nem igazgatod azt Thétisz útja szerint.)

Thetis Neptunussal ellentétben segített az Argonautáknak, Iászónnak és kalandos társainak áthajózni Hellészpontosz szorosán Kholkisz felé. A Palinurus-metaforát a

²³ DEBRECENI KALOCSA JÁNOS, *Dicséretes emlékezet [...] Felvinczi Sándornak [...] meghidegedett teste felett [...]*, Debrecen, Kassai Pál, 1686 (RMK I, 1348).

²⁴ Alapos elemzése a mártírium prédikációs témájának és toposzainak: GYŐRI L. János két tanulmánya: *Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, Irodalomtörténet, 2000/1, 51–71; *Uő, Reformáció, mártírológia, exemplum*, Irodalomtörténet, 2001/3, 321–340.

²⁵ DEBRECENI KALOCSA, *Dicséretes emlékezet, i. m.*, A4r, B1r.

²⁶ *Aeneis* 5, 814–815.

40. epigrammában Pataki István, a poétai osztály tanára és Felvinczi alumnusa is alkalmazza:

Quid referam? Stupeo; quia vox firmior aere
 Esset, materies exsuperaret ohe!
 Cur? Fera terribili jaculatur fulmina dextra
 Qui mare velivolum, pectora dura ferit.
 Quid? Sponsam dubiis Palinurus liquit in undis,
 Ohe nunc Christi concidit hacce die!

(Szóljak-e? Hogyha a hangom ércnél volna keményebb
 Semmi az ahhoz, jaj, mit most mondani kell.
 Mért? Szörnyű villám a vízen sújt most a hajóra,
 Mit vad lélekkel szór ki reá a vihar.
 Kit? Hát Krisztus jegyesét most hagyta el Palinurus
 Mélybe zuhanva alá vészterhes vizeken.)

Figyelemre méltó a versben a három szó helyzete: *sponsa* – *Christi* – *Palinurus*. Ezek háromszöget alkotnak úgy, hogy annak a két szélső szóhoz egyaránt hozzátartozó csúcsa Krisztus: Krisztus jegyese, azaz az egyház az allegorikus hajó, és az elhunyt lelkész pedig Krisztus Palinurusa, tehát Krisztus „hajójának” kormányosa. A hajó allegória legteljesebb kifejezése Nánási Miklós könyvtáros és retorikatanár versében (36. epigramma) olvasható, melyben az allegóriák, enigmák szabályai szerint maga a hajó szólal meg.

Introductione navis sortis Debrecinae descriptio Allegorica:

Proh dolor horrissonso me iactant aequora ponto!
 Et teneor nullo quasi, diffluitare magistro.
 Nam procul in pelago postquam Palinurus at atro
 Obrutus est Euro. Sub sidere triste notato:
 Hei! Saxo fluctuque vago prosternor iniquo.

(Debrecen sorsának egy hajó irányításával való allegorikus leírása:

Ó fájdalom! Félelmetes pontusi tengeren hanyódom,
 és nincs kormányos, aki megvédene az enyészettől,
 mivel már messze a sötét tengeren legyőzte a délkeleti szél Palinurust
 a gyászos csillagjegyek alatt.
 Ó jaj, sziklák és tengerár közt kóborlok, és ezek elpusztítanak gonoszul.)

A másik mártíriumot felidéző metafora vagy allegória az Isten katonája: *fortis Athleta Dei – Miles Dei*, azaz „Isten bátor vitéze, Isten katonája”. A 11. epigrammában, Kölgyesi Balázs versében így jelenik meg:

Dum verbis Athleta gravis Babylonis et Orci
Imperium comitante Deo prosternere pergis
Heus mortis tua membra trucis violanda sarissis
Exponis; sed Fama Tui remanebit, in actis
Egrediis, hyperion eris super aethere quantis
Annis nam conscripta bonis sunt acta colossis.

(Míg az igédde, Ó, Bajnok, Babilonnak és az Alvilágnak súlyos hatalmát
Isten kíséretében végképp legyőzni akarod,
ó jaj, tagjaidat a vad halál sértéseinek kiteszed.
Am a hírneved fennmarad majd kiváló tetteidben,
az éteren is túlemelkedve, oly sok éven át Hyperion leszel,
mivel a jó emberek óriásszobraira rávésik tetteiket.)

Ehhez hasonló képalkotási módot, mai értelemben allegóriát találunk Rápóti Mihály biharnagybajomi lelkész epigrammájában is, mely a legszebb ebben a gyűjteményben:

Hactenus ah, potuisti miles fidei sed in alto
Vulnere stat mucro Mortiferique Ducis.
Nec symmachi tui, Symmysta Dei, defendere possunt!
Proh dolor Averno a rege vinci potes.
Sub terras ibit tua vita fulgida, ad umbras
Cur si lux tenebris nunquam concipitur?

(Eddig bírtad hát, te vitéz katonája a hitnek
Mélyen döfte beléd dárdáját a halál.
Isten paptársát sem védhették meg a társak,
Győzött, mennyire fáj, rajtad az Orcus ura
Mért megy a földnek árnyaihoz élted ragyogása,
Hogyha s fényt a sötét fel sohasem veheti?)

A vers különös szinkretizmussal szövi egybe az *Aeneis*t és a Bibliát. Az *Aeneis*-ből Camilla amazonkirálynő hősi halálát imitálja a XI. ének 815–830. soraiból: „hactenus Acca soror potui, [...] ossa sed inter / ferreus ad costas stat vulnere mucro”. A *symmachus*, *symmysta* szópár kiemeli a részlet „pogány” és keresztényen kettősségét, amit a *lux tenebris nunquam concipitur* erősít fel, mely János evangéliumára utal (1,

9): „Erat lux vera [...] et mundus eum non cognovit”. Látható ezekből, hogy a korszak temetési gyakorlatában a dicsőítésnek, megrendítésnek, tehát egyfajta laudációs apoteózisnak milyen fontos és változatos eszköze lehetett a mártírium.

GYULA MIKÓ

The Topos of Martyrdom in the Funeral Sermons and Epigrams

Dedicated to Sándor Felvinczi

Although Sándor Felvinczi, a Hungarian Calvinist preacher of Debrecen in the second half of seventeenth century was not persecuted by the Habsburgs or the Catholics, he was still represented as a martyr by funeral sermons and epigrams which were published to commemorate him in 1686 in a volume entitled *Hedera Poetica*. A few years after the decade of persecution (*persecutio decennalis*) most funeral texts used the topos of martyrdom. There are several Biblical and Classical sources of this early modern rhetorical tradition, and the present study sets out to examine these.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

Árvaság és mártírium

A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája
a 17–18. században*

A népszerűsítő írások alapján Bethlen Kata árvasága a 18. századi nagyasszony különleges sajátosságának tűnik, szerzőik szinte mindig hangsúlyosan szólnak e kérdésről.¹ A szakirodalom egy része szintén azt sugallja, mintha Bethlen özvegyi (ön)reprezentációja a korszak egyedi esete lenne, más része pedig nem is érinti e témát.² Az özvegyiség (árvaság) mint kontextus jelentőségét érzékelő Németh S. Katalin két tanulmányához, valamint Szabó Gyula esszéregényéhez³ kapcsolódva az elmúlt években néhány írásban magam is foglalkoztam a kérdéssel. Az általam vizsgált 17. század végi, 18. század eleji, sokféle regiszterhez tartozó szövegeket (prédikációk, halotti beszédek és versek, imádságok, önéletírások, missilisek, végrendeletek stb.) vagy az özvegyek, árvák (önmagukat özvegyként, árvaként megjelenítő) mondták el és írták le, vagy az ilyen helyzetben lévő egyénekről szóltak, illetve számukra készültek, gyakran retorikai példát is mutatva nekik: mindkét esetben főképpen bibliai trópusok alapján. Azt is jeleztem azonban, hogy a kora újkori szövegekben nem egyszerűen az özvegyek „gyámoltalan árva”-ként történő megszólaltatása vagy ekként való megjelenítése volt meghatározó, hanem a *másképpen* kiszolgáltatott helyzetben (fogságban, száműzetésben stb.) lévő asszonyok, időnként férfiak esetében is.⁴

* Jelen írás a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K73139 és K101840 sz., valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 sz. pályázatának keretében készült.

¹ Legújabbban lásd például ADAMOVIČS Sándor, *Bethlen Kata árvasága*, Új Kezdet (Marosvásárhely), 2006/12, 12–13; RÉMÁN Enikő, *Hova született Bethlen Kata*, Református Család, 2009/5, 6–12, itt 7; DÉNES Katalin, *Árva Bethlen Kata*, Református Család, 2009/5, 12–15 stb.

² E vonatkozó szakirodalomról lásd FAZAKAS Gergely Tamás, „tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe béírni” Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban, szerk. GÁBOR Csilla, BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Scientia, 2007, 259–278.

³ NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984, 195–198; Uő, „Sok és nagy erőtlenségekkel küszködő ember...” Bethlen Kata a kortársak szemével, Theológiai Szemle, 1985, 233–237; SZABÓ Gyula, *Árváink* (1988) = Sz. Gy., *Ostorod volt-e Rodostó?*, Bukarest, Kriterion, 1991, 51–190. – Az özvegyi, árvai önreprezentáció kora újkori kontextusának érzékeléséhez lásd még SZÁDECZKY Lajos, *Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei (1700–1759)*, Századok, 1895, 534; NÉMETH László, *Sziget Erdélyben* = N. L., *Az én katedrám*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1969, 159; HORN Ildikó, *Nemesi árvák = Gyermek a kora újkori Magyarországon*, szerk. PÉTER Katalin, Bp., MTA TTI, 1996, 64–65, 76–77; *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, I, Bp., Balassi, 2003, 145–148 (Árvaság, HORN Ildikó cikke).

⁴ FAZAKAS Gergely Tamás, *Vitéz Zsuzsanna kéziratos imádságoskönyvének (1684) filológiai és retorikai elemzése*, Könyv és Könyvtár, 2003, 39–63; Uő, *Az „árvaság” reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális sze-*

E szempont kiegészítéseként, jelen tanulmányban arra figyelek, hogy az atyjukat/férjüket/fiúkat/patrónusukat veszített „árvák” (asszonyok, főként özvegyasszonyok, ritkábban férfiak) szövegein vagy a róluk beszélő írásokon túl gyakran előfordult az egyénekéhez nagyon hasonló: bibliai eredetű trópusokon alapuló, többes szám első személyű elbeszélés is. A *közösség* (mint nemzet és/vagy anyaszentegyház, a „szentek közössége”) özvegyként, árvaként történő 17. század végi, 18. század eleji megjelenítése igen kiterjedt forrásvizsgálatot igényel. Azt mutatom meg, hogy a (főképp) özvegyasszonyokat gyámoltalan árvaként reprezentáló szövegeket miként értelmezhettké a szenvedő, mártírként is megjelenített közösségre ebben az időszakban. Milyen retorikai hagyományok alapján szólalt meg a közösség mint kiszolgáltatott árva (gyakran, de nem mindig szinonim módon: özvegy)? Hogyan reflektáltak a metaforikus értelmezés e lehetőségére az egyes szövegek? Miként értelmeződhetett ez az összetett szöveghagyomány Erdélyben a 17. század második felében, majd a 18. század első évtizedeiben a Bethlen Katát és más özvegyeket árvaként megjelenítő szövegek szerzői, sajtó alá rendezői, olvasói számára? E kérdések megválaszolása során figyelembe veszem, hogy néhány tanulmány már jelen kötetet megelőzően is vizsgálta a 17. század második felének magyar protestáns, különösen puritánus mártírológiáját, részben az engem érdeklő szempontok felől.⁵

Az üldözött egyház és nemzet siralmának trópusai

1. Mára és Rúth könnyezése

„Tekints-le a’ magass mennyékből, keserüllyed Vram, siralmas sorsunkat, töröldel könyvező orczánkrol sűrű siralminkat, fordítsd örömmre bokros egy-mást érő jajjainkat.”⁶ Köleséri Sámuel *Bánkódó Lélek Nyögési* című, 1666-ban megjelent imád-

---

repminta értelmezési lehetőségei (Előtanulmány) = Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei Andrástiszteletére, szerk. BERTHA Zoltán, EKLER Andrea, Bp., Szerzői kiadás, 2005, 99–114; Uő, „tetszett az Úristennek”, i. m.

⁵ Megkezdődött egyrészt a primer szövegek retorikájának, illetve az ezekben reprezentálódó magatartásformának, másrészt az ilyen művek megszerkesztését szinte preskriptív módon tárgyaló szabálykönyveknek, útmutatóknak az értelmezése. – IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1987–1988, 20–45; GyÓRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, Irodalomtörténet, 2000/1, 51–71; TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40), 174–192. stb.

⁶ KÖLESÉRI Sámuel, *Bankodo lelek nyögési, Az az: Szent Irás szavaiból szedegetett s’ a’ felső Esztendőekben való szomorú alkalmazásokhoz szabattott, néhány Könyörgések [...]*, Patak, Rosnyai, 1666 (RMNY 3309), Q4v–Q5r. – Az imádságok kritikai kiadását lásd FAZAKAS Gergely Tamás, *El-távozott a’ mi-magyar Izraëliünkül a’ dicsőség* (Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból), Könyv és Könyvtár, 2005, 114–124, itt 115. (A továbbiakban csak az eredeti edíció levélszámozását hivatkozom, mert ez is könnyen visszakereshető a modern kiadásból.) Jelen elemzés korábbi változatát lásd a kísérőtanulmányban: 65–113.

ságoskönyve összesen nyolc siralmas imádságának mindegyike azonos módon szólal meg a gondosan felépített kötetben. Ez azt jelenti, hogy értelmezhető úgy az imagyűjtemény, hogy grammatikailag az első könyörgés – Istenhez, majd a közösséghez forduló – megszólalásától kezdve végig, egyetlen paraklétszi hang beszél többes szám első személyben. Ez az *arc-adás*⁷ grammatikai és terminológiai következetességgel valósul meg a kötetben: a többes szám első személyű beszélő a „könyvező orczánk” kifejezéssel személyesíti meg a közösséget, amelynek nevében szól. Az antropomorfiázó *prosopopeia* ugyan nem íródik bele közvetlenül a közösség (*egyház/nemzet*) = *test* topikus narratív hagyományába, ám azzal, hogy a kötetben végig egyetlen, markáns tulajdonsággal, a *sírással* jelenítődik meg ez az arc, a megszólaló paraklétszi hangja a „szinekdoché nyelvi kerülőútját választva”⁸ jelöli a közösséget.

A többes szám első személyű megszólaló az első imádság Istenhez forduló nyitó mondatától, tehát kezdettől a *kesergést* megjelenítő trópusokkal jellemzi önmagát mint közösséget, az Ószövetség sírásukról ismert asszonyai nevét metaforaként használva. Köleséri Sámuel itt olyan siralomretorikát alkalmaz, amely – a korszakra jellemző módon – a közösség nevében mondott, illetve az *egyéni* siralmakban toposszerűen előforduló bibliai textusokból építkezik. Először az ószövetségi Rúth könyvének (1, 20) szövegén alapuló, a kora újkori verses és prózai szövegekben előforduló bibliai parafrázis által megnevezett asszonyt, Márát említi, ez esetben a közösség keserűségének metaforájaként: „Ne hijatok [m]ár minket Naominak, az az, gyönyörűségnek, hanem Marának, az az, keserűségnek, mert nagy mint a tenger a mi nyomoruságunk”⁹ A keserűség jelentésű *Mára* szónak az ószövetségi textustól kezdve megjelenített etimológiája segítette a sírással való (ön)azonosítás közösségi, illetve egyéni megfogalmazását.

Németh S. Katalin úttörő tanulmánya hívta fel a figyelmet arra, hogy szó szerinti egyezések vannak Bethlen Kata szövegei, illetve az egymás után elhunyt családtagjai felett mondott orációknak a nagyasszonyra vonatkozó részei között. A szerző szerint Bethlen árvaságát a Mára-Naomi „bibliai kép[év]el tesz szemléletessé a halotti búcsúzatok szerzői,” s idézte is a nagyasszony férjét, Teleki Józsefet temető beszédek e metaforát használó részeit.¹⁰ Győri L. János, majd Csorba Dávid pedig már a jelen tanulmányt érdeklő szempontból hivatkozott (éppen Köleseritől véve a példát) a Naomi-Mára névpárra: mint a mártíromságot szenvedő közösséget megjelenítő meta-

⁷ Ez az imaelemzés Szilasi László Paul de Man *prosopopeia*-értelmezésén alapuló Balassi-imák (versek) interpretációinak figyelembe vételével készült. SZILASI László, *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 80–81, 82–83, 108–109.

⁸ A szinekdoché „nyelvi kerülőútját” más összefüggésben, az én-nek a saját lelkéhez való odafordulásában elemzi: OLÁH Szabolcs, *Lírai „után-mondás”, tropológia és valóságképzet a XVII. századi lelki éneklésben = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter – PAP Balázs – SZILASI László – VADAI István, Szeged, SZTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 289.

⁹ KÖLESÉRI, *Bankodo*, i. m., Q3v–Q4r.

¹⁰ NÉMETH S., *Bethlen Kata Önéletírása*, i. m., passim. – Lásd a halotti prédikációkról alább, a 3. fejezetet!

forára. A kifejezést mindketten – a szöveghagyományban öröklődő bibliai etimológiát követve – a *keserű-edes* kifejezés történetének kontextusában helyezték el, a korábbi szakirodalom alapján utalva a késő antik, illetve a kora újkori angliai mártírkultuszban jellemző voltára.¹¹

Köleséri imádsága a fenti idézetben – a Mára metaforával megjelenített vigasztalhatatlan állapotban – siralomra szólítja fel a közösséget, egy másik ószövetségi (síró) asszonnyal való öazonosítás kontextusában: „Nincsen mi-nékünk vigasztalónk, a’ ki a’ mi lelkünket meg-vigasztalhatná, mi vagyunk a’ vigasztalást bé-venni nem-akaró Ráchelek.”¹² A gyermekeit sirató Ráchel alakja, valamint a város pusztulásáért zokogó „Jeruzsálem leányainak” könnyezése mindig fontos mintája volt a közösségért való siralomnak.¹³ Az újabb magyar szakirodalomban Csorba Dávid említi, hogy a 17. századi puritán szerzők a „M[agyar] Ráchel” nevében szólaltak meg, de az elveszett/meghalt fiait sirató anya, Ráchel már az Ószövetségben Izrael metaforája volt, s Jeremiásnál bekerült az Izrael reménységét hirdető próféciaikba is.¹⁴

Köleséri kötetének második imádsága (*Hasonló alkalmatossággal iratott Estveli Könyörges*) az első, fent idézett könyörgés retorikája szerint folytatódik. Ám az orca jellemzője itt már nem kizárólag a *siralom* lesz, hanem láthatóvá válik a kötet nyitó-imájának második mondatában már érintett, ám legelőször leírt önjellemző is, a bűnök miatti szégyenkezés *jele*: „A’ mi gyalázatunk naponként előttünk forog és a’ *mi orczáknak pirulása* el-borított minket. Lenyomattatott mind a’ poriglan a’ mi lelkünk és a’ földhöz ragadott a’ mi bélünk. [...] Jaj minékünk, mert vétkezünk! Meg-

¹¹ GYŐRI, *Mártírium*, i. m., 60–62; CSORBA Dávid, *A puritán formakincs mítosza: a keserű-edes = Medgyesi Pál redivivus. tanulmányok a 17. századi magyar puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás – GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008 (a Könyv és Könyvtár különszáma), 32–44. – Az özvegyeket jelölő trópusokhoz lásd ECKHARDT Sándor, *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben* (1929) = E. S., *Balassi-tanulmányok*, összeáll. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1972 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 27), 301–309.

¹² KÖLESÉRI, *Bankodo*, i. m., Q4r. – Bő másfél évtizeddel később Köleséri a házi istentiszteletről szóló *Josue Szent Maga-El-Tökellesében*, a könyvhöz mintaként csatolt *Egész Ház népnek reggeli buzgo könyörgésében* így kérte Istent: „Nevezet szerint könyörgünc Felségednek edes hazánkban régtül fogván meg-nyomorítottat, Anyaszentegyházadnac boldog és virágzó állapotjáért. Szünyenec meg már a’ Ráchel köny-hullatási, ne sirassa többé vérben zabált fegyver miatt meg öletet fiait, A’ bujdosó békesség es irlgmasság jöjjene haza, és az uczákon egy-mást ápolgassac [...]”. KÖLESÉRI Sámuel, *Josue Szent Maga-El-Tökellese, Avagy, Haz Nepbeli Isteni Tiszteletnek Es Könyörgesnek Gyakorlása [...]*, Debrecen, Rosnyai, 1682 (RMK I, 1281), G3r.

¹³ Lásd erről Susan Starr SERED, *Rachel’s Tomb: The Development of a Cult*, Jewish Studies Quarterly, 1995/2, 103–148; vö. Kimberley Christine PATTON – John Stratton HAWLEY, *Introduction = Holy Tears: Weeping in the Religious Imagination*, ed. by, K. C. P – J. S. H., Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2005, 12.

¹⁴ CSORBA Dávid, *Idősebb Köleséri Sámuel (1634-1683) életművének pszichológiai vetülete*, Protestáns Szemle, 2002/4, 224. – Czeglédi István Köleséri Sámuel által kiadott munkájának ajánló levelét és verseit elemelve Péntes Tiborc Szabolcs is beszél jelen kötetben olvasható tanulmányában a „szenvédő egyház allegóriájaként megjelenő zokogó Ráchel”-ről. Arra is felhívja, hogy Czeglédi István szenvédeseit fia, Pál az ajánló versében tövisektől sértett, ám jó illatú liliomhoz hasonlítja. Lásd ott, valamint a hivatkozott munkát: CZEGLÉDI István, *Már minden épületivel s-fegyveres Házaival edgyütt, el-készült, Sion Vara [...]*, Kolozsvár, Rosnyai, 1675 (RMK I, 1187).

*fogyatkoztak szemeink a siralom miatt, meg-háborodtanak a' mi belső részeink, mert hatalmat vött rajtunk a' csúnya pogányság.*¹⁵

A következő imában – Júda leányainak említése miatt újra azonosíthatóan – az Anyaszentegyház könnyezése a bűnök miatt piruló női orca sírásaként jelenik meg, majd a szöveg vigasztalásért való könyörgéssel folytatódik (*Gyalu s' Fenes között lett szomorú Harcznak alkalmatosságával iratott Könyörgés*): „Oh Vram! minékünk orczánk-pirulása, [...] mert vétkeztünk te ellened. [...] El-vesztetted Izraelnek (a' Magyar Nemzetnek) ékes lakó-helyeit és meg-sokasítottad Judának leányi közt a sirást és jajgatást. [...] Töröld-el Vram immár, a' sok könyhullatást a' te Anyaszentegyházadnak orczájáról, irgalmasságnak keszkenőjével, tölcs bé nevetéssel s' vig-örömmel a' mi szájunkat!”¹⁶

A könyörgőnek tehát az a célja, hogy helyreállítsa a „Juda leányi” metaforával megjelenített, majd néhány sorral lejjebb azonosított közösség sírás miatt és a „vétek által megromlott saját arc[át]”.¹⁷ Ez az ima retorikailag hasonló ahhoz, ahogyan (Szilasi László hivatkozott elemzése szerint) Balassi Bálint *Szentháromság-himnuszának* második, Krisztusnak szóló versében könyörög a közbenjáró. Az önmagát bűnősként elbeszélő közösség antropomorfizált, hiszen könnyesként megjelenített orcája ugyanis csak akkor tisztulhat meg, ha Jézus (valamint a Köleséri-imában meg nem szólított, az embert a saját képmására teremő Atya) a közösség (amely nevében az ima elhangzik) felé fordítja a maga arcát: „Halgass-meg minket Vram, mert jó a' te kegyelmesség; *ne rejts-el orczádat szegény szolgálaidtól, mert nagy szorongattatásban vagyunk; Szabadics-meg minket a' sárbul, hogy el ne boruljunk, siess Vram segedel-meddel, mert kivüled, nincsen s[e]hol reménségünk.*”¹⁸

A szabadítás akkor történhet meg, ha az Isten arca reánk is világít, s így végre a közösség – az imakötet legrészletesebb, itt nem idézendő anafora sorral is egységesé tett bűnvallásának következményeképp – immár nem fog keseregni, s orcájáról le-töröltetnek a könnyek. Ezt olvashatjuk tehát a kötet következő, negyedik imája elején (*Akar-minémü időre-való Könyörgés*): „Oh Abrahámnak, Isáknak, Jákóbnak, s' ezek nyomdokát követő minden hiveknek, könyörülö és kegyelmes Istene! minékünk-is szegény bűnnel meg-terheltetett szolgálidnak, szolgálóidnak az Vr Jesus Christusban meg-engeszteltetett szerelmes Atyánk! *meg-alázódott s' meg-törődött lélekkel leborulunk a' te fényes orcád előtt; vallást teszünk Felségednek, lelkünk-isméretit nyugodni nem engedő szarvas vétkeinkről, mellyekkel Anyánk méhétől-fogva, megkeserítettünk tégedet.*”¹⁹

¹⁵ KÖLESÉRI, *Bankodo, i. m.*, Q5v. (Kiemelés tőlem.)

¹⁶ *Uo.*, Q7v–8r. (Kiemelés tőlem.)

¹⁷ Vö. SZILASI, *A sas és az apró madarak, i. m.*, 80–81.

¹⁸ KÖLESÉRI, *Bankodo, i. m.*, Q8r. (Kiemelés tőlem.)

¹⁹ *Uo.*, Q8r–v. – E szövegrész értelmezését Balassi *Szentháromság-himnusz*a (*Ad Deum Patrem*) versének Szilasi általi értelmezése felől érdemes szemlélni: „Ebben a szövegben Isten alakja mindenekelőtt egy fényesen világító, s fényével az emberi könnyeket felszárítani (s ennyiben a bűn által megromgált emberi arcokat, arculatokat helyreállítani) képes orca.” SZILASI, *A sas és az apró madarak, i. m.*, 79.

Szöllősi Mihály *Bujdosó magyarok füstölgő csepüje* című imádságoskönyve 1676-ban jelent meg. A beregsurányi, brassói, majd nagybányai lelkész a Habsburg üldözések elől Erdélybe menekültek és önvédelmi harcra készülők táborában írta munkáját, s a Partiumban Wesselényi Pál vezérletével bujdosók számára állította össze a kötetet.²⁰ A siralmas könyörgések e korpuszban igen gyakran szólalnak meg a közösséget sirató asszonyok hangján.²¹ A siralomra méltó állapot *amplificatiós* leírása a kötet II. könyörgésében – a *Bánkódó lélek nyögéséhez* hasonlóan – a *vigasztalhatatlan* Ráchel panaszként jelenik meg (*A közönséges romlásban panaszolkodó Reménkedés*): „Siratja a Magyar Sion az ő fiait, leányit és az ő könyhullatási lefolynak a[z] ő orcáján, a nagy nyomorúságnak és lelki fogságnak miatta, melyben *nincsen vigasztalója, sem pedig Pásztor, vagy Prófétája*. [...] Most hallatik egyszer, ha valaha hallattatott, sírás és keserves jajgatás az Úrnak örökségében: mert elvitették a Magyar Izraeltől a dicsőség és az Úr tiszteletinek szekrénye esek a Dágony birodalmába. *Nem akar a lelki Ráchel megvigasztaltatni az ő fiain való kesergésében*, mert azok nincsenek! Siratja nagy Isten a te néped az ő Pásztorit: mert harácsoltatik a Szentek vérével megrészegedett nagy Paráznától és az ő Pásztori megverettettek! Sírnak az Úrnak minden Papjai, mert kötélben az ő nyelvek, és kiűzettek az Úrnak örökségéből, hogy ne szolgálják az Úr Oltaránál.”²²

A közösség árvául hagyott, férjétől és gyermekeitől megfosztott, síró özvegyasszonyként való megszemélyesítése igen következetesen kifejtetté válik Szöllősi imádságoskönyvében. A már idézett II. imában így hangzik ez: „Elhagyott az Úr engemet, elfeledkezett énrólam, megrészegített az ő haragjának Poharával és a fiak érkeztenek a szülésre; de miképpen szüljek, holott férjétől megfosztott keserves lelkű özvegy vagyok, s eróm nincsen a szülésre? Hogy apolgassam Istenem, édes Istenem! az én méhem csecsemő magzatit, holott azoktól megfosztattam? Kicsoda neveli fel már azokat nékem, minekutána fogollyá s ide s tova bujdosóvá lettem?”²³ A XII. imában (*Számkivetett égbe*

²⁰ A könyv attribúciójához és a szerző életéhez lásd INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1931 (Theologiai tanulmányok, 15), 166–170; ZOVÁNYI Jenő, *Kutatások a „Bujdosó magyarok füstölgő csepüje...” szerzője után*, Magyar Könyvszemle, 1940, 165–169; VIX Györgyné, *Régi Magyarországi Szerzők, I, A kezdetektől 1700-ig*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSzK, 2007, 802.

²¹ SZÖLLŐSI Mihály, *Az úrért s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölgő csepüje* (1676), [kiad., szerk., bev. INCZE Gábor], Bp., Bethlen Nyomda, 1940² (első kiadás: 1935), (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói, 3). – Lásd a kötethez: RÉVÉSZ Imre, [*Ismertető Szöllősi idézett kötetéről*,] *Protestáns Szemle*, 1936, 177; MAKKAI László, *A magyar puritánok történeteszmélete*, Theologiai Szemle, 1978, 342–345. – Az imakönyvről újabban lásd FAZAKAS Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet. A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 50), 319–328. – Vö. SZIRÁKI Szilvia, *Nemzeti identitás és biblikus látásmód a XVII. század végi Erdélyben* (PhD-értekezés kézirat), Piliscsaba, PPKÉ BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2010, 97–119.

²² SZÖLLŐSI, *Az úrért s hazájokért*, i. m., 17–18.

²³ Uo., 18.

ható lelki Istápja, vagy Bujdosó embernek Istenével való magános beszélgetése) szó szerint is megjelenik a vizsgált metafora: „Édesítsd meg nékem e Mára vízzeit, óh vigasztalásnak Istene!”²⁴

A *Magyar nép árvaságán esdeklő keserves Fohászkodásnak* a címében és első sorában is a fentihez hasonló az identifikáció, de itt elsősorban a *szüleit vesztett árvákként* jelenítődik meg a közösség, a *gyámoltalan özvegy* ez esetben mint az árvák anyja neveztetik meg. Az árva gyermekek nevében megszólaló imádkozó így könyörög: „Uram mi árvákká maradánk Atya nélkül és a mi Anyáink keserves özvegyeségre világ csudájára hagyatának”. Istent itt „elesett árvák édes Atyja”-ként szólítja meg, annak a „nemzetnek”, „te Magyar népednek” nevében, „aki ily elesett árva keserű kenyérre juta”. Az ima végén a könyörgő arra kéri Istent, hogy „szemeink könnyben lábbására is tekints szánakozó szemekkel és adj szállást a te nevedért elhagyott árváidnak a te kebeledben.”²⁵

Szöllősi imádságoskönyvében (a *Vallások s Nemzetek szabadságáért táborozó Magyarok Reggeli Zörgetése az irgalmas Jéhova ajtaján* című imában) az árvai önmegjelenítés nemcsak a nemzet nevében történik meg, hanem a szűkebb, ténylegesen belátható, konkrét közösség, a hadi tábori nép nevében is, amelynek megszólalása szinekdochéként értelmezhető az imádságot lezáró, az alábbi citátumban is utolsóként álló mondat felől: „légyen oly becsületes nálad az ő [Jézus] nemes szent vére, hogy töröltessék ki azzal a te könyvedből egész Nemzetünknek vétke. [...] Emlékezzél meg, mennyiszor kegyelmezél meg az ellened rúgodozó Izraelnek? [...] Hasson fel hát elődbe a mi árva Magyar Táborunknak reggeli »JÉZUS!« kiáltása, hadd emelhessük fel a mi leesett zászlóinkat a te sz. nevedben, [...] óh Magyar keresztyénségnek őriző Istene! Imé, mi a te szent nevedért *elhagyatott árvák*, táborba gyűltünk, hogy a Jézus hitéért s *édes Nemzetiségünkért* hadakozzunk a te örökségre támadók ellen. [...] Hallgass meg Uram és ne légy késedelmes, mert csak Tereád néznek a mi szemeink, hogy megvilágosítsd mirajtunk a te orcádat és a mi árva Hazánkon az Úrért”²⁶

Az imádság Istenhez szóló beszédhelyzetét alkalmazó versekben (ahogyan más megszólítottához forduló szövegekben) szintén gyakori volt a közösség *mint önmagáért rengeteg könnyet hullató árva* önmegjelenítése. Korábban már az 1657 utáni tatárabságról szóló versekben,²⁷ majd különösen a protestáns prédikátorok és tanítók gyászév-tized alatti üldözését és fogságát tematizáló költeményekben is jellemző volt ez.²⁸ Ma-

²⁴ Uo., 42.

²⁵ Uo., 20–23.

²⁶ Uo., 25–27. (Kiemelés tőlem.)

²⁷ Lásd ehhez például a *Tatarok rabságában esteknek keserves eneknek* 1. és 33. strófáját: „Ur Jsten, te hozad regulta kialtunk, / Latod nemzetestul ezentül el fogyunk, / Seregeknek Ura, nyilván arvak vagyunk, / Haldas es figyelmes [sic!] ide, kegyes Urunk. [...] Mint az pasztor nélkül juhok, ugy maradtunk, / Senki nincs gyamolunk, magunk el oszlottunk, / Az egyik tengertül masikra hajtattunk, / Mint szinten az barom el haracsoltattunk.” *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/9, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 392, 395.

²⁸ Lásd ehhez például *Az szegen fogoly rab praedikátorok eneket*. Kiadva: *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/11, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986, 228–231.

gának az imahelyzet reflexiójának fontos példája a több változatban is fennmaradt *Magyar Sion Siralma* című, „a’ Református Papoknak a’ Gallyákon való raboskodások alatt 1674 tájján” írott éneke,²⁹ mely az Istenhez való odafordulást ezzel a strófával vezeti be:

Árván maradt Sion leánya,
Számkivetett fiaknak édes anyja,
Hogy óltalmát késni láttya,
Buzgó szavát Istenhez így bocsáttya:

Ezt követően az áradó könnyezés toposzát alkalmazva részletezi a beszélő Magyar Sion a szörnyű rabságot, majd kéri az Istent a 9. és 10. strófában, hogy aztán a 12. versszakban vigasztalásért, valamint – az ismert toposzt emlékeztető³⁰ exemplumként alkalmazva – a könnyek felszárításáért könyörögjön:

Tekints azért a’ tömlöczben Jósefre,
Hóltt fiainn siránkozó Rákhelre,
A’ veremben Dánielre,
Szent nevedért búslakodó Illyésre!

Ne botsássad a’ fene vad fogára,
Gerliczédnek lelkét ne add prédára,
Tekints reám illy sokára,
Siess hozzám, idvességemnek ára! [...]

Én el hiszem, pusztában bujdosását
Fel jegyzette Istenem óhajtasát,
Szenteidnek sok sirását
Tömlőjébe szedte könyhullatását.³¹

A szűkebb közösségért való sírás szövegében olvasható árvai önmegjelenítés nemcsak imádságokból, hanem számos más korabeli regiszterből és műfajból is ismert. Az 1680-as és 90-es évekből három változatban is fennmaradt egyik ilyen vers nem

²⁹ Kiadva: RMKT, XVII/11, 234–238, a jegyzetek: 788–789, az idézet innen: 788.

³⁰ André LaCocque arra hívja fel a figyelmet, hogy „aki panaszkodik, maga is foglya az ellentétes érzelmek közt dúló küzdelemnek. Egyrészt Isten Isten, és semmi kétség nem fér hozzá, hogy népét meg tudja menteni. Másfelől a hű, a hívő egyén (vagy a közösségi panaszénekekben a hűséges nép) elhagyása önmagában is ugyanennek az Istennek a különös tehetetlenségéről vagy rosszakaratú szándékáról tanúskodik. Kérelmet kell hozzá intézni, *emlékeztetni kell őt szövétségére és hatalmára!*” André LAOCOQUE, „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*” = Paul RICOEUR – A. L., *Bibliai gondolkodás* (1988), ford. ENYEDI Jenő, Bp., Európa, 2003, 317. (Kiemelés tőlem.)

³¹ RMKT, XVII/11, 234–235.

általában a protestánsok, hanem egy kisebb csoport, az 1671 októberében elüldözött pataki református kollégium énekeként hagyományozódott: *Cantio de Collegio Sáropatakiensi*. Minden variáns első strófája a beszélő saját szemeit sírásra buzdító *apostrophéval* kezdődik, majd a szenvedéseket általánosságban leíró versszak után az önjellemzés is a keseregés fentebbiekben bemutatott Mára-metáforáján alapul:

Sirjatok szemeim, follyatok könyveim,
Keserü bánatim, zengjétek siralmim,
Vég notaim,
Ekes beszédeim,
Változzanak sírásra verseim.

Keserü kenyere, ez az én életem,
Könyveimmel vizem gyakran elegyitem,
Arva fejem,
Senki nem szán engem,
Gyalázattal gyakran illetetem.

Járok gyász ruhában én az bujdosásba,
Keserőség anyja, mert én vagyok Mára,
Fényes napja,
Ragyogo sugára
Örömömnek köddel be van vonva.³²

2. Az árva gerlice sírása és a tövisek között növekvő lilium

Az Isten segítségére szoruló és arra számító gyámoltalanságnak, valamint az ezzel összefüggő alázatosságnak egyik jelentős metaforája az (elsősorban) *Énekek énekéből* eredeztethető gerlice vagy vadgalamb. Eckhardt Sándor 1929-es tanulmányában – nem hozva példákat a közösségi (nemzeti, felekezeti) szempontú értelmezések közül – elsősorban mint az özvegyeket, főképpen asszonyokat megjelenítő metaforát vette számba a párját hűségesen sirató árva gerlice és vadgalamb metaforáját 15–19. századi magyar irodalmi és népköltészeti példákon (Temesváritól Rimay Jánoson keresztül Erdélyi János népdalaiig), az ókorig visszavezetve és újkori nemzetközi párhuzamokat is mutatva. E hagyomány több eleme az általam vizsgált, a közösség kiszolgáltatottságát megjelenítő szövegeknek is fontos jellemzője. A középkori gyökerű hagyomány szerint az özvegy gerlice a „zöld ág” helyett csak kiszáradt ágra száll a társát sirató szomorúságá-

³² *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/14, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991, 88–97, az idézet: 88. A fenti adatok forrása: Jankovics József jegyzetei, *uo.*, 780–782. Vö. későbből, 1695-ből a Göncre menekült pataki iskola újbóli kiüzetését sirató költeményt B. Almási Pétertől: *uo.*, 231–235, a jegyzetek: 816–817.

ban,³³ mint ahogy az Köröspataki B. János alább idézendő szövegében is látható, e versben a fedelme által elhagyott Erdély metaforájaként. A szerző Erdély 1658-as romlásáról írott énekében előbb arra utal, hogy II. Rákóczi György az év elején eltávozott Erdélyből, magára hagyva a közösséget, melyet a bemutatott trópusal, többes szám első személyben jelenít meg:

Pásztorunk el hagyta, jutánk árvaságra,
Nem akar viselni gondot országunkra,
Meg vont a magát, nintsen óltalmunkra,
Kiert szörnű romlás borula hazánkra.

Mikor gerlicze jutand árvaságra,
Mind adig sem akar szállani zöld ágra,
Sem siet repülni tiszta víz italra,
Valamig nem talál el veszet társára.³⁴

A kortárs Técsi Joó Miklós ugyanezre a 17. század közepi erdélyi pusztulásra reflektáló, többször kiadott imádságoskönyvének, a *Lilium humilitatis* VI. és XVII. imájában a fentihez hasonló olvasható: „Lásd-meg Uram a’ te szomorú Anyaszentegyházadnak nyögését; a’ te Gerlicze Galambotskádnek szavát hald-meg, nézd-meg az ő nyomoruságát, tapogassad az ő sebeit, és az ő panaszszait te elölled el ne keressed.”³⁵ „E’ félelmes nyomoruságos állapotinkban penig oh nagy Ur Isten, légy minékünk erős bástyánk légy kelleterkorán való segítségünk és ne engedgyed a’ te Gerliczédnek lelkét a’ fene vadaknak el-szagatni, hanem kelly-fel Izraelnek őrizője, vedd kezédben a’ te ítéletednek éles fegyverét és a’ pogányok ellen, óltalmazd-meg a’ te dicsőségédet hatalmasson, és ves horgot azoknak orrokban kik a’ te Jegyessednek vesztésére el szánt szándékkal igyekeznek. Fogd-meg erős Isten őket az ő álnokságokban, bolondíts-meg az ő tanácsokban, és az ő fel-fuvalkodott sziveket szégyen-vallással rettents-meg.”³⁶

³³ ECKHARDT, *Középkori természetszemlélet, i. m.*, 301–309. – A védtelensége, gyámoltalansága miatt szenvedő, de a nyomoruságok és halál felett aratott győzelem miatt örvendő anyaszentegyház galamb-képét Győri L. János és Csorba Dávid a már tárgyalt Naomi-Mára névpárban gyökerező *keserű-édes* metafora kontextusának történetében érintette. Lásd a 11. jegyzetet.

³⁴ RMKT, XVII/9, 100. A vonatkozó jegyzet: 597.

³⁵ TÉCSI Joó Miklós, *Lilium Humilitatis. Az Az: A’ nyomoruságoknak tövisse köziben bé-vettetett Isten Anyaszent-egyházának maga meg-alázása, Es Keserves Siralma [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyele, 1673 (RMK I, 1153), 27. – Modern kiadása, kísérőtanulmányal: FAZAKAS Gergely Tamás, *Técsi J. Miklós Lilium humilitatisának (1659) kiadástörténete*, Könyv és Könyvtár, 2007, 53–146. (A továbbiakban csak az 1673-as edíció lapszámzását hivatkozom, mert ez is könnyen visszakereshető a modern kiadásból.)

³⁶ TÉCSI, *Lilium, i. m.*, 85. – Győri L. János Köleséri prédikációi kapcsán említette, hogy a 17. század utolsó harmadában keletkezett művek közül éppen azokban erőteljes a jegyesmisztika jelenléte, „amelyek a mártírium szempontjából is leginkább figyelemre méltók”. Győri, *Mártírium, i. m.*, 53. – Técsi XIV. imája is kö-

Köleséri Sámuel *Bánkódó Lélek Nyögési* című imakönyvének egyik könyörgésében a fentieknél nehezebben ismerhető fel a metafora értelmezése: „A’ te Nyájjadnak üldözőit szándékokban ne vidd elő, s’ ne engedgyed a’ te Gerliczédnek lelkét, a’ kegyetlen hegyes-körmű Sasoknak el-szaggatni. Ald-meg mind azokat, valakik a’ te Anyaszentegyházadnak kebelében vadnak.”³⁷

Otrokocsi Fóris Ferenc a *Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hálá-adó és Könyörgő Imadsagi* című kötete egyik könyörgésében még Técsi Joó idézett imájához képest is könnyebben felismerhető módon, zárójellel azonosítja a metaforát az anyaszentegyházzal: „Ne adjad óh Uram! a fene-vadnak a te Gerliczédnek, (az Anyaszentegyháznak) lelkét és a te szegényidnek Gyülekezetirül ne feledkezzél el mindenestül fogván.”³⁸ Otrokocsi Fóris egy másik könyörgésében hivatkozva is azt a bibliai lokust, amely a metafora egyik forrásául szolgált: „Mert imé Uram, noha a gonosz fene vadak régen akarják bényelni a te Gerliczédet (Psal. 74. v. 19.), de mind ez ideig nem engedted kedvek szerint véghez vinni az ő szándékokat, sőt minden ő mesterkedések ellen a te szegény szolgálodat a terhes rabság és szolgálat alatt, az egekből bőséges kegyelemmel megerősítetted.”³⁹

Az anyaszentegyháznak mint nyögő galambocskának sokszor – Krisztus mintájára – önként is vállalt szenvedése az *alázatoságra* vonatkozó értelmezéseket is előhívhatta az 1660-as, 1670-es évek imahasználoiban. Ennek az egyik leglátványosabb, hiszen már a mű címe által is kiemelt megnyilvánulása egy másik metafora, mely éppen Técsi munkájának címében is olvasható: *Lilium Humilitatis Az Az: A’ nyomoruságoknak tövisse köziben bé-vettetett Isten Anyaszent-egyházánac maga megalázása, Es Keserves Siralma...*⁴⁰

A cím elején álló, latin nyelvű szószerkezet magyarítása is az *Anyaszentegyház* megalázkodására vonatkozik. Ez a trópus is az *Énekek énekéből* (2, 2) származik, egy ott olvasható hasonlat válik a szöveghagyományban az egyház metaforájává: „Mint lilium a tövisek közt, olyan kedvesem a lányok közt”. Ezzel az interpretációs lehetőséggel a középkori misztikusoktól kezdve jelentékeny módon éltek az *Énekek énekét* felhasználó szövegekben. A puritánus recepció csupán az egyik – bár igen jelen-

---

tődik a jegyesmisztika szöveghagyományához: „O mi idvességünknek paisa nagy Isten, tarts-meg mi közöttünk, a’ te Anyaszent-egyházadnak veteményes kertjét, és a’ tiéidnek itt ez földön adgy olly állandó és virágzó boldogságot, a’ melly a’ te Anyaszent-egyházadnak, a’ Jésus Christusnak edgyetlen egy Jegyessének, ez világban valo életére, és a’ jövendőbeli országnak keresésére hasznos lehessen.” (TÉCSI, *Lilium*, i. m., 71.)

³⁷ KÖLESÉRI, *Bankodo*, i. m., R1v.

³⁸ OTROKOCSI FÓRIS FERENC, *Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hálá-adó és Könyörgő Imadsagi*, Kolozsvár, 1682 [kiad., szerk., INCZE GÁBOR; bev. BÁN IMRE], Bp., Bethlen Nyomda, 1940 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói, 13), 21.

³⁹ *Uo.*, 4.

⁴⁰ Maga az *alázatos* szó csupán kétszer szerepel az imakönyvben, a XII. és XVI. imában: „Szent Ur Isten, mi reménységünknek és a’ mi életünknek meg-tartó Ura! ki a’ szükölködő alázatosokat szereted, és a’ gyászoló szegényeket fel-magasztalod”. (TÉCSI, *Lilium*, i. m., 58.) „Te vagy az az Isten, ki meg-elevenéted az alázatos szívű embernek lelkét, és meg-éleszted a’ töredelmesséknék sziveket.” *Uo.*, 76.

tős – hagyománya volt e misztikának és szöveghasználatnak. Juhász István szerint éppen a gyászévtized visszafogottabban polémikus, de egyszerre apologétikus irodalmában „lett a kolozsvári és erdélyi egyház szimbólumává a tövisek között felnőtt liliom”.⁴¹ Köleséri Sámuel *Arany alma* című 1673-as prédikációs kötetét vizsgálva Győri L. János már hivatkozott tanulmányában szintén szól az Énekek éneke idézett helyét parafrázáló szöveg galamb metaforájáról, valamint a *tövis-liliom* kifejezéspár jelentéséről, és azt fogalmazza meg, hogy „az ikonográfiában a tövis a szenvedés jelképe, a liliom pedig paradicsomi virág, a tisztaság és fény szimbóluma s egyúttal Krisztus-szimbólum is”.⁴² A gyászévtized irodalmából Győri az *Arany alma* című, Köleséri által írt prédikációs kötet mellett⁴³ Szőnyi Nagy István *Martyrok Coronaja* című, 1675-ben, Kolozsvárt megjelent művének Wesselényi Pál generálishoz szóló ajánló levelére is hivatkozik, mint ahol megtalálható a metafora.⁴⁴ Azt hangsúlyozza, hogy „[m]indezek a jelentések a mártírium fogalmában találkoznak”.⁴⁵ Jelen tanulmány nézőpontjából fontos, hogy az elemzett két metafora, a *galamb* és a *liliom* nemcsak Szőnyi Nagy munkájának – a következő fejezetben idézendő – ajánlásában, hanem a korszak más szövegeiben is szorosán összetartozik. Győri azt emeli ki, hogy Köleséri Sámuel az *Arany alma* című prédikációs kötetében „az egyházat a jegyesi misztika szellemében hol »Christus Liliomá«-nak, hol »Christus Jesus jegyese«-nek, hol pedig »Christus Gerliczjé«-nek” nevezi.⁴⁶

Ugyancsak 1675-ben jelent meg a Szőnyi Nagy másik munkájának tartott *Kegyes Vitéz...*, Philopatrus Arvadinus Theaitetus álneven („Istenhez könyörgő, hazáját szerető árva”).⁴⁷ A szerző által írott ajánlóvers címe: *Christus Gerliczeienek nyögese ’baratihoz való remenkedese*.⁴⁸ A szöveg első strófájában a megszólaló galamb képében a „Szerelmes Barátim”-hoz fordul, elmondva nekik, hogy saját magát siratja („El-hagyott voltomon Folytak sok könyveim”). A 2. és 3. versszakban az őt ért bánatokat hasonló metaforákat használva beszéli el, magára az e helyzetben való megszólalás-mód retorikájára is reflektálva az utóbbi strófában:

⁴¹ JUHÁSZ István, *Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben*, Theologiai Szemle, 1976, 190.

⁴² *A keresztény művészet lexikona*, szerk. Jutta SEIBERT, Bp., Corvina, 1986, 206, 306. Hivatkozva GyőRI, *Mártírium*, i. m., 62.

⁴³ KÖLESÉRI Sámuel, *Arany Alma Avagy Alkalmatos Időben Mondott Ige [...]*, Debrecen, Karancsi, 1673 (RMK I, 1144), 133.

⁴⁴ SZŐNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentel, 1675 (RMK I, 1180), (a)2v.

⁴⁵ GYŐRI, *Mártírium*, i. m., 62. „Köleséri egyházképének a mártírium mellett egy másik arca is [van]: a harcok, a vitézkedő egyházé”. *Uo.*, 65. A szerző a továbbiakban a lelki vitézkedésről, illetve a hit védelmében történő fegyverfogás lehetőségéről értekezik. *Uo.*, 65–67.

⁴⁶ KÖLESÉRI, *Arany Alma*, i. m., 133, 97, 171. Hivatkozva: GYŐRI, *Mártírium*, i. m., 65.

⁴⁷ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronaja*, i. m., sztlan 4v.

⁴⁸ Kiadva RMKT, XVII/11, 63; jegyzet: 752.

Kegyetlen Harpyák Szivem ki-szakaszták,
Gyenge fiaimat ölemből ki-kapák,
Fegyverrel véreket a' Földre ki onták,
Tömlöczre, Gallyára, Tüzzel vassal hajták.

Régi szabadságom Változék fogságra,
En vig melodiam Szomoru Notára,
Lábaim szállottak Már csak aszszu ágra,
Allapatom fordult Majd eleven gyászra!⁴⁹

E trópus használatörténetének vizsgálatához végül figyelembe kell venni a 17. század legvégén keletkezett szövegeket is. Dányádi János például a már idézett 1693-as, a következő évben nyomtatásban is megjelent imaversének 29. strófájában így ír:

Siró Anyaszentegyháznak kérését,
Te Gerlicze galambocskádnak nyögését,
Epedését,
Siralmas beszédét,
Keserüllyed ennyi sok inségét.⁵⁰

A gerlice és vadgalamb bibliai eredetű metaforának a fentiekben (valamint Eckhardt Sándor 1929-es tanulmányában) áttekintett szöveghagyományának ismeretében fogalmazhatott úgy Bod Péter (alább, a 3. fejezetben részletesebben tárgyalandó) *Szent Írás' értelmére vezérlő Magyar Leksikon*ának *Galamb* szócikkében, hogy „Ábrázolja [...] II. Az Eklésiát, minthogy tsalárdságot nem tudó állat”⁵¹

Az özvegyi nyomorúságok és a közösségi szenvedések azonosításának 17. századi reflexiói

A közösség (nemzet, egyház, város stb.) romlásának az árvák, özvegyek kiszolgáltatottságával, gyámoltalanságával történő kora újkori összehasonlítását vizsgálom a következőkben. E hagyományt is abban a többek által már elemzett tágabb kontextusban látom

⁴⁹ Uo., 63.

⁵⁰ RMKT, XVII/14, 202. Jankovics József jegyzete a galambot mint az egyház szimbólumát tárgyaló alábbi munkára utal: TAKÁCS Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1986, 76–77.

⁵¹ Bod Péter, *Szent Írás' értelmére vezérlő Magyar Leksikon, melyben a' Szent Írásban elő-fordulo példázások, (typusok) es ábrázolások (emblemak) lelki értelmeik szerént rövideden ki-világosittatnak; sok dolgok a' 'sido régiségekből ki-magyaráztatnak [...]*, Kolozsvár, S. Pataki, 1746, 38. Elérhető az interneten is: <http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf> – A facsimile kiadás: [Bp.], Barnaföldi G. Archívum, [2006].

értelmezhetőnek, amelyről például 15–16. századi német- és magyarországi allegorikus heroidákat vizsgálva szól Imre Mihály 1995-ös monográfiájában. Az általa áttekinített középkori és 16. századi német és latin (az általa hivatkozott szakirodalom szerint más nyelveken és országokban szintén megszülető) allegorikus heroidákban a közösség (nemzet, egyház, város stb.) nevében „női képzetekkel, principiumokkal felruházott” allegorikus alakok (nemcsak özvegyek, hanem hajadonok és asszonyok is) szólalnak meg, az *Ecclesiát* vagy a *Patriát* megjelenítve és elsiratva. Imre a középkori *Planctus Ecclesiae*kre, illetve az antik és ószövetségi mintákra is utal (leányként elmondott várossziratókra Pindarosznál, a Dea Roma alakjára; illetve Izráel felett hajadonként elzokogott gyászdalra Ámos könyvéből stb.).⁵² Érdemes még említeni a 17. századi allegorikus *Religio*-ábrázolásokat is, a katolikus Cesare Ripa *Iconológiájától* a protestáns recepcióig: nemcsak a német protestáns tartományokban és Németalföldön, hanem Magyarországon is. Több ábrázoláson az igaz vallás szenvedéseit is megjelenítették allegorikus nőalak, bizonyos esetekben pedig hajó formájában.⁵³ A kora újkori angliai hagyományt vizsgálva Patrick Collinson például éppen a 16. századi női mártírok kapcsán említi, hogy a korábbi angol protestánsok interpretációiban a kegyes asszony jelenítette meg az egyházat. Az angol protestáns mártírt, Anne Askew-t például a II. századi keresztény vértanú, Blandina 16. századi megfelelőjének tartottak, az *ecclesiát* szimbolizáló alakként értelmezve és könyvmetszeteken is így ábrázolva őt.⁵⁴ Az alábbiakban néhány olyan magyar nyelvű szöveghelyet idézek a 17. század második felének magyar prédikáció- és imádságirodalmából, amelyek a közösségi és az egyéni árvaság gramma-

⁵² IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5), 63–98. – Az özvegyasszony mint az egyház metaforájának szisztematikus vizsgálata a 16. század számos különböző műfajaira vonatkozóan is szükséges lenne. A fenti példákat most csak Sztárai Mihály históriás énekével egészítem ki, amelyről így ír Horváth János: „a Sz. Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokról c. éneke, melyet 1549-ben írt »tar papokkal való nagy itkezetiben«. [...] A történetben a hitetlen Ákháb, zsidó király, ki pogány nőt vett el és Bál istenhez és annak tar papjaihoz pártolt, állítatik szembe az Isten emberével, Illyés profétával, a hamis hit, az igaz hittel. Ákhábot azzal bünteti az Úr, hogy míg meg nem tér, nem bocsát földjére esőt; Illyést azonban az inség idején egy hollóval, majd csodás módon egy szegény özvegyasszonnyal tápláltatja, kinek pedig csak egy maréknyi lisztje volt. [...] Nem marad el a történet allegorikus és korszerű értelmezése sem: Illyés a világ kezdetétől mindig üldözött hív keresztyéneknek [...], az özvegyasszony az anyaszentegyháznak a megszemélyesítője, ki szálláson tartja a hív prédikátort. [...] Ma is sok Ákháb van, ki tar (katolikus!) papokban bizakodik s bálványokat imádtat velök: az egyik Bécsben lakozik, a másik »barátból lött király«; majd szégyent vallanak egyszer, mert ma is támadnak Illyések!” HORVÁTH JÁNOS, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félézred magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957², 67–68.

⁵³ Minderről lásd, a korábbi nemzetközi és hazai szakirodalom hivatkozásával: KEES TESZELSZKY, *Az igaz Vallás portréja, avagy Szenczi Molnár Albert 1606-os kiadású, eddig ismeretlen röpirata európai szellemi hátterrel*, Magyar Könyvszemle, 2012/1, 1–20, főképpen 4, 10, 14, 16, 19.

⁵⁴ PATRICK COLLINSON, „Not Sexual in the Ordinary Sense?: Women, Men and Religious Transactions = Uő, Elizabethan Essays, London, Hambledon, 1994, 126. – A mártír Anne Askew ikonográfiai megjelenítéséhez vö. JOHN N. KING, *The Godly Woman in Elizabethan Iconography*, Renaissance Quarterly, 1985, 41–84. – Lásd még DIANE WILLEN, *Religion and the Construction of the Feminine = A Companion to Early Modern Women's Writing*, ed. by ANITA PACHECO, Oxford, Blackwell, 2002, 22–39, itt 24.

tikailag akár eltérő, de hasonló retorikai helyzetű metaforákat alkalmazó megjelenítését tudatosítják, a következő példákban mindig özvegyasszonyokról beszélve.

(1) Medgyesi állásfoglalása szerint az *Ötödik Jaj*, *Es Siralom* című prédikációban az *egyéni*, azon belül is főképp árvai és özvegyi kiszolgáltatottság a *hasonlóság* miatt válik a közösség megszólalásának retorikai mintájává: „a keserves panaszok sok rajtonk esett romlások [miatt vannak], tudnia illik, hogy hazájokat elvesztették, hogy úgy maradtak, mint gyámoltalan árvák, hogy még vizeket is áron vötték, s magok saját fájokat nagy summa pénzen.”⁵⁵

(2) Szőnyi Nagy István 1675-ös *Martyrok Coronája* című könyve fentebb már hivatkozott ajánlásának második lapján úgy hasonlítja az özvegyiséghez a vizsgált metaforát, vagyis a (Wesselényinek szóló dedikációban e helyen aposztrophéval meg is szólított) „árva Gerlicze” keserűségét,⁵⁶ hogy nem közvetlenül e szövegrésznel, hanem egyrészt az ajánlás nyitó mondatában,⁵⁷ másrészt több lappal a hasonlítást követően szól az elárult anyaszentegyházról.⁵⁸ A szenvedésen és magára hagyottságon alapuló azonosítás, a metaforák értelmezése tehát nem közvetlenül egymás mellett, egy mondaton belül mutatkozik meg, hanem az egész ajánlást egyben olvasva tűnik fel: „Gerliczenek s’ köszikla hasadékjában nyugovó galambocskának élete, e’ világból maga számára választott Isten Anyaszentegyházának élete: Vagy mérges tövissek között fel-nőtt, egyéb virágok közzül tekintettel ki-tetctez s’ illattýával a’ csillagokig terjedett gyönyörű gyöngy virág s’ gyenge lilium szál a’ Christusnak Ecclesiája; s’ nem külömb mint egy szélveszektül hánytatott s’ véres habokban ugyan el-ázott gallyácska [...]”⁵⁹ „De oh te, bánattyát nyögéssel felejtő, vagy inkább nevelő Christus árva Gerliczéje! Noha most az özvegyiséghez hasonló keserűségedhez képest, semmi vigaságnak zöldellő ágára szállani nem kívánsz, aszú

⁵⁵ MEDGYESI PÁL, *Ötödik Jaj, Es Siralom. Mellyel Szegény csak nem el-fogyott, lelkében el-fojlódott Magyar nemzetet, minapi amaz ő megsirathatatlan s’ váratlan nagy Romlasaban [...]*, Sárospatak, Rosnyai, 1658 (RMNy 2794), 4–5.

⁵⁶ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronája*, i. m., a3r–v. Eckhardt Sándor legtöbb példájában *maga* a gerlice a keserűség metaforája. Lásd ECKHARDT, *Középkori természetszemlélet*, i. m., passim.

⁵⁷ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronája*, i. m., a2v.

⁵⁸ *Uo.*, b4v.

⁵⁹ *Uo.*, a2v. – Ezt a részt szintén idézi NAGY Réka, *Protestáns mártírológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = Emlékezet és devóció*, i. m., 333–354, itt 338. – Itt ugyan nem jelenik meg az általam vizsgált kontextus, de Nagy Réka a Szőnyi Nagy István saját mártírtörténetének (*Szomorú üldöztetése s’ zamkivetése Szőnyi N. Istvannak*) retorikai felépítettségét elemezve, a *Martyrok Coronája* szövegével együtt olvasva azt említi, hogy a Szőnyi élettörténetében megjelenített fegyvertelen lelkész, a felesége és a gyermeke képe, valamint a vele szemben álló fegyveres ellenségnek (s köztük a „három Páterek” csoportjának) szembeállítását hasonlatos a *Martyrok Coronájában* „liliomként, gerliceként, gályaként szimbolikusan megjelenített egyházhoz, amelynek tagjai kisebbségben vannak, védtelenek a fegyveres és népes ellenséggel szemben”. *Uo.*, 345. – A Wesselényi Pálhoz szóló ajánlásról lásd a 350–351. lapokat. A *Szomorú üldöztetés* (sajnos számos helyen pontatlan) közlése Nagy Réka tanulmányának függelékében: 352–354.

ágon, álom nélkül halsz, éjjel nappal vigyázva, sziv dobogva s' rettegéssel jársz: el-egett szomjuságodban-is nem tiszta vizet; hanem a' könyhullatásnak zavaros vizét iszod [...]"⁶⁰ „Hogy pedig Isten Nagyságodat, több Méltóságos fő rendekkel az ő, Magyar nemzetben lévő, gyámoltalanságra jutott s' világ szerént igen el-arvájult Anyaszentegyházának illy veszedelmes üldöztetésének, illy keserves s' szükséges állapottyában Gyámolul állította s' az üldözőknek vissza verésekre, hogy a' zabolát szájokban meg-rántaná elől-állította, hála adásra méltó nagy kegyelmessége ő Felségének.”⁶¹ A szerző végül így búcsúzik az ajánlás végén a megszólított Wesselényitől: „Nagyságod pedig ez árva Nemzetség szerencséjére, s' az Isten dicsőségének fel-segégllésére élyen [...]"⁶²

Szőnyi Nagy István a kötet végéhez illesztett, az 59. jegyzetben már hivatkozott saját élettörténetében szintén megjeleníti az özvegyors és a közösség kesergésének (ez esetben annak *kinyilvánításának*, magának a keserves sírás *jellegeinek*) azonosítását. Miután a tornai ekklezsiát megtámadták a németek, „a' szegény kösség el-fakada sirva, férfiaknak, aszszonyi állatoknak, gyermekeknek, ifjaknak, s' leányzoknak keserves jajgatásokkal zeng vala az utcza, mintha minden Atyák s' Anyák szerelmes magzattyoktól, s minden magzatok szerelmes szülejéktül egy szempillantásban meg-váltak volna, mindnyájan özvegyiségre s' árvaságra jutottak volna.”⁶³

(3) Szathmárnémethi Mihály mintaprédikáció-gyűjteményként összeállított, 1683-ban megjelent *Halotti Centuriájának* 25. beszéde magára az özvegyi nyomorúságok és a közösségi szenvedések megfeleltetését létrehozó trópusra, a *hasonlatra* is utal: „a' nagy bánatok, szomorúságok, és keserüések, a' szent Irásban, az özvegy aszszonyoknak bánattyokhoz és keserüésekhez hasonlittatnak, mint Siral. 1. 1: azért nagy keserüéssel illetetik az aszszonyi állat, mikor szerelmes férjéjü meg-fosztatik.”⁶⁴ Szathmárnémethi lokushivatkozása szerint tehát azért lehetséges és szükséges az egyén, illetve a kisebb és nagyobb közösség (város, nemzet, egyház) szenvedésének, magára maradásának összehasonlítása, mert a *comparatio* alapjául szolgáló hasonlatnak kanonikus, azaz bibliai forrása van: „Jaj! de árván ül a nagy népű város! Olyanná lön, mint az özvegyaszszony!” (Sir. 1, 1a.)⁶⁵

⁶⁰ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronaja, i. m.*, a3r-v.

⁶¹ *Uo.*, b4r-v.

⁶² *Uo.*, b5r.

⁶³ *Uo.*, o7r.

⁶⁴ SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *Halotti Centuria, Az az: Száz, Halotti Prédikációk*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyele, 1683 (RMK I, 1301), K5v-K6r. (Kiemelés tőlem.)

⁶⁵ Még a sok sírás elmúltával, Kassa tizenkét év utáni visszavívását követően elhangzó hálaadó prédikáció is ezt a textust idézi és értelmezi: LIPPÓCI Miklós, *Jubilum Ecclesiae Cassoviensis, azaz, lelki örömmel és vigasztalással tellyes Praedicatio*, Lőcse, Brewer, 1682, kiad. INCZE Gábor, Bp., Bethlen Nyomda, 1938 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói, 11), 12-13. – Vö. ehhez TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár, 45), 128.

(4) Filepszállási Gergely 1694-es megjelent *Praesidium Christianorum*a számos imájában beszél az özvegyek és árvák megszólalásaként ismert retorikai minták alapján a közösségről, vagy szól annak nevében. A Lelki és Testi Békeségnek meg-nyeréseért való Fohászzkodásában például ez áll: „ma-is nem felejtkezhetik-el a mi (Psal. 77. v. 10.) Istenünk a’ maga kegyelmességéről, és végképpen el nem fordítod *árva népedtül* (mely sze-meit reád függesztette) a’ te irgalmasságodat. (Isaie 1. 2.)”⁶⁶ A Reggeli Könyörgés szerint pedig az alábbi szöveget kell imádkozza a közösség, a margón jelzett ószövetségi hasonlat alkalmazásával: „árvaságra maradtunc Uram Isten, és majd csak nem olyanoc vagyunc mint a’ meg szedett szőlő, (Mik. 7. v. 1.⁶⁷) mert a’ sátán, a’ világ és a test azon vagyunc, hogy mi bennünc az Igét és az Hitet meg fojtsác (Mat. 13. v. 22.)”⁶⁸

A *Preces ex ultima Lamentatione Jeremiae* című Filepszállási-könyörgésben a Rúth könyvének szövegén alapuló siralom többes szám első személyű alanya az árvákéhoz és az özvegyekéhez hasonlítja megjelölt közössége gyámoltalanságát és keserűségét. E szenvedő közösségre előbb kevésbé artikuláltan utal, a hasonlítás azonban kicsit alább megtörténik, amikor a többes szám első személyű imádkozó a közösség nevében szól: „Ugy vagyon dolgunc mint az árváknac és özvegyeknec, kik édes Szüléjektül és Férjektül meg fosztattac, és nincsen gyámolok, Márák vagyunc mindnyájan, mivel keserűséggel illetett minket a’ Mindenható [...] Annnyira jutott édes hazánc és Nemzetségünc, hogy ennek edgyik része az Egyptombéliekhez, másik része pedig az Assiriabéliekhez folyamodic”⁶⁹

Bethlen Kata, Bod Péter és a 18. századi özvegyreprezentációk értelmezése

Bethlen Katának a gyámolítás szükségességéről szóló özvegyi önreprezentációinak trópushasználatára jellemző, hogy míg nála a gerlice és a liliom nem jelenik meg az árvaság jelölőjeként, addig például igen meghatározó a Rúth könyvében gyökerező Naomi-Mára metafora és a „megszedett szőlő” Mikeás könyvéből származó képe: „ki nem írható keserűségre [...] engemet az én Istenem úgy hagyta, mint a megszedett szőlőben való kunyhót egyedül.” „Már férjemtől és gyermekimtől így megfosztván, e gonosz világ azzal meg nem elégedett; hanem az én uram familiája, [...] látván mindentől való megfosztatásomat, mintha én azzal gonosztévő lettem volna, hogy a Náomiból az Isten Márává tett, szívét egészen megfordítá énellenem, s mindnyájan ellenségemmé lőnek.” Bethlen Kata visszaemlékezése szerint 1733-ban például valaki

⁶⁶ FILEPSZÁLLÁSI Gergely, *Praesidium Christianorum, Avagy a’ Keresztyének között Magyarok Fegyvere* [...], Kassa, Klein, 1694 (RMK I, 1452), 32. (A lokuszjelzések az eredetiben a margón találhatóak.)

⁶⁷ „Jaj nékem, mert olyanná lettem, mint a letakarított mező, mint a megszedett szőlő: egy enni való gerzsd sem maradt; pedig zsongérem vágyott a lelkem!”

⁶⁸ FILEPSZÁLLÁSI, *Praesidium*, i. m., 77, 33. (Kiemelés tőlem; a lokuszjelzések az eredetiben a margón találhatóak.)

⁶⁹ *Uo.*, 98–99.

azt üzenté neki, hogy amint letelik a férje halálát követő első év, „olyan becstelenséget ejtenek rajtam, aminémű még ebben a hazában ily rendű özvegyen nem esett” stb.⁷⁰

Az eddigiekben elemzett trópusokon túl a gyámoltalanság és kiszolgáltatottság gyakori képe Bethlen Kata szövegeiben a *hajó* metafora, főképpen az imákban: mind az *Önéletírás*ban is közölt könyörgések szövegeiben, mind a *Védelmeső erős pajzs* című imádságoskönyv előszavában. A hajó, topikus módon, helyenként (részben hit-beli) kísértések között hánykolódik,⁷¹ más esetekben pedig a nyomorúság hullámain evickél: „Tudom én azt, hogy a bűnnek zsoldja a halál, és azt mindeneknek meg kell kóstolni: te, minden szíveket és veséket vizsgáló szent Isten, jól tudod és látod, hogy mely nagy örömmel kívánnám e siralomnak völgyéből kiköltözni, bizony a nagy ten-geri szélvészek között hánykódó, veszedelemben forgó emberek inkább nem kíván-koznak csendes révpartjokra menni, mint én tehozzád, mert az én Jézusom megéde-sítette szent halálával énnékem a halálnak keserűségét.”⁷²

Fent, az 1. és 2. fejezetben leírtak alapján úgy vélem, hogy Bethlen Kata árva-ként történő ön- és mások általi megjelenítése nem pusztán egy egyénekre vonatkozó önreprezentációs hagyományba ágyazódik, hanem az özvegység – korábbi tanul-mányomban kevésbé érintett⁷³ – közösségi aspektusait is figyelembe kell venni a nagy-asszonnyal kapcsolatos írásokat elemezve. A kérdésem, hogy lehetséges-e az ő önrep-rezentációi kapcsán is feltételezni, hogy e szövegek az *özvegység* olyan értelmezését intencionálták, amely a közösség (egyház és/vagy nemzet) gyámoltalanságára is vo-natkozik. E fejezetben azt vizsgálom, hogy Bethlen Kata számára miképpen lehetett elérhető az özvegyi nyomorúságok és a közösségi szenvedések azonosításának refle-xióit magában foglaló, a fentebbiekben megvizsgált hagyomány.

⁷⁰ BETHLEN Kata *Önéletírása* = *Magyar emlékirók, 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 747–749.

⁷¹ „Noha az én nagy terhes bűneimért gyakorta egymást érő nehéz kísértetek közé tétél, és ugyan mintegy ellenségesképpen bántál énvelem: de mikor látod, hogy a kísérleteknek habjai közt gyengélkedő hitemnek hajócskája süllyedez, akkor mindjárt, édes jó Istenem, segedelmeddel mellém állottál, és kesergő lelkemet a kétségben esésből csudálatosan kiragadtad: sokszor ellenségimnek bosszújokra énnékem asztalt terítettél, és ugyan megújítottad szegény lelkemet a sok és nehéz kísértetek közt.” Az ima datálása: „Sorostélyon 1742. esztendő 25. auguszt.” BETHLEN Kata *Önéletírása*, i. m., 767–770. – „Szüntelen minden szem-pillantásban szemlélem gyenge hitemnek kicsiny hajócskáját a nagy kísérteteknek mélységes tengerében eveszkélni, és a szörnyű kemény kísérteteknek habjaitól csapdostatni, és sokszor csaknem egészen elborittatni, úgyhogy sokszor kell keserves szívvel azt kiáltanom veszedelemben forgó szomorú lélekkel kiál-tó tanítványiddal: kelj fel, uram, és tarts meg; mert majd elveszek. Gyakorta te is, édes Jézusom! láttatol a segedelemre való jövedeled iránt aludni; de azt is tapasztalom, én egyetlenegy megtartóm, hogy ha szintén hitemnek gyengeségéért keményen megdorgálsz is; de ugyancsak szólasz a tengeri nagy haboknak, és azok engemet el nem borithatnak. Ó, szólj ezután is, édes megváltóm, és mindaddig szólj, míg szent felségednek tetszik a csendes révpartra engemet kivinni, mert csak a te szódat hallhassam, bizonynal megtartom.” Az ima datálása: „Igen megsebhettett keserves szívvel, de a Jézusom érdemében Istenre támaszkodó hittel irám Hévízen, 1744-ik esztendőben augusztusnak 27-ik napján.” *Uo.*, 785–789.

⁷² Az imádság 1743. március 4-i datálású. *Uo.*, 776–778.

⁷³ FAZAKAS, „*tetszett az Úristennek*”, i. m.

Ha könyvtár- és olvasmánytörténeti szempontok felől közelítünk, nem érdektelen figyelembe venni azt, hogy az egyház és az özvegyasszonyok azonosítására reflektáló, az előző fejezetben bemutatott munkák – a fennmaradt katalógus szerint – megtalálhatóak voltak Bethlen Kata könyvtárában,⁷⁴ bár nem lehet ellenőrizni, hogy valóban ismerete-e, bizonyosan olvasta-e Bethlen az említett könyveket és ezek fent vizsgált szövegrézeit. A politikai-egyházpolitikai, illetve mediális-könyvkiadói kontextusokat figyelembe véve is jelentősnek látszik annak tétje, hogy miként lehetett (főként nyomtatásban) szólni ekkoriban az egyházzal mint kiszolgáltatott, gyámoltalan árváról. A történeti és egyháztörténeti szakirodalom ugyanis már több szempontból foglalkozott azzal, hogy Erdélyben a *Diploma Leopoldinumot* (1690) és az 1691-es *Explanatio Leopoldinát* követő évtizedekben, az 1712-es országgyűlés rendelkezései következtében, aztán különösen az 1730-as évek elejétől, az első *Carolina Resolutio* után (1731) politikai téren, illetve a magán- és nyilvános vallásgyakorlás szempontjából a protestánsok egyre inkább háttérbe szorultak.⁷⁵ A katolikus térhódítás miatt érzékelt sérelmeiket egyrészt már nem testületileg tárhatták a király elé: 1725-től csupán személyileg tehettek panaszt a pozsonyi, később Budára helyezett Magyar Királyi Helytartótanács előtt.⁷⁶ Másrészt hányattásairól, a cenzúra erősödése miatt, egyre kevésbé tudtak beszámolni. Ugyanis erősen zsugorodtak könyvkiadási (sőt külföldi könyvbehozatali) lehetőségeik III. Károly uralkodása alatt, majd még tovább Mária Terézia idején.⁷⁷

⁷⁴ SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, bev. DEÉ NAGY Anikó, Szedged, Scriptorum, 1997 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai, 2).

⁷⁵ Zoványi Jenő egyháztörténeti monográfiája vonatkozó fejezeteinek címei: *Ezer mód igénybevétele a protestantizmus kivégzésére és kegyelem az utolsó órában, 1735–1790*, valamint *Az erdélyi protestantizmus hátraszorítása és tespedő belétele, 1735–1790*. ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig* [1948], II, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004 (Historia Incognita), 91–108, 130–146; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770) = Erdély története, II, 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAI László–SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai, 1987, főképp 1006–1008; Kovács Kiss Gyöngy, *A Habsburg-uralom erdélyi kiterjedésének folyamata a korabeli magyar emlékirat-irodalom láttatásában*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 228), 198–209; Kovács Kálmán Árpád, *A katolicizmus terjesztése az erdélyi protestánsok között az 1760–70-es években*, Egyháztörténeti Szemle, 2008/4, 3–47; KURUCZ György, *A Carolina Resolutio és a protestáns vallásgyakorlat: erdélyi reformátusok kísérlete angol világi és egyházi támogatás biztosítására a 18. század első felében = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2012 (Károli Könyvek), 11–24.

⁷⁶ CSOHÁNY János, *Magyar protestáns egyháztörténet*, Debrecen, Debreceni Református Theológiai Akadémia, 1994 (A Debreceni Református Theológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi füzetei, 5), 21–40, 51–62.

⁷⁷ SCHERMANN Egyed, *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*, Bp., Stephaneum, 1928, 20–21. – Lásd még WERTHEIMER Ede, *A magyarországi cenzúra történelméhez*, Századok, 1898, 294–316. – JAKAB Elek, *A censura története Erdélyben*, Figyelő, 1884, 161–182, 253–273, 333–356. – Vö. még MONOK István, *A magyarországi könyvbehozatal ellenőrzése a 18. század elején – esettanulmány = Vándorutak – múzeumi örökség: tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*, szerk. VIGA Gyula, HOLLÓ Szilvia Andrea, Cs. SCHWALM Edit, Bp., Archaeolingua, 2003, 553–558.

Minden bizonnyal Bethlen Kata nem egyszerűen a bibliotékája vonatkozó könyveit ismerte (bár persze talán nem is mindet eléggé behatóan), hanem az előbb vázolt egyházpolitikai összefüggéseket is. Szintén lehetséges, hogy szándékában is állhatott a hagyományhoz kapcsolódva bemutatni saját szenvedésein keresztül az erdélyi reformátusság nyomorúságait. Ezeken túl azonban azt feltételezem, hogy még inkább Bod Péternek lehetett ilyen célja és nagyobb ismerete. Egyrészt Bethlen önéletírásának sajtó alá rendezésével és kiadásával kísérelhetett meg ilyen szándékokat érvényesíteni, másrészt a Bethlenről szóló szövegek (neki dedikált könyvajánlások, a halotti versek és beszédek) közzétételével – a nagyasszony életében és halála után. Markos Andrástól is tudjuk, hogy nehezen megállapítható Bod Péter (és más lelkészek, írnokok stb.) hatása, illetve közbeavatkozásának mértéke Bethlen özvegyi (ön)reprezentációja kimunkálásában. Az erre építő kutatások eredményeit összefoglalva a tropológikus értelmezés 18. századi lehetőségeit mutatom meg Bod Péternél és más korabeli szerzőknél.

1. Bod Péter szerkesztői szerepe⁷⁸

Miként az udvari papoknak és más lelkészeknek, valamint az írnokoknak a levelek írásánál vagy a végrendeletek készítésénél – helyzetüknél, tekintélyüknél és műveltségüknél fogva – hatásuk volt a patrónáikra, úgy Bod (illetve más lelkészek, különösen Málnási László) is befolyásolhatta (közvetlenül és közvetetten) Bethlen Kata önéletírásának és imádságoskönyvének megfogalmazását. E hatás pontos mértéke nehezen kutatható. A szakirodalom eddigi megjegyzéseit követve elsősorban csupán a nagyasszony környezetében dolgozó lelkészekről fennmaradt nyomtatott és kéziratos szövegeket, továbbá a könyvtárában megtalálható munkákat vehetnénk figyelembe a Bethlen önéletírói és imádságszerzői szándékát befolyásoló hatások vizsgálata során. Azt, hogy Bodnak ténylegesen milyen szerepe volt az 1751-es imádságoskönyv és a (valószínűleg) 1760-ban kiadott önéletírás⁷⁹ nyomtatott szövegének kialakításában, alig tudjuk megmondani. Hiszen Bethlen Kata önéletírásának éppen csupán az a része autográf, amely nem jelent meg a Bod által gondozott szövegben, s nem olvasható ennek Bod kezétől származó, kiadásra előkészített kéziratában sem. Az önéletírás Bethlen kézírásában és Bodnál is megtalálható apró, fél mondatnyi szövegrésze alapján bizonyosat nem lehet állítani. (A nagyasszony és udvari papja kézírásában is fennmaradt 1746. áprilisi, hivatalos, végrendelet jellegű vallástétel egyrészt műfajánál fogva nem bizonyos, hogy megfelelő analógia, másrészt ennek szövegén valóban jól látszik, hogy milyen sokat alakított, egységesített az udvari pap: de kizárólag helyesírási szempontból, még a mondatszerkezethez sem nyúlva.)⁸⁰

⁷⁸ E fejezetben felhasználtam korábbi tanulmányom néhány részét: FAZAKAS, „tetszett az Úristennek”, i. m.

⁷⁹ KOHL Tamás szerint (*Bethlen Kata önéletírásának első kiadása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1960, 70.) az önéletírás a temetési prédikációval egybekötve jelent meg 1762-ben Kolozsvárt, Páldi István nyomdájában, MARKOS András (*Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 342–343, 346–347, 356–357) viszont azt bizonyítja, hogy Nagyszébenben, 1760-ban látott napvilágot Sárdi Sámuelnél. – Ennél részletesebb vizsgálat és bizonyítás az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának F11 jelzetű Markos-hagyatékban található jegyzetek között, elsősorban a 2.1, 3. dossziében.

⁸⁰ Kiadva lásd először MARKOS András, *Bethlen Kata vallástétele*, Református Szemle, 1964/5–6, 309–311;

Az e témában legtöbbet kutató Markos András azonban nagyon erős véleményt fogalmazott meg az önéletírás szerzőségével kapcsolatban. Bár egyértelmű filológiai bizonyíték nincs erre, szerinte Bethlen Kata eredeti szövegén *igen sokat javított és változtatott* Bod Péter. Nemcsak helyesírási szempontból, hanem Markos szerint ő is szerkesztette a fragmentumokban létező szöveget, és rendezte (például saját autobiográfiájához hasonlóan) paragrafusokba. Az önéletírás mint kötet egységessége is Bodnak köszönhető, ahogy Markos mondja: „[n]oha a Bod Péter másolatában ránk maradt [...] töredékben Bethlen Kata »ezen Életem folyásáról írt könyv«-ről beszél [ráadásul ezt is Bod kézírásában olvashatjuk, így ellenőrizhetetlen, hogy valójában ki írta e szavakat! – megj. tőlem], ez a »könyv« előtte csak vízió, nem tárgyi valóság: bizonyosra vehetjük, hogy a mű szabad, szerves folytonosság nélküli, meg-megszakadó, újrakezdődő, rendetlen ívek és levelek sorozata, nem pedig fűzött, vagy éppen bekötött füzet, vagy könyv volt.⁸¹ [...] Bod Péter [...] a bethlenkatali mű másolásakor már nem találja meg az eredeti kézirat [...] elkallódott, félbehagyott, esetleg soha meg sem írt részletét: töredéket látván maga előtt, csak töredéket másol [...]. Bethlen Kata önéletírásának első kiadása azért csonka, mert Bod Péter a másolásakor nem tudta helyreállítani a mű megszakadt (vagy soha nem is létezett) szerves folytatását”, bár még van egy nyomdai ívnyi kézírás, de a közbeeső részlet hiányzik, ezért a maradvékot sem adta ki Bod. „Az eredeti bethlenkatali kéziratok írásbeli fogyatékoságait ismerve, állíthatjuk, hogy az önéletírás a maga eredeti formájában, közbeeső »operációs« beavatkozás nélkül, soha nem jelenhetett volna meg.”⁸²

Markos véleménye nyomán akár az is feltételezhető, hogy Bod nem egyszerűen könyvvé alakítja Bethlen szövegghalmazát, fragmentumait, hanem hozzá is járul ahhoz, hogy Bethlen Kata alakját egy felidézett koherens „én” elbeszéléseként olvassuk.⁸³ Markos szerint azzal is segíti Bod a könyv-létmód megvalósulását, hogy bel-

---

majd: *Árva Bethlen Kata*, bev., jegyz. Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 29–32. – Az eredeti összehasonlítása Markos kéziratában: Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Markos András hagyatéka, F 11. 2, 1, 3. dossziében: *Árva Bethlen Kata* vallástétele (*Árva Bethlen Kata és Bod Péter* kéziratában, utóbbiból leírva, előbbivel betűről betűre összehasonlítva).

⁸¹ Bethlen Kata önéletírásáról mint számára sem egységes könyvről azért óvatosan érdemes beszélni, hiszen több helyen olvasunk éppen az egységességre vonatkozó megjegyzést a szövegében (például BETHLEN Kata *Önéletírása*, i. m., 872, 875–876, 879–880, 889). Bár kétségtelen, hogy nem bizonyítható e szöveghe-lyeken sem az ő szerzősége.

⁸² MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, i. m., 343–345.

⁸³ Ezzel az írásantropológiai szemponttal érdemes kiegészíteni és szembevetni Nagy Márton Károlynak az *Önéletírás* (Markos András által részben rekonstruált, részben feltételezett) *keletkezéstörténetére* kevésbé reflektáló szövegolvasását. Lásd NAGY Márton Károly, *A lelki élet narratívája – Bethlen Kata Önéletírásáról = Epika. Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. DOBOZY Nóra et al., Bp., ELTE, 2010 (Arianna könyvek, 3), 67–80; UŐ, *A példázattá lett élet (Szempontok Bethlen Kata Önéletírásának elemzéséhez)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2011, 689–705; UŐ, *Életút-konstrukciók Bethlen Kata műveiben = Tudományra nevelve*, szerk. GYÖRGYINÉ KONCZ Judit, KOZMA Gábor, Szeged, Gerhardus Kiadó, 2011; UŐ, *Bethlen Kata imádságai = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012, 155–166.

ső utalásrendszerrel látja el, kurzívál, címet ad a szövegnek, az elejére bibliai textusokat választ és verset ír: továbbra is minden reflexió és saját neve szerepeltetése nélkül.

2. Bod Péter munkái és a Bethlen Katának szóló dedikációk

A Bethlen Katához szóló dedikációkat is érdemes figyelembe venni az özvegyreprezentációk szempontjából. Ezek egyik legfontosabb példája Bod Péter olthévízi lelkészi éve alatt megírt, és 1746-ban, Kolozsvárott kiadott *Szent Irás' értelmére vezérlő Magyar Leksikon*⁸⁴ című munka dedikációja.⁸⁵

A könyv címlapja így határozza meg az ajánlás címzettjét: „A' Valóságos özvegyeknek hármaz tzimereikkel Istenben való erős Bizodalommal, Imádságban való Szent Búzgósággal, Sion' Leányit illető Tiszta Elettel, ékeskedő Úr-Aszszonynak, méltóságos grof bethleni Bethlen Kata aszszonynak [...]. Már XV. Esztendőtol fogva fedhetetlen tiszta Életet élő Igaz Özvegyének, Az Isten' Háza Kegyes Dajkájának, a' szükölködő Szegényeknek Édes Anyjoknak, 's. a' t.” A dedikáció szövegében Bod 18 lapon keresztül részletezi az asszonyok szerepét az Istenért való szolgálatban, s azon belül különösen alaposan, 12 lapon át foglalkozik azzal, hogy „az Isten' Házának egyik rendbéli meg-mozdúlhatatlan erős Oszlopi, a' gyámoltalan gyenge Özvegyek”.⁸⁶ A 17. századi példákban már ismert, fent, a 2. fejezetben idézett ószövetségi gyökerű azonosítás két helyen is megtörténik a dedikációban. Előbb ezt írja Bod, a Zsoltárok könyve egyik mondatát idézve és magyarázva: „Az Özvegyeknek örzőjök az Isten, ki az ő szentséges helyjében lakozik. (Sólt. LXVIII. 6.) Illyen örizetben tartatván azért az Özvegyek, vélek együtt az Eklésia-is, mellynek kebelében nyúgosznak.”⁸⁷ Néhány sorral később pedig így folytatja, a Jeremiás siralmi első mondatát citáló textusértelmezésében: „az Istennek Népe, nyomorúságos állapotjában, Özvegynek ábrázatjában adatik elő; (Siral. I. 1.) mert valamiképen az Özvegynek, Férje' Halálával, Nyelve a' szólásra, Keze az óltalomra meg-köttetett, úgy-hogy, ügye egyedül az Istenre maradott; úgy vagyon az Eklésia' dolga-is, mellyért az Isten perel.”⁸⁸

Ez a fajta megfeleltetés nem a figurális (tipologikus) értelmezés körébe tartozik, hanem metaforikus. Ez utóbbiban ugyanis az azonosított elemek szimultánok, szemben az előbbivel, ahol a típust és annak beteljesedését, az antitípust az *idődimenzió elváltatja*, ahogyan az Bod könyvéből és az azt interpretáló Fabiny Tibor friss tanulmányából⁸⁹

⁸⁴ Kolozsvár, S. Pataki József, 1746. Ugyanebben az évben Streibig József is kiadta Győrben, Kolozsvárott pedig még 1757-ben jelent meg. (A Bod-bibliográfia ez utóbbit hely nélkül közli, s a megjelenés dátumát az előző évtizedre teszi, de a konkrét évben bizonytalan: „174?” *Bod Péter (1712–1769) bibliográfia*, összeáll. NYERGES Judit, Bp., OSzK – MTA ITI, 2002. Lásd <http://mek.oszk.hu/00000/00004/00004.htm>)

⁸⁵ Először erre Németh S. Katalin hívja fel a figyelmet: NÉMETH S., „Sok és nagy erőtlenségekkel”, i. m., 235–236.

⁸⁶ BOD, *Szent Irás*, *b1v.

⁸⁷ Uo., *b2r.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ FABINY Tibor, *Bod Péter bibliai tipológiai és emblematicai Magyar Leksikonja (1746) = Egyház, tár-*

is kiderül.⁹⁰ Bod *Leksikonának* ugyanis nemcsak a dedikáció miatt van jelentősége az özvegyek és az egyház hasonlítása szempontjából, hanem a könyv tárgya miatt is. Ez a munka ugyanis, mint Bod is leírja „Az Isten-féle jó indulatú Olvasohoz” szóló „Elöljáró beszéd”-ében, tulajdonképpen egy olyan trópustár, amely a „Hasonlatosság szerént való Szólások’ Formái”-t nagy számban magában foglaló Szentírás „Példázolás”-ait, „Ábrázolás”-ait, valamint „Példabeszéd”-eit veszi számba lexikonszerűen, szócikkekben. E hármat azoknak a „rendes Hasonlatosságok[nak tartja, amelyekben] mint valami fényes és tiszta Tükörökben, úgy mutattnak-ki a’ dolgok; és úgyan azok által, mint valami erős szegek által, (:Préd. XII. 13.) az Elmébe állhatatosan bé-szegeztetnek. [...] Ez által az a’ féle Szólások’ Formáit, mellyeket tulajdonképpen érteni nem lehet, jobban által láthassák, és a’ Természeti Dolgok’ boritékjok alatt minémü Lelki Dolgok légyenek, a Biblia olvasás közben könnyebben észre vehessék.”⁹¹

Az említett három „Hasonlatosság szerént való Szólások’ Formái” közül a második, az általam jelen tanulmányban vizsgált trópusok szempontjából fontos értelmezői műveletről, melyet „Ábrázolás” terminussal jelöl, ezt írja Bod: „Az Oskolákban szokták ezeket mondani Emblemaknak. Ábrázolásoknak hívjuk a Természeti dolgokat, a’ mellyeket midőn szemlélünk, és azoknak egy-máshoz való Relatíviojokat, kötelességeket, hasznokat, ártalmokat, tselekedeteiket, éles Szemekkel meg-visgáljuk, azok minénkünk előnkbe adják a’ Lelki dolgokat; mert azokon, mint valami Garábitsokon, gondolatinkkal fel-mégyünk a’ Mennyei dolgokra, hogy azokban az Istennek tsúdálatos munkáit, mint valami világos Tükörben, szemléljük. [...] az Ábrázolások nem annyira a’ külső dolgok’ Matériájokban, mint azoknak egy máshoz való kötelességekben,

---

sadalom és művelődés, i. m., 210–239. – Fabiny Tibor már korábban is foglalkozott a témával: a Bod Péter Társaság 2003. november 19-én rendezett ünnepi ülésén *Bibliai jelképek Bod Péter Magyar Leksikonjában 1746* című előadásában „hermeneutikai-tipológiai szempontból” mutatta be a lexikont, elemezve „a kötetben szereplő emblémákat, tüposzokat, jelképeket”, ahogy arról Bellágh Rózsa tudósít 2008-ban elhangzott, két évvel később közölt beszámolójában. BELLÁGH RÓZSA, *A Bod Péter társaság 20 éves története = Athenas. A Bod Péter Társaság blogja*, 2010. november 15. – http://bodpetertarsasag.blog.hu/2010/11/15/a_bod_peter_tarsasag_20_eves_tortenete) – Bod könyvéről lásd korábban: PRUZSINSZKY PÁL, *Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái*, Bp., Hornyánszky, 1913 (A Kálvin-Szövetség Kiadványai, 12), 70–75.

⁹⁰ Az idődimenzió kérdéséről, a typos (figura), illetve a metafora közötti különbségről e szempontból lásd Fabiny interpretációját és Bod-hivatkozásait, különösen: FABINY, *Bod Péter, i. m.*, 211, 219. – Fabiny a Bethlen Katának szóló dedikáció kapcsán mégis csupán a figurális (tipologikus) értelmezés lehetőségét hangsúlyozza: a „könyv ajánlása már önmagában is egy tipológiai remekmű”. *Uo.*, 215. – A dedikáció összefoglalása: *uo.*, 236–239.

⁹¹ *Uo.*, *c3v, *d3r. – Bod a forrásaira vonatkozóan ezt írja: „Hogy itt a’ természeti dolgoktól vett Lelki Ertelmeket magam Fejétől nem költöttem; hanem azokat vagy az Írásban szóló Szent Lélek nyilván ki-mutatván, én követtem. Vagy amaz Isten féle bölts Tanítóknak, kik egész életüket a’ Szent Írások’ vizsgálásokban töltötték-el, a’ minémük Coccejus János, Gürtler Miklos, Honerth János, Vitringa Campegius, több hasonlókval, bölts Írásaikból, ’s rész szerént élő Nyelvel való Tanításból vettem: mellyeket Szent Írásbéli Helyekkel mindenüt meg-erősítettem.” BOD, *Szent Írás, i. m.*, *d3r. – A forrásokhoz, különösen Coccejushoz lásd FABINY, *Bod Péter, i. m.*, 213–214.

relátíziókban, hasznos vagy ártalmas voltokban állanak, 's ott-is kell a' Hasonlatosságoknak Fundamentomát keresni."⁹²

Bod Péter tehát az idődimenzió szempontjából megkülönböztetett két értelmezésmódot, az „Ábrázolást” (a metaforikus Szentírás-értelmezés gyakorlatát) és a „Példázolás”-nak nevezett tipologikus olvasást állítja szembe. Ez utóbbiról így ír: „az Oskolai Tanításokban Görög Szóval mondanak Typusnak, [...] mellyek az Isten' Népe között Isten' Parantsolatjából estenek régenten; de jövőre és Lelki dolgokra mutatottak”. (Terminológiája „Példázat”-okról, azaz „Typus”-okról és „Példázoltatott dolgok”-ról, azaz „Antitypos”-okról beszél.)⁹³ A tipologikus és metaforikus értelmezést a tudnivalók és példák felsorolása után így ütközteti: „Ezekből észre lehet venni, mit különböztetnek a' Példázatoktól az Ábrázolások. Mert a' Példázatok csak addig voltak Példázatok, míg a' Példázott dolgok meg-lettek, nem tovább. P. O. Dán. VIII. 20, 21.⁹⁴ Mert a' Kos nem példázolja a' Médiai és Persiai Birodalmat; sem a' Ketske-Bak, a' négy részre hasadt amazt el-rontó Görög Birodalmat, mert már azok el-töröltettek. Így az Áldozatok csak addig mutatnak a' Kristusra, míg a' Kristus-is meg-áldoztatott, nem tovább [...] De az Ábrázolások (:Emblémák:) meg-maradnak mind addig, míg Ember lészen a' Földön, úgy-hogy azon egy Természeti-dolog, azon egy tulajdonságára nézve, mindenkor azon egy dologt ábrázol.”⁹⁵

A lexikon terminológiája kontrollálható Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárának Bod által sajtó alá rendezett 1767-es kiadása alapján. Ám ez a munka – a céljából következő szinonimahasználat miatt – korántsem annyira pontos, mint a bibliai lexikon, az 1746-os kötetben tisztázott szakkifejezések a szótárban némileg még keverednek is. A szótárban ugyanis az szerepel, hogy a *figura* = *kép, ábrázat*; a *figuratio* = *ki-ábrázolás, formálás*. (Az „oskolákban” ennek megfeleltetett *emblemata* pedig = *rakott, tziírás, ékesített mű*.) A *typus* = *kép, ábrázat, példázat*; az *antitypum* pedig *ábrázolásnak meg-felelő valóság*.⁹⁶

A Bethlen Katának szóló ajánlás szövegének és Bod más munkáiban található özvegyreprezentációknak, valamint a jelen dolgozatban tárgyalt szöveghagyománynak a trópusait tehát a következőképpen értelmezi Bod a bibliai lexikonában:

„ÖZVEGY. Olyan Aszszony, a' ki Férjétől el-maradott. A' Sidók a' magok nyelveken hívták Almanának, melly szó térsen olyat, a' kinek nyelve a' szólásra meg-köttetett, úgy

⁹² BOD, *Szent Írás, i. m.*, *d1r.

⁹³ *Uo.*, *c3v–*c4r, *d2r.

⁹⁴ „Az a kétszarvú kos, amelyet láttál, a médek és a perzsák királya. A szőrös bak a görögök királya; a két szeme között levő nagy szarv az első király.”

⁹⁵ BOD, *Szent Írás, i. m.*, *d2r. – A tipologikus (figurális) olvasásról lásd FABINY, *Bod Péter, i. m.*, 215–217; a metaforikus „ábrázolásokról” (emblémákról) lásd *uo.*, 217–220; a kettő összevetése az idődimenzió szempontjából: *uo.*, 211, 219.

⁹⁶ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, BOD Péter, *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, Szeben, Sárdi, 1767; hasonló kiadása: kiad. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1995. A latin–magyar szótár vonatkozó lapszámai: 47, 212, 250, 573 stb., a magyar–latiné: 1, 99, 167, 175, 285 stb.

hogy szájával sem tudja magát óltalmazni, hogy a' maga baját ki-panaszolhatná; hanem tsak szívbéli titkos foházkodásaival terjeszti Isten' eleibe a' maga ügyét. *Ábrázol* olyan Társaságot, Gyülekezetet, a' melly minden Emberi segítségtől meg-fosztatot. Esa. XLVII. 8, 9. Jel. XVIII. 7. Nem vagyok Özvegy, az az gyámoltalan. 'Sólt. LXVIII. 6. Péld. XV. 25.⁹⁷

E szócikkben ugyan közvetlenül nem, csak áttételesen jelenik meg az *özvegy* kifejezés „egyház” jelentése, ám – ahogyan azt fent, az allegorikus *Religio*-ábrázolások összefüggésében jeleztem – a nőkre vonatkozó, illetve más, a fentebbiekben vizsgált kifejezések kapcsán Bod lexikonja is továbbviszi az egyházra vonatkozatható jelentés értelmezési hagyományát: „ASZSZONY. Az Aszszony *ábrázolja* I. az Eklésiát, mellynek tsak egy Férje vagyon a' Kristus, a' ki azt magához vette, óltalmazza, ékesgeti. [...] V. Nagy Várost mint Jéru'sálem, mellyet Jérémiás *Özvegy-Aszszonynak* nevez. *Sír*. I. 1.⁹⁸ „LE-ÁNY. Szüz. *Ábrázolja* I. A' Kristusnak szolgait, kik tiszta Lélekkel ő hozzá ragaszkodnak. [...] III. Az Országok-is mondatnak Leányoknak: az Izrael' Országá, *Izrael' Szüzének, Sión' Leányának*. Amós. V. 2. *Sír*. I. 6.⁹⁹

Bod a bibliai „ábrázolás” interpretációja során, mint az előljárószóban jelezte, hagyományosan többféleképpen értelmezi a jelen tanulmányban vizsgált metaforákat. Az alábbiakban az egyházra vonatkozó magyarázatait idézem, amelyeket majdnem minden szócikknél első helyen emel ki, szintén következetesen az *ábrázolás* terminussal reflektálva interpretációs gyakorlatára:

„GALAMB. A' Galamb szelid, tiszta, társához hűséges, tsalárdságot nem tudó állat; mellyet meg-is áldoztak régen az Istennek. *Ábrázolja* [...] II. Az Eklésiát, minthogy tsalárdságot nem tudó állat.”¹⁰⁰

„GERLITZE. A' Gerlitz a' púsztákon és erdőkön járó, de tiszta és szelid madár; mellyet az Isten' óltarán-ismeg-áldozhattak régen. 3Mós. XII. 8. Luk. 11. 24. *Ki-ábrázolja* ez a' madár I. Az Eklésiát, a' melly ki vagyon téve a ragadozó állatoknak. 'Sólt. LXXIV. 19. *Ne adjad a' Fene-vadnak a' te Gerlitzédnek lelkét, az az, a' hitetlenek Gyülekezetének a' te Eklésiát.*”¹⁰¹

„HAJÓ. A' Hajó olyan eszköz, a' mellyen az Emberek, mind magok, s' mind árújuk egy Országból más Országba hordoztatnak. *Ábrázolja* I. Az Eklésiát, mert mint a' Tengeren másut meg-maradni nem lehet, hanem az Hajóban; úgy ez Világon másut az Idvesség' rév partjára nem lehet menni; hanem az Eklésiában.”¹⁰²

„LILIOM. A' Liliom kedves jó illatú szép Virág. Ez jegyzi I. Közönségesen az Eklésiát. Enek. II. 2. *Mint Liliom a' tövissek között, az-az, mennyivel kedvesebb a' Liliom a' tövi-*

⁹⁷ BOD, *Szent Irás, i. m.*, 112. (Itt és az alábbi hat hivatkozásban kiemelés tőlem.)

⁹⁸ *Uo.*, 12–13.

⁹⁹ *Uo.*, 86.

¹⁰⁰ *Uo.*, 38.

¹⁰¹ *Uo.*, 40.

¹⁰² *Uo.*, 48.

seknél, annyival az Eklésia, az hitetlenek Társaságánál, és mint a' Liliom sértegettetik a' tövisektől, úgy az én Eklésiám-is az hitetlenektől.”¹⁰³

Ha a lexikon idézett szócikkei felől értelmezzük a Bethlen Katához kötődő, részben vagy egészében Bod Péter által megformált özvegyreprezentációkat (az imádságkönyv és az önéletírás sajtó alá rendezését; a halotti prédikációk, nyomtatott versek, illetve emlékköbe vésett feliratok megírását és kiadását, terjesztését; a patrónájának ajánlott könyvek jellegét és a dedikációk szövegét), akkor a következőt feltételezhetjük. A Bethlen Katához kötődő Bod-munkák is valószínűleg részét képezték és beillesztették a tudós lelkész egyháztörténeti és teológiai irányultságú, de aktualizáló módon egyházpolitikai célú, szerzőként, fordítóként és kiadóként átgondolt programjába. Abba a tudatos építkezésként értelmezhető, kéziratossá és nyomtatott munkákból álló folyamatba, amelynek feltételezhető kiindulópontja a fiatal Bod legkorábbi munkája volt: Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*ének fordítása, *Kősziklán épült ház ostroma* címmel.¹⁰⁴ 1738-ban készült el, részben átdolgozva, más forrásokat is felhasználva és újabb adatokkal kiegészítve. Bod már ezt az első munkáját Bethlen Katának ajánlotta, akinek ekkor már az alumna volt.

¹⁰³ *Uo.*, 88–89.

¹⁰⁴ Friedrich Adolf LAMPE – DEBRECENI EMBER Pál egyháztörténeti áttekintésének kéziratára alapján készült – *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* című, 1728-ban, Utrechtben megjelent munkája felhasználásával (és nem Kocsi Csergő kéziratai alapján) fordított Bod. Lampe könyvének ötödik fejezetébe illesztve olvasható Kocsi Csergő szövegének első kilenc fejezete. (Kocsi Csergő latin szövegének kéziratban maradt 10–12. fejezetét BALOGH Elemér közölte a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* I. kötetében (szerk. STROMP László, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1902, 76–184.) Bod is csak az első kilenc részt fordította le (és részben dolgozta át) a tizenkettőből, viszont a *Toldalék*-ban kiegészítette az eredeti szöveget néhány hazai protestáns mártírtörténettel. – A fordítás munkájáról és forrásairól lásd BRETZ Annamária, *Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint Narratio breviséből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2004/3, 340–347. – Korábban Bod átdolgozását elemezte és az eredetivel összevetette (népszerűsítő, de alapos kutatásokra épülő könyvében): PRUZSINSZKY, *Bod Péter, i. m.*, 16–29. – Bod fordítása csak 1866-ban jelent meg nyomtatásban: *Kősziklán épült ház ostroma*, KOCSI CSERGŐ Bálint latin munkája után ford. FELSŐ-CSERNÁTONI BOD Péter, bev., jegyz. SZILÁGYI Sándor, Lipcse, Köhler, 1866. Bod autográf kéziratát már a kiadó, Szilágyi Sándor sem ismerte. Valószínűsítette, hogy az enyedi könyvtár állományával, Bethlen Kata könyveivel együtt 1849-ben elégett. Így a rendelkezésre álló négy korabeli másolat, valamint a latin eredeti alapján készítette el az 1866-os edíciót. Ezeket, valamint egy ötödik, Debrecenben őrzött másolatot is figyelembe véve adta ki Makkai László 1976-ban, de ő kihagyta Bod módosításait, ahogy azt jelezte is a bevezetőben. Lásd *Galeria Omnium Sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk. MAKKAI László (FABINY Tibor és LADÁNYI Sándor közreműködésével), Bp., Helikon, 1976, 25. (KOCSI CSERGŐ Bálint *Kősziklán épült ház ostroma* című szöveg kiadása a 29–109. lapokon.) – A 12 rész teljes fordítása, Bod Péter munkájának változatlan közreadásával: KOCSI CSERGŐ Bálint, *Kősziklán épült ház ostroma*, ford. BOD Péter, MIKLÓS Dezső, SZIMONIDESZ Lajos, s. a. r. MIKLÓS Dezső, [Leányfalú], [s. n.], 1995. – Kocsi Csergő szövege Lampe könyvének magyar fordításában: DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r. DIENES Dénes et al., Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 545–661. A kiadásról: 663–665.

A frissen végzett tógátus az 1746-os lexikon dedikációjában olvasottakhoz hasonlóan már e korai szövegében is „Isten háza kegyes dajkája”-ként¹⁰⁵ nevezte meg patrónáját. A *Narratio*-fordítás 1738. szeptember 23-án keltezett dedikációjában (valamint az impresszumban¹⁰⁶) Bod utalt arra az írásantropológiai szempontból jelentős helyzetre, amelyben nekifogott a *persecutio decennalis* e forrásának fordításához. Parallelizmusként értelmezte saját korát és a gályarabüldözést: „Mely szomorú historiának [mármint a gályarabok elhurcolásának] kezdete igen megegyez, ha ki rá figyelmez, ez jelen való esztendőben [1738] történt kedvetlen dolgokkal; mert akkor is a törökkel hadakoztak, és a rebelliónak neve alatt fogták el az urakat és papokat. Ez historiát, nem tudván legyen-e valahol magyarul vagy nem? szomorú napokban magyarra fordítottam, néhol adván hozzá másunnan is világosításnak okáért, és hogy a benne levő dolgok inkább szem eleibe akadjanak, laistromba szedtem: e mellé ragasztottam némely városoknak azután való üldöztetéseket, lévén egyszínű materia.”

Azért ajánlotta és küldte el Bethlen Katának a kéziratot, mert tudta, hogy „nem csak az Ur törvényének idvességés olvasásában vagyon Nagyságodnak éjjeli és nap-pali gyönyörűsége, [...] hanem e mellett az Isten házának különböző állapotját is annak historiáiból terhes gondjai között szereti szemlélni; úgy reményelem, hogy ez Isten Anyaszentegyházának a pokol kapui által való ostromoltatásának és a Krisztus kísértetett szenvedő szolgálainak historiája is unalmas nem leszen.” Ajánlását azzal az óhajjal zárta, hogy „Isten e veszedelemnek napjain rejtse el Nagyságodat az ő sátorának titkos helyein, hogy az Urnak ezért örömmel áldozatját áldozhasson és dicséretet mondhasson.”¹⁰⁷

Tudott dolog, hogy a munka megkezdésének kiváltó oka a 17. század végi protestánsüldözések visszatérésének félelmét okozó esemény volt: Szigeti Gyula István református püspök és hitsorsosai 1738-as váratlan és teljesen indokolatlan, nagy port kavart bebörtönzése.¹⁰⁸ Bár a foglyokat a következő évben szabadon engedték, a *Kősziklán épült ház ostromának* fordítása kéziratban maradt.¹⁰⁹ Bod később, egy nyomtatásban megjelent könyvében is foglalkozott Szigetiék üldöztetésével. Az 1738-as munkában közölt rövid püspöklistából nőtt ki ugyanis a 2. századi mártír püspökről elnevezett *Smírnai Szent Polikárpus* című, 1766-ban, tehát már Bethlen Kata halála után megjelent könyve, amelynek todalékjában a „Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi

¹⁰⁵ *Kősziklán épült ház ostroma* (SZILÁGYI Sándor kiadása), i. m., 9. – A Bethlen Katának szóló ajánlás szövegét nem tartalmazza sem a Makkai által sajtó alá rendezett kiadás, sem az ebből készült edíció: *Magyar Emlékirók*, i. m. (A szöveg kiadása: 215–321.)

¹⁰⁶ „[...] magyarra fordítottatott MDCCXXXVIII siralmas esztendőben” *Kősziklán épült ház ostroma* (SZILÁGYI Sándor kiadása), i. m., 7.

¹⁰⁷ *Kősziklán épült ház ostroma* (SZILÁGYI Sándor kiadása), i. m., 10.

¹⁰⁸ A két esemény közti kapcsolat Bod általi reflexiójáról lásd BRETZ, *Bod Péter*, i. m., 340–342.

¹⁰⁹ *Uo.*, 341.

réformátus püspököknek historiájok”-at közölte részletesebben.¹¹⁰ Ez a könyv is azok közé a református munkák közé tartozott, amelyeket 1768 novemberében az erdélyi főkormányiszéki leirat – azzal a váddal, hogy a katolikus egyházat és az uralkodóházat támadják – indexre tett: a *Polikárpus* esetében a polemikus részek mellett talán a püspöksorsok mártíriumként való megjelenítése miatt is.¹¹¹ A püspökéletrajzokon túl még egy Bod-könyv is a betiltott könyvek listájára került: a *Magyar Athenas*.¹¹² Csak első látásra meglepő módon, ugyanis a református egyház üldöztetésének történeti szempontú, de közvetetten vagy közvetlenül mindig aktualizáló bemutatása nemcsak a *Polikárpusban* és Bod Péter többi egyháztörténeti áttekintésében kapott fontos szerepet, az első ilyen tárgyú könyvtől kezdve,¹¹³ hanem az *Athenasban* is. Azért kapcsolhatta a cenzúra Bod és mások egyháztörténeti munkáihoz az irodalomtörténeti lexikont, mert a szerző ebben is kiemelten és aktualizáló módon jelentette meg a protestáns személyiségeket. A cenzúra feltételezhető értelmezése szerint: a 18. század közepi politikai és egyházi hatalommal szemben.¹¹⁴

3. Bod Péter írásai Bethlen Katáról¹¹⁵

Ebben a történeti, egyházpolitikai koncepcióban is értelmezhető, ahogyan Bod Péter az özvegyreprezentáció hagyományában megemlékezett Bethlen Katáról az 1766-ban kiadott *Magyar Athenasban*: „[Ö]zvegyiségre maradt 1732-dik eszt., amelyben töltött el szép hírrel-névvel s mindenek előtt való kedvességgel XXVII. Esztendőket. Udvara olyan volt, mint egy jól rendelt klastrom. Élete mások előtt példa és világos tükör. [...] Töltvén özvegyi idejét sz. elmélkedésekben, írt is le afféléket. Leírta a maga bajoskodásait s kísérteteit, formált maga állapotjához alkalmaztatott könyörgéseket, melyeket ki is nyomtattatott [...]”¹¹⁶

Bodnak az önéletírás megszerkesztésében betöltött szerepét vizsgáló szempontot erősítheti, hogy az e szövegben Bethlen Katáról kirajzolódó, hagyományos tropológiai

¹¹⁰ Bod Péter, *Smirnai Szent Polikárpus [...] erdélyi református püspököknek historiájok*, Nagyenyed, [Kis György], 1766, 175, 180–181.

¹¹¹ A Bod-kötet kiadási céljának és – ökeresztény vértanúkra történő utalásokat is tartalmazó – református püspökéletrajzainak mártírológiai szempontú értelmezése további kutatásokat igényel. A könyvről legújabbban, az üldöztetésekre is utalva, bár nem mártírológiai kontextusban tárgyalva a munkát: BELLÁGH Rózsa, *Bod Péter püspökei a Smirnai Szent Polikárpus című egyháztörténeti műben*, Református Szemle, 2012/6, 599–609.

¹¹² Bod könyvei betiltásáról: RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784*, bev. tan., jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1970, 274–275, 404. – Az 1760-as évek cenzúrájáról: KOVÁCS Kiss Gyöngy, *A Habsburg-uralom, i. m.*, 200–201.

¹¹³ Bod Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásának rövid historiája. Melly az isten magyar népének hasznára egyben szedegettetett, és a dolgok nagyobb megvilágosításáért, a világ négy fő mappáival ki adatott*, Bazel, [s. n.], 1760.

¹¹⁴ A Tóth Zsomborral folytatott beszélgetések meggyőztek arról, hogy Bodnak ezt a munkáját is érdemes mártírológiai kontextusban vizsgálni.

¹¹⁵ E fejezetben felhasználtam korábbi tanulmányom néhány részét: FAZAKAS, „*tetszett az Úristennek*”, *i. m.*

¹¹⁶ Bod Péter, *Magyar Athenas*, vál., s. a. r., jegyz., utószó, TORDA István, Bp., Magvető, 1982, 284.

mintákat felhasználó özvegyreprezentációhoz hasonló szövegeket írt a lelkész ekkoriban, a Bethlen-önéletírás sajtó alá rendezésének és megjelentetésének időszakában. A nagycsászár autobiográfiájával egy időben írta és adta ki ugyanis Bod a róla elmondott halotti prédikációját és versét, illetve a fogarasi templom tornyára beépített emlékkőre írt költeményeit.¹¹⁷

Már a kiadvány címe is felhívja a figyelmet az elemzett tradícióra, maga a halotti oráció pedig tételesen számba veszi a Krisztus, vagyis a „*Bárány Jegyesse*[ként]” jellemzett és követendő példának megtett nagycsászár özvegyi erényeit a Jelenések 19, 8 textusa alapján¹¹⁸ írott prédikációban.¹¹⁹ Bethlen Katát előbb mint „XXVII esztendőök alatt Istenfelő özvegy[e]t, a’ tiszta életnek, Isteni félelemnek, Istenben-való bizodalomnak, atyafiúi szeretetnek és a’ keresztyén emberben fel-találtatható minden drága virtusoknak világos Tükörét” jellemzi.¹²⁰ Klasszikus példák felidézését követően¹²¹ vonatkoztatja Bethlen Katára az erényes özvegyasszonyokhoz kötődő, topikusan hagyományozódó tulajdonságokat: „Töltötte özvegyiségben idejét, Könyörgésben, Éneklésben, a’ mellyet igen szeretett, a’ Sz. Irás olvasásban; úgyhogy ő benne találtattak azok a’ mellyeket ir Hieronimus Paullarol. [...] Tudta a’ Sz. Irásokat. [...] A jó tudományú tudós embereknek Könyveiket olvasta. És a’ mit jóvalott ugyan Hieronimus Leta özvegy Úr aszszonynak: [...] Ugy teljék a’ nap, úgy találjon az ejtszaka, hogy a’ Könyörgest az olvasás, az olvasást kövesse a’ könyörgés. [...] Egy jó[l] rendelt klastromnak mondhattad volna ezekre nézve az ő Udvarát. Itt bé-is tölt az Apostol szava I Tim. V. 5. A’ melly aszszonyi állat valóban özvegy és egyedül vagyon, bízik az Istenben és foglalatos a’ könyörgésekben, és imádságokban éjjel és nappal.” Majd azt is részletezi, hogy mindig segítette atyjafiait, a szegényeket, az iskolákat és a templomokat.¹²² A prédikáció – visszautalva a textusra – azzal fejeződik be, hogy „a’ Kristus társaságába[n] [...] vagy immár tiszta fehér Bíborodba, lakadalmi Ruhádba fel-öltözve, [...] követed a’ Bá[r]ányt valahová menénd”¹²³

¹¹⁷ Lásd BOD Péter, *Tiszta, fényes drága bíbor, mellyet amaz áldott emlékezetű m. izraelbeli nagy anya néh. gróf Bethleni Bethlen Kata asszony ő nagysága virágzó idejében a m. gróf Haller László urnak, azután a mélt. r. sz. b. gróf urnak Széki Teleki József urnak szerelmes házas társa [...] midőn teste földbe takarítottának [...] tanúságot tett [...]*, Kolozsvár, Pálldi, 1762. – A versek modern kiadása: *Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése, 1700–1759*, II, kiad. BENCZÜR Gyuláné, bev. SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos, Bp., Grill, 1922, 537–552 (Bod a halotti versbe beleszerkesztette a két fogarasi emlékverset is: 551–552). Az emlékversek külön is kiadva: *Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei (1700–1759)*, közli: SZÁDECZKY Lajos, Bp., Athenaeum, 1895, 20–25. – A második verset hordozó emléktábla fotóját lásd a TONK Sándor 1998-as kiadásának (*Árva Bethlen Kata, i. m.*) 112. lapja utáni képmellékleten. – Vö. MARKOS, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata, i. m.*, 341–342. – Lásd még fent, jelen tanulmány 79. jegyzetének hivatkozásait.

¹¹⁸ „Adatott néki hogy fel-öltözzék tiszta és fényes bíborba; mert a’ bíbor a’ Senteknek meg-igazulások” BOD, *Tiszta, fényes, i. m.*, A2r.

¹¹⁹ *Uo.*, B8r, B7r.

¹²⁰ *Uo.*, B7v.

¹²¹ *Uo.*, B7v–B8r.

¹²² *Uo.*, B8v–C1r.

¹²³ *Uo.*, C1v–C2r.

A prédikációhoz hasonlóan veszi sorra az özvegyi erényeket az e szöveget követő, felező tizenkettesekben írott verszet. (Ez még inkább részletezve sorolja fel, hogy Bethlen gyakran beszélget tudós emberekkel, a papot, a kántort, a kollégiumi diákokat támogatja, gyógyít, segíti a szegényeket, templomokat épít és javít, az úrasztalokra abroszt és poharat adományoz. Istentiszteletekre jár, sokat imádkozik, melyet követően előbb Bibliát, aztán ennek magyarzatát, majd mást olvas. Nagy könyvtára van, s ő is segít kiadni könyveket.¹²⁴) A versben azonban már az özvegyi gyámoltalanság reprezentációs elemei is helyet kapnak, ráadásul az asszony életének fordulatót éppen ahhoz a pillanathoz köti, amelyhez Bethlen Kata (vagy maga Bod Péter?) az önéletírásban.¹²⁵ Bod ugyancsak azt írja, hogy amint meghalt az édesapa, Bethlen Sámuel: „Mosollygó kis Kati fordul itt sírásra, / Játékos vígsága, szörnyű Jajgatása, / Sír Atyja halálán, nem bízza azt másra, / Nem lát utat jusson vígasztaltatásra. // Édes Anyját látja gyászszal béborulni, / Szívének fájdalma azzal kezd ujulni, / Könyve-is szeméből sűrűen ki hulni. / Mikor lesz siralom hogy kezdjem el-múlni? // Gonoszok a' napok, háborúság vagyon; / Prédálok, lézengők uralkodnak nagyon, / Emésztk ha hól van valamitske Vagyon, / Árvának, Özvegynek nints ki jót szót adjon.”¹²⁶

Nemcsak az árvaságban leélt élet kezdetére vonatkozó verssoroknak, hanem a hálotti prédikáció textusának és erre épülő vezérgondolatának hasonló változata is olvasható Bethlen Kata önéletírásában, annak egyik imádságában: „elbágyadott lelkem! [...] az Úr [...] nem mindörökké ostoroz tégedet [...] Hogy is ne könyörülne terajtd, hólott látja az Ő szent fiának vérevel keresett bíbor köntösét, melybe öltöztettél. [...] öltözettedet is sem tűz, sem moly meg nem emészti; mert azt a te Megváltód szerzette, mely

¹²⁴ Uo., C6v–C7v. A vers kiadva: Széki gróf Teleki József özvegye, i. m., 537–552. Hasonló témákat említenek Bod Péternek a fogarasi templom tornyára beépített emlékkőre írt, fent, a 117. jegyzetben már hivatkozott 1760-as versei is. Gróf Bethlen Kata élete, i. m., 20–25. Vö. MARKOS, Bod Péter és Árva Bethlen Kata, i. m., 341–342.

¹²⁵ 1708-ban „Isten [...] édesatyánkat, gróf Bethlen Sámuelt kiszólította ez árnyékvilágból [...]. Ekképpen tetszett az Úristennek még kised koromban a gyámoltalan árvák seregébe béirni és egyszersmind mintegy előre jelül adni, hogy életemnek jobb részét árvaságban kellene eltöltenem.” BETHLEN Kata Önéletírása, i. m., 699. A szöveg ráadásul a korszak jellemzésével folytatódik: „Az akkor már egynehány esztendőktől fogva Rákóczi Ferenctől indított és fennforgó háborúság igen nehézzé tévén az özvegyeknek és árváknak sorsát”. Uo. – Az Önéletírásban jelzett gyermekkori életfordulat hasonlóan szerepel az 1751-es kiadású Védelmesz erős Pais bevezető soraiban, a számozatlan 5. lapon, s erre Tonk Sándor is felhívja a figyelmet: „Igen kised koromban maradtam atya nélkül való árvaságra. Azután igen ifjú időben téttem bé a két köszikla között fáradozó és elmerüléssel ijesztő két örvény között gyötrődő hajóban az hajózásra.» Ezzel kezdődik Bethlen Kata sokak által és sokszor megírt tragédiája.” Árva Bethlen Kata írásai és kora = Árva Bethlen Kata (TONK Sándor kiadása), i. m., 197.

¹²⁶ BOD, Tiszta, fényes, i. m., C3v. Lejebb így folytatja: „Özvegyiség kenyere keserü kedvetlen, / Özvegyiség ruhája fekete színetlen, / Özvegyi állapot terhes és kelletlen, / Méltatlan bajt szenved soktól kimiletlen. // Keserü e' kenyer mászszor-is kostolta, / Kedvetlen e' ruha mászszor is hordozta, / Mikor történt vala Haller Urnak hólta, / Özvegyiség mi légyen, tudja azt azólta. // Az özvegy aszszonynak sok búja érkezik, / Két három rosz ember egybe szövöttekzik, / Sok mesterség által jóvával töltözik, / Sebét ha panaszol méreggel kötözik.” Uo., C5v–C6r.

is fejér bíbor, a Krisztus vérében megszentelteteknek [sic!] megigazulások.”¹²⁷ A *Bethlen Kata rendelése eltemetetéséről* egyik részlete is hasonlóan fogalmaz: „remelvén azt is, hogy Isten Ő Felsege itt, hévízi házamnál hozza el azt a kedves órát, amelyben én is felöltöttem amaz fejér bíbor köntösben és az én mennyei völegényemhez, az én Megváltómhoz bevitetem [...]”.¹²⁸

4. Temetési beszédek Bethlen Kata környezetében

Bod Péter nehezen konkretizálható, mintaadó befolyásán túl Bethlen Kata önéletírása és imádságai számára példaként szolgálhattak a családtagjai, rokonai, illetve társadalmi rétege szélesebb körének temetésein a lelkészek által elmondott halotti beszédek özvegyreprezentációi. Az elhunyt férjek parentálásakor elhangzott funerációs prédikációk az özvegyhez fordulva, az özvegyek sírja felett elhangzottak pedig az özvegyről szólva beszéltek a megfelelő özvegyi magatartásról, leginkább a vigasztalást állítva a beszéd középpontjába. E szövegeknek a szó, a kéziratosság és a nyomtatás medialitásában is az volt a céljuk, hogy mind az özvegy és a gyászolók (többek között özvegy tagjai) hallják, mind egy szélesebb (olvasó)közönség számára is mintát jelenthessenek. Az ilyen prédikációk nagy részének ajánlását magának az özvegynek, illetve például az elhunyt özvegy ugyancsak egyedül maradt nőrokonának címezték a prédikátorok. A kötetek paratextusai a főszövegben leírtak követésére biztatták az olvasókat. Vagyis a praelimináriák úgy befolyásolhatták e szövegek használatát, olvasását, hogy a prédikációkat valóban mintaként lehessen érteni, ahogy például Bod Péternek éppen a Bethlen Kata temetésére írott beszédét: „Példát teszek elötökbe, a' melly titeket vonnyon a' követésre”.¹²⁹

Jelen tanulmány szempontjából az tűnik fontosnak, hogy az özvegyek és a szenvedő anyaszentegyház azonosításának lehetősége több halotti beszédben is megmutatkozik, legalábbis áttételes módon. Például Bethlen Kata második férje, Teleki József temetésekor Kovács Mihály által elmondott halotti prédikáció „alkalmaztatás”-a végén, a „Méltóságos Gróf Széki Teleki Nagy Uri Familia”-t megszólító részben, előbb a főúri halottakat az oszlopok kidőlésével azonosító toposz jelenik meg. Az ezt követő befejezésben pedig az özvegyeket, árvákat és másokat *általánosságban* megszólító aposztrophé intése olvasható. Ez a „Hazának tőlünk el-vétetett nagy Reménsége” miatti kesergésre bizdít: „Külső és belső Rend, Özvegyek, Árvák, Szükölködök, kiváltképpen ti Profétáknak Fijjai, emeljétek fel a' ti szavakat, siralmas kiáltással zengjetez ez Hazánknak tőlünk el-vétetett nagy Reménségén, ez hiv Pártfogónak, gazdag Táplálónak, nagy Patronusnak közölünk való el-költözésén.”¹³⁰

¹²⁷ BETHLEN Kata *Önéletírása*, i. m., 873.

¹²⁸ *Bethlen Kata rendelése eltemetetéséről* = *Árva Bethlen Kata*, (TONK Sándor kiadása), i. m., 197. (Kiemelés tőlem.)

¹²⁹ BOD, *Tiszta, fényes*, i. m., B7r. – Bethlen Kata Nagy Márton Károly által vizsgált „példázattá lett élet”-ét ebben az összefüggésben, tehát nem egyszerűen a Bethlen Kata saját elképzelése, hanem a *Bod Péter általi példázattá tételben látom relevánsnak újragondolni*. Lásd NAGY M. K., *A példázattá*, i. m.

¹³⁰ Kovács Mihály, *Hathatos fegyver az isten ostromlo seregei ellen; avagy Buzgó könyörgés, [...] mellyel [...]*

Az előző levélen viszont már ott található a Bethlen Katát mint szomorú és gyámoltalan özvegyet megjelenítő hagyományos metaforahasználat, a Teleki családnak és a siratók tágabb közösségének megszólításához hasonló fogalomkészlettel. Elképzelhető, hogy a két szövegrészt össze tudták kapcsolni a metafora értelmezési hagyományát ismerő 18. századi prédikációhallgatók: „Keserűségek miatt olvadozó kegyes Lélek, Méltóságos Uri Aszszony, Bethleni Bethlen Kata Asszony, szemeid elől el-vétetett Uradon siránkozó Mária, Kedves Férjedtől ’s szép Gyermekeidtől kevés idő alatt meg fosztatott nem Naomi, hanem súlyos bánatokkal bé-tellyesedett keseredett szivü Mára, [...] Nem te reád illik-e ama’ keserves panasz: Az én szivem minekutánna meg verettetett, meg-száradott mint a’ fü, annyira, hogy ételme-ről-is el-felejtkeztem. ’Sólt. 102: 5. Hányszor jutottál immár gyászos Özvegységre? hányszor öntözgetted könnyhullatásokkal szemeid elől el-vétetett kisdedeidnek meg-hidegedett tetemeit? Hol vagyon a’ te *Oszlopod, gyámolod, reménséged, gyönyörűséged, gyötrelmeid között vigasztaló Életednek kedves Párja?*”¹³¹

Nemcsak a Bethlen Kata özvegyi időszakában íródott, környezetében megjelent szövegekből lehet példát hozni a kiszolgáltatott árvák és a közösség (itt is inkább anyaszentegyház, mint nemzet) szenvedéseinek azonosítását irányító közvetett intencióra, hanem valamivel korábról is. Nádudvari Péter, szászvárosi református prédikátor 1716. április 16-án búcsúztatta Barcsai Ábrahámot. A beszéd öt évvel később meg is jelent. Amikor a prédikáció *Alkalmaztatás* című részében arról beszél a lelkész, hogy az elhunytat kik sirathatják méltán (hiszen halálával elveszítették „óltalm[ukat] ’s köfal[ukat]”, „tápláló édes Attyok[at]”, „nagy oszlop[ukat]”),¹³² az alábbiakban felsoroltakat szólítja meg sorrendben.

- 1.) „Egész Erdély Országá”,
- 2.) „Egész Reformata Religio”,
- 3.) „Tekintetes Nemes Hunyad Vármegye”,
- 4.) „Méltóságos egész Bartsai Familia”,
- 5.) „édes gyermekei, Leányi”,
- 6.) „Isten próba tüzeiben meg-frisseltetett szomorú Özvegy, Méltóságos Teleki Kristina Aszszony; a’ ki igazán kegyességben, szelídségben, alázatosságban hozzád hasonló társad vala. El-felejtette vala Isten veled első szomorú és hoszszas özvegységnek terhes igáját; de a’ mennyei Tanács újjab gyászra juttata. Igazán mondhatod a’ Bárukkal: Jaj nékem mostan; mert az Ur egyik bánatomra más bánatot adott! Jer. 45. 3. mert ugyan meg-halmozta Isten rajtad, szép gyermekeid, ’s most édes vagy féltő

Széki Teleki Josef [...], Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, 1732, B2r–v.

¹³¹ Uo., B1v.

¹³² NÁDUDVARI Péter, *Magyar Nathanael. Avagy: Az álnokság nélkül való igaz Izraelitának, néh. Bartsai Ábrahám uramnak sinceritássáról való igaz tanubizonyosság = Örök emlékezetű igaz, avagy: Ama ritka kegyességi, és azért Istentől életében megbetsültetett: halálában meg tiszteltetett: s hólta után örök emlékezetben hagyattott: Néh. Méltgs Nagy Bartsai Ábrahám urnak utolsó tisztessége [...]*, Kolozsvár, Telegdi P. Sámuel, 1721, D1r.

Kintsednek töled való el-vételével a' szomorúságot. Társa lehetsz Naóminak; kinek két fíjáj, 's férjét el-vévén Isten, így kesereg: Ne hívjatok engemet Naóminak; hanem Márának; mert keserűséggel illetett engemet a' Mindenható: Ruth 1: 20.¹³³ Nádudvari tehát itt megemlíti, de igen távolra helyezi egymástól a hasonlított (gyámoltalan özvegy) és a hasonlítottat (református ekklézsia), amely esetben magán a siratáson alapul a jelölő és jelölt (Bod Péter szerinti) „hasonlatosság[á]nak fundamentoma”.¹³⁴

A jelen tanulmányban kifejtett koncepció és a bemutatott gazdag példaanyag ellenére azonban a 18. század első felének, közepének halotti beszédei nem mindig adnak lehetőséget a fentiekben megmutatott módon történő értelmezésre. Még akkor sem mindig, ha az özvegyként való megjelenítés ismertetett trópusait, toposzait használva szólnak egyes szövegek, akár magáról Bethlen Katáról is. Ugyanis például Nádudvari Péter 1741-ben megjelentetett prédikációs kötetének sajtó alá rendezője, Szathmári Pap Zsigmond ezeket a hagyományos szövegelemeket használja a Bethlen Katának szóló dedikációban, ám e szöveg esetében az előbb idézett, 1716-os Nádudvari-prédikációnál is jóval távolabbinak látszik az azonosítási lehetőség, mert Bethlen Katát elsősorban mint „Isten' háza' kegyes dajkájá[t], szükölködök' édes anyj[át]” szólítja meg, s nem részletezi a szenvedéseit.¹³⁵

Jelen tanulmány megközelítései felől azonban egyelőre nem tudok pontosabb válaszokat megfogalmazni a 18. századi prédikációk alapján. A fentiekben elsősorban a 17. század utolsó évtizedeinek szöveghagyományozódását tekintettem át, itt, a 3. fejezetben pedig még csupán néhány munkát vehettem számba az 1700-as évek első feléből. Egy lehetséges nagyobb kutatás kiindulópontjaként akkor lehet majd az özvegyiségre vonatkozó trópushasználat 18. századi időszakára vonatkozóan is alaposabb vizsgálatokat elvégezni, akkor lehet e korszak szövegeit, az – özvegyet temető, vagy a férjét sirató özvegyasszonyokat megszólító – halotti beszédeket szisztematikusan kutatni, ha a 17. századi előzményekhez¹³⁶ hasonló eredménnyel fognak feltárulni előttünk a korszak erdélyi református nyomtatványai. (A cenzúra miatt az elsősorban megjelentetni engedett temetési prédikációk, beszédek és az ezekben közölt halotti versek.) Ugyan már történtek jelentékeny lépések ez irányban,¹³⁷ ám a teljességre törekvő bibliográfiai gyűjtés és a 18. századi funerációs szövegek szisztematikus feldolgozása még várat magára.

¹³³ NÁDUDVARI, *Magyar Nathanael, i. m.*, D1r–v. – Ezt követően pedig az özvegyet vigasztalja a prédikátor, arra emlékeztetve őt részletező módon, hogy az Úr az özvegyek gyámolítója, gondviselője.

¹³⁴ Ezt a kifejeést használja: BOD, *Szent Irás, i. m.*, *d1r.

¹³⁵ NÁDUDVARI Péter [...] *Nyoltzvan-négy predikatzioi [...]*, Kolozsvár, Szathmári Pap Zsigmond, 1741, §2r, §3v, §§1r, §§2v.

¹³⁶ Lásd KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., Universitas, 1998.

¹³⁷ A 18. századi halotti prédikációkhoz lásd elsősorban Egyed Emese, Farkas Wellmann Éva, Keszeg Anna, V. László Zsófia és mások legújabb kutatásait.

GERGELY TAMÁS FAZAKAS

Orphanage and Martyrdom – The “helpless widow” as the Metaphor of the Hungarian Calvinist Church in the Seventeenth and Eighteenth Centuries

I argue that widowhood (often called “orphanage” in early modern texts) was an important metaphor of the contemporary Hungarian Calvinist Church. Several prayers, prayer books, congregational songs, jeremiads and sermons represented the martyrdom of the Church (and of the Hungarian nation as well) as a “helpless widow”, and lamented in her name. This cultural and rhetoric pattern was created and prescribed for the communities by several early modern texts, and were based on scriptural quotations from the Old Testament. (For instance: “How doth the city sit solitary, that was full of people! how is she become as a widow! she that was great among the nations, and princess among the provinces, how is she become tributary!” Lamentations 1, 1) I examine this metaphor not only in late seventeenth century texts, but also in the eighteenth century, when authors could not write openly about the Calvinist Church because of the new and increased censorship of the Habsburgs and the Catholic settlers in Transylvania. The representational patterns of Calvinist women in the eighteenth century is explored in this study through the example of countess Kata Bethlen.

OLÁH RÓBERT

A Parisi lakodalom (1572)

Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjről

Az 1572. augusztus 23-áról 24-ére virradó éjszakán Párizsban több ezer francia hugenottát gyilkoltak meg, köztük Gaspard de Coligny (1519–1572) admirálist. Mártíromsága történetét századokkal később egy debreceni diák is megörökítette, 8 levél terjedelmű kéziratát a civis Simonffy-család hagyta ránk. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára A 482a jelzetű kolligátumában maradt fenn a *Parisi lakodalom* fordítása, amelyre régi könyves könyvtárosi munkám során találtam rá.¹ A fordítás szövegét és a kolligátum műveinek felsorolását a tanulmány végén, a függelékben közlöm.

A kolligátum tartalma és provenienciája

A *Parisi lakodalom* címet viseli a kézirat, az első oldal lapszélén olvasható szöveg ekként hangzik: „Haec ita scripsit in H(un)g(a)ricu(m) Idioma transferendo et variis in locis mutando Josephus Pap”. E szöveg alapján az is elképzelhető, hogy nem Pap József érdeme a válogatás, hanem egy mások által szerkesztett szöveget fordított magyarra, de ez esetben sem lehet elvitatni a fordítás érdemét. Ez a Pap József, amennyiben autográfának fogadjuk el a szöveget, nem azonos Fogarasi Pap Józseffel, ugyanis az ő kézírása beazonosítható Dóczy Örs kutatásai alapján. Valószínűleg azonos az a „Josephus Pap”-pal, aki 1760. április 24-én iratkozott be a debreceni Kollégiumba. Margitán született, alsófokú iskoláit Miskolcon végezte, majd Debrecenből Hajdúböszörménybe hívták rektornak. Amikor 1770-ben meghalt, alig lehetett több harmincnál.² A szöveg első lapján található bejegyzés szerint annyi bizonyos, hogy a fordítás Debrecenben készült 1766 augusztusában. Egyéb, az olvasót segítő referenciális értékű jegyzet (feljegyzés, kezdő- és /vagy záróformula, marginália stb.) nem található a szövegben.

Műfaját tekintve a kézirat nem illeszkedik zavartalanul a gyűjteményes kötetbe, mivel a 22 egybekötött mű többsége az 1820-as évek debreceni közéletéhez kapcsolódik. Olyan alkalmi *nyomtatványokat* találunk a kötetben, mint Szoboszlai Pap István református püspök temetési prédikációit Szombathi István, Simonffy Sámuel, Böszörményi Pál debreceni főbírák felett, Sárvári Pál és Péczely József professzorok be-

¹ *Parisi lakodalom*, ford. PAP József (kézirat), Debrecen, 1766, [1r–8v]. – A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára A 482a jelzetű kolligátumának 12. darabja.

² *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, I, 482.

szédeivel kiegészítve. Több beiktatási beszéd (Domokos Lőrinchez, Zichy Ferenchez, Rhédey Lajoshoz) és néhány kuriózum színesíti a kötetet.

Ahogy a tanulmány végén közölt felsorolásból látszik, a tárgyalt kéziratot kivéve a kolligátum többi darabja mind megjelent nyomtatásban. Műfaját tekintve a többség beiktatásra írott alkalmi beszéd, versgyűjtemény (7., 10., 14., 18., 20., 22.), halotti beszéd vagy prédikáció (1., 2., 3., 5., 15., 17., 19.). Két, I. Ferenc császár születésnapjára íródott (4., 8.) és egy felszentelő prédikáció (6.), valamint egy politikai nyomat (16.), egy reklámanyomat (13.) és egy jubileumi ének (9.) található még ugyanitt. Legérdekesebb közülük talán a híres carrarai fehér márványból készült Csokonai-szobor alkotójához, Ferenczi Istvánhoz a szobor átvételekor írott latin és magyar nyelvű debreceni diákversek (11., 21.). A szerzők közül kiemelkedik Szoboszlai Pap István (1., 2., 3., 4., 5., 6., 8., 15., 17.). Alig van a kolligátumban olyan prédikáció, amely ne tőle származna. A kötetben azonban az ő személyére vonatkozó egyéb bejegyzés nem található.

A kolligátum 10. darabját, a Kollégium diákjainak Péchy Imréhez intézett latin–magyar üdvözlőverseit „Fiscalis Tekintetes Simonfy Dániel Urnak” dedikálta Sárvári Pál (1765–1846), a Kollégium professzora.³ Eszerint a gyűjtemény valamikor Simonffy Dániel⁴ (1791–1843), Debrecen főügyvédje és szenátora, ispotályi inspector tulajdonából került a Nagykönyvtárba. A közéletben jártas, a város vezető rétegéhez tartozó Simonffy az ismerőseihez vagy családtagjaihoz kötődő nyomtatványokat az ünnepélyes események alkalmából kaphatta, majd valamikor később, a szétszóródásukat megelőzve köttette egybe. De hogyan kerülhetett a *Parisi lakodalom* kézírata Simonffyhoz? Elképzelhető, hogy a Simonffy-család a kollégiumi tanulmányai idején patronálta Pap Józsefet, vagy netán később, böszörményi rektorsága idején kerültek vele kapcsolatba.

A Parisi lakodalom történelmi háttere

A francia vallásháborúk komor, barokkos díszlete alkotja a szöveg hátterét. Ekkoriban a meggyengült királyi hatalom mellett a felekezeti ellentétek mentén pártokba tömörülő tartományi kormányzók irányították Franciaországot. A lakosság döntő többsége katolikus volt, de a népesség 8–9%-át kitevő hugenották műveltebbek, gazdagabbak és szervezettebbek voltak náluk.⁵ A vallásháború kirobbanásának előestéjére elérhető kö-

³ Életére lásd: Törös László, *Sárvári Pál, Arany János professzora. Egy század a magyar kálvinista iskolázásból*, Nagykőrös, Nagykőrösi Arany Társaság, 1938.

⁴ Apja Simonffy (I.) Sámuel (1754–1821) főbíró, a Nagytemplom és a Kollégium újjáépíttetője, felesége téglási Ertsey Krisztina (1826–1873) volt. Lásd Szűcs Ernő, *A Simonffy család és Debrecen = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, szerk. GAZDAG István, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1990, 13–31.

⁵ HAHNER Péter, *Franciaország története*, Bp., Műszaki Könyvkiadó, 2002, 76–77.

zelségbe került Franciaország teljes reformációja. Csak az 1561-es évben több mint 150 misszionárius indult útnak Genfből, hogy a szomszédos országban hirdesse az evangéliumot. 1558–1562 között a tömeges méretű áttérési hullámnak köszönhetően a nemesség harmada elfogadta a kálvini elveket, és ezernél több gyülekezet működött az országban. Különösen a La Rochelle-től az Atlanti-óceán partvidékén át Dauphinéig húzódó „hugenotta félholdat” lakták nagy számban a reformáció hívei.⁶

A Pap József által magyarul feldolgozott elbeszélés 1560 decemberében indul, és a Szent Bertalan-éji mézárálással zárul. A történet kezdetén a fiatalkorú IX. Károly foglalta el a francia trónt, anyja, Medici Katalin gyámsága alatt. A frissen kinevezett Michel de l'Hospital kancellár a katolikus és a protestáns párt közötti közvetítési kísérlet (az eredménytelen poissy-i kollokvium) után 1562 januárjában megszövegezte a Saint-Germain-en-Laye-i ediktumot. A rendelet szerint a hugenották az erődített városokon kívül szabadon tarthattak istentiszteleteket.⁷

Az első vallásháború (1562–63) a wassyi mézárálással vette kezdetét, melynek során a katolikus François de Guise herceg katonái a városban prédikációt hallgató ezerkétszáz hugenotta közül 74-et megöltek és mintegy 100-at megsebesítettek.⁸ A háború végét François de Guise halála jelentette. 1563 márciusában az amboise-i békében engedélyezték, hogy a hivatali körzetek és a bíraskodási joggal rendelkező nemesek református lelkipásztortartsanak.⁹

1564 és 1566 között Medici Katalin és az ifjú király egész Franciaországot bejárta, hogy bemutatkozzon és pártfogókat találjon. II. Fülöp spanyol király helyettesével, Alba hercegével is találkoztak. A németalföldi események és a spanyol befolyástól

1. ábra: Jacques Tortorel (1568–1592) és Jean Perrisin (1536?–1611): A wassyi mézárálás 1562. március elsején (részlet, ca. 1568–1592) (Forrás: <http://www.1st-art-gallery.com>)

⁶ Alister E. McGRATH, *Kálvin: A nyugati kultúra formálódása*, Bp., Osiris, 1996 (Osiris könyvtár, Történelem), 203–208.

⁷ Eberhard GRESCH, *A hugenották története, hite és hatása*, Bp., Kálvin, 2008, 25.

⁸ *Franciaország története*, szerk. Georges DUBY, Bp., Osiris, 2005, I, 498; ehhez lásd Pap József szövegét, melyben 60 halott és 200 sebesült szerepel: *Parisi lakodalom, i. m.*, [2r].

⁹ GRESCH, *A hugenották története, i. m.*, 25–26.

való félelem hatására a hugenották a protestáns német fejedelemségek (főként Pfalz) segédcapataira támaszkodva újabb háborút kezdeményeztek, amelynek átmenetileg a longjumeau-i béke vetett véget 1568 márciusában.¹⁰

Fél évvel később a katolikus Guise-ek rávették Medici Katalint, hogy helyezze hátylon kívül a békét, és fenyegetse meg halálbüntetéssel a református istentisztelet tartókat. A második vallásháború (1569–70) egy újabb hugenotta felkeléssel kezdődött, amelyben az addig meghatározó vezér, Bourbon Lajos (Condé hercege) is elesett. Gaspard de Coligny tengernagynak sikerült megszilárdítani Dél-Franciaországban a protestantizmus helyzetét, és 1570 augusztusában a Saint-Germain-en-Laye-i békében két évre négy „biztonsági helyet”, vagyis erődített várost szerzett meg (La Charité-sur-Loire-t északon, La Rochelle-t és Cognac-ot nyugaton és a déli Montauban-t).¹¹

A pártok közötti megegyezés egyik záloga a király hűgának, Valois Margitnak és a hugenotta Navarrai Henriknek a házasságkötése volt, valamint a Gaspard de Coligny által szorgalmazott spanyolelleses fellépés a holland protestánsok védelmében. A párizsi menyegzőt Medici Katalin és a Guise-párt arra használták fel, hogy leszámoljanak a hugenották vezéreivel. Az esküvő utáni negyedik napon, 1572. augusztus 22-én sikertelen orvgyilkosságot kíséreltek meg Gaspard de Coligny admirális ellen, majd a kényszerhelyzetbe került IX. Károlyt rávették, hogy a merénylet kivizsgálása helyett ölesse meg az admirálist és közvetlen híveit. Az 1572. augusztus 23-ról 24-re virradó Szent Bertalan éjszakáján meggyilkolták Colignyt és kíséretének tagjait – a színleg katolikus-sá lett Navarrai Henrik (a későbbi IV. Henrik) kivételével. A terv azonban balul sült el, a passzív segéderőnek szánt párizsi katolikusok őrjöngő mézszárlásba kezdtek, melynek során körülbelül háromezer protestánst öltek meg a fővárosban, köztük Pierre de la Ramée-t (Petrus Ramus), a neves humanistát. A következő hetekben a vidékre is kiterjedő erőszakhullámban ezrek veszítették életüket, egyesek szerint akár harmincezer is lehetett az áldozatok száma. Lyonban köztük volt Claude Goudimel, a genfi zsoltárok négyzsolámú feldolgozásainak szerzője is. Aki tehette, elhagyta az országot vagy látszólag „megtért”: Franciaországban győzött a katolicizmus.¹²

A Szent Bertalan-éjszaka magyarországi recepciója

A fenti események nem maradtak ismeretlenek a magyar közvélemény előtt, erre több példánk is van. A francia vallásháborúkkal kapcsolatban a kortárs magyarok között Batthyány Boldizsár (1535–1599) lehetett a legtájékozottabb. A nyugat-dunántúli főúr 1559 késő ősztől több mint egy évig tartózkodott Párizsban, és tanúja volt a hugenották térnyerésének és az ellentétek fokozódásának. Hazatérése után is figye-

¹⁰ Uo., 26.

¹¹ Uo.

¹² HAHNER, *Franciaország története*, i. m. 79–80.

lemmel kísérte az eseményeket. Levelezésben állt a frankfurti exuláns nyomdással és könyvkereskedővel, Jean Aubryval, aki ellátta a németújvári udvart a szemben álló felek latin és francia nyelvű polemizáló irodalmával és a Szent Bertalan-éjszaka eseményeit tárgyaló művekkel is. Az egyedülálló franciás műveltséggel rendelkező főúr és környezete így naprakész információkkal rendelkezett.¹³ 1560–62 között megjelent hugenotta röplapokból álló gyűjteményt találunk Zsámboky János (1531–1584) könyvtárában is.¹⁴ A humanista tudós 1551–52 között Jean Dorat hallgatójaként a párizsi egyetemen szerzett magiszteri fokozatot, 1560-ban pedig visszatért Párizsba, a „tudós és könyvkedvelő barátok közé”.¹⁵ A gyűjtemény tanúsága szerint érdeklődött az akkoriban zajló hugenotta mozgalom eseményei iránt.

A Szent Bertalan-éjszakai mészárlás a későbbi századokban élt magyarországi szerzőket is foglalkoztatta. Leírása megtalálható Szepsi Csombor Márton (1595?–1622) *Europica varietas*ában (Kassa, 1620)¹⁶ és Teleki Mihály (1671–1720) *Fejedelmi lélek* című Weber-fordításában (Kolozsvar, 1689).¹⁷ Bod Péter (1712–1769) a *Históriájában* lakonikus rövidséggel, mindössze nyolc sorban tárgyalta a történeteket – Coligny nevének említése nélkül. Az 1760. évi kiadásban tévesen szerepel a „Navarrai király lakadalma”-nak évszáma (MDLXXII helyett MDXXII), amit az 1777-es kiadás is javítás nélkül vett át.¹⁸

Ugyan a *Parisi lakodalom* keletkezése (1766) után jelent meg, mégis érdemes felidézni azt a két fordítást, amelyeknek jelentős szerepe lehetett a hugenotta mártírok történetének hazai recepciójában. A magyar olvasók körében a 18. század második felében évtizedekig Voltaire volt a legnépszerűbb francia szerző, *Henriade*-ját többen átültették magyarra.¹⁹ Először idősebb Péczeli József (1750–1792) fordításának második éneke írta le „bőven a’ Párisi Lakadalmat, vagy a’ Szent Bertalan’ Napján esett nagy vér-ontást”. A *Henriás* 200–234. sorai megindítóan heroikus stílusban szólnak „Kolin”, azaz Gaspard

¹³ MONOK István, *Batthyány Boldizsár, a franciás = Ötvös Péter Festschrift*, Szeged, SZTE BTK, 2006 (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 29), 185–198; valamint UÓ, *A művelt arisztokrata, a magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp. – Eger, Kossuth – Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (Kulturális örökség), 106–107.

¹⁴ GULYÁS Pál, *Bibliotheca Joannis Sambuci: Sámbooki János könyvtára*, Bp., [s. n.], 1941, 64–66, 112.

¹⁵ *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994, III, 2326–2327; KELECSÉNYI Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*, Bp., Gondolat, 1988, 69–70.

¹⁶ SZEPSI CSOMBOR MÁRTON *Összes művei*, s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1968 (RMPE, 1), 537.

¹⁷ TELEKI Mihály, *Fejedelmi lélek [...]*, Kolozsvar, Némethi Mihály, 1689 (RMK I, 1373), 151–152.

¹⁸ BOD Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásainak rövid története*, Basel, Im-Hof Rudolf, 1760 (*Magyarország bibliographiája, 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak*, 1–3, összeáll. PETRIK Géza, Bp., Dobrowsky, 1888–1892, I, 307), 415; Basel, Im-Hof Rudolf, 1777 (Petrik I, 307), 459.

¹⁹ PÉCZELI József, *Henriás (1792)*, s. a. r. VÖRÖS Imre, Bp., Balassi, 1996 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII/1), 19.

de Coligny haláláról.²⁰ A győri Streibig-műhelyben két alkalommal is megjelent a munka, először 1786-ban, majd 1792-ben újra. Szintén *Voltér úrnak Henriását* fordította magyarra Piskárkosi Szilágyi Sámuel (1719–1785), itt is olvashatunk „Kólinyi” mártírháláláról.²¹ Nem véletlenül esett Péczeli és Szilágyi választása is a „vallási türelem apoteózisára”: a vértelen ellenreformáció korában átélt protestánsüldözésre született stílusos válaszként jelentek meg. A téma tehát nem volt ismeretlen a protestáns olvasóközönség előtt, a 18. század utolsó harmadában, versben és prózában is találkozhattak vele.

A hugenotta mártír

Gaspard (II.) de Coligny (1516–1572) arisztokrata ősöktől származott, és mint ragyogó tehetségű hadvezér 1552-től Franciaország admirálisa volt. A Habsburg–Valois háborúban spanyol fogságba esett, Németalföldön Nicolas Bérauld és a protestáns szellemű olvasmányok hatására megtért. Hitében Kálvin egy 1558 szeptemberében hozzá írott levele erősítette meg. Csak 1559-ben térhetett vissza Franciaországba, ahol eleinte a körülmények arra kényszerítették, hogy óvatosan nyilatkozzon a megtéréséről.²² A vallásháborúk kitörése azonban hazatérése után nem sokáig váratott magára.

Pap József 8 levél terjedelmű kéziratának nagyobb része történelmi leírás, amelyet protestáns nézőpontból szerkesztettek, elhallgatva például az általuk elkövetett pogromokat. Nem szakad el a történelmi hűségtől annyiban, hogy a benne leírt dolgok valóban megtörténtek, és nagyrészt úgy, ahogyan leírták. Csak egyetlen ellenpéldát emelnék ki: Pap Józsefnél a 7. levél versóján még azt olvashatjuk, hogy Coligny levágott fejét elküldték Rómába a pápának mint győzelmi relikviát. Voltaire francia eredetije után már Péczeli és Szilágyi is beillesztették a fordítást kísérő lábjegyzetbe, hogy az említett testrészt Medici Katalinhoz került egy ládával együtt, amelyben a hadvezér írásai voltak.²³

2. ábra: Jan Antoniszoon van Ravesteyn (1572?–1657) műhelye: Gaspard de Coligny portréja (ca. 1609–1633). (Forrás: <http://en.wikipedia.org>)

²⁰ Uo., 71–85.

²¹ *Voltér úrnak Henriása magyar versekben*, ford. idős b SZILÁGYI Sámuel úr által, kiad. PISKÁRKOSI SZILÁGYI Márton, Posony, Landerer Mihály, 1789 (Petrik III, 807).

²² *The New Shaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, ed. Samuel Macauley JACKSON, New York, London, Funk and Wagnalls, 1909, III, 157.

²³ Lásd PÉCZELI, *Henriás*, i. m., 80; PISKÁRKOSI SZILÁGYI, *Voltér úrnak Henriása*, i. m., 36.

Pap József kéziratában a vallásháborúkat leíró részt tekinthetjük egy meglehetősen hosszúra sikerült bevezetésnek, amely a kézirat utolsó harmadában fokozatosan átalakul a Gaspard de Coligny admirális főszereplésével kibontakozó mártirológiai beszámolóvá. Nem klasszikus értelemben vett mártíraktáról van szó, ugyanis nincs benne bírósági eljárás, sem a szemtanúk által figyelemmel kísért kivégzés, és hiányzik belőle a vértanú nyilvános hitvallása is.²⁴

Érdeemes megjegyezni, hogy a Jean Crespin mártirológiájában megjelenő nemesek, mint az 1569-ben a jarnac-i csatában elesett a Bourbon Lajos, Condé hercegének halála inkább a katonai hősiesség ünneplésére és az arisztokratikus sztoicizmus hangsúlyozására szolgál. Egyetlen kivételként Coligny esete rendelkezik mártirológiai aspektussal. Simon Goulart elbeszéli, hogy amikor az admirális és társai meghallották a pisztolyok és szakállas puskák lövéseit, térdre borultak, és Isten bocsánatát kérték. Egyik szolgálja jelentette Coligny-nek, hogy a katonák és a párizsiak összecsoportosultak a hugenották ellen, palotáját feltörik, és semmilyen eszközzel nem tudják megállítani őket. Coligny ekkor így szól: „Én régóta felkészültem a halálra. [...] Isten könyörületébe ajánlom a lelkemet”. Majd az ajtót betörő, megölésére küldött katonáknak magabiztosan és teljes lelki békével tárta fel kilétét: „Én vagyok”. Sorsában megnyugodva vetette alá magát a gondviselés akaratának.²⁵

A Coligny-é mellett még két csoportos, nem egyénhez kötődő mártírrá válást olvashatunk a kéziratban. Az első a wassyi templomban megölt 60 és megsebesített 200 református története, a másik a párizsi pogrom során lemészárolt hugenották esete.

Pap József elbeszélése Coligny személyét a mártírokhöz hasonló tulajdonságokkal ruházza fel. „Vallására nézve erős Reformatus [...] derék embernek tartatott” – mondja róla már a bevezetésben.²⁶ Majd leírja, hogy igaztalanul megvádolták François de Guise meglövetésével. A pápisták által megölték családtagjai és a kifosztott hugenották hozzá fordultak segítségért. A szövegben azonban Coligny-ék békességtűrőnek és jó keresztyénnek mutatkoznak, akik nem akartak a király ellen hadakozni – egészen addig, míg az életükre nem törték. 1568-ban is csak azért indított hadat Condé hercegével, mert az egy évvel korábbi longjumeau-i békét megszegték a katolikusok. A háborúban is bizonyította szelídségét: már Párizs ellen indult volna, ám amikor békét kértek tőle „meg-békéllett igen hasznos Conditio alatt”.²⁷ Később IX. Károly király kinevezte a spanyolok ellen indítandó francia seregek vezérének, de akkor sem a saját dicsőségéért hadakozott, hanem úgy vélte, hogy „a' Reformata Vallásnak nagy előmenetelire szolgálna a' győződelem”.²⁸ A Párizsban ellene elkövetett merénylet

²⁴ ROSS BARTLETT, *John Foxe as Hagiographer: the question revisited*, *Sixteenth Century Journal*, 1995/4, 771–789.

²⁵ DAVID EL KENZ, *Les bûchers du roi: La culture protestante des martyrs (1523–1572)*, Seyssel, Champ Vallon, 1997 (Époques), 210–212.

²⁶ *Parisi lakodalom, i. m.*, [1r-1v]

²⁷ *Uo.*, [3r].

²⁸ *Uo.*, [4v].

után a sebei okozta szenvedést „tsudálatos békességes türéssel szenvedte, nem kívánt semmi támadást a' Gvisiusok ellen indítani”.²⁹

A szöveg csúcspontja egyértelműen Coligny meggyilkolásának jelene- te. A korábban futó történelmi tudósítás helyett itt már egyértelműen a lélek építését szolgálja a munka. Bemutatja, hogy Coligny szilárd hitről és rendíthetetlen erőről tett bizony- ságot. A megölésére küldött, őt ke- reső fegyveres katonának, „fel kel- vén ágyáról eleibe mégyen, és mon- da: En vagyok”. Mártíraktákra jellem- ző naturalizmussal tálalják vértanú- ságának részleteit is. „Akkor az [ti. a katoná - O. R.] a' kardjával hozzá vá- gott, és úgy találta vágni, hogy a' föld- re le-esett, és egész testét ki vetették az ablakon, a' fejét el-vágták és Romá- ba a' Páának el küldötték, azután, a' melly ruha rajta vólt, azt le-vonták és a' mezitelen derekát harmad napig a' sárban hurczoltatták fel s' alá, továbbá kezeit és lábait el-vagdalták: a' dereká- ra egy lánczot kötöttek és egy oszlopot le ásván a' földbe, arra fel-akasztották, alája tüzet raktak; hogy is mind a' négy Elemen- tumok által, tűz, víz, levegő ég, és a' föld által halála után is gyötörhetnék”.³⁰ A borzal- mak még tovább fokozódnak, ahol a szöveg a Párizsban lévő hugenották között végre- hajtott őrjöngő vérengzés részleteit tárgyalja.

A történetet szemlélő olvasó lelki épülésére szinte egy angyali kórus megnyilvánu- lásával zárul a kegyetlenkedések hosszú sora:

Illy veszedelme lett az Isten népének,
Az ő Nevét valló kitsiny seregének!³¹

Konklúziója pedig: ne bízzatok a római katolikusokban! Idézem: „Meg- tettzik im- már ebből a' szomorú példából, mitsoda természete vagon a' Pápista Vallásnak: nem

3. ábra: Joseph-Benoît Suvée (1743–1807):
Coligny admirális lenyűgözi gyilkosait (1787).

(Forrás: <http://en.wikipedia.org>)

²⁹ Uo., [6r].

³⁰ Uo., [7v].

³¹ Uo., [8r].

gondolnak a Papisták hitekkel, esküvésekkel, törvényekkel, csak hogy az ő tévelygő valóságoktól idegenkedő igaz hitben élő Keresztyéneket üldözhessek és ki-vághassák.³² Ez szintén a mártírakták megszokott sémájához igazodik, jellemző rájuk ugyanis a római egyház romlottságának kiemelése. Ez történhet egészen konkrét, a hitéleti praxisokhoz kötődő kritikával (az úrvacsora vétele ostyával, a jegyek tényleges átlényegülése Jézus Krisztus testévé és vérévé, a szentelt víz használata), vagy, mint jelen esetben is, általános és egyetemes elutasítással.³³ Végezetül pedig megjegyzi: „Bizonyára ez a lakodalmi gyilkosság mindenkor a Római Vallásnak örökös gyalázattá válik fog-szolgálni.”³⁴ Némi képpen feloldja az elutasítást azzal a megjegyzéssel, hogy voltak olyan katolikusok is, akik „gondolóra vévén e Keresztyénhez nem illő vérontást, által látták, mely nagy istentelenség vala ez.”³⁵

4. ábra: A XIII. Gergely pápa megrendelésére készült medál a Szent Bertalan-éjszakai mészárlást örökítette meg.³⁶ (Forrás: <http://www.hugenoot.org.za>)

Az elbeszélés forrásai és jellemzői

A *Parisi lakodalom* lehetséges forrásai közül egy biztosan azonosítható.³⁷ A Coligny admirális lemészárlásáról szóló beszámoló Jacobus Augustus Thuanus³⁸ *Historiarum sui*

³² Uo.

³³ BARTLETT, *John Foxe as Hagiographer*, i. m., 786–787.

³⁴ *Parisi lakodalom*, i. m., [8r].

³⁵ Uo.

³⁶ Alkotója az egyik legtermékenyebb 16. századi érmekészítő, Federigo Parmense (alias Bonzagna) volt. 1549-től 1589-ig működött Rómában, 1554 és 1575 között a pápai pénzverdében dolgozott. Az előlapon a pápa arcképe látható, a hátlapon kardot és keresztet tartó angyal tanúsítja a mészárlást. Felirata: VGNOTTORVM STRAGES 1572. (Leonard FORRER, *Biographical dictionary of medallists*, London, 1902–1930, II, 133.)

³⁷ A szövegrészek azonosításában nyújtott önzetlen segítségért Csorba Dávidnak tartozom köszönettel.

³⁸ Jacques-Auguste de Thou (1553–1617) francia államférfi és történész, a Legfelsőbb Bíróság hivatalnok. 1588–93 között IV. Henrik oldalán részt vett a vallásháborúban, majd a békét deklaráló nantes-i ediktum megszüvegezésében. Az 1543-tól 1610-ig terjedő időszakot átfogó, 138 könyvből álló történelmi művét 1591-től kezdve írta „mintaszerűen tiszta, csiszolt latin nyelven”, amelyhez éveken át gyűjtötte az ada-

temporis... című monumentális művének LII. könyvében lelhető fel.³⁹ A kézirat 8. levelének versóján olvasható „Excidat illa dies aeuo...” kezdetű háromsoros vers is megtalálható itt.⁴⁰ A régi magyar irodalomban korábban mások is felhasználták Thuanus művét. Szepsi Csombor Márton például az *Europica varietas* írásakor a poissy-i kollokviumról és a Szent Bertalan-éjrről szóló részeknél szintén a *Historiarum sui temporis* hívta segítségül.⁴¹ Bethlen Miklós (1642–1716) *Önéletírásának* egyik mintája volt,⁴² Teleki József (1738–1796) naplóiban is említi.⁴³ Kazinczy Ferenc pedig a 18. század köznépső harmadában élt apjáról, Kazinczy Józsefről, a „legreligiózusabb ember”-ről rajzolt képnél megjegyezte, hogy „legkedvesbb olvasása Thuánus, és némelly Theologusok” voltak.⁴⁴

A Pap József-féle szöveg többi része szintén megtalálható a fenti műben, de nem összefüggő egységet alkotva. Amennyiben Thuanus művét tekintjük alapszövegnek, a fordító hatalmas, olykor több száz oldalas ugrásokkal érintett egy-egy részletet, máskor csak egy felsorolást emelt ki. Néhol több lapot foglalt össze egy jól sikerült kifejezéssel, például a király neveltetésének vagy Coligny viselkedésének leírásában. A magyarításból kimaradtak olyan részek, mint a katolikus ellenoldal szervezkedése, a regionális érdekeltségű városok leírása, és sok „fölöslegesnek” ítélt név és adat. A szelektáló célja nyilvánvalóan nem a vallásháború pontos és részletes ábrázolása volt, hanem egy mártírológiai beszámoló szerkesztése.

5. ábra: Pierre Courteys (1520?–1586?): Jacques Auguste de Thou portréja (ca. 1575).
(Forrás: <http://art.thewalters.org>)

tokat. Az utókor a legmegbízhatóbb 16. századi forrásnak tekinti, teljes egészében francia nyelven először csak 1734-ben jelent meg, 16 kötetben. Lásd *Világirodalmi lexikon*, XV, főszerk. SZERDAHELYI István, Bp., Akadémiai, 1993, 469–470.

³⁹ Jacobus Augustus THUANUS, *Historiarum sui temporis opera*, I, Offenbachi Ysemburgicorum, typis Conradi Nebeny, 1609, 1051–1052; Uő, *Historiarum sui temporis*, II, Genevae, apud Petrum de la Roviere, 1620, 817–818.

⁴⁰ THUANUS, *Historiarum sui temporis*, i. m. (1609), I, 1058; Uő, *Historiarum sui temporis*, i. m. (1620), II, 827.

⁴¹ SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, i. m., 534.

⁴² BETHLEN MIKLÓS *Önéletírása*, előszó TOLNAI Gábor, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar századok), I, 34.

⁴³ *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761)*, s. a. r., bev. TOLNAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi magyar prózai emlékek, 7), 98.

⁴⁴ KAZINCZY Ferenc, [*Pályám emlékezete III. (1829-es kelet)*] = K. F., *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc művei, Első osztály, Eredeti művek), 563. – Kazinczy *Pályám emlékezete*ének korábbi kéziratában, valamint egyéb autobiográfiai szövegeiben is előke-rül Thuanus mint gyakran olvasott szerző neve az apjáról írott jellemzésekben: *uo.*, 401, 450, 474.

Stilisztikailag legalább három különböző egység különíthető el. A bevezetés, az ezt követő rész a végjátékig, valamint a Coligny halálát ábrázoló leírás. Van, ahol jó magyarossággal történt a fordítás és stílusa kifejezőbb, mint az eredeti latin szövegé. Például amikor így fakad ki a fordító: „a' vérengző [sic!] Vén Aszszony pedig így gondolta el az egész mézárólást”.⁴⁵ A fordítás közben keletkezett több betoldás és javítás is, amelyek különösen a szöveg vége felé szaporodnak meg, és egy részük jelentős érzelmi felindultságra utal. Ilyen például az „ez az istentelen Doëg” közbevetése a királyra utalva, vagy az „Ajánlja magát jó szívvvel ez' a' derék Mészáros” (ti. Henri de Guise, a hugenották elleni pogrom előkészítésére), vagy a nem sokkal korábban „mesterkedni”-re javított „tse(lekedni)”. Különösen pedig az „És, óh fájdalom!” felkiáltás a Coligny elleni orvtámadás bevezetéseképpen.⁴⁶

Ha van negatív hőse a történetnek, az Medici Katalin. Érdemes megfigyelni, hogyan „démonizálódik” az elbeszélés során, a cselekedeteivel párhuzamosan hogyan ragadnak negatív jelzők a nevéhez. Hogyan lesz az „öreg Királyné Aszszony” előbb „Vén Királyné”, majd „Vén Aszszony” hogy végül a már idézett „vérengző [sic!] Vén Aszszony” alliterációjában teljesebben ki a karakter.

A fordítóra jellemző, öt alkalommal is visszatérő fordulat a „mondom” kifejezés, amivel a részleteket magyarázó mellékvágányokról igyekszik visszakanyarodni az elbeszélés fő vonalához. A legjellemzőbb talán az az eset, amikor Henri de Guise személyét kapcsolja össze a korábban már felvonultatott apjával, akit Orléans 1563. évi ostrománál ért halálos lövés: „[...] magához hívatta a' Vén Királyné Henricus Gvisiust, a' ki Lotharingianak Herczege vólt, és oda fellyebb említett Ferencznek, a' kit Aurelianumnál való ütközetben meg-lött egy Katonája Colliniusnak, azt a Henricust *mondom* magához hívatta, a' ki a' meg-lövtetett Ferencznek leg-nagyobb fia vólt, az Attya halálaért Colliniusnak halálos ellensége; és erre bizta a' Collinius meg-öletését.”⁴⁷

A hugenották lemészárlása után a protestánsokhoz intézett consolatióként tekinthetünk az utolsó oldal megverselt soraira:

Excidat illa dies aeuo, nec postera credant
Saecula; nos certe taceamus, et obruta multa
Nocte tegi, propriae patiamur crimina gentis.⁴⁸

E szöveget Szepesi Csombor Márton *Europica varietas*ában is megtaláljuk, kiegészítve Kovács Sándor Iván magyarításával: „Hulljon ki e nap az örökkévalóságból, nehogy a késő századokra jusson, mi biztosan hallgatunk, és hagyjuk, hogy az éj elta-

⁴⁵ *Parisi lakodalom, i. m.*, [5v]

⁴⁶ *Uo.*, [6r].

⁴⁷ *Uo.* (Kiemelés tőlem.)

⁴⁸ *Uo.*, [8v].

karja nemzetünk rejtett bűneit”⁴⁹ Ugyanezen sorok Muraközy Gyula stílusos fordításában így szólnak:

Hulljon az életből ki e nap, s a jövő sose halljon róla. Saját házunk nagy bűnéről legalább mi hallgassunk, hadd fedje be azt mély éjszaka árnya.⁵⁰

Az eredetileg Publius Papinius Statius (45–96) római költő *Silvae* címmel összegyűjtött alkalmi költeményei között találjuk *Crispinusnak, Vettius Bolanus fiának dicséretét*. Az V. könyv 2. versének 88–90., fent idézett sorait a katolikus Christophe de Thou (1508–1582), a francia történétíró Jacques Auguste de Thou apja alkalmazta a Szent Bertalan-éji eseményekre.⁵¹

Zárásképpen Pap József vagy rögtönzött egy 3 strófából álló 12 soros verset, vagy az eredeti latin szövegből fordította azt, hogy ennek segítségével kibővítve magyarázza Statius sorait. Az első két versszak valóban olvasható értelmezésként:

Soha az a' napfény égre ne derüllyön,
Az a' gyászos idő elő ne kerüllyön;
Hogy ilyen vér ontást ezután ne szüllyön:
Az Istennek Háza söt inkább épüllyön.
Légyen Francziáknak ez a' kivánsága,
Hogy az éjjnek légyen olly homályossága,
Mellyel takartassék e' nagy gyilkossága:
Soha azt ne lássa a' napnak világa.

De a harmadik már vigasztalásként szól, az Úr gondviselését kérve a protestánsokra:

A' Jehova pedig gondviselésére
Végye az ő népét s' tegye tenyerére;
Hogy ne jusson soha illy gyászos estvére;
Söt érjen <jusson> már egyszer boldog idejére.⁵²

⁴⁹ SZEPSI CSOMBOR MÁRTON *Összes művei, i. m.*, 226, 537.

⁵⁰ Publius Papinius STATIUS, *Erdők: Latinul és magyarul*, ford. MURAKÖZY Gyula, bev. HEGYI György, Bp., Akadémiai, 1979 (Görög és latin írók, Scriptorum Graeci et Latini, 16), 271.

⁵¹ SZEPSI CSOMBOR MÁRTON *Összes művei, i. m.*, 226, 537.

⁵² *Parisi lakodalom, i. m.*, [8v].

Összegzés

Mi motiválhatta Pap Józsefet, hogy elbeszélje a századokkal korábbi eseményeket, és 1766 augusztusában elkészítse a *Parisi lakodalom* magyar változatát? A debreceni Kollégium diákjaként fordítási gyakorlatként kapta a latin szöveget? Önálló kezdeményezésről volt szó, és a figyelmét felkeltő témáról olvasgatva készítette el? Annyi bizonyos, hogy a 18. század második harmadára jelentősen megélnékült az egyháztörténet kutatása a magyar reformátusok körében. Az érdeklődés főként a saját egyházközség, a szűkebb pátria, a szolgálati hely vagy a magyarországi református egyház történetére vonatkozott, de nem maradt ki az egyetemes egyháztörténet sem.⁵³ Ebbe a sorba beleilleszhető a vizsgált elbeszélés is.

De lehetett egy másik oka is, hogy éppen ekkor született a fordítás. A 18. század folyamán a cívisváros a korábban megszerzett autonóm igazgatás megtartásáért harcolt a központi kormányzervekkel. Elsősorban az 1770-ben is még 98,5%-ban (szín)református város vezetését igyekeztek „fellazítani.” 1755-ben a szepesi kamara nyomására az elhunyt szenátorok helyére két katolikus személyt választottak meg, néhány év múlva pedig a választott képviselőknek katolikus templomban kellett esküt tenniük. 1770-ben a Vécsey–Forgách-féle commissiók a határban lévő közös földek használatától a városi levéltár és nyomda működésének „rendezéséig” több ponton is megpróbáltak beavatkozni a város életébe, 1778-ban pedig a katolikus id. Fáy Jánost ültették a cívisek főbírói székébe.⁵⁴

A Tiszántúli Református Egyházkerület is hasonló helyzetben volt a *Carolina Resolutio* (1731) és a *Ratio Educationis* (1777) közötti időszakban, amikor az udvar minden eszközzel arra törekedett, hogy az „akatolikusok” szabad vallásgyakorlatának és kegyúri jogának korlátozásával, valamint az iskolák ellenőrzésével megtörje a belső autonómiát.⁵⁵ 1752-től a lelkészek és a kollégiumi tanárok és praeceptorok fizetését nem folyósíthatták a város kasszájából, hanem a consistoriumnak kellett intézkednie róla.⁵⁶ 1759-től 1776-ig a legatióba járást, 1778-tól pedig a supplicatiót kellett szüneteltetni, ami a diákok adománygyűjtésében és a vidéki gyülekezetekkel és a partikulákkal való kapcsolattartásban okozott nehézségeket.⁵⁷

A mártírsors vállalására való felkészülés része volt a korabeli református hitéletnek. Nagyon jellemzőnek vélem például, hogy az első konfirmációs ágendában (Debrecen, 1751) közölt imádságban konkrét utalás történik erre. Szerkesztője, Piskárkosi Szilágyi

⁵³ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2004 (Historia incognita, I; Történettudomány, 9), II, 175.

⁵⁴ RÉVÉSZ Imre, *Bécs Debrecen ellen, Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*, Bp., Akadémiai, 1966 (Értekezések a történeti tudományok köréből, Ú. S., 38), 36–58.

⁵⁵ Lásd *Debrecen története*, 2, 1693–1849, szerk. RÁCZ István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács VB Művelődési Osztálya, 1981, 158–184, 441–445.

⁵⁶ RÉVÉSZ, *Bécs Debrecen ellen, i. m.*, 54.

⁵⁷ ZOVÁNYI, *A magyarországi protestantizmus, i. m.*, II, 100–101.

Sámuel (1719–1785), a kollégium professzora a nyilvános katekizálást követően így imádkoztatta a közösséget – mintegy hitvallást téve – az Úrvacsorában először részesülő ifjakért: „[...] ha pedig Isteni Szent Felségednek tetszik, hogy az Igazságért háborúságot és üldöztetést szenvedjenek, adjad akkoron nékiek a te Szent Lelkednek bátorító, erősítő, és vigasztaló Kegyelmét, hogy minden gyalázatot, kárvallást, sőt még halált is te éretted elszenvedni készek légyenek”.⁵⁸

Ebben a környezetben nem lehetett nehéz aktualizálni a hugenották két századdal korábbi üldözését, és Coligny admirális vértanúsága is könnyen utat találhatott az olvasókhoz. Nemcsak az Ótestamentum választott népének sorsával érezhetett rokonságot a korabeli kálvinista hívő, hanem a francia hugenottákkal is, akik hitük miatt éppen a katolikus államtól szenvedtek üldöztetést. Az adott történelmi szituációban az elbeszélés magyar nyelvre átültetésével Pap József célja talán a környezetének nyújtott vigasztalás volt.

FÜGGELÉK

1. *Parisi lakodalom* (szövegközlés)

A kézirat címének kiválasztásánál a bevezetőnek az elbeszélés tartalmára legjellemzőbb szókapcsolatát kiemelve a *Parisi lakodalom* mellett döntöttem.

A szöveg átírása betű szerint követi a kéziratot. Ahol lehetséges volt, feloldottam a rövidítéseket, a törölt, kihúzott szövegrészeket a szokásos módon < > jelöltem. A betoldásokat [ ] jelzi. A szöveg eredeti tagolását megőriztem. Az eredetileg számozatlan leveleket a szokásos módon [1r]–[8v] láttam el számozással, hogy a hivatkozást megkönnyítsem.

A nevek és helyszínek azonosításához a Jacques Dupuy által összeállított *Clavis Historiae Thuanae*⁵⁹ című segédkönyvet, a régies kifejezések lábjegyzetben történő magyarázatához az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*⁶⁰ köteteit használtam.

[1r]

A' XVI. Saeculumban, annak 72dik Esztendejében, az-az 1572dikben, Francia Országnak Páris nevü Várossában, melly Király lakó Helye, meg-esett Parisi La-

⁵⁸ *Katekizmusi rövid oktatás azoknak számokra, akik legelőször akarnak az Úrnak Szent Vacsorájával élni, és azon alkalmazhatósághoz intéztetett Ágenda* (Debrecen, 1751), Piskárkosi Szilágyi Sámuel névtelen munkája, szerk. FEKETE Csaba, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények – Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2007 (Nyelvi és művelődéstörténeti adattár; Kiadványok, 10), 81–82.

⁵⁹ *Clavis Historiae Thuanae, id est, Nomenclatura nominum priorum, quae in [...] Jacobi Augusti Thuani operibus historicis usurpantur*, ed. Jacques DUPUY, Editio altera, Ratisponae, Hofmann, 1696.

⁶⁰ *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, anyagát gyűjt. és szerk. SZABÓ T. Attila, 1–12. k., Bp. – Bukarest, Akadémiai – Kriterion, 1975–2005.

kodalomnak le-írása; mellyben elő adattatik az Hugonottáknak, vagy Francia Reformatusoknak kegyetlen és irtóztató meg-ölettetések.

Transtulit ex Latino Sermone in Hungaricum Joseph(us) Pap. Debrec(inae) A(nn)o 1766. d(ie) [...] ⁶¹ Augusti.

[Haec ita scripsit in H(un)g(a)ricu(m) Idioma transferendo et variis in locis mutando Josephus Pap.] ⁶²

A' XVI dik Száznak utólsóbb idejében vagy részében, II. Ferentz ⁶³ Francia Ország-nak Királlya reménytelen és hirtelen való halállal meg-halván, helyébe választatott a' Királyságra IX. Károly ⁶⁴ [ez a' meg-hólt Ferencz Királynak Öttse volt.] ⁶⁵ (:Carolus IX:) De mivel ez még gyermek vólt, ugymint tizedik esztendőben járó; azonn gondolkoztak az Orzágnak Elei; hogy az Orzágnak igazgatását kire biznák addig, mig a' választatott gyermek korban lévő Király fel-nevekednék? Navarrá-nak Királlya, neve szerént Antonius Borbonius ⁶⁶, minthogy a' Királynak Familiajából való vólt, és így közéről való attyafia; azt ítélte, hogy az Orzágnak igazgatása ő reája tartoznék, ötet illetné. De élt még akkor Catharina Medicea ⁶⁷, az öreg Királyné Aszszony, a' ki az ország igazgatását magára fel-vállalta: és azt javasolta, Navarrus-nak (:az-az Antonius Borboniusnak a' Navarrai Királynak;) hogy ő azt a'z [sic!] mostan Kérdésben forgo méltóságot ne sürgetné, azon ne kapna. A' Királyné részén vólt leginkább Gaspar Collinius ⁶⁸, a' ki a' tengeren hadakozó Armadának fő Commandérozó Generalissa vólt, vallására nézve erős Reformatus: ez mivel a' Királyné részére hajlott, egyszers'mind mivel derék embernek is [1v] tartatott; ennek példája szerént, mások is sokan ugyan ezen Vén Királynénak pártjára kezdettek állani. A' Királyné hivei közzé adta magát a' Királynénak Cancellarius, Michaël Hospitalius ⁶⁹ nevü, a' ki noha Pá-pista ember vólt, mindazáltal a' lakosok között való háborgástól, támadástól és hadakozástól nagyon irtózott. Ez így lévén nehezen szenvedték azt azok a' nagy Érdemü emberek a' kik II. Ferencz Király életében akarmit végben vihettek az országban, most pedig imé majd az ő akarattyok ellen a' Királyné igazgatása alá adják az országot, egyszers'mind azt is irigy szemmel nézték, hogy a' Reformatusoknak dolga jobban jobban kezdett folyni. Azért is minden mesterségeket meg-vetették, hogy a'

⁶¹ Hiányos datálás.

⁶² Más kéztől származó betoldás a lap szélén.

⁶³ II. (Valois) Ferenc (1559–1560) francia király, II. Henrik és Medici Katalin elsőszülött fia.

⁶⁴ IX. (Valois) Károly (1560–1574) francia király, II. Henrik és Medici Katalin harmadik fia.

⁶⁵ Pap József betoldása.

⁶⁶ Antoine de Bourbon (1518–1562); felesége, III. Johanna révén a Navarrai Királyság társuralkodója.

⁶⁷ Medici Katalin (1519–1589) II. Henrik felesége, Franciaország királynéja (1547–1559), majd fiai, II. Ferenc és IX. Károly mellett régense.

⁶⁸ Gaspar de Coligny (1519–1572) Chatillon ura, Franciaország admirálisa, a hugenották egyik vezetője.

⁶⁹ Michel de l'Hospital (1505–1573) jogász, II. Henrik és IX. Károly kancellárja.

Vén Királynéra ne biznák az országot, és a' Királyi udvarban kezdettek egymás között öszve szövetkezni az eránt, hogy a' Reformatusoknak ellene állhassanak, azokat pusztithassák. Ezek magok részére hajtották először Annas Momorantiust⁷⁰, a Sant-Andrea nevü Várnak⁷¹ Fő Vezérét, és noha a' Navarrai Király Reformatus vólna, Antonius Borbonius, ez is hozzájuk állott.

Ezek a' nevezett Emberek azután a' Királyi Udvarból ki-menvén, a' mit már feltettek, azt véghez vinni akarták, hogy tudniillik, ha lehet, a' Vén Királynét megakadályoztassák, hogy mig IX Károly ifju Király fel-nevedik, addig is ne uralkodjék. Azomban Catharina Medicea a' Vén Királyné mindjárt jobban kezdett kedvezni⁷² a' Reformatusoknak, mint az előtt. Hogy pedig a' Reformatusoknak különösen kedvezne, abból tettik meg, hogy mindenütt egész Franczia országban meg-engedte, hogy az Isteni tisztelet szabadosan folyjon, Templomokat mindenütt engedett és Reformatus Predikátorokat; hanem a' Kerített Városokban belöl nem vólt szabad, hogy a' Reformátusoknak Isteni tiszteletek legyen; [2r] szabad vólt mindazáltal azoknak hóstátiban.⁷³

Ezt a' szabadságot azért engedte vólt a' Reformatusoknak a' Vén Királyné, hogy, ha azok a' fellyebb említett Urak, a' kik ellenzették vólt ennek az uralkodást, valamint inditanának: a' Reformatusoknak segittségek által magát óltalmazhatná. Az honnan arra kérte a' Reformatusokat a' Vén Királyné, hogy a' Német Országi Protestans Fejedelmektől katonákat kérnének. Azt a' Reformatusok meg-tselekedték: de a' német segittséget, azok a' kik ellene vóltak a' Királynénak, meg-akadályoztatták Joinville⁷⁴ nevü városnál, melly vagyon Franczia országnak Campania⁷⁵ nevü Tartományban. E' mellett a' Joinville mellett közel vólt egy Vassy⁷⁶ nevü falú [sic!], ebben a' Reformatusok Templomot építették vólt: innen tartottak töle, hogy a' Reformata Vallás bé talál tsuszni Joinvillebe is: azért 1562dik esztendőben Die 1a Martii, a' Királyné ellen öszve esküdt Urak, kik másképpen Gvisianusoknak neveztetnek, ezek az Urak, mondom, Vassyba el-mentek, hogy a' Réformatusok Gyülekezetét szélyyel hánnyák, el-pusztítsák. Az említett Urak közzül egy Ferencz⁷⁷ nevü, ott Vassyban Misét akart hallgatni a' Pá-pista Templomban, a' melly a' Reformatusok Temploma mellett vólt: ez a' Ferencz azt kezdette mondani, hogy ő nem figyelmezhetne a' Misére, mert a' Reformatusok a' magok éneklésivel nagyon alkalmatlankodnának: azért oda izent a' Templomban

⁷⁰ Anne de Montmorency (1493–1567) államférfi és hadvezér, a francia vallásháborúban a katolikus párt egyik vezetője.

⁷¹ Fort de S. André.

⁷² A Michel de l'Hospital által megszövegezett 1562. januári ediktum kimondta, hogy a protestánsok a falal körülvárt városokon kívül istentiszteleteket tarthatnak, presbitériumokat állíthatnak fel és szinódusokat hívhatnak össze. Lásd *Franciaország története* (szerk. DUBY), i. m., 497–498.

⁷³ Latin kifejezés, jelentése: előváros, külváros.

⁷⁴ Joinville-le-Pont.

⁷⁵ Champagne.

⁷⁶ Wassy.

⁷⁷ François de Guise (1519–1563) Franciaország pairje és főkamaraása. Nevéhez fűződik Calais visszafoglalása az angoloktól, a francia vallásháborúban a katolikus párt feje volt.

lévő Reformatusoknak <oda izent>, hogy mindjárt el-hagynák az éneklést, addig míg ő a' Misét hallgatná. A' Reformatusok pedig arra nem hajtottanak semmit, énekelgettek Istenesen; mivel azt gondolták, hogy nem igaz volna az a' mit izent az a' Pápista Ur Ferentz. Ezen meg-haragudván Ferencz, hogy néki szót nem fogadtak a' Reformatusok, a' véle lévő szolgait rájuk küldötte, és a' Templomban meg-öltek 60. embereket, 200. százat pedig meg-sebesítettek.

[2v] Ez az Vassy-ai mézszárlás meg-esvén, panaszra mentek a' Vén Királynéhoz: a' ki fel-vette ezeknek az ügyöket és Ferenczet Paris-ba czitálta. A' Királyné hivatalára először nem akart menni; hanem azután ugyan tsak rá vette magát, és maga mellé vévén ezer és kétszáz Lovasokat, nagy kevélyen Párisba ment; még pedig a' Dionysius kapuján ment bé, a' mellyen a' Király szokott be-járni: a' nép pedig, mint a' Királyt, olly pompával fogadta.

Azomban meg-értette a' Vén Királyné, hogy Franciscus Gvisius el-érkezett volna, még pedig nem ugy, mint a' kinek számot kellene adni a' Vassyai mézszárlásról, hanem, ugy és olyan erővel ment a' Városba Párisba, hogy a' Vén Királynét uralkodásától meg-foszsza. Meg-ijjedvén azért a' Királyné, mindjárt irtt Ludovicus Borboniusnak⁷⁸, a' kinek az előtt meg-mondotta vala, hogy a' Német országi Protestans Fejedelmektől⁷⁹ segítséget kérne, hogy azzal, és a' Francia Országi Reformatusokkal együtt a' mikor szükség volna, magát a' Királyné az ő ellene pártot ütő Urak ellen óltalmazhatná, irtt mondom annak, hogy a' Német katonákkal és a' maga vitézivel együtt minden haladék nélkül Párisba menne, és mind magát, mind az iffju Királyt IXdik Károlyt a' Gvisianusoktól meg-szabadítaná. Ez levelet el-olvassván Ludovicus, mindjárt fel-fegyverkezteti a' katonáit, és siettséggel ment vitézivel Paris felé; de már késő volt, mert az idő alatt, míg a' Városba el-érkezett Ludovicus, mind a' Királynét, mind az iffju Királyt IXdik Károlyt, a' Gvisiusok magok hatalmába vették, és Parisból ki-vitték. Azomban a' fegyvert Ludovicus le-tenni nem akarta; hanem IX. Károlynak és a' Vén Királynénak elébbi méltóságába való <hely(ezettetésekért)> vissza állatásokért hadakozott a' Gvisiusok ellen. [3r] Frantzia Országnak pedig Normandiai és Aurelianumi Tartományiban erős Városokat meg-vett.

Ebben a' hadakozásban meg-kell jegyezni, hogy Franciscus Gvisius a' maga katonáival környül vévén Aurelianum⁸⁰ Városát, már annak hostátit meg-vette, midön egy Aurelianumi nemes, Joannes Postrotus [sic!]⁸¹ nevü meg-lötte, a' melly sebben fekvén, hat nap mulva meg-is hólt. Ennek a' Franciscus Gvisiusnak meg-lövését, a' Gvisianusok Gaspár Collinius-ra fogták, a' ki a' Reformatusoknak Vezére és Feje volt; holott ez éppen azt nem tselekedte. Így tehát el-esvén Franciscus Gvisius, a' Vén Királyné a' békességet

⁷⁸ I. Louis de Bourbon (1530–1569), Condé hercege, hugenotta vezér.

⁷⁹ A német protestánsok, különösen a pfalzi választófejedelem segédhadai többször is beavatkoztak a francia polgárháborúba a hugenották oldalán.

⁸⁰ Orléans.

⁸¹ Jean de Poltrot, sieur de Méré.

sürgette: melly meg-is lett a' Reformatusok és a' Páristák között alkalmatos Conditioiok alatt, 1563. esztendő(en) die 18a Martii.⁸²

Mind ez ideig a' Réformatusokhoz jó indulattal viseltetett volt a' Vén Királyné: de azok eránt való Gratiajának vége szakadott 1565dik esztendőben. Ugyan is ebben az esztendőben, külömb külömb részeiben az országnak sok támadások lévén a' nép között, maga a' Királyné el-járta az országot, hogy azokat le-tsendesitené. El-ment Aquitania tartományának Bayonne nevü Városába: oda ki hivatta magához a' maga Leányát Isabellát⁸³, a' ki Philippus II-nak⁸⁴ a' Spanyol országi Királynak felesége volt. Ezt az Isabellát a' Vén Királynéhoz el-vitte egy Ferdinandus Alvaráz⁸⁵ nevü, ki is a' Reformata Vallásnak meg-esküdt ellensége volt: és ezek, Isabella, a' Vén Királyné és Alvaráz minden ejtszakákon együtt beszélgettek; ugy, hogy mások is azt kezdték állítani, hogy a' Franciaországban lévő Reformatusoknak el vesztésekről végeztek volna. Es azt írják Alvaráz felöl, hogy néha ilyen forma szót is ejtett volna: Jobb először a' Salmo⁸⁶ nevü halat a' vízből ki-fogni, mint az apró békákat. A' [3v] melly azt teszi, hogy először a' Reformata Vallást tartó Fejedelmeket kell el-veszteni, könnyü leszsz azután a' köz néppel bánni. Az honnan ezek haza térvén, mindjárt imitt amott az országban, a' Papisták tsak kitsiny okért is a' Reformatusokat meg-öldösték, jószágaiktól meg-fosztották: melly dolog felöl panaszra mentek a' Reformatusok sokszor Colliniushoz; de ez mint jó kéresztyén [sic!] békességes türo volt, nem akart a' Király ellen fel támadni, ellene hadakozni: Hanem egyszer ilyen bizonyos dolgot irtak meg néki Parisból, hogy ott el-végeztetett, hogy Colinius és a' Navarrai Fejedelem, mind ketten Reformatusok, megfogattassanak, és Coliniust meg-öletessék, a' Navarrai Fejedelmet pedig (:Principem Condaeum:) örökös fogságba vessék. Ezt így értvén Collinius, ismét újonnan hadat indított a' Gvisianusok ellen, a' kik már akkor a' Királyné pártjára állottak vala. Ebben a' hadakozásban el-esett Annás Momorantius, a' ki az előtt a' Vén Királyné ellen pártot ütött volt. Azután Rupella⁸⁷ nevü erős kultsos Város és Vár a' Reformatusok kezére jutott. Végre Anno 1568. békességet⁸⁸ kötött Collinius a' Gvisianusokkal, a' melly tsak addig tartott, mig a' segítségre ki-hivattatott Német Katonák Franciaországból kitakarodtak: minthogy a' Békességnek conditioit kezdték a' Páristák fel-bontogatni.

Annakokáért ugyan azon 1568dik esztendőben ujra hadat indítottak Condaeus és Collinius a' Páristák ellen. Meg-halván már az előtt Franciscus és Annas Momorantius

⁸² Az amboise-i ediktum 1563 márciusában néhány város, többek között Párizs kivételével szabad vallásgyakorlatot biztosított a főnemesség számára.

⁸³ Valois Erzsébet (1545–1568), 1559-től Izabella néven II. Fülöp spanyol király felesége.

⁸⁴ II. Fülöp (1556–1598) spanyol király.

⁸⁵ Don Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel (1507–1582), Alba hercege, 1567–73 között Spanyol-Németalföld helytartója, a németalföldi szabadságharc elleni hadjárat vezetője.

⁸⁶ Francia szó, jelentése: lazac.

⁸⁷ La Rochelle.

⁸⁸ A longjumeau-i rövid életű békét 1568 márciusában kötötték meg, az amboise-i ediktum megerősítéseként.

Gvisianusok, a' Reformatusoknak nagy ellenségek, ezek helyébe a' Francia Armadának Fő hadi vezére lett Henricus Dux Andegavensis⁸⁹ IX.dik Károly Francia Királynak atyafia. Az Aurelianumi Tartományban (:Praefecturában:) meg-ütköztek. Ebben a' hadakozásban vagy ütközetben Ludovicus Bourbonius Princeps Condaeus-nak a' lova el talált esni; [4r] és magát nagyon meg-ütötte, kit is hirtelen a' maga katonái a' földről fel-vévén, egy tserében⁹⁰ le-tették; ott egy Frantzia Katona Montesquius nevű, reá akadván, a' Puska agyával nyakszirton [sic!] tsapta, s' meg-hólt. Ez az derék ember, a' Reformáta Vallásnak nagy óltalma el-esvén, Fő vezérékké lett a' Reformatusoknak Collinius. Ez azután Pictavium' Városát⁹¹ mikor viná, a' Pápistáktól tsak alig hogy meg-nem győztetett: hanem érkeztek menten oda két derék emberek, kik közzül az edjik vólt a' meg-hólt Condaeusnak a' Fija⁹², a' kiket látván a' Reformatusok, megbátorodtak, és hatalmasan győzödelmeskedtek: annyival is inkább hogy Ersébet, Angliának Királynéja⁹³ pénzt küldött Colliniusnak, mellyel a' hadat folytathatná. Már a' győzödelmes Vezér Collinius <Condaeus> fel-tette magában, hogy Paris-ellen menne, és azt fegyverrel meg-venné: de azomban békességre kérték ötet, és megbékellett igen hasznos Conditio alatt 1570dik esztendőben. Ezen békességnek pedig meg-erősítésére adott a' Francia Király Colliniusnak négy derék és erős Várasokat, mellyeket birt is két esztendő alatt. Ezek a' városok ezek voltak: Montalbanum, Rupella, Cognatum és Charitaeum.⁹⁴

Jóllehet pedig illy könnyen meg-békellett a Király Collinius Vezérrel: mindazáltal a' Vén Királyné és a' Király el-végezték magokban, hogy ha a' magok életüket kockáztatják is, még is ki irtják Francia országból a' Reformatusokat. Semmit nem mertek próbálni nyilván a' Reformatusok ellen: mert ott vólt az hatalmas Vezér Collinius, a' ki ellen, tudták, hogy ha fegyvert fognának; mindjárt a' Nemet Országi Protestans Fejedelmek elég katonákat fognának küldeni Collinius' segítségére: azért is, ha mit akartak, tsak titkon kívánták mivelni. Mellyre nézve a' [4v] Király minden módot elkövetett, hogy Colliniussal meg barátkozzon, és ezen színes⁹⁵ barátságát folytathassa: az honnan azt ígérte neki a' Király (:Carolus IX:) hogy rövid idő múlva a' Spanyolok ellen hadat fog-índítani: és az ő Armadájának Fő Commandérozó Generalissának

⁸⁹ I. Henri de Guise (1550–1588) a francia vallásháborúban a katolikus párt és a Katolikus Liga vezére.

⁹⁰ Tölgyerdő.

⁹¹ Poitiers.

⁹² I. Henri de Bourbon (1552–1588), Condé hercege.

⁹³ I. (Tudor) Erzsébet angol királynő (1558–1603). 1562-ben lépett szövetségre a francia protestánsokkal, cserébe megkapta Le Havre-t, amelyet később a rövid időre kibékült francia egyesült erőknél kellett visszafoglalniuk.

⁹⁴ Az 1570 augusztusában megkötött Saint-Germain-en-Laye-i béke kimondta a hugenották polgári egyenjogúságát, így megnyílt előttük az út a hivatalok és az egyetemek felé. Nyilvános istentisztelet tarthattak tartományonként két városban és a hugenotta területeken. Négy menedékhelyet biztosítottak számukra Franciaországban: Montaubant (Montalbanum), La Rochelle-t (Rupella), Cognac-ot (Cognatum) és La Charité-sur-Loire-t (Charitaeum).

⁹⁵ Régi magyar szó, jelentése: csalárd, hamis, képmutató, tettetett.

fogja tenni Colliniust. Ez az ígélet nagyon meg-tettzett Colliniusnak; mert úgy gondolkozott, hogy ha szerentsésen fogna hadakozni; a' Reformata Vallásnak nagy előmenetelire szolgálna a' győzödelem.

[(I)nitium (N)uptiarum.]⁹⁶

Mikor ezek ekképpen folynának, a' Vén Királyné a' maga Leányát Margarethát⁹⁷ ajánlá Henricus Burboniusnak⁹⁸, a' ki Navarrának Királya volt, és minthogy gyermekségétől fogva a' Reformata Vallást álhatatosan tartotta; egyszer'smind e' tiszta Vallásnak nagy oltalmazója volt Collinius Fő Vezérrel együtt. Ezt a' nőtelen Királyt tehát Henricust kínálta meg a' maga Leányával, hogy azt venné el magának Feleségül. Collinius ezt a' dolgot meg-értvén, így gondolkozott, hogy ha a' Vén Királyné Leányát el venné Henricus; idővel az ország is t(udni) i(Ilik) Francia országnak Királya fogna lenni, és a' Reformatusok tsendes békeességben fognának élni az ö Királysága alatt. Azért is el-ment Collinius Parisba, s' arra kérte ott a' Reformatus Urakat, hogy egyeznének meg a' Navarrai Királynak a' Vén Királyné Leányával való házasságában: továbbá, javasolta ugyan ezt a' Navarrai özvegy Királynénak, a' Navarrai Királynak Henricusnak az Annyának, mind pedig magának Henricusnak. Meg-is egyeztek mindnyájan benne. Azomban, mikor ezen házassághoz készülnének[,] meg-hala a' Navarrai Királyné Henricusnak az Annya, neve szerént Johanna Lobretane⁹⁹, ki is mind halálig Reformata vala.

A' házasság dolgában a' Francziák részéről ez a' nehezség adta magát elől, hogy a Navarrai Király Henricus [5r] közélről [sic!] való bátyja volt a' Vén Királyné Leányának Margarethá-nak: mellyhez képest tudták, hogy a' Pápa meg-fogná akadályoztatni ezt az házasságot: a' Pápa azomban tartott is töle, hogy Francia országban ez által a' házasság által a Reformata vallás el-fog-hatalmazni, azért a' maga követét oda küldötte IX. Károlyhoz a' Francia Királyhoz, hogy azt a' házasságot tellyességgel meg-tiltya. De Carolus IX. igen nagyon kérte a' Pápát, hogy engedje-meg: mert semmi kárára nem fogna az lenni a' Pápastaságnak: és a' Pápa Követtyének a' kezét meg-is fogta a' Király, és így szollott Francia nyelven: O s' il m' etoit permis de m' expliquer davantage! Oh bár tsak még valamit mondhatnék én tenéked!

A' Pápa Követtye azért Romába menvén, meg-engedte a' házasságot a' Pápa. A' Lakodalomnak pompájára választyák és rendelik <Anno> 1572dik esztendőben Augustusnak 18dik napját. Erre a' lakodalomra el-hivattyák az egész Francia országnak Fő rendeit, Nemeseit, kivált a' Reformatusokat. A' hagyott napra minden felől mennek Paris felé a' Vendégek, s' oda el-érkeztek. A' Lakodalmi pompát meg-előző Pápista czeremoniákat, az esketést el-végezi egy Cardinalis, Bourbonius nevü, az Kirá-

⁹⁶ Pap József lapszéli betoldása, csonkán.

⁹⁷ Valois Margit (1553–1615), 1572-től a későbbi IV. (Bourbon) Henrik francia király felesége.

⁹⁸ IV. (Bourbon) Henrik, Navarra királya (1572–1610) III. Henrik néven, majd Franciaország királya (1589–1610).

⁹⁹ Nem szerepel a *Clavis Historiae Thuanae*-ben.

lyi Udvar mellett lévő nagy Templomban, mellyet hivatnak Lupara-nak.¹⁰⁰ Ez meg-lévén, Margarethát a' Mise halgatására egy óltárhoz el-viszik, a' Völegény pedig, a' Navarrai Király és Collinius a' Templomból egy ajtón ki mentek a' Paris-ban lévő Püspöknek házához. Már ekkor suttogni kezdettek egymás között a' Pápisták, hogy ma hólnap még Henricus és Collinius is Misét fognak halgatni. Mikor osztán minden czeremoniák végben mentek, [5v] hivattyák a' Navarrai Királyt a' mátkájához, vagy Menyasszonyhoz, ki elmenvén, meg-tsókolta a' Vén Királyné előtt Margarethát a' Menyasszonyt, azzal el-mentek mindnyájan a' Vendégek a' mindjárt nevezett Püspöknek Palotájába. Ott már el-készülve volt a' Királyi pompás ebéd, és a' Királynak Lupara nevű Várában egész negyed napig vendégeskedtek. A' Vendégség közben is pedig, mikor a' Vendégek mulattak, akkor is titkosan tanátskozott a' Vén Királyné a' maga Embereivel, hogy mi módon mészárolhatnák fel a' Reformatusokat, és azoknak Fejédelmét [sic!] Colliniust; ebben a' tanátskozásban jelen volt maga IX. Károly a' Francia Király is. Ezek közzül a' titkos Tanátsbeli Pápista Urak közzül, ki egy, ki más javasolt. Némellyek azt mondták, hogy tsak Colliniust kell meg-öletni: de a' Vén Királyné azt mondogta, hogy azzal együtt valamennyi Reformatus vagyon mind Parisban, mind egész Francia országban, mind meg-kell gyilkolni. Az a' vérengző [sic!] Vén Aszszony pedig így gondolta el az egész mészárolást: Hogy a' Gvisianusok meg-ölhetik magát Colliniust: azonban meg-eshetik, hogy Colliniusnak az atyafia Momorantius majd fegyvert kap a' Reformatusokkal együtt a' Papisták ellen: de a' Gvisianusok a' Parisban levő pápista lakosokkal együtt ellent állhatnának Momorantiusnak; azonban a' Királynak IX. Carolus-nak a' Katonáji rohanna reájok, és mind a' Gvisianusokat, mind a' Reformatusokat öldösnék. Ezt pedig mind azért gondolta így el a' Vén Aszszony, hogy azok el-hullván, a' kik az előtt ellenzettek ennek az Aszszonynak az ország igazgatását mig IX. Károly fel nevedkednék, hogy azok mondom el-hullván, senkitől ne tartana, [6r] hogy ötlet az uralkodástól meg-fosztaná.

A' mint ezeket már magában a' Vén Királyné el-gondolta, a' szerént magához hivatva a' Vén Királyné Henricus Gvisiust, a' ki Lotharingianak Herczege volt, és oda fellyebb említett Ferencznek, a' kit Aurelianum-nál való ütközetben meg-lőtt egy Katonája Colliniusnak, azt a' Henricust mondom magához hivatva, a' ki a' meg-lövettetett Ferencznek

6. ábra: Franz Hogenberg (1535–1590): Gaspard de Coligny admirális halála (ca. 1572). A kép első része a merénylet jelenetével. Pap Józsefnél Coligny „gyalog sétál vala szállása felé”, ezen a képen viszont lovon látható. (Forrás: <http://www.1st-art-gallery.com>)

¹⁰⁰ Louvre.

leg-nagyobb fia volt, az Attya halálaért Colliniusnak halálos ellensége; és erre bizta a' Collinius meg-öletését. Ez a'z Henricus Gvisius, alattomban való gyilkosnak el rendelt egy Morenellius [sic!]¹⁰¹ nevü emberét; választott egy nevezetes Házát is, melly ennek a' Henricus Gvisiusnak hajdani Praeceptorának háza volt, rendelte, mondom, ennek házát, hogy ebből a' házból löné keresztül Colliniust: mert mikor a' Királyi Várból a' vendégségből haza szokott menni Collinius a' maga szállására, szükségesképpen ennek a' háznak ablaka alatt kellett el-menni. És, óh fájdalom! ez a' nagy Reformatus Fejedelem die 22da Augusti, midön már a' Lakodalmi Vendégség kezd vala szünni, ki tér a' Királyi vendégségből, és gyalog sétál vala szállása felé. Azomban egy könyvet adtak volt Colliniusnak kezébe, mellyet midön figyelmetesen olvasna, lassan megyen vala az uttán. Akkor Morenellius [sic!] az el-rendelt háznak firhangos¹⁰² ablakából hozzá lött a' Fejedelemhez Colliniushoz két golyóbissal, mellyek közzül az egyik a' jobb kezénének [sic!] mutató ujját el-hordta, a' másik pedig a' bal karján keresztül ment. Ezt a' szörnyü változást Collinius tsudálatos békességes türessel szenvedte: nem kívánt semmi támadást a' Gvisiusok ellen indítani; hanem, némelly embereitől ezt panasz-képpen meg-izenvén a' Királynak, magát a' szállására le-vitette. Nem lehet ki-mondani mitsoda [6v] ki gondolt nagy mesterséggel titkolta a' Franczia Király, hogy az a' gyilkos lövés nem az ő rendeléséből esett: hanem kétség kívül a' Gvisiusok dolga volt volna. Mikor a' Collinius' Követe a' Királynak meg-mondotta azt a' mi esett Colliniuson, tettette a' Király, hogy szörnyüképpen boszszankodnék: sőt ugyan az nap' maga a' Király, a' Vén Királyné és egynéhány Fő Méltóságok le-mentek a' Collinius látogatására: ott iszonyu módon átkozódván, szitkozódván, meg-esküdt, hogy nem nyugszik meg-addig, mig azt a' gyilkost ki nem keresteti, és ki-mondhatatlan kinnal meg-nem öleti: és hogy annyival inkább ne kételkednék Collinius a' Király hűsége eránt; meg parantsolta a' Király, hogy az egész Városon lévő Reformatusok mennyenek a' Collinius' háza tájjékára, és a' maga Katonáit is oda küldötte, hogy Collinusra valami módon ismét a' Gvisiusok <valamit> ne ütnének¹⁰³. Ebben a' dologban senki nem tud vala kételkedni a' Királynak hűsége felől, mindenek Henricus Gvisiust átkozták. Volt a' Gvisiusok között egy jó ember, Johannes Ferrerius, Cornutus vicedominus¹⁰⁴, a' ki tudván, hogy már el-kezdődött a' Vén Királyné esze szerint a' Reformatusokon a' gyilkos mészárolásnak jele: ez javasolta, hogy mentül hamarébb mennének ki a' Városból mind Collinius mind pedig a' több Reformatusok; mert Colliniuson el-kezdették a' gyilkosságot, de nem leszsz addig vége, mig mind egyig el nem törlik őket a' Pápisták: annyival inkább, hogy már a' Colliniuson esett sebek is derekason gyógyultak. Mikor e' dolog felől egy más között volna a' beszéd, ott azomban jelen volt egy hive a' Franczia Királynak, Buchananus Baiancurius¹⁰⁵, a' ki,

¹⁰¹ Morevellius Luparius (fr.: Maurevel).

¹⁰² Német szó, jelentése: függöny.

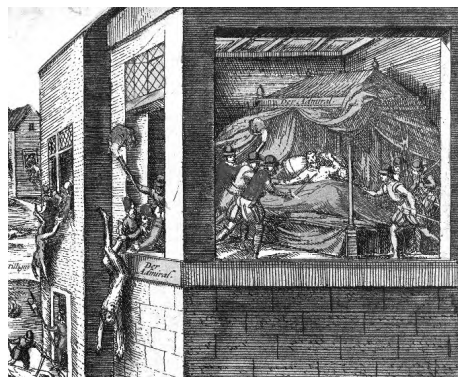
¹⁰³ Megrohan, rátámad.

¹⁰⁴ Jean (II.) De Ferrières (1520–1586), vidame de Chartres et seigneur de Maligny.

¹⁰⁵ De Baiencour Sieur de Bouchavanes.

valamit a Reformatusok egymás közt beszéllettek, mind azt meg-vitte a' Királynak: [7r] meg-gondolván azt (:ez az istentelen Doég:)¹⁰⁶ hogy, ha Collinius ki-talál menni a' Városból, mindjárt ki-nyinyilatkozik [sic!] a' Királyi Udvarnak álnok végezése, mellyre nézve tsak hamar hozzá kellene fogni a' Reformatusok gyilkolásához. Többire nagy részént a' Pápista Consiliariusoknak e' vólt értelmek, hogy tsak a' Reformatus Urakat és nemeseket öldösnék-meg; de a' Király tsak erre is alig vehette rá magát, hogy benne meg-egyezne. Végezetre ugyan tsak untatván a' Királyt a' Vén <Annya> Királyné, és még egy Tavianus¹⁰⁷ nevü Pápista Gróf, azt mondotta a' Király: hogy ha tsak ugyan meg kell lenni, ugy kell <tse(lekedni)> mesterkedni, hogy az egész országban egy Reformatus se maradjék, mind el-pusztittassék. És így el-végeztetett, hogy az Reformatusok mind edgyig meg-hallyanak, a' Navarrai Királyon és Condaeus Fejedelmen kívül, minthogy ezek a' Francia Király Familiájából valók vóltanak. Elő hivattya azért a' Király Henricus Gvisiust, és meg-parantsollya, hogy az mészárlást Párisban kezdje el. Ajánlja magát jó szívvvel ez' a' derék Mészáros: ki-menvén azért a' népet alattomban el-készíti, és a' Katonák tisztyeinek meg-parantsollya, hogy rendellyenek katonákat, a' kik a' Királyi Várat körül vegyék, és onnan egy Reformatus is ki ne ereszszenek. Azután a' Város népét egyben gyűjtötte, <ho(gy)> és meg-mondotta nékik, hogy minden Pápista lakos készen legyen minden szerezhető fegyverekkel Bertalan napjának éjtszakájára: és figyelmezzenek a' Királyi Várban lévő harangra, mellyet különös pompára szoktak meg-vonni: azonban, hogy a' pápisták <at> meg-külömböztethessék egymást, minden papista ember a' bal karjára egy egy darab fejr gyóltot varjon, és a' süvegén legyen minden pápistának fejr kereszt tsinálva: azonkívül a' paloták ablakain meg-gyujtott fáklyákat dugjanak ki, hogy az [7v] uttzák világosak legyenek: így minden módon el-készülve lévén, mihelyt a' harang szót meg hallyák, rohannyanak a' Reformatus lakosokra, és öldössék minden személy válogatás nélkül.

A Király azonban felettébb törődött, busúlt; a' Vén Királyné pedig már nagy éjtszaka, sürgette, hogy kezdesse el már a' harangot. Így parantsolatot ad, hogy huzzák a' harangot. El kezdtek azért a' harangot 24ta Augusti Hajnal előtt. Mellyet hallván az el-készült Pápisták, leg-először is a' Collinius szállására rohannak a' Gvisius' Katonái, kik közzül egy be nyitván az ajtót Colliniusra, kérdi, hol van a' Fejedelem? akkor Collinius fel kelvén ágyáról elei-

7. ábra: Franz Hogenberg (1535–1590): *Gaspard de Coligny admirális halála (ca. 1572)*. A kép második része az admirális megöletésével és a defenesztráció jelenetével. (Forrás: <http://www.1st-art-gallery.com>)

¹⁰⁶ Lásd 1Sám 22.

¹⁰⁷ Tavianus Saulius, alias Gaspard de Saulx (1509–1575), sieur de Tavannes.

be mégyen, és monda: En vagyok. Akkor az a kardjával hozzá vágott, és úgy találta vágni, hogy a földre le-esett, és egész testét ki vetették az ablakon, a fejét el-vágták és Romába a Páának el küldötték, azután, a melly ruha rajta vólt, azt le-vonták és a mezitelen derekát harmad napig a sárban hurczoltatták fel s alá, továbbá kezeit és lábait el-vagdalták: a derekára egy lánczot kötöttek és egy oszlopot le ásván a földbe, arra fel-akasztották, alája tüzet raktak; hogy így mind a négy Elementumok által, tűz, víz, levegő ég, és a föld által halála után is gyötörhetnék. Illyen ki menetele vala ennek a hatalmas Vezérnek, kinek életében tsak hírének hallása is meg-rettentete a Francia sziveket! Azután a Parisban lévő nemes Reformatusokra ütöttek, azokat is kegyetlenül mészárolták. Tsak Parisban meg-öltek öt ezer embereket: nem kedveztek ott a kitsinyeknek és nagyoknak, Iffjuknak, véneknek, a terhes aszszonyokat ketté vagdalták, a kisdedeket kardra hányták; némellyeket a víznek szoritottak, kik közzül a folyó vízbe sokan belé ugrottak, [8r] azok uszkálván a vízben; hajóra kaptak a Pá-pisták és rudakkal a vízben uszókat agyon verték; némellyeket a paloták ablakaiból nyakra före le-hánytak. Egy Parisban lakó Mészáros mester ember a Király előtt azzal ditsekedett, hogy ő maga 150. embereket ölt meg: más egy ötvös, hogy 400. százat gyilkolt meg.

Illy veszedelme lett az Isten népének,
Az ő Nevét valló kitsiny seregének!

Ugyan ezt mivelték volna a Navarrai Királlyal is a vőlegénnyel, és Condaeussal: de mivel Pá-pistákká lettenek, nem ölettetenek-meg.

Ha a Királynak ekkor készen lettek volna katonáji, úgy néki izeledett¹⁰⁸ vólt a mészároltatásnak, hogy egész országára azokat ki-küldvén el veszette volna mindenütt a Reformatusokat. De tsak ugyan a Király parantsolattából szerte széllyel más helyeken is így tselekedtenek a Pá-pisták, kik ellen ugyan fegyvert fogtanak a Reformatusok: de mivel már nagyon meg-fogyatkoztanak; némelly része a meg-maradott Reformatusoknak a külső szomszéd országokba, Német országba, Helvetiába és más helyekre ki-takarodtanak Francia országból, némellyek pedig tsak titkon lap-pangva laktanak a Pá-pisták között.

Meg-tettzik immár ebből a szomorú példából, mitsoda természete vagon a Pá-pista Vallásnak: nem gondolnak a Papisták hitekkal, esküvésekkel, törvényekkel, tsak hogy az ő tévelygő vallásoktól idegenkedő igaz hitben elő Keresztyéneket üldözhes-sék és ki-vághassák. Nem lehet ki mondani, hogy a Spanyol Király ezt a mészárolást meg-hallván, és az akkori Római Pápa, mint örvendeztenek. Bizonyára ez a lakodalmi gyilkosság mindenkor a Romai Vallásnak örökös gyalázattára fog-szolgál-ni. [8v] Magok a Pá-pisták közzül némellyek gondolóra vévén e Keresztyénhez nem illő vérontást, által látták, melly nagy istentelenség vala ez. Az honnan Christophorus

¹⁰⁸ Régi magyar szó, jelentése: kedvet kap, rákap.

Thuanus¹⁰⁹ Francia országban az ország Gyülésének Praesese, meg-indulván és szomorkodván, ilyen verseket mondott e' felöl a' véres Lakodalom felöl:

Excidat illa dies aeuo, nec postera credant
Saecula; nos certe taceamus, et obruta multa
Nocte tegi, propriae patiamur crimina gentis.

Mellyet így magyarázok:

Soha az a' Napfény égre ne derüllyön,
Az a' gyászos idő elő ne kerüllyön;
Hogy ilyen vér ontást ezután ne szüllyön:
Az Istennek Háza söt inkább épüllyön.
Légyen Francziáknak ez a' kivánsága,
Hogy az éjjnek légyen olly homályossága,
Mellyel takartassék e' nagy gyilkossága:
Soha azt ne lássa a' napnak világa.
A' Jehova pedig gondviselésére
Végye az ő népét s' tegye tenyerére;
Hogy ne jusson soha illy gyászos estvére;
Söt érjen <jusson> már egyszer boldog idejére.

2. Debreceni Református Kollégium A 482a jelzetű colligátumának tartalma

A terjedelmi korlátokra tekintettel a bibliográfiai pontosságot részben mellőzve, a címeket kivonatolva ismertetem a kolligátum tartalmát. A hiányosságokat Petrik bibliográfiájára hivatkozva pótolom, bár Szoboszlai Pap István műveinél nem teljes a Petrik.

A kolligátum egyes darabjait újrászámoltam, mivel a korábbi, valószínűleg a 19. század elején Simonffy Dániel vagy a kollégiumi könyvtáros által készített számozás nem vette figyelembe, hogy több művet nem önállóan, hanem más munkával együtt nyomtattak ki. A 19. század második harmadában a kolligátum egyes darabjait a kötet végére feljegyző Lugossy József (1812–1884), egykori könyvtáros elődöm már 22 művet különböztetett meg, tizenkettedikként említette „A parizsi lakadalom leírása” című kéziratot.

Coll. 1.

Halotti prédikáció és beszéd Szombathi István debreceni főbíró felett Diószegi Sámueltól és Sárvári Páltól, végén Epitaphium, Debrecen, Csáthy György, 1810. – Petrik I, 535.

¹⁰⁹ Christophe de Thou (1508–1582) francia jogász, a párizsi Parlament elnöke, Jacques Auguste de Thou (1553–1617) francia történész apja.

Coll. 2.

Halotti prédikáció és beszéd Simonffi Sámuel debreceni főbíró felett Szoboszlai Pap Istvántól és Péczeli Józseftől, Debrecen, Tóth Ferenc, 1821. – Petriknél ismeretlen.

Coll. 3.

Halotti prédikáció és beszéd Böszörményi Pál debreceni főbíró felett Szoboszlai Pap Istvántól és Sárvári Páltól, végén latin–magyar sírfelirat, Debrecen, Tóth Ferenc, 1825. – Petrik III, 37.

Coll. 4.

Születésnap predikáció I. Ferenc császár részére Szoboszlai Pap Istvántól, Debrecen, Tóth Ferenc, 1821. – Petriknél ismeretlen.

Coll. 5.

Szoboszlai Pap István halotti predikációja Domokos Lőrinc felett, Debrecen, Tóth Ferenc, 1825. – Petrik III, 37.

Coll. 6.

Szoboszlai Pap István predikációja a Szabolcs vármegyei protestáns rabok számára épült imaház felszentelésére, Debrecen, Tóth Ferenc, 1822. – Petriknél ismeretlen.

Coll. 7.

Beszédek gróf Zichy Ferenc Bihar vármegyei főispáni beavatására, Nagyvárad, Tichy János, 1825. – Petrik I, 270.

Coll. 8.

Szoboszlai Pap István német nyelvű születésnap predikációja I. Ferenc császár születésnapjára, Pest, Trattner János Tamás, 1821. – Petrik III, 37.

Coll. 9.

Énekek Köveskáli Nagy István 50 éves lelkészi jubileumára Nagy Istvántól, Debrecen, Tóth Ferenc, 1822. – Petrik II, 828.

Coll. 10.

A Református Kollégium diákjainak latin–magyar üdvözlőversei Péchy Imre hét-személyes tábla bírái közé való beiktatása alkalmából, Debrecen, Tóth Ferenc, 1824. – Petrik I, 393.

Coll. 11.

A Református Kollégium diákjainak magyar nyelvű üdvözlőversei Ferenczi Istvánhoz a Csokonai-mellszobor adományozásakor, Debrecen, Tóth Ferenc, 1823. – Petrik III, 754.

Coll. 12.

A Parisi lakodalom Pap József fordításában, Debrecen, 1766. – Kézirat.

Coll. 13.

Vergilius *Georgicon*ja fordításának részlete, a Magyar Kurir 1815. évi számához fűzött todalék.

Coll. 14.

A Református Kollégium diákjainak latin nyelvű üdvözlőverse Zichy Ferenc Bihar vármegyei főispáni beiktatására, Debrecen, Tóth Ferenc, 1825. – Petrik I, 597.

Coll. 15.

Szoboszlai Pap István halotti prédikációja Molnár Sándor felett, Debrecen, Tóth Ferenc, 1818. – Petrik III, 37.

Coll. 16.

Az 1790. évi temesvári délszláv nemzetgyűlés megnyitása, [s. l.], [s. n.], 1790. – Petrik III, 189.

Coll. 17.

Szoboszlai Pap István halotti prédikációja Baranyi Istvánné Molnár Zsuzsanna felett, Debrecen, Tóth Ferenc, 1821. – Petriknél ismeretlen.

Coll. 18.

Sárvári Pál beszéde a Református Kollégiumban folyó vizsgák alkalmából, Debrecen, Tóth Ferenc, 1825. – Petrik III, 286.

Coll. 19.

Zilahi Sámuel halotti beszéde széki Teleki Sámuel felett, Nagyvárad, Tichy János, 1822. – Petrik III, 883.

Coll. 20.

Rhédey Lajos Bereg vármegyei főispáni székbe való beiktatására készült versek, Debrecen, Tóth Ferenc, 1825. – Petrik III/1, 776.

Coll. 21.

A Református Kollégium diákjainak latin–magyar üdvözlőversei Ferenczi Istvánhoz a Csokonai-mellszobor adományozásakor, Debrecen, Tóth Ferenc, 1823. – Petrik I, 393.

Coll. 22.

Rhédey Lajos Bereg vármegyei főispáni székbe való beiktatásán elhangzott beszédek, Debrecen, Tóth Ferenc, 1825. – Petrik I, 268.

RÓBERT OLÁH

Wedding in Paris (1572): An Eighteenth-century Hungarian Manuscript on the St. Bartholomew's Day Massacre

On the eve of the St. Bartholomew's Day in 1572, thousands of French Huguenots were massacred in Paris. One of the victims was their leader, admiral Gaspard de Coligny (1519–1572). His martyrdom was narrated in a short story which was translated into Hungarian with the title “Wedding in Paris” by a student from Debrecen, József Pap in 1766. The manuscript is kept at the Library of the Reformed College of Debrecen. One of the sources of this document was Jacobus Augustus Thuanus' work, *Historiarum sui temporis*. This study interprets the historical background of the St. Bartholomew's Day massacre and its eighteenth-century Hungarian reception, and highlights that Coligny is shown as a Huguenot martyr in the text. The main purpose of the translator was to comfort the members of the Reformed Church and set an example for them during the period of the “bloodless counter-reformation” in eighteenth-century Hungary.

VOIGT VILMOS

Historia Ecclesiae Evangelicae [...] tredecim oppidis Scepusii (1830)

Munyay Antal Lajos munkája a szepesi evangélikusok történetéről

„*Christianus persecutionem patiens*”
(*Andreas Günther, 1675*)

A „mártírológia” igen széles körű jelenség, noha a kifejezést leginkább az egyházak keletében használják. Ha csak a kora újkori Európát idézzük fel, nemcsak az ókori keresztény vértanúk, a meggyilkolt hittérítők kultusza jelenik meg, hanem mind a katolikus, mind a protestáns mártírokat is előtérbe állítják. Husz János, Szervét Mihály, a Cromwell Angliájában üldözött katolikus papok, vagy a Pombal márki portugáliai börtönébe került, Dél-Amerikában térítő, Magyarországról származó jezsuiták és sokan mások tartoznak e sorba. Ám Galilei, Puskin vagy éppen Táncsics Mihály és Semmelweis életírói is hasonló modelleket követtek. Nálunk a „protestáns gályarab lelkészek” élettörténete már a kortársaktól kezdve mindmáig ilyen „írásmódot” (*discours*) használt.

Mint ahogy jelen kötet igen sokféle témát dolgozott fel, további ilyen mártírológiai távlatokra nem is kell most utalnom.

Az „egyházi” mártírológia kora újkori protestáns változatainak esetében csak két fontos és sajátos körülményt említenek. Az egyik az a „történetkeret”, amelyet a mártíromság ideológiája képvisel: gyakrabban lelkészek, kiválasztott személyek – ritkábban egyszerűbb emberek – életében a „hitben való állhatatosság” a legfontosabb erény. Nem az egyházépítés, a bibliafordítás vagy a gyógyító képesség az erős hit bizonyossága, hanem a szenvedés, üldöztetés, gyakran az erőszakos halál. Hogy milyen széles távlatokban érzékelhető a különböző értékeket kifejező jeles személyek kultusza, könnyen beláthatjuk. Az egészen extrém életvitelt követő remeték esetében a világtól való elfordulás, olykor a „tétlenség” az erény – és nemcsak a keresztények között. A buddhista vallás is ismeri a „tanvédő” (szanszkrit *dharmapāla*) fogalmát. Ott istenségeket, démonokat illetnek e szóval. Sőt, például a kelet-tibeti „népi” buddhizmus–lámaizmusban, a hegyeket vagy azok „szellemeit” is „tanvédő”-nek nevezik (*chos skyong*).

Az európai egyháztörténetben viszont valóságos ember az, aki rendszerezi, tisztázza, pontosan értelmezi a vallás ismert mozzanatait. Egész sor kiváló teológus, pap vagy tudós, például Aquinói Szent Tamás, Szent Bonaventura, Nagy Szent Albert (Albertus Magnus), Raimundus Lullus, William Ockham, Canterburyi Szent Anzelm, Roger Bacon, Petrus Lombardus és mások kaptak erre utaló állandó mellékneveket, például *doctor angelicus, authenticus, devotus, ecstaticus, famosissimus, fundatissimus, ingeniosus, invicibilis, reverendus, scholasticus, seraficus, subtilis,*

universalis, venerabilis stb. Egy-egy kiválóság olykor több ilyen jelzőt is megkapott, illetve ugyanazt a jelzőt többen is viselhették. Ezek a tanítás, emelkedettség – és nem a szenvedés vagy mártíromság erényére utalnak. Csak első tekintetre meglepő, hogy nem csupán a középkori kereszténység vagy a későbbi katolicizmus, hanem az újkori protestantizmus is milyen széles körben használja e modelleket: a vértanúktól a csendben építkezőkig. Az emberevők világában, vagy a háborúkban megölt miszcionáriusoktól Albert Schweitzerig vagy Martin Niemöllertől Kalkuttai Teréz Anyáig igazán sokféle személyt idealizál a köztudat – és az egyházak is. (Ám igazában akkor csodálkozhatnánk, ha ez nem így volna. Hiszen például az új vallási mozgalmak az orosz Avvakum protopópától és a *bahái*-alapítóinak egymást öldöklő nemzedékeitől egészen a marihuana-fogyasztó reggae-énekes, Bob Marley „raszta-fári” kultuszáig ugyanilyen „mártír”-életrajzot fogalmaztak meg.)

További sajátossága a protestáns mártirológiának a csodák és szentek kritikája, a szupranormális és fabulózus elemek elvetése, ugyanakkor a mindennapi élet és az (egyház)történelmi események előtérbe helyezése. Mind a kortársi, mind a későbbi szövegek a vallási vezetők és a tömegek életében a valódi eseményeket helyezik előtérbe. Ha gyakori is – például az „ébredések” beszámolóiban – a hatalmas hatású prédikációk leírása, amelyek eredményeként százak vagy ezrek válnak hívőkké – azért, például, Tessedik Sámuel saját életírásai, meg mások rá vonatkozó szövegei eléggé földhözragadtak: ellenségeivel való küzdelmei az agrotechnika, a gyümölcsfák kivágása, a liturgia reformja vagy egy utópisztikusan racionális falutervezés körül forognak – nagyon is valóságos ellenfelekkel szemben.

Mindennek következtében bizonyos magyarországi protestáns egyháztörténeti források nem is a „vértanú”, inkább a „jó pásztor” ideáltípusát helyezik előtérbe, még extrém esetben is, mint a szabadságharcban részt vevő (és 1849 júniusában kivégzett) pozsonyi evangélikus lelkész, Rázga Pál, vagy a református püspök, Ravasz László, akit egyik utódja „inkább okos volt, mint erős” szavakkal dicsért.

Különösen ez utóbbi körülmény (a mindennapi élet előtérbe állítása) miatt az egyes tájak vagy korok egyháztörténetei sokban különbözhetnek egymástól. Egyesek a szinte irracionális erők következetes műveként szüntelenül ostromolt protestáns lelki várakról szólnak – más szövegekben még a sérelmeket is szinte objektív módon kezelik. Az ilyen ténybeli és feldolgozásbeli különbségeket jól érzékelhetjük a ránk maradt forrásokban, amelyek egymástól igazán eltérő módon mutatnak be fontos szereplőket. Jó példa erre a világiaknak az egyházvezetésben való részvételét oly szigorral hirdető debreceni református püspök, Sinai Miklós változatos értékelése.

Ám ehhez rögtön hozzá tehetjük, hogy igen sok ilyen egyháztörténeti forrásmű – leginkább a különös változatok – eddig nem talált méltó feldolgozóra. Az alábbiakban egy ilyen könyvre kívánom felhívni a figyelmet.

***

Köztudott, hogy a magyarországi evangélikus egyház története nyelvileg, etnikailag, területileg több nagy csoportra tagolható. A Felvidéken német és szlovák gyülekezetek mellett éltek a magyarok. És a hasonló hazai egyházszervezet, meg a hasonló külföldi kapcsolatok ellenére is jócskán eltért mondjuk Sopron és vidéke, a Kemenesalja vagy az erdélyi Királyföld evangélikusainak élete.

A bemutatandó munka szépeességi evangélikusokkal foglalkozik, és itt még sajátosabbak voltak a történelmi körülmények.

Köztudott, hogy Luxemburgi Zsigmond 1412-ben 13 szepesi várost elzálogosított sógorának, II. Ulászló lengyel királynak. Ez még jóval a reformáció előtt történt. A Tátra alatti tájnak mind a magyar, mind a lengyel részén egymással összefüggő események során terjedt el a protestantizmus, gyakorlatilag az ágostai ágazat. A városokat csak 1773-ban váltotta vissza Mária Terézia. Minthogy 13-nál több, összesen 24 szepesi város volt, a lengyel zálogba pedig más három (nem-szepesi) város is került, a mindennapi élet e három és fél évszázad (azaz legalább tíz generáció) alatt akár az egyes településeket tekintve is bonyolult volt. A városok lakossága eredetileg elsősorban német nyelvű és kultúrájú volt, ám hovatovább a szlovákok és magyarok mellett lengyelek is megjelentek. Az elzálogosított területeken lengyel közigazgatás és jogszolgáltatás volt, a lengyel koronát egy kormányzó képviselte. Lengyel gyalogosok csapata őrizte a területet. Mind a katolikus, mind a protestáns egyházszervezeti beosztás többször is módosult e tájon. A műveltségi és teológiai áramlatok gyakorlatilag mindig átjutottak a határokra. A viszonylag fejlett kézműipar, még inkább a kereskedelem, aránylag gazdag tájja tette a Szepességet: nevezetes iskolái, nyomdái huzamosan működtek. Noha a háborúk, felkelések e tájat sem kímélték meg teljesen, az akkori alföldi, ám akár az erdélyi területekhez képest kiszámítható, sőt békés volt itt az élet.

Protestáns (és katolikus) egyháztörténetünk és művelődéstörténetünk sokszor foglalkozott e sajátos vidékkel. Ám modern, áttekintő egyháztörténelmi munka eddig nem készült erről. A szepesi városok már a középkorban igen szoros kapcsolatban álltak a felvidéki királyi bányavárosokkal, és maguk egy *fraternitas*-ba tömörültek, amely rendszer a reformáció után is fennmaradt. A reformáció első nagy, gyors és eredményes hulláma után a Szepesi Prépost volt a Szepesség nyugati részén megmaradt katolikusok vezetője. Itt, a gyakran erőszakos ellenreformáció eredményeként, végül 1674-ben a protestáns templomokat elvették, lelkészeiket elűzték. A lengyel zálogban levő városokban viszont kivétel nélkül, mindenütt megmaradtak az evangélikus gyülekezetek. Ugyanakkor a mindennapi vallásgyakorlatot (például a Mária-kultuszt) tekintve is igen erős volt a katolikus hatás. A 18. század végén Magyarországhoz visszakerült (akkor még jellemzően németajkú) szepesi városok is protestánsok maradtak, ám – a türelmi rendelet ellenére is – a Szepesség nyugati részén igen csekély volt az ismét protestánsná lett gyülekezetek befolyása. A 18. század végén újra alakították és egyesítették az evangélikus egyházkerületeket. Ekkor főként a „tiszai”, egyre inkább magyar nyelvű vidékkel való kapcsolatok domináltak.

Erről az érdekes egyháztörténeletről máig azt a munkát szokás forrásként említe-

ni, amelyről az alábbiakban próbálok képet adni. Mégsem sokan láthatták e könyvet. Nyilván ennek az is oka, hogy a könyv nem Magyarországon jelent meg, ráadásul latin nyelvű.

1830-ban Halberstadtban, Carolus Brüggeman nyomdájában adták ki a *Historia Ecclesiae Evangelicae Augustanae Confessioni addictorum in Hungaria universe; precipue vero in Tredecim Oppidis Scepusii* című könyvet.¹

A *Praefatio* vázolja a munka célját, megemlíti, főként milyen külföldi vagy hazai írásos forrásokra támaszkodott a szerző. Ezek a magyarországi egyházak történetére, főként a protestánsok elleni támadásokra térnek ki, itt sok, ma alig ismert dokumentumot említve. Ugyanitt részletes tárgymutató (*index rerum*) is olvasható. A könyv „általános” része (*pars generalis*) a kezdetektől a maga koráig tárgyalja a magyarországi evangélikus egyház történetét és szervezetét, másutt szintén nem említett források bevonásával. (Ám ebben Erdély nem szerepel.) A közvetlen adatbemutató rész (*pars specialis*, a 125–229. lapokon) a tizenhárom szepesi város evangélikus egyházának történetét mutatja be, öt szakaszra osztva. Már ez is adatokban gazdag forrásmunka, majd ez után (a 230–304. lapokon) különböző dokumentumokat közöl a könyv. A kötet végén sajtóhiba-javítások találhatók.

Mind az általános, mind a részletes fejezet érdemes az olvasásra. Nem nagyszabású emlékirat, nem is vitairat, hanem adattár, amely főként az egyházszervezetet és annak határozatait mutatja be. Folyékony latinsága is tárgyyszerű, gondolom, pontosan tükrözi a maga korának szóhasználatát. Irodalmi vagy teológiai babérokra azonban nem törekszik.

A szerző neve nincs feltüntetve, amit nem tudok egyértelműen a kor protestánsellenességével összekapcsolni, mivel maga a könyv igen sok személyt név szerint említ. Tudjuk azonban, hogy Munyay Antal Lajos² műve. A természetesen evangélikus Munyay lelkészi család sarja. Eperjesen, Lócsén, majd Pozsonyban (a nevezetes evangélikus líceumban) tanul. A Felvidéken és külföldön nevelősködik. 1811-ben iratkozik be a wittenbergi egyetemre. Már egy év után hazatér, ismét nevelősködik. Ezt nyilván anyagi helyzete indokolta. 1815-ben választják Szepesolaszi (Wallendorf) lelkészének. 1832-től teológiai tanár Eperjesen, a többször a katolikusok által elvett, majd visszaszerzett, végül 1785-ben visszavásárolt kollégiumban. Az akkori tiszai egyházkerületben hosszabb ideig volt főjegyző. Nyilván emiatt is sok dokumentumhoz juthatott hozzá. Egyháztörténeti ismeretei alapján őt szemelték ki ünnepi szónoknak 1830-ban az Ágostai Hitvallás háromszáz éves jubileumán, valamint 1835-ben az eperjesi (ismét evangélikus) kollégium ötvenéves évfordulóján rendezett ünnepélyeken. Szepesolaszi egyházának jeles alkalmait német nyelvű írásokban méltatta. Egy másik irata a kisszebeni szlovák evangélikus templom felavatására (1820) készült. Két lelkésztársával együtt két-

¹ Terjedelme: XVI, 304 + [4].

² 1787. október 26-án született Kapinémetfaluban (ma: Nemcovce), amely a 19. századra már kis szlovák falu Eperjes és Bártfa között. 1849. december 2-án halt meg Eperjesen.

kötetes német nyelvű prédikációgyűjteményt jelentetett meg. Szinte élete végéig készített gyászbeszédeket, fordításokat. Négy latin nyelvű művét ismerjük. Ezek közül az első a most tárgyalt munka. A teológiai, bölcséleti és jogi oktatást szolgálja beszéde: *Oratio, qua classis theologiae–philosophiae–juridicae cives [...] ad rectum epuli sacri usum [...] praeparabat* (Eperjes, 1832). Egyházjogi áttekintés: *Synopsis iurium et gravaminum ecclesiae evangelicae in Hungaria* (Eperjes, 1832). Az eperjesi kollégium történetét mutatja be: *Fortuna secunda et altera* (Eperjes, 1835). A nyilván háromnyelvű (ezen kívül latinul is jól tudó) lelkész munkája mindig közvetlen, gyakorlati célokat szolgált. Munkáit a kortársi és későbbi egyházi áttekintések, a magyar bibliográfiák rendre felsorolják.

Munyay *Historia Ecclesiae Evangelicae* című könyve nem alkalmi kiadvány, nem is a sérelmek jegyzéke. Bizonyos fokig nyilván a nemzetközi közvélemény tájékoztatására készült, ám részleteiben az itthoni múltat és az abban szereplőket mutatja be, mintegy adattárként a kortársak és az utókor számára. Arra törekszik, hogy a 13 szepesi város evangélikus egyházának fontos történeti dokumentumait sorolja fel. Noha a szerző mindennapi életében a sajátos helyi hagyományokat követte, művében nem elmélkedik arról, miként is volt jobb a sorsa az ottani evangélikusoknak a buzgó katolikus és ellenreformációs lengyel világban – mint Magyarországon. Nem részletezi az általa említett egyének nyelvi vagy kulturális hovatartozását. Természetesnek veszi a több nyelv és etnikum egymás mellett meglétét. A maga esetében sem merül fel a hovatartozás kérdése. A teológiai irányzatokra is kevés figyelmet fordít. Ám a mégannyira praktikus munka olyan korról és területről számol be, ahol a vallások konfliktusai gyakran a mártíromságig vezettek.

Minthogy a tények érdekelték a szerzőt, nem könnyű azt az ideológiát megtalálni, amelyből kiindult. A bevezetésben is csupán forrásainak adatait említi, nem tárgyalja, ezek milyen felfogásban mutatják be az evangélikus egyházat.

A könyv általános részében Munyay a Szepességen „kívüli” evangélikus területet mutatja be, felsorolja a protestánsná lett családokat, a nyomdák megjelenését, a különböző gyűléseken (*synodus, conventus*) elfogadott „hitvallásokat”. Jellemzi a Habsburg-uralkodókat, és az ellenreformáció vezetőit, így például Pázmányt. Akit különben „*turpis Apostata*” jelzővel illet, és arra utal, hogy Pázmány ifjúkori vallásváltoztatásának mintegy kompenzációjaként volt oly engesztelhetetlen ellensége a protestánsoknak. Amikor a gályarabsághoz vezető pozsonyi rendkívüli törvényszék (1675) eseményeit említi, itt is a tények és nevek felsorolását adja. A történeti áttekintés megfelelő részeiben utal a felkelésekre, szabadságharcokra is – ismét röviden. Ahogy közeledik a maga koráig, és például Mária Terézia működését írja le, csak felsorolja a diplomok és iskolák elvételét és ezek hányatott történetét. Úgy fogalmaz, hogy az adatok mintegy magukért beszéljenek. II. József korából elsősorban a türelmi rendeletet mutatja be, II. Lipót és I. Ferenc törvénykezéséről is pontosan referál. Életrajzának ismeretében érthető, hogy az evangélikus felsőoktatás (*collegium*) kérdései külön helyet kapnak.

A fejezet végén általában is jellemzi a magyarországi evangélikus egyházat, ab-

ban a tekintetben, hogyan határolja el magát az államegyháztól és az „eretnekek”-től (*haeretici*). Ezt a részt az evangélikus szuperintendensek magyarázatokkal ellátott jegyzéke követi.

A könyv második fele foglalkozik közvetlenül a Szepességgel. A közismert történeti tényeket röviden jelzi. Mint említettük, a reformáció kezdetétől 1825-ig terjedő időszakot négy „periódus”-ra bontja. Minthogy itt egy kisebb, jól körülhatárolható területről beszél, a bemutatás közelebb, az egyes eseményeket, helyszíneket, szereplőket érzékletesebben írja le, noha itt sem jellemzi és ritkán minősíti. Különösen az 1772 előtti részekben természetesen a sajátos lengyel viszonyokra és ezek szereplőire is kitér. A magyar államba visszatérés eseményeit a „harmadik periódus” fejezetében írja le. A rövid negyedik fejezet jut el 1825-ig. Az iskolákat, ennek intézményeit, a parókusokat, az egyházkerület írásban megmaradt döntéseit és tisztségviselőit is lehető teljességgel adatozza. Az ún. szepességi hitvallás szövege (ezt először 1549-ben fogalmazták meg, és végül is 1587-ben fogadta el a szepességi városok gyűlése), valamint Pázmány 1632-es kiközösítő iratának teljes szövege a függelékben olvasható.

Feltűnő, hogy a protestánsüldözések eseményeit említve sem használja a „mártír” szót, egyáltalán az ilyen értelmezést. A leginkább nyilvánvaló ez az 1670-es évek leírásakor. Amint tudjuk, már az évtized elején Magyarországon egyre gyakoribb a protestáns templomok, iskolák elvétele, a lelkészek és tanárok elűldözése, nagy összegű pénzbírságok követelése. A szepességi városok próbálnak ellenállni, és a lengyel kormányzóhoz, Stanislaw Lubomirski herceghez, illetve a lengyel katonákat vezető kapitányokhoz fordulni – kevés sikerrel. A pozsonyi rendkívüli törvényszék elé mégsem mennek el a protestáns lelkészek – más államhoz tartozásukra hivatkozva. Ám Bársony György szepesi katolikus prépost külön összehívja Szepesváraljára a *Iudicium Varaliensis* törvényszékét, amely a szokásos vádakat (köztük a felségárulást és titkos szervezkedést is) hozza fel az evangélikusok ellen, ezért a templomok, iskolák és nyomdák átadását, valamint a lelkészek elűzését követeli (hacsak át nem térnek katolikusná). A protestánsok minden ellenállása ellenére is – legfeljebb némi kétséssel – mindezt el is kezdik foganatosítani. Csak az új lengyel király, Sobieski János trónra lépte után, 1682-ben enyhül a szigor, és kezdik eltűnni a nem-nyilvános (tehát a bezárt magánházakban történő) protestáns egyházi életet. Mégis csupán a 18. század elejére szűnik meg a protestánsüldözés teljes szigora.

Munyay nem hallgatja el a tényeket – csak éppen nem említi a mártírság fogalmát. Ez az adattárként is fontos művének talán legérdekesebb tanulsága.

E hallgatás okát nem tudom könnyen megadni. Az 1820-as években sem volt teljes nálunk a vallási (és állami) tolerancia, a Szepességben sem. A külföldi (elsősorban a német) protestánsok nyilván tudtak a korábbi protestánsüldözésekről. Noha ekkorra már elmúlt a nyílt vallásháborúk kora, azért erre mindkét részről visszautaltak, a maguk hőseit és mártírjait is említették.

A „gyászévtized” megítélése már a kortársak között sem volt egyértelmű. Jól mutatja ezt a Szepességből 1671-ben elűzött Andreas Günther több műve, amelyek közül

1675-ös stralsundi prédikációja ([...] *Gründlicher Bericht, wie und warum Christus aus Ungerland weiche*) váltott ki nagyobb visszhangot, amelyre vitákat, majd erre válaszként is születtek. A vita középpontjában éppen az állt: indokolt volt-e a lelkészek elmenekülése a Szepességéből? Az ugyancsak a Szepességéből 1674-ben német földre menekült Christoph Klesch már 1679-ben kiadta *Succinta papisticae in 13 Scepusiacis Hungariae oppidis anno [...] 1674. institutae deformationis enarratio* című beszámolóját. Ebben szerepelnek az Isten büntetése és a mártíromság toposzok, a katolikusok megbélyegzése. Munyay e műveket nem említi, ám ez nem jelenti azt, hogy nem is láthatta ezeket.

Azt, hogy *nem véletlen* Munyay „szenvtelen” fogalmazása, éppen a legutóbb említett művekkel összevetve vélhetjük. A „gyászévtized” idején a szepességi lelkészek közül többen is német földre menekültek. Természetes módon, hiszen anyanyelvük német volt, német egyetemeken tanultak. És ekkor ott – akarva-akaratlanul is – a hit mártírjaiként jelentek meg. Személyes beszámolóik ilyen igénynek megfelelő módon voltak megfogalmazva, illetve a közönség mindenképpen így értelmezte ezeket.

Egyébként a Magyarországra hasonló úton érkezett külföldiek is könnyen kerülhettek ugyanilyen paradigmába. Gondoljunk csak Giorgio Blandrata, Johannes Amos Comenius vagy Isaac Basire alakjára, hogy 19. vagy 20. századi példákat ne is említsünk.

Egy másik (ideológiai) párhuzam-ellentét is megfigyelhető. A kötet végén közzölték Pázmány 1632. december végén nyilvánosan felolvasandó „Kiátkozó formuláját” (*Formula excommunicationis Pastorum Viginti Quatuor Regalium in Scepusio, auctoritate Petri Pázmanni Archi-Episcopi Strigoniensis*). Ez a szenvedélyes és kiváló retorikával megfogalmazott írás nemcsak a protestánsok által felsőbbségnek el nem ismert esztergomi katolikus érsek nevében szól, hanem igen tudatosan kiemeli a protestánsokétól eltérő mozzanatokot (Szűz Mária, a szentek, angyalok, apostolok tisztetét). A bevezetés határozottan dokumentálja, kinek a nevében zajlik a kiközösítés: „Ex auctoritate Dei Omnipotentis Patris et Filii et Spiritus Sancti et Sanctae Mariae Virginis, matris Domini nostri Jesu Christi, et sanctorum Angelorum et Archangelorum et St. Michaëlis et St. Baptistae, et ex vice B. Petri Apostoli et aliorum Apostolorum, et S. Stephani et omnium Martyrum, Sylvestri et D. Adalberti et omnium Confessorum, et S. Adelgundis, et S. Virginum et Omnium Sanctorum [...]”

Vagyis itt a mártírok és hitvallók éppen a „másik” oldalon állnak, „nem-protestáns” fogalmakként. Nem a kiközösítettek, hanem a kiközösítők oldalán említik a mártírokat. Ővelük a protestáns lelkészek, ha éreztek is szolidaritást – ezt nem fejezték ki.

Munyay könyve mind általában véve, mind a Szepességet illetően – szinte a szerző akaratán kívül – így nyer különös értelmet, mint a „mártír”-toposzon kívül maradó munka. Ez a „nem-heroizáló”, csak a tényeket objektív módon regisztráló megoldás annál inkább lehetséges volt, mivel a felvidéki protestánsok hosszú időn át tartó üldöztetésének és szenvedéseinek története ekkor országszerte ismert tényé vált.

Egyébként 1830-ban német földön már kevesen ismerhették az elzalogosított, majd visszavásárolt területet, és azt a tényt, hogy az itteni evangélikusokra évszázadokon át mind a magyar, mind a lengyel katolikus egyház milyen különös figyelmet fordított. Mivel az akkori magyar Felvidéken igen sok helyen voltak német evangélikusok (Pozsonyban, a bányavárosokban, stb.), ezek különbségeit a külföld aligha érzékelte. Ezért viszont informatív értéke volt e könyvnek, és ekkor még tekintélyes volt az a közönség, amely tudott olvasni latinul. Arra viszont nincs adatom, hogy Munyay könyve külföldön csakugyan „hatott”-e?³

VILMOS VOIGT

Historia Ecclesiae Evangelicae [...] tredecim oppidis Scepusii (1830) –
 Antal Lajos Munyay's Book on the History of the Lutherans of the County of Szepes
 (comitatus Scepusiensi)

This study analyses a book which was published in 1830 in Halberstadt (Kingdom of Prussia) by Carolus Brüggeman: *Historia Ecclesiae Evangelicae Augustanae Confessioni addictorum in Hungaria universe; precipue vero in Tredecim Oppidis Scepusii*. The author, Antal Lajos Munyay, a Lutheran preacher whose name did not appear in the book, interpreted the history of the Lutherans of the county of Szepes (comitatus Scepusiensi) from the Reformation to the nineteenth century. Munyay did not mention the word “martyr” even in the context of the Protestant persecutions of the 1670s. The present study thus tries to disclose the reasons for this surprisingly neutral narrative of early modern Lutheran history in Upper Hungary.

³ Megjegyzés a szakirodalomról. A dolgozatomban említett művek adatait a főszovegben megadtam. Az általában használt bibliográfiák és lexikonok megfelelő cikkei jók, de nem teljeseek, és régiek is. (SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky, 1891–1914; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, kiad. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977 stb.) Nem volt célom a Szepességre általában vonatkozó gazdag szakirodalom felsorolása, mivel e vidék történetét csak igen vázlatosan foglalhattam össze. A szlovákiai egyháztörténetek közül számunkra a legérdekesebb a kiváló evangélikus egyháztörténész közismert műve – JÁN KVAČALA, *Dejiny reformácie na Slovensku. 1517–1711*, Liptovský Sv. Mikuláš, Tranoscius, 1935. Ez azonban nem tárgyalja a későbbi évszázadokat. Az új áttekintések közül a leginkább használható: DANIEL VESELÝ, *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*, Bratislava, EBF, 1998. Ezek azonban külön nem tárgyalják a szepesi evangélikusok sajátos történetét. A budapesti Szent Pál Akadémián (Kulcsár Árpád vezetésével) 2007-ben készült el PETER MINÁRIK *Reformácia na Spiši* című disszertációja. Ennek I. és II. része megjelent a *Logos* 4(2008) és 5(2009) számaiban. Ez pontos munka, településenként halad, helytörténeti és egyéb adatok felhasználásával. Azonban – meglepetésemre – Munyay munkáját nem ismeri. Eggyel több érv, hogy érdekes volt most felhívni a figyelmet rá.

D. TÓTH JUDIT

A kora keresztény mártíromság kérdései Boudewijn Dehandschutter kutatásainak tükrében*

Az egy eszme, egy ügy érdekében tett tanúság, vagy az érte hozott – nem ritkán az egyén életét is követelő – áldozat gondolata eredendően nem a keresztény vallás és kultúra hozzájárulása az emberiség eszmetörténetéhez: a homéroszi eposzok emlékeztében megőrzött „heroikus” kor hőseinek, kiválóságainak orálisan áthagyományozott történetei mutatják, hogy már az ősök, az alapítók, a múlt dokumentálatlan világában létezett a mindenekelőtt identitásteremtő és -erősítő kiállás az egyén vagy a közösség szempontjából paradigmaticusnak mondható helyzetekben. A tanúságtétel és áldozatvállalás eszméje és eszménye azonban nemcsak a diakronitás szempontjából ér túl a kereszténység történetén, hanem ezzel együtt más vallásoknak és kultúráknak is meghatározó része.

A vértanúság kérdései az európai kultúrában élő, a kereszténységet a maga komplexitásában megérteni kívánó tudós számára a vallás egészének a kontextusában jelennek meg, és mindenekelőtt a kezdetekre irányítják a kutatói figyelmet. A 2011 márciusában elhunyt leuveni professzor, Boudewijn Dehandschutter szerteágazó, a görög és a keleti patrológia szinte egészét átfogó kutatásaiban is kitüntetett szerepet kapott az ókeresztény kor mártirológiájának vizsgálata. Mindenekelőtt a *Martyrium Polycarpi*, a korai keresztény mártirológia és liturgia felbecsülhetetlen értékű forrása, amely szöveg az 1977-es doktori disszertációjának megjelenésétől¹ egészen a haláláig publikációinak visszatérő témája volt, amit a professor emeritusszá kinevezése alkalmából (2007) Johan Leemans által összeállított kötet is mutat.²

Az ókeresztény kor szövegeinek és mozgalmainak (az Újszövetségtől az apostoli atyákon át az „ortodox” és „eretnek” keresztény szerzőkig) kitűnő ismerője, a latin, görög, szír, kopt és örmény források tanulmányozója a gnoszticizmus (a Nag Hammadi-

---

* Boudewijn Dehandschutter (1945–2011) a Katholieke Universiteit Leuven professzora, egyebek között a korai keresztény mártirológia nemzetközi hírű kutatója volt. A Magyar Patrisztikai Társaság konferenciáinak rendszeres előadójaként és tiszteletbeli tagjaként, a PPKE vendégoktatójaként több alkalommal is járt Magyarországon. Debreceni látogatásáról lásd D. Tóth Judit, *Boudewijn Dehandschutter leuveni professzor debreceni látogatása*, Debreceni Szemle, 2011/1, 131–134. – Jelen írás a Debreceni Egyetem TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 sz. pályázatának keretében készült.

¹ Boudewijn DEHANDSCHUTTER, *Martyrium Polycarpi. Een literair-kritische studie*, Leuven, University Press – Peeters, 1979 (Bibliotheca Ephemeridum Theologiarum Lovaniensium 52). A *Martyrium Polycarpi* magyar szövegét lásd Vanyó László fordításában: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*, Bp., Szent István Társulat, 1984, 45–54.

² Boudewijn DEHANDSCHUTTER, *Polycarpiana. Studies on Martyrdom and Persecution in Early Christianity. Collected Essays*, ed. by Johan LEEMANS, Leuven, Leuven University Press, 2007 (Bibliotheca Ephemeridum Theologiarum Lovaniensium, 205).

iratok és a *Tamás evangéliuma*) kutatása mellett a mártirológiának, közelebbről az őskeresztény mártíromság kérdéseinek és az ezt paradigmaticusan megjelenítő *Martyrium Polycarpin*ak (rövidítése a továbbiakban: MP) szentelte az életét. Nem hagyta figyelmen kívül az ezek hátterét jelentő zsidó mártírszövegeket sem, habár a kései zsidó és a korai keresztény mártirológia közötti kapcsolat, kölcsönhatás és általában a születő kereszténység és a születő késő antik judaizmus közötti interakció kérdése számtalan megválaszolhatatlan kérdést rejt.³ Az egyes források részletes irodalmi és történet-kritikai elemzése – ahogy erre az őt méltató Leemans is rámutat – Dehandschutter kutatói pályájának legfőbb jellemzőjévé a filológus-közelítést, a kutatásokhoz való legfőbb hozzájárulásává pedig éppen a *Martyrium Polycarpi* szövegének a rekonstrukcióját tesszik. (Ez utóbbi esetében a *communis opinio*val szemben, ami a hagyományozásnak az euszebioszi ágát tartotta szem előtt, ő a menológionok általi hagyományozás értékét védelmezte.⁴ A *Martyrium Polycarpi* kutatását ugyancsak Dehandschutter gazdagította a Codex Atheniensis és a Codex Kosinitza újrafelfedezésével és szövegrekonstrukciójában való hasznosításával.⁵)

A feltételezett eredeti – vagy legalábbis autentikusnak tekinthető – szöveg helyreállítása (amelynek *valamennyi* elérhető szövegtanún kell alapulnia) minden (mártirológiai) kutatás alapját jelenti. Kiindulópontul szolgál a szövegek olvasásához, miközben a szavak eredeti jelentésének visszanyerésére tett (hermeneutikai) erőfeszítések az interpretáció másik feltételévé válnak, azzal az értelmezői szemlélettel összefüggésben, amely nem úgy tekint az egyes szövegekre, mint különálló dokumentumokra, hanem mint az egységes keresztény hagyomány tanúira, mint egy „falikárpit” egészét formáló részleteire.⁶ (A *Martyrium Polycarpi* és egyéb mártírszövegek egységes ókeresztény hagyományba való beágyazottságát igazolják azok a szövegközöttiségre vonatkozó kutatások is, amelyek mindenekelőtt az újszövetségi Szentírás könyveinek recepciójával foglalkoznak. Ezek megállapítják, hogy az írott evangéliumoknak és a pontos idézeteknek

³ Vö. a Leemans által *Martyrdom and Persecution* című fejezetben közölt több tanulmánnyal = DEHANDSCHUTTER, *Polycarpiana*, i. m., 175–255.

⁴ Lásd a *Polycarpiana* szerkesztője által *Martyrium Polycarpi: Text and Textual Criticism* fejezetcímrel összekapcsolt négy tanulmányt = DEHANDSCHUTTER, *Polycarpiana*, i. m., 3–40. A 7–22. oldalon a *Martyrium Polycarpi* két párhuzamos szövegkiadását láthatjuk: a Dehandschutter által rekonstruált textust és az Euszebiosz *Historia Ecclesiasticájában* megőrzött változatot, amely nemcsak idézi, hanem újra is írja a történetet.

⁵ A *Martyrium Polycarpi* szövegtanúhoz a Dehandschutter tiszteletére összeállított *Festschrift* egyik tanulmánya a leuveni professzor egész életén át tartó kutatásai ellenére is tudott hozzáadni. Khomych írása a *Martyrium Polycarpi* eddig nem publikált, független szövegatanúnak tekinthető régi egyházi szláv fordítását vizsgálja, és ajánlja a kutatók figyelmébe. Taras KХОМЫЧ, *A Forgotten Witness. Recovering the Early Church Slavonic Version of the Martyrdom of Polycarp = Martyrdom and Persecution in Late Antique Christianity. Festschrift Boudewijn Dehandschutter*, ed. by Johan LEEMANS, Leuven – Paris – Walpole (MA), Peeters, 2010 (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, 241), 123–133. (A továbbiakban: *Festschrift*.)

⁶ *Festschrift*, i. m., XIII.

gyakran kisebb jelentőségük volt a mártírszövegek formálódásában, mint az allúziók, reminiscenciák formájában fellelhető „indirekt” idézeteknek.⁷⁾

Tévednénk azonban, ha azt gondolnánk, hogy Dehandschutter kutatásai kimerültek a szövegfilológiai kérdések vizsgálatában. A II. században vértanúhalált halt Szent Polükarposz aktája és hagiográfiai dossziéja éppen azért érdekelhette olyan szenvedélyesen a leuveni kutatót, mert a legkorábbi ránk maradt önálló mártírszövegen keresztül a keresztény mártíromság kezdeteinek (és a mindenkori mártíromságot lehetővé tévő okoknak) és kultuszának a problémáit ragadhatta meg. Dehandschutter a történelem és a hagiográfia határán lévő, látszólag egyszerű narratív szöveg, a *Martyrium Polycarpi* kutatástörténetének áttekintésével, a szöveg keletkezésének, hitelességének és integritásának, az Újszövetség jelenlétének vizsgálatával a mártíromság „teológiájának” és kultuszának korai létezését kívánta bizonyítani.⁸ Ez a filológusi interpretáló textus-használat nemcsak Dehandschutter kutatásainak jellemzője, hanem a tiszteletére összeállított *Festschrift* írásainak is, melyekkel a hatvanöt éves professzort köszöntötték tanítványai és tisztelői.⁹

Tüллpve a szigorú értelemben vett szövegkritikai problémákon, az ókeresztény mártírológia kutatásának egyik legizgalmasabb területét magának a *martys* szónak és a hozzá kapcsolódó jelenségnek a vizsgálatában, a definíció problémájában láthatjuk. A még a korai kereszténységben belül is vitatott terminus jelentésátalakulása (gyakran jogi értelemben vett) tanúból a hitéért is meghalni kész személlyé éppen a Dehandschutter által is kutatott, 155 körül keletkezett *Martyrium Polycarpi*ban mutatkozik meg először egyértelműen (MP 1, 1). Az irat – mint egyben az új műfaj, a mártírakta első emléke is – nemcsak a szó jelentésváltozásának példája, hanem a hozzákapcsolódó jelenségek korabeli keresztény diskurzus általi megkonstruáltságának is. Az orális hagyományban működő emlékezet és a kisszámú írásos emlék kitüntetett szerepére a keresztények elleni fellépések és az erre adott válaszok eseményeinek egységes narratívává alakulásában az utóbbi néhány évtized kutatásai hívták fel a figyelmet, nem függetlenül a kulturális emlékezet és a történelmi reprezentáció elméleteitől. (A *martys* terminus jelentése, valamint az, hogy ki a mártír és ki nem, erősen vitatott volt már a korai kereszténységben is. Ezt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy még Alexandriai Kelemen is kizár a mártírok köréből egy csoportot, amelynek tagjai magukat keresztényeknek nevezik, hittel teli tanúságot tesznek és ki is végzik őket. Kelemen mégis tagadja, hogy igazi mártírok volnának [Sztrom 4, 16. 3 – 17. 3].¹⁰⁾

⁷ Boudewijn DEHANDSCHUTTER, *The Martyrium Polycarpi: a Century of Research* = B. D., *Polycarpiana*, i. m., 45–83, itt 62–74.

⁸ Uő, *The Martyrium Polycarpi*, i. m., 43–83; továbbá ugyanezen kötet *Research on the Martyrdom of Polycarp: 1990–2005* című tanulmánya és *Images of Polycarp* című fejezetének két írása = B. D., *Polycarpiana*, i. m., 85–92. és 259–277.

⁹ *Festschrift*, i. m.

¹⁰ Idézi Daniel BOYARIN, *Dying for God: Martyrdom and the Making of Christianity and Judaism*, Stanford (CA), Stanford University Press, 1999, 62.

Az őskeresztény mártíromság kialakulásának előfeltételeit azok a zsidók és rómaiak irányából egyaránt érkező, Jézus és az apostolok ellen irányuló üldözések teremtették meg, melyek eseményeit és tapasztalatait az újszövetségi könyvek őrizték meg. A zsidók fellépése Jézussal és mozgalmával szemben érthetőnek látszik, ugyanakkor alapja lesz annak a zsidóellenes narratívának, amelyben a rómaiakkal együttműködő zsidó portréja is megjelenik majd. A *Martyrium Polycarpi* ebben az értelemben is paradigmaticusnak tekinthető: a zsidók nemcsak segítenek felépíteni a máglyát, ahol a szentet elégetik (MP 13, 1), hanem a tetem teljes elpusztítására bujtanak fel, így a keresztényeknek semmi nem marad, amit összegyűjthetnének és eltemethetnének (MP 17, 2). A rómaiak keresztényellenes fellépéseinek (legális-jogi) okai azonban máig sem teljesen tisztázottak, és a keresztények válaszreakciói is ambivalensek: a rómaiak pozitív megítélésétől (evangéliumok, levelek) a birodalomnak mint vadállatnak és paráznának (Jelenések könyve) az értelmezésig. A polgári törvények megsértésén és az állami szentségek megtagadásán túl a rómaiak keresztényellenes érvei: a kannibalizmus, a vérfertőzés, a mágia, az erkölcstelenség, a hazaárulás és az ateizmus „ősi” vádjai nem annyira a megszülető vallás *valóságos* képviselői és tanításai ellen irányulnak, hanem sokkal inkább a mássággal, az idegenséggel szemben megnyilvánuló – korábban és később is meglévő – sztereotípiák. Ezek azt az általános gyanút és bizalmatlanságot mutatják, ami nem az üldözöttek keresztény volta ellen irányult elsősorban. A keresztényüldözést az antik vallások széles kontextusában vizsgáló mártíromság-kutatás – túl azon, hogy a más vallási kultuszok és mozgalmak üldözésével való hasonlóságokat is vizsgálja – a korai keresztény üldözéseknek legalább két karakterisztikus vonására felhívja a figyelmet: 1. az üldözők olyan pozícióban voltak, hogy hivatkozhattak valamilyen jogi alapra, 2. a keresztények morális bátorsága kulcstényezővé vált az eseményekben.¹¹

A korai mártíromság „teológiájának” formálódását azonban nem csupán a keresztények elleni fellépések és üldözések jól vagy kevésbé jól ismert tényei befolyásolták, hanem a tisztelet és a kultusz kialakításának szándéka és mechanizmusai, a kultuszképződés folyamata, melynek kezdete több mint száz éve a kutatás vitatott kérdéseinek egyike. A von Campenhausen híres értekezése¹² előtti XIX. századi radikális kritika – Dehandschutter meglátása szerint – éppen azért utasította el a *Martyrium Polycarpi* korai datálását, mert a mártír kultuszának egyházi szokását még nem gondolta megalapíthatónak a Polükarposz halálát közvetlenül követő években.¹³ A leuveni professzor a *Polycarpiana* tanulmányaiban nem tartja feladatának a mártírkultusz eredetének problémáját a maga teljességében vizsgálni, csupán a *Martyrium Polycarpi* 17–18. fejezetének megbízhatóságára vonatkozóan tesz néhány megjegyzést. Úgy véli, hogy a mártír-

¹¹ László PERENDY, „*Deum qui fecit caelum et terram*”. *Identifying the God of Christians in the Acts of Martyrs = Festschrift, i. m.*, 221–239.

¹² Hans VON CAMPENHAUSEN, *Idee des Martyriums in der alten Kirche*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1936, 1964².

¹³ DEHANDSCHUTTER, *The Martyrium Polycarpi, i. m.*, 61.

kultusz kezdetére vonatkozó, von Campenhausen utáni kutatások sem tudnak felhozni döntő érveket a *Martyrium Polycarpi* ezen fejezeteinek autenticitásával – és ilyen módon korai voltával – kapcsolatban. Ennek a legfontosabb – nem csupán a *Martyrium Polycarpi* vonatkozatható – konklúzióját abban láthatjuk, hogy a kultuszképződés korábban megindult, mint ahogy azt a kutatások eddig feltételezték,¹⁴ jóllehet a tisztelet kezdete nem ugyanarra az időre tehető mindenhol. (A Dehandschutter által idézett kutatók egy része szerint a mártírok „túlzásba vitt kultusza” nem a II., hanem csak a III. századra jellemző.¹⁵)

A mártíromság teológiája korai alakulásának vizsgálatát – ahogy Dehandschutter rámutat¹⁶ – a terminológiai, irodalmi és teológiai megközelítések sokfélesége, a különböző szempontok keveredése teszi a kutatás két, egymással vitázó irányává. (Ezek között viszont konszenzus van abban a tekintetben, hogy a *Martyrium Polycarpi* mindenképpen fontos szerepet játszik a mártíromság teológiájának a fejlődésében.) 1. a mártíromság koncepciója nem kapcsolható a tanúság koncepciójához; 2. a *marty*s tanúságtévő, aki a halál által válik mártírrá – ahogy a *marty*s szó szemantikai változása is mutatja. Így Krisztus imitálása (*imitatio Christi*) az, ami alapvető. Ez utóbbi hangsúlyozza, hogy mártírrá a tanúságtévő a halál által válik: Krisztus passiójának imitálása áll a középpontban. Ez a Pálnál már megjelenő gondolat (Fil 2) kötelező elem lesz a korai keresztény mártíromság számára, egyesek szerint hellenisztikus konnotációkat mutatva a tanúság koncepciójának a mimézisszel való összekapcsolásában. Az előbbiekkal is összefügg, hogy a kutatók többsége szoros kapcsolatot feltételez a *Martyrium Polycarpi* és a vértanúság Szent Ignác-i koncepciója között. Amit Ignác drámai módon fejez ki a *Rómaiakhoz írt levél* jól ismert passzusában (6, 3), az mint narratív leírás folytatódik a *Martyrium Polycarpi*-ban. Ignác számára Jézus élete, „vitá”-ja nem játszik szerepet, mert a mártíromságnak a Krisztussal való találkozásban van a helye, akkor válik igazi tanítvánnyá a mártír: „Engedjétek, hogy Istenem szenvedésének utánzója legyek.” (Róm 6, 3, Vanyó László fordításában). (Dehandschutter – nem kérdőjelezve meg az ignáci koncepció fontosságát – viszont úgy véli, hogy a *Martyrium Polycarpi* inkább Hippolütosz Dániel-kommentárjának a megértéséhez visz közelebb, mint Ignáchoz.¹⁷)

A kora keresztény mártíromság kutatásakor számításba jöhető forrásszövegeknek általános tendenciája, hogy a mártírokat összehasonlítják Krisztussal vagy más nagy példákkal, így Istvánnal, Jakabbal vagy Pállal. Dehandschutter ebben az esetben von Campenhausen kutatásaihoz látszik kapcsolódni, aki a *Martyrium Polycarpi* párhuzamait inkább István és Jakab újszövetségi történeteiben, mint Pálnak az Apostolok cselekedeteiben megörökített tetteiben ismeri fel, és ilyen módon Polükarposz Krisztus

¹⁴ Uo., 61–62.

¹⁵ Uo., 50–52.

¹⁶ Uo., 68–74.

¹⁷ Uo., 72. Vö. továbbá az *Ignatius and Polycarp* fejezetcím alatt közzétett két tanulmánnyal = DEHANDSCHUTTER, *Polycarpiana*, i. m., 145–171.

passióját imitáló történetének megfogalmazásában a mártíromságra vonatkozó normatív (mások szerint csupán parainetikus) egyházi érdeklődés kifejeződését látja.¹⁸ Az újszövetségi szövegekkel való párhuzamokat is ebben a perspektívában magyarázza, ami azt jelenti, hogy a szöveg nem annyira idézi az Újszövetséget, mint inkább annak megfelelően, „bibliai” módon formulázza.¹⁹ A zsidó és hellenisztikus hatásokat elutasító von Campenhausen értelmezésében az imitáció tehát alapvető témája; viszont amikor a „Märtyrerbild” tekintetében az újszövetségi bizonyítékokból indul ki, az Dehandschutter véleménye szerint egyben azt is jelenti, hogy az Újszövetség koncepciójával való összehasonlításában a *Martyrium Polycarpi* elveszíti a kutatásban a tanúságra vonatkozó jelentésének fontosságát. Ahogy rámutat, az utánzást mint a mártíromság legfőbb ideáját az elmúlt évtizedekben főként vagy a „Nachfolge” (követés) újszövetségi szemlélete, vagy a későbbi egyházi elismerés felől elemezték.

A tanúság és a mártíromság koncepciójának összekapcsolása azonban szintén nem áll vitán felül: Dehandschutter hivatkozik G. Krügerre, aki elválasztja a *martys* szó szemantikai fejlődésének kérdését az *imitatio Christi* ideájától. Ugyancsak kiemeli a *mimesis*, a *Nachfolge Jesu* és az *imitatio Jesu* között határozottan különbséget tevő H. D. Betz véleményét. Idézi H. W. Surkau-t is, aki úgy véli, hogy a *Martyrium Polycarpi*-ban inkább a parainetikus, mint a normatív jelleg látható: a keresztényeknek imitálniuk kellene Polükarposzt, ahogyan ő imitálta Krisztust a szeretetén és a buzgóságán keresztül. Surkau számára a *Martyrium Polycarpi* a „Literaturgattung” és nem a norma kezdetévé válik,²⁰ ilyen módon pedig megközelítése nem terminológiai, hanem irodalmi: a passiónarratívák tartalmának és struktúrájának vizsgálatok a mártíromságnak mint irodalmi kifejezésnek a zsidó és keresztény értelmezése közötti folyamatosságra fókuszál.

Még a fenti megállapításoknál is jóval vitathatóbbnak véli Dehandschutter azt, hogy az olyan szövegek esetében, mint amilyen a Polükarposz imádsága (MP 14), számolni kellene a kora keresztény, sőt a zsidó liturgia hatásával, a liturgikus formulák használatával is. A *Martyrium Polycarpi* közvetlen függése a zsidó modelltől nehezen bizonyíthatónak látszik a kései zsidó és a korai keresztény mártírológia közötti kapcsolat bizonytalan volta miatt. Az sem világos, hogy mi a helye Polükarposz imájának a korai keresztény liturgiában.²¹ Ezzel együtt a *Martyrium Polycarpi* passió-narratívájának vizsgálatához kapcsolódva – amelyben a mártírra úgy tekintenek, mint Krisztus imitálójára – a *communis opinio* rangjára emelkedett a megállapítás, hogy az akta a mártírom-

¹⁸ Dehandschutter szerint von Campenhausen úgy elemezi a mártíromság fejlődő teológiáját, mint a „katholicizmus” növekvő normativitásának a manifesztációját. Boudewijn DEHANDSCHUTTER, *The Martyrdom of Polycarp and the Outbreak of Montanism* = B. D., *Polycarpiana*, i. m., 121–130, itt 128.

¹⁹ A Dehandschutter által ugyancsak méltatott Massaux is arra a következtetésre jutott, hogy a *Martyrium Polycarpi* nem egy bizonyos evangéliumi szöveget követ, és csak a legfontosabb párhuzamokat mutatja Krisztus passiójával. A kérdéshez lásd még Boudewijn DEHANDSCHUTTER, *The New Testament and the Martyrdom of Polycarp* = B. D., *Polycarpiana*, i. m., 131–141.

²⁰ Uő, *The Martyrium Polycarpi*, i. m., 69–70.

²¹ Uő., 67.

ság teológiájának és a zsidó mártíromságtól való emancipálódásnak a kutatásában is kiindulópontnak tekinthető.

A korai mártíromság teológiájának kutatásához való leghatásosabb hozzájárulásnak Dehandschutter Baumeister munkásságát tartja.²² Baumeister szerint a mártíromság „korai” teológiájának fejlődésében a legfőbb elem a Dániel könyvének „apokaliptikus” víziója, amely azokra a történelmi fordulópontokra irányítja a figyelmet, amelyeket Isten a nyomorgatott emberek érdekében tett lehetővé. Az intertestamentális kor irodalmában ezek a fordulópontok a leírás középpontjává válnak, melyekhez a megtisztulásra, a próbára vagy bűnhődésre lehetőséget adó üldözés pozitív értelmezése kapcsolódik. A feltámadás ideája pedig (2Makk) – nyilvánvalóan hellenisztikus hatásra – a mártír örök életének ideájává módosul (4Makk). A korai kereszténységben az üldözések tapasztalata szintén teológiai értelmezést kap: az apokaliptikus szemlélet folytatódik a parúzia várásában, amelynek még a tanítványok életében be kell következnie. Mindazonáltal a keresztény szemlélet középpontjában Jézus és az ő követése, a tanítványság áll, amely magában foglalja az elutasítást és az üldözést, a Pál utáni közösségekben pedig a hitért való szenvedés már mint isteni ajándék jelenik meg, amely folyamatnak a *Martyrium Policarpi* a tetőpontja: a mártírium „független” teológiai témává válik, amely a Dán 3, 2; a 4Makk, az Izaiás mártíriuma, István mártíriuma, 1Pt, a Jelenések könyve, Kelemen első levele és Ignác levelei hagyományából ered, körülvéve a jánosi teológia „színeivel”.²³

Baumeister alapvetően hagyománytörténeti megközelítése a *Martyrium Policarpi* minden elemét a tradícióra vezeti vissza, így az ő szemléletében a *Martyrium Polycarpi* nem annyira kezdete, mint inkább betetőzése lesz a folyamatoknak. Dehandschutter a II. századi mártíromság teológiája fejlődésének kutatásához Baumeister megközelítésének korrekciójával is hozzájárul, azáltal, hogy nemcsak a hagyománytörténetre tekint, hanem a szöveg konkrét funkciójára, a Krisztussal való azonosulásként érthető imitáció téma (vö. Ignác; lyoni mártírok) revelációszerű hangsúlyozására is.²⁴ Azonban rögtön hozzáteszi, hogy a *Martyrium Polycarpi* olyan formulái, mint „amint az Úr” és „az evangélium szerint”, indikál egy másik értelmezést is, tudniillik azt, hogy a mártíromság Isten akaratának a kifejeződése, és a *Martyrium Polycarpi* éppen azt a szándékot mutatja, hogy pontos különbséget tegyen a mártír és Krisztus között (MP 17), és jelezze a megfelelő magatartást az üldözésekkel kapcsolatban, nem annyira normatív módon, mint inkább konkrét válaszként.²⁵ Mivel az imitáció témáját nem egyformán alkalmazták minden II. századi kontextusban, a keresztény mártíromság Baumeister által hangsúlyozott hagyománytörténetét ki kell egészíteni egy olyan szöveg szempontjai-

²² Theofried BAUMEISTER, *Die Anfänge der Theologie des Martyriums*, Münster, Aschendorff, 1980 (Münsterische Beiträge zur Theologie, 45).

²³ DEHANDSCHUTTER, *The Martyrium Polycarpi*, i. m., 73.

²⁴ Uo., 73–74.

²⁵ Uo., 74.

val is, mint amilyen a *Martyrium Polycarpi*, amit Dehandschutter a hagyománytól független hozzájárulásnak tekint a korai mártíromság teológiájához.²⁶

A vértanúság lényegének, a „meghalni a hitért”, „meghalni Jézusért/Krisztusért” eszmének az értelmezésével a test és a halál keresztény teológiai antropológiai interpretációja is gazdagabbá válik. A mártírrá válást megelőző kínvallatások gyötrelmei, a test lemeztelenítése mint a megaláztatás eszköze, maga a tetem és a mártírok testéhez kapcsolódó csodák a vértanú testiségére irányítják a figyelmet – a test a vértanúság elnyelésének médiumává válik.²⁷ A testi halálnak mint a bűn következményének, a testben való feltámadásnak és az örök életnek a keresztény tanításai pedig a halált az élet olyan pillanatává teszik, amely kitüntetett ugyan, de nem véglegesen meghatározó az ember ontológiai státuszát illetően, ezért a halállal szembeni különböző attitűdök kialakulásához, de mindenekeelőtt a fizikai halál leértékelődéséhez vezetnek, aminek egyik következménye a mártírrá válás lehetőségének kifejezett keresése.

Bár a korai keresztény mártíromság teológiáját vizsgálva sem Dehandschutter írásaiban, sem az őt köszöntő tanulmányokban nem válik központi kérdéssé, a téma kutatásának olyan iránya is van, amely a korai vértanúság radikális jellegét, a keresztények küzdő, harcos természetét hangsúlyozza,²⁸ belehelyezve a korai mártíromságot a zsidó szent háború kontextusába. Eszerint a keresztények lelkesen keresték a vértanúság lehetőségeit, mivel az életet mint halált, a halált pedig mint életet szemlélték, és a saját üldözéssel kapcsolatos tapasztalataikat a zsidó szent háború ideológiájának spiritualizálása által értették meg, belehelyezve magukat a kozmikus harcosok szerepébe. (Bár éppen a *Martyrium Polycarpi* szerzője használja első ízben a *martyr* szót az eredeti jelentéshez hozzáadott „meghalni a hitért” értelmében, maga az irat mégsem alapozza meg és terjeszti elő radikálisan ezt.)²⁹

Az ókeresztény források szerint a mártír halála olykor a görög–római öngyilkosság és nemes halál (az öngyilkosság mint nemes halál) hagyományába is beleilleszkedik. Ahogy Middleton fogalmaz: az öngyilkosság kérdését nem lehet kivonni a mártíromság problémaköréből, hiszen nem lehetett különösebben nehéz a korai keresztények számára a pogány öngyilkosság mint modell/eszmény elfogadása. Tertullianus például felkínálja olvasóinak a nemes halál példáit (Lucretia, Empedoklész, Hérakleitosz, Kleopátra), de fel is szólítja a keresztényeket ezek felülmúlására (*Ad Martyras* 4). Később Aranyszájú Szent János is bevonja a mártíromság értelmezésébe a nemes halál gondolatát, amikor a keresztény mártírok halálát a Szókratészénál magasabb rendűnek mondja

²⁶ Uo.

²⁷ Vö. Tobias NICKLAS, *Die Leiblichkeit der Gepeinigten. Das Evangelium nach Petrus und Frühchristliche Märtyrerakten = Festschrift*, i. m., 195–219.

²⁸ Kivéve talán Roskam tanulmányát, amely szerint az *Acta Martyrum* a szenvedő és a harcos egyház érdekes képét festi: Geert ROSKAM, *The Figure of Socrates in the Early Christian Acta Martyrum = Festschrift*, i. m., 241–256.

²⁹ Vö. Paul MIDDLETON, *Martyrdom. A Guide for the Perplexed*, London – New York, T & T Clark International, 2011.

(*Negyedik homíliaja az 1Kor 1, 18–20-ról*).³⁰ (A keresztény mártírok Szókratészhez hasonlítása nem ritka, legfontosabb közös vonásként pedig az jelenik meg, hogy egyikük sem hitt azokban az istenekben, akikben mindenki más hitt.³¹)

A mártírnak mint Isten tanújának (*martyr theu*) történetében a mártíromság fenntebb már említett és további fontos elemei (példa és tanítványság, a mártíromság mint ajándék, csodák szerepe) mellett egyes kutatók hangsúlyozzák a Lélek szerepét is: a vértanú már életében megkaphatja a Lélek ajándékait, melyek rajta keresztül mutatkoznak meg, sőt a Lélek már mint a mártíromságra való kiválasztás eszköze is jelen lehet (W.C. Weinrich; K. Holl). Holl szerint a keresztény mártír közvetlenül folytatja az ószövetségi próféták sorát: a mártír a próféta helyén áll. Isten tanúja a Szentlélektől inspirálva Krisztus feltámadásának a szemtanújává is válik. Például, amikor István vértanú meghal, látja Istent és Krisztust az ő mennyei dicsőségükben, és a *Martyrium Polycarpi* is ezt a koncepciót mutatja, amikor a mártír mennyei helyzetét hangsúlyozza (MP 22).

A kora keresztény mártíromság teológiájának vizsgálatakor Dehandschutternek és a *Festschrift* szerzőinek a figyelme kevésbé irányul a mártír-eszme emlékezet és kulturális formák általi megkonstruáltságára, de ez a szempont kétségtelenül ott van a kutatói horizontjukon, és a mártíraktának mint műfajnak a vizsgálatában hangot is kap. A nemzetközi kutatás viszont egyre inkább hangsúlyozza, hogy bár a korai keresztény eszmék, intézmények és kulturális formák fejlődésében az üldözéseknek központi szerepe van, nem az egyes történelmi személyek megélt tapasztalatai teremtik a mártírokat, hanem – ahogy E. A. Castelli is hangsúlyozza – azok a történetek, amelyeket később mondanak róluk. Így a mártíromság az emlékezet és a kultúra által formált jelenségnek tekinthető.³² Castelli Maurice Halbwachs kollektív emlékezet teóriájának elméleti keretét használva és a keresztény források széles körét vizsgálva közelíti meg a mártíromság „publikus és ideológiailag hatásos” eseményeit. A mártír története „felhasználható múlttá” válik, „élő hagyománnyá” a keresztény közösségek számára, és hatásos eszközzé a hatalomról és a szentségről, a társadalmi nemről szóló eszmék továbbadása szempontjából.³³ Ebben a megközelítésben a mártíromság az üldözött keresztények tapasztalatainak kollektív emlékezetén alapul és a kulturális emlékezet alakzatai által megformált jelenséggé válik.

A kollektív és kulturális emlékezet konstrukciójaként létrejövő mártírszövegek már csak a textus nyomaiban hordozzák a vitathatatlan, de gyakran feltárhatatlan történelmi tényeket. Ez teszi lehetővé, hogy maguk a kutatók is megkérdőjelezzék a mártírlegendák referencialitását, amely az emlékezés és a hagyományozás folyamatában el is veszíti a hitelességre és az igazságra vonatkozó fontosságát, átadva a helyét egyfaj-

³⁰ A példákat idézi: MIDDLETON, *Martyrdom*, i. m., 11.

³¹ ROSKAM, *The Figure of Socrates*, i. m., 242.

³² Elizabeth Anne CASTELLI, *Martyrdom and Memory: Early Christian Culture Making*, New York, Columbia University Press, 2007, itt 4.

³³ *Uo.*, 10–32.

ta eszmei-ideológiai hitelességnek és igazságnak. Nem a történelmi események, a múlt faktualitása, hanem az azokat megőrző keresztény közösségek mindenkori (eszmei) elvárásai alakítják a történeteket és a rájuk épülő kultuszeseeményeket: a mártírkultusz forrásainak és a hozzá kapcsolódó kultuszeseeményeknek a megkonstruálásában magának a kereszténynek általi jelentéstulajdonításnak van alapvető szerepe.

A mártírtörténet – továbbra is megőrizve identitáserősítő funkcióját – identitásképző alakzattól egyre inkább a keresztény közösség én-képét, ezen keresztül pedig magát az egész vallást reprezentáló, a múlt „heroikus” hagyományát felmutató narratívává válik. A mártír múltbeli eseményeinek reprezentációja azonban nem egyszerűen a múlt eseményeinek megörökítését szolgálja, hanem a folyamatos, újból és újból történő felidézés által kiindulópontja lesz a formálódó és a keresztény identitást erősítő kultusznak is. A mártír az adott közösség vágyainak és reményeinek a szimbólumává válik, de ahogy Alexandriai Kelemen fentebbi véleménye is mutatja, egy közösség el is utasíthatja a másik vértanúit.³⁴

Dehandschutter és az őt köszöntők írásaiban a narratíva sokféle funkciójának kérdései mindenekelőtt a korai hagiográfiai műfajok, a mártírakták és -elbeszélések kutatásában látszanak jelen lenni. A mártíraktákra és -elbeszélésekre már a legkorábbi formájukban is a poétizáló narráció jellemző, habár maguk a mártírakták közelebb állnak a puszta eseményekhez, mint a legendás-csodás elemekkel bővített elbeszélések, amelyek a mártírokkal megtörtént eseményeket még inkább a keresztény közösség formálásának eszközeivé teszik. A poétikus narráció, a cselekményszöveg narratív technikái, a metaforikus nyelvi kifejezőeszközök, a szöveg struktúrája és retorikája, irodalmi mintái a megtörtént eseményeknek adható értelem- és jelentéstulajdonítás eszközei lesznek. A meghatározott társadalmi, politikai, vallási és kulturális kontextusban keletkezett szövegek autonóm irodalmi és nyelvi konstrukciókként a cselekvés mintáivá, a követendő magatartásminták reprezentációivá válnak.

A *Martyrium Polycarpi* kutatva Dehandschutter valószínűleg ezen megfontolásokból véli úgy, hogy az irat nem annyira polemikus, mint inkább hagiográfiai megközelítésű, és egy hősré, Polükarposzra fókuszálva kombinálja a történelmet és az értelmezést, hogy felmutassa: Szmirna püspöke az a szent, akinek kiváló életmódja minden tekintetben tiszteletre méltó volt már a mártírúma előtt (MP 13, 2). Polükarposz történetének liturgikus és dicsőítő, úgynevezett *enkómiasztikus* elemei a hagiográfiához közelítik a mártír-koncepciót, és azt mutatják, hogy a kezdetek már a múlthoz tartoznak. A leuveni kutató véleménye szerint a *Martyrium Polycarpi* világosan mutatja a különbségeket a mártír és Krisztus között, továbbá a „Nachfolge”-val (követés) kapcsolatos hitet és ennek különbségét az „Anfänge”-tól (kezdetek).³⁵

A zsidó és hellenisztikus hatásokkal, valamint az őskeresztény evangéliumi hagyomány (vagy az írott evangéliumok) alakító szerepével a korai hagiográfiai műfajok ese-

³⁴ Vö. BOYARIN, *Dying for God*, i. m., 61–64.

³⁵ DEHANDSCHUTTER, *The Martyrdom of Polycarp*, i. m., 129–130.

tében is számolni kell, és Dehandschutter fontos metodikai kérdésnek tartja, hogy mi tekinthető valódi irodalmi hatásnak.³⁶ Az általa is gyakran hivatkozott Surkau megközelítése a passzionarratívák tartalmának és struktúrájának a vizsgálatok a mártíromságnak mint irodalmi kifejezésnek a zsidó és keresztény értelmezése között meglévő folyamatosságra fókuszál, míg mások, mint például Massaux, a szövegekben fellelhető „idézetek” kapcsán hívják fel a figyelmet arra, hogy a „felhasználás” egy szöveg beszéd- és kifejezőmódjának a jelölőjévé is válik.³⁷ Az ó- és újszövetségi és egyéb idézetek, allúziók, reminiszcenciák természete nemcsak a fentebb már említett vallási és kulturális beágyazottság, hanem az asszociációk által felidézett és megerősített eszmei tartalmak miatt is izgalmas. A *Martyrium Polycarpi* esetében ennek a kérdéskörnek a központjában mindenekelőtt az evangéliumra (evangéliumokra) mint írott szövegre való utalás problémája áll: a mártírakta megfogalmazása a „Krisztus evangéliuma szerinti” (MP 19, 1, Vanyó László fordítása) mártíromságról magában foglalja az írott evangéliumra (evangéliumokra) való utalás lehetőségét is,³⁸ egy olyan korban, amikor egyébként az *evangelion* mint jó hír szóbeli hagyománya még fontos volt. Így beleillik abba a Római Kelemen, a *Didaché* és Juszinosz által jelzett folyamatba, amely viszont már az írott evangélium (evangéliumok) fontosságát hangsúlyozza.³⁹

A korai keresztény mártíromság kutatásában fentebb említett sokféle (szövegfilológiai, teológiai, poétikai-műfaji, eszmetörténeti, kultikus) szempont csak teoretikusan szétválasztható, kibogozhatatlan összefonódására álljon itt egy példa: Dehandschutternek a Buschmann-nal folytatott, több szempontból is érdekes „vitája”.⁴⁰ Az eredetileg 1999-ben megjelent írásában a leuveni professzor Gerd Buschmann kutatásait⁴¹ folytatja, hangsúlyozva azt a „párbeszédet”, ami kettejük között a *Martyrium Polycarpi* kutatása közben kialakult, nagyobb részben az általánosan elfogadott szakirodalmi vélekedésekkel szemben. Például mindketten hangsúlyozzák a *Martyrium Polycarpi* korai, a szmirnai püspök halála utáni évekre tehető keletkezését (Dehandschutter 156 tájára, Buschmann a 160-as évekre datálja a szöveget); mindketten valós levélről beszélnek, és a szöveg autentikusságát és integritását vitathatatlannak tartják, cáfolva az egyebek között H. von Campenhausen és H. Conzelmann által képviselt interpoláció-elméletet, és hangsúlyozva azt, hogy a *Martyrium Polycarpi* minden értelmezésének a szöveg redakcionista egységéből kell kiindulnia.

Ugyanakkor ez a kutatói párbeszéd nézeteltéréseket is magában foglal: Dehandschutter nem tudja elfogadni azt, hogy Buschmann interpretációja a szöveg egészében egy pontra, a montanista veszéllyel szembeni figyelmeztetésre redukálódik és a szöveg

³⁶ Uő, *The New Testament*, i. m., 137.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Vö. Geoffrey D. DUNN, *The Reception of the Martyrdom of Cyprian of Carthage in Early Christian Literature = Festschrift*, i. m., 65–86, itt 65.

⁴⁰ DEHANDSCHUTTER, *The Martyrdom of Polycarp*, i. m., 121–130.

⁴¹ A hivatkozott műveket lásd uo., 121.

minden elemében az antimontanista intenciót látja, amelynek megközelítésében a helyes álláspont az ortodox-egyházi, a helyes attitűd pedig Polükarposz püspöké. Az interpretációs nehézségek megoldásának az értelmezői koncepciók alá rendelését kitűnően példázza az a szöveghely, amelyet Dehandschutter felhoz a kettejük közötti „vita” illusztrálására. A *Martyrium Polycarpi* 12, 2-ben az euszebioszi szövegváltozat a *ho tész asziasz didaszkalosz* kifejezést használja Polükarposzra, míg a Dehandschutter által rekonstruált textus a *ho tész aszebeiasz didaszkalosz* változatot részesíti előnyben. Buschmann az egyháztörténész változatát elfogadva úgy véli, hogy a zsidók és Szmirna lakossága Ázsia tanítóját látta a püspökben, míg a leuveni kutató az „istentelen/szent-ségtörő” jelzőt használva kisebb teret enged annak, hogy a szöveg ezen pontján a „történeti” elem szerepet játsszon az értelmezésben,⁴² ami ismét felveti annak a kérdését, hogy lehet-e úgy olvasni a *Martyrium Polycarpi*t mint a reális üldözések forrását.

A kora keresztény mártírság kutatása körüli bizonytalanságok nem szűnnek a *Martyrium Polycarpi*t követő évszázadokban sem, mindenekelőtt a források szűkössége következtében, amihez még az is társul, hogy az ipsissima verba feltételezése a mártírok estében vitatható.⁴³ A sok, mártírokhoz kapcsolódó homília és himnusz pusztulásán túl néhány mártírkultusz magától szűnt meg, ugyanolyan gyorsan, mint ahogy keletkezett. A mártírok tiszteletének popularitása, a relikviák népszerűsége rendkívül gyorsan és számunkra ismeretlen okokból változott.⁴⁴ Ugyanakkor jelentős és szintén nagyobb részben ismeretlen tényezők hatottak egy-egy mártír emlékezetének, kultuszának a megerősödésében, néha még olyan esetekben is, amikor a szent élete és tanításai, egyházi-pasztorális ténykedése jelentősebb volt, mint mártírhalála. Ennek ismert példája a nem csak Észak-Afrikában, de az egész Mediterráneumban népszerű Karthágói Cyprianus, akinek a helyét a keresztény emlékezetben inkább a mártíromsága, mint a teológiája biztosította.⁴⁵ Ebben a szerencsés véletlen is szerepet játszott. Egyfelől akkor, amikor alakját összekapcsolták az öt évvel korábban, de ugyanazon a napon (sept. 14.) mártírrá lett Corneliuszal. Másfelől amikor a kappadókiai atya, Nazianzoszi Szent Gergely összetévesztette és így egyesítette Antiochiai Cyprianusszal, beszédében (Orat 24) olyan modellt téve a karthágói püspököt, aki betölti a Törvényt, megtisztítja a világot és sokakat mártíromságra indít. A mártíromság az imádságot és a cselekedetet egyesítő Cyprianus (és Nazianzoszi Gergely) számára az aszketizmus végső formája: mártír az, aki Isten ajándékaként megveti a világ csábításait (a gazdagságot, a vagyont, a megbecsülést, a jó egészséget és magát az életet is).⁴⁶

⁴² Uo., 123–124. Vanyó László fordításában szintén az „Ázsia tanítója” változatot találjuk.

⁴³ Vö. Anthony HILHORST, 'He Left Us This Writing': Did He? Revisiting the Statement in *Martyrdom of Pionius 1.2 = Festschrift*, i. m., 103–121.

⁴⁴ Vö. Pauline ALLEN, *Loquacious Locals. Two Indigenous Martyrs in the Homilies of Severus Antioch = Festschrift*, i. m., 1–14.

⁴⁵ Lásd erről DUNN, *The Reception of the Martyrdom*, i. m., 65–86.

⁴⁶ Más esetekben viszont éppen arra van példa, hogy ugyanazon mártír alakjához kapcsolódóan független hagiográfiai hagyományok élhetnek és találkoznak össze. Vö. Johan LEEMANS, *Hagiography and Historical-*

A mártíromság eszméjének terjedésében és megerősítésében, a kereszténység inkulturációjában a kezdetektől fogva kiemelkedő szerepe volt a mártírok kultuszának, a kultuszképződés mechanizmusainak, amelyek a későbbi évszázadokban a sokféle funkcióval bíró gyakorlatok széles körét alakították ki és fedték le. A konstrukciós eljárásként és a vallási rendszer funkcionális részeként értelmezhető kultikus diskurzus természetéből adódóan szelektáló és kiegészítő egyszerre: a mártír életének a hit és az adott közösség szempontjából releváns mozzanatait emeli ki és egészíti ki fikciós elemekkel. A személyeket, eseményeket eredeti kontextusukból kiszakító kultuszképződés azonban az ókeresztény korban sem áll meg a kultusz kezdeti kialakításánál, hanem az egyes közösségek életébe mélyebb bepillantást engedve különböző modalitásokat teremt, a helyi szándékoknak, érdekeknek megfelelően, olykor a szentek emlékezetének diszkrét törléséhez is vezetve.⁴⁷

A mártírok és szentek emlékezetének és kultuszának a formálódásában elsősorban ünnepeik, mindenekelőtt a haláluk (égi születésük) napjához (*dies natalis*) kapcsolódó ünnepek (melyek a halottkultusz tradicionális formáinak adaptációját is mutathatták) játszották a legfontosabb szerepet, de a IV. században már a mártírok templomainak avatási napja is ilyen alkalomként szolgált.⁴⁸ A (helyi vagy olykor „importált”⁴⁹) mártírok ünnepe, illetve annak celebrálása Nazianzoszi Gergely fentebb már említett oratioja (Orat 24) szerint is olyan kegyességi tett és gyakorlat, amelynek a keresztények morális javulásában van jelentősége. Amikor Gergely a III. századi Karthágói Cyprianus erényeiről és mártíromságáról szól, meggyőződése, hogy a szentek és mártírok imáinak hatása van Istenre, hogy távol tartson bennünket a gonosztól.⁵⁰ Az ünnep celebrálásának szándéka nem csupán a múlt eseményeinek és a személy tiszteletének a felidézése volt, hanem magának a közösségnek a felhívása arra, hogy imitálja azt, amit ünnepeltek. (A kultikus diskurzus paradigmaticus vonásainak megfogalmazásán túl azonban a kultuszkutatás sok nehézségbe ütközik: olykor még az ünnepnapokat, az ünnep eseményeit és liturgikus olvasmányait sem ismerjük, így a megállapítások gyakran a feltételezések területére visznek.)

Az őskeresztény mártíromság eszméje a nagy, központi üldözések elmúltával a IV. században és később – a fentebbi példák tanúsága szerint is – a vértelen mártírium koncepciójának adta át a helyét,⁵¹ vagy legalábbis annak, hogy nem kell a vértanúság alkal-

---

Critical Analysis. The Earliest Layer of the Dossier of Theodore the Recruit (BHG 1760 and 1761) = Festschrift, i. m., 135–160. (Nüsszai Szent Gergelynek az amaseia-i katonaszentről, Theodorusról szóló beszédéről.)

⁴⁷ Ez utóbbit illusztrálja a *Festschrift* egyetlen régészeti témájú tanulmányának a példája, mutatva egyúttal az adott diszciplína fontosságát is a mártírkutatásban: Wendy MAYER, *The Late Antique Church at Qausiyeh Reconsidered. Memory and Martyr Burial in Syrian Antioch = Festschrift, i. m., 161–177.*

⁴⁸ Az ezeket számon tartó naptárak, kalendáriumok, listák szerepéről, köztük a legkorábbi keresztény naptárról (*Fasti Filocali*) lásd Jörg RÜPKE, *Fasti und Sanctoriale. Religiöse Kreativität und Historisierung von Religion in der Spätantike = Festschrift, i. m., 257–279.*

⁴⁹ Vö. Pauline ALLEN, *Loquacious Locals, i. m., 1–14.*

⁵⁰ Idézi DUNN, *The Reception of the Martyrdom, i. m., 83.*

⁵¹ Vö. Gerard J. M. BARTELINK, *Martyr und martyrium bei Gregorius dem Grossen = Festschrift, i. m., 15–32.* Hasonlóan az aszketizmushoz, a püspöki száműzetést is „fehér mártíriumként” értelmezték. Lásd ehhez

mait kifejezetten keresni. Szent Ágoston, akinek észak-afrikai egyházában a mártírok liturgikus celebrációjának óriási jelentősége volt, a donatistákkal való vitájában mellett érvelt, hogy nem az öncélú szenvedés (*poena*) az, ami mártírrá tesz, hanem az igazi alkalom (*causa*).⁵² A hippói püspök mártíromság értelmezésének másik jellegzetes vonása is ezzel függ össze: a hétköznapi hívőknek nem szabad felcserélniük Krisztust a mártírokkal! Ágoston hangsúlyozza a mártíromság krisztológiai alapjait, elkerülendő azt, hogy a mártírok kultusza a politeizmus formáját öltse. Úgy tekintette a mártíromságot, mint Krisztus imitációját és a(z) egyházat alapító) mártírok Krisztus iránti szeretetének a testimóniumát, az iránt a Krisztus iránt, aki jelen van a mártíromságuk pillanatában, és osztozik a szenvedésükben. Ágoston mártírteológiájának tipikus vonása tehát a mártír-krisztológia, -ekkléziológia és -moralitás összefonódása.⁵³

Dehandschutternek és tanítványainak, követőinek a (részben pedig elődeinek) korai mártírológiához kapcsolódó kutatásairól adott fentebbi – e keretek között szükségszerűen leegyszerűsítő – bemutatása közben nehéz megtalálni azt a pontot, ahol a beszámoló fonala elvágható. Bár az ókeresztény kor nemcsak a keresztény mártíromság kezdeteit, hanem szinte hőskorát is jelenti, a jelenség, mint arról jelen kötet is tanúskodik, a kora újkorban is virágzott, s napjainkig nem szűnt, szűnik meg, mutatva, hogy – bár változó jelentéstartalommal – magának a vallásnak a lényegéhez tartozik.

JUDIT, D. TÓTH

Early Christian Martyrdom in View of Boudewijn Dehandschutter's Research

The review makes an attempt to summarize the most important questions of the research on ancient Christian martyrdom, relying on the writings of professor Boudewijn Dehandschutter (Leuven), the internationally acknowledged scholar who died recently and in honour of whom a *Festschrift* has been published. Dehandschutter's research focussed on *Martyrium Polycarpi*, a text dating back to the second century AD, which almost paradigmatically shows the most important questions of ancient Christian martyrdom, the nature of its cult and origins. The review touches upon the following questions: philology, etymology, theology, poetics and genre, various phenomena connected to the history of ideas and the cults regarding the cult of the martyrs from the beginnings to the end of the fourth century AD.

Bronwen NEIL, *From Tristia to Gaudia. The Exile and Martyrdom of Pope Martin I = Festschrift*, i. m., 179–194. Neil I. Szent Márton pápa, Róma püspöke (649–653), az egyik utolsó száműzött püspök történetén keresztül azt a problémát vizsgálja, hogy valóban mártír volt-e Márton, vagy inkább „confessor”, mint Maximus.

⁵² Lásd erről Anthony DUPONT, *Augustine's Anti-Pelagian Interpretation of Two Martyr Sermons, Sermones 299 and 335B on the Unnaturalness of Human Death = Festschrift*, i. m., 87–102. Dupont felhívja a figyelmet arra, hogy az Ágoston által írt, nagyjából 580 *sermones ad populum* közül 102 a szentek és mártírok ünnepnapjaira volt szánva. *Uo.*, 87.

⁵³ *Uo.* – A tanulmányban vizsgált *Sermones 299* és *335b* speciális abban a tekintetben, hogy Ágoston összeköti bennük a mártíromság témáját az anti-pelágiánus vitával.

IMRE MIHÁLY

Utószó

Recepció- és kutatástörténeti specimén*

„Ubi non est Christi ueritas, ibi nec
martyrij ueritas est.”
(Apollinaris)

„Gott gelobt und in ewikeyt gebenedeyet, das wyr erlebt haben rechte heyligen und
wahrhaftige merterer zu sehen vnd zu hören, die wyr bißher so viel falscher heyligen
erhebt und angebetet haben.”
(Luther, 1523.)

I.

A hazai kutatásban a mai napig külön indoklásra és magyarázkodásra szorul a „protestáns mártirológia” kifejezés, még szakmai körökben is olykor „többletérvelésre” van szükség ennek elmagyarázására és elfogadtatására. Pedig a kora újkorban a konfesszionális határok átlépésének, újraértelmezésének vizsgálata – külföldi mintákat követve – a hazai kutatás gyakorlatában is megszokottá kezd válni.¹ Elég, ha csak a hagyományos hagiográfia meglepően erőteljes protestáns recepciójának (átértelmezésének – *Umdeutung*) tényére utalunk, amelynek olyan látványos témaköre válik egyre inkább láthatóvá, amint az Árpád-házi Szent Erzsébet esetében meghatározóan tapasztalható német földön, majd ennek hazai közvetítése is zajlik Szenci Molnár Albert műveiben. A németországi protestantizmus- és Erzsébet-kutatás ezt már hosszú ideje érzékeli és számol vele.² A nyugat-európai újkori tudományos szemlélet – lassan kimozdulva a

---

* Jelen írás a Debreceni Egyetem Reformációkutatás és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K73139 és K101840 sz., valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 sz. pályázatának keretében készült.

¹ Vö. *Grenzgänger zwischen Kulturen*, hrsg. von Monika FLUDERNIK und Hans-Joachim GEHRKE, Würzburg, Ergon, 1999 (Identitäten und Alteritäten, 1). Újabban pedig a 16–17. századi felekezetváltások iránt nőtt meg a konverziókutatás érdeklődése, ami ugyancsak összetett kultúratudományi értelmezésre törekszik, különösen a német tudományosságban született látványos eredmények (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, GWZO, Leipzig), hazai példáit eddig csak Veresmarti Mihály és Otrokocsi Fóris Ferenc működésében kezdték vizsgálni hasonló módszerekkel. (A szerző nevének írásmódja változó, a Fóris hosszú, de rövid alakkal is – Foris – előfordul műveiben, maga is használta mindkét alakban.) Nyilvánvaló, hogy szoros illeszkedés tapasztalható a mártirológia és a konverziókutatás között, bár itt további nagyarányú forrásfeltárára és elméleti vizsgálatra van szükség.

² Thomas FUCHS, *Traditionsstiftung und Erinnerungspolitik Geschichtsschreibung in Hessen in der Frühen Neuzeit*, Kassel, Verein für hessische Geschichte und Landeskunde, 2002 (Hessische Forschungen zur geschichtlichen Landes- und Volkskunde, 40), különösen 48–75 (*Das Zentrum der historiographischen*

felekezeti érdekeltség kizárólagos tradíciójából – már a 19. század közepétől folyamatosan regisztrálta a *protestáns mártirológia* konfesszionális, egyház- és irodalomtörténeti súlyát, jelentőségét, műfajait; forrásait részben azonosították, társadalomszociológiai, pszichológiai jellemzőit leírták, korszakait, kiemelkedő szerzőit jellemezték, katolikus hagyománytól eltérő tulajdonságait értelmezték.

A 19. század közepétől kezdve szinte folyamatosnak mondható a francia kutatás Jean Crespin-re (Johannes Crispinus) irányuló figyelme; kritikai kiadás (Daniel Benoît, 1885, 1887, 1889), facsimile készül, fordítás- és kiadástörténet vizsgálja más nyelveken való megjelenését, elterjedését Európa-szerte, monográfusa (Jean-François Gilmont) a legszélesebb kontextusba illeszti szerzőjét és művét számos munkájában. Nem kevésbé impozáns az angol John Foxe újkori kutatástörténete, már 1841-ben nyolc kötetben adják ki az alapvető forrásgyűjteményt (*The Acts and Monuments of John Foxe*), újabb forráskiadások, tanulmányok, monográfiák sokasága követi egymást szinte folyamatosan napjainkig. Új és új szempontok jelennek meg: jelentősége a puritanizmus szempontjából, szerepe a választott nép tudatának alakításában (William Haller). Természetesen a német reformációtörténet is elképzelhetetlen a mártirológia szempontja nélkül, hiszen az első protestáns mártírok ugyan németalföldiek, azonban mártirológiai értelmezésüket maga Luther szervezte, irányította. Theodor Fliedner már a 19. század közepén forráskiadványokban gyűjtötte össze az ide tartozó műveket,³ Michaelis Otto 1917-ben négy évszázad protestáns mártirológiájára tekint vissza a reformáció évfordulóján írott monográfiájában,⁴ amelynek 1932-ig hat kiadása volt!⁵ Gerhard Dedeker 1922-es, Halléban megvédett doktori értekezése már részlete-

1. ábra: Joannes Crispinus, *Actiones et Monimenta Martyrum*, Genevae, Crispinus, 1560. Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak

memoria: *Die heilige Elisabeth* című fejezet) és 159–179 (*Expansionistische Politik und Geschichtsschreibung unter Landgraf Moritz. Die »Hessische Chronica« Wilhelm Dillichs* című fejezet).

³ *Buch der Märtyrer und anderer Glaubenszeugen der evangelischen Kirche, von den Aposteln bis auf unsere Zeit*, I–IV, hrsg. von Theodor FLIEDNER, Düsseldorf -Kaiserswerth, Diakonissen-Anstalt, 1851–1860.

⁴ Michaelis OTTO, *Protestantisches Märtyrerbuch. Bilder und Urkunden der evangelischen Märtyrergeschichte aus vier Jahrhunderten*, Stuttgart, Steinkopf, 1917.

⁵ Megjegyzendő és furcsa, hogy Fliedner német nyelvű művei már saját korában bekerültek a nagyobb hazai protestáns tudományos gyűjteményekbe (Debrecen, Sárospatak, Pápa), hatásuk, szemléletük mégsem mutatható ki. (Sárospatakon nyolc műve lelhető fel ebből a témakörből a mai napig, amelyek mind megjelenésük időszakában kerültek a bibliotéka állományába.) Magyar tárgyú művéről sem vett tudomást a hazai kutatás, pedig az *Die evangelischen Märtyrer Ungarns und Siebenbürgens, von der Reformation bis auf unsere Zeit* címmel 1858-ban Kaiserwerthben megjelent. Alcíme szerint az voltaképpen főművéből készült különnyomat, azaz annak részlete: *Abdruck aus dem III. Band des Buchs der Märtyrer*. A 96 lapnyi könyvecske legerjedelmesebb része – több mint kétharmada – a gyászév tized eseményeivel foglalko-

2. ábra: *Johannes Foxius, Rerum in Ecclesia gestarum, quae postremis & periculosis his temporibus euenerunt...*, Basileae, Per Nicolaum Brylingerum et Ioannem Oporinum, 1559. Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak

sen vizsgálta és értelmezte a legfontosabb mártírkönyvet, azok konfesszionális, műfaji jellemzőit, szellemi kölcsönhatásait.⁶ Hollandiában már 1890-ben kiadják a protestáns mártírológiai művek bibliográfiai áttekintését (*Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, Den Haag).⁷

Az is kirajzolódik, hogy azokban az országokban figyelhető meg ez a széles kutatási folyamat, ahol a 16–17. században erőteljes (a legdurvább erőszakot is érvényesítő), sokszor megújuló protestánsüldözés, időben hosszasan elhúzódó társadalmi összecsapás (mint például a harmincéves háború) zajlott, amelynek már ebben a korszakban kiterjedt irodalma

zik, a 16. századról rövidke áttekintést olvashatunk. Benne Dévai Bíró Mátyás kap nagyobb szerepet, kiemelésének talán az is oka, hogy Rabus mártírkönyvében hosszú fejezet tárgyalja Dévait és adja közre egyik művét. A *Von den h. Gottes Bekennern* című fejezet tartalmazza a vonatkozó részletet: *Artickel, umb welcher willen vilgemeldter Matthias Deuay vom Bischoff Faber ertslich Examiniert unnd befragt, demnach aber als ein Ketzer ist verdampt worden. Mit anghenckter kurtzer gefragten Artickel verantworung.* Fliedner az evangélikus forrásokot jobban ismeri, Séllyei Istvánról is úgy tudja az őt ábrázoló kép aláírásában, hogy „Stephan Selei, luth. Superintendent zu Papa in Ungarn”. Még magyar nyelvű szemelvények is jelentek meg Fliedner fő művéből, a Fliedner által kiadott *Buch der Märtyrer* egyik szakasza nyomán: FARKAS József, *Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak életéből*, Bp., Hornyánszky, 1884. Ez a már bemutatott német kiadvány magyar átdolgozása, kibővítése, Farkas József munkája. Fliedner szemlélete azt mutatja, hogy a német kutatás alapvetően a *persecutio decennalis* eseményeit sorolja a mártírológia körébe, amint a hazai protestáns történetírás is így vélekedik, és nem nagyon törekszik azt kötni, illeszteni a 16. századi előzményekhez. Ezek – más körülmények mellett – nyilván szerepet játszanak abban, hogy a magyar protestantizmus „mártírológiai tudata” aszimmetrikusan alakul, a 17. századi üldöztetés korszaka kiemelkedően nagy figyelmet és tudományos érdeklődést kap évtizedeken keresztül. Ebben valószínűleg hatottak a hazai protestantizmus ekkoriban (vagyis a 19. század második felében vívott) egyházpolitikai küzdelmei, amelyek a közösségi identitás erősítésében – például alkotmányjogi harcokban – a történelmi identitás föltárásának, fölmutatásának nagy legitimációs rendszerét látták hatékonynak. Az itt föllelhető kiterjedt forrásanyag a 19. század közepétől elsősorban az egyháztörténet érdeklődését váltja ki; utóbb többek – a 20. században – „önkritikusan” még sokallták is a gályarab irodalom „túlzó mértékű” kutatását, és a belőle származtatott vértanú-tudat „túltengését” a valódi felekezeti önismeret akadályának tekintették.

⁶ Gerhard DEDEKE, *Die protestantischen Märtyrerbücher von Ludwig Rabus, Jean Crespin und Adriaen van Haemstede und ihr gegenseitiges Verhältnis*, diss. theol. Halle-Wittenberg, Halle, 1922.

⁷ Nem tekintjük itt feladatunknak, hogy a közelmúlt vagy a jelen nemzetközi kutatási eredményeit tételiesen, vagy akár szemlélve is számba vegyük. Erről bőseges információkat olvashatunk – pontos bibliográfiai megjelöléssel – kötetünk több tanulmányában, így most csak néhány alapvető tendencia érzékeltetésre törekszünk. Legfeljebb saját gondolatmenetünk bizonyítására és illusztrálására hivatkozunk ennek a hatalmas szakirodalomnak kapcsolódó szerzőire, műveire.

jött létre.⁸ Így a német, holland, francia, angol kutatás régóta számol a protestáns mártirológiával, mindig alkalmazkodva a korszak tudományelméleti sajátosságaihoz. Ennek megfelelően másra és másra esett a kutatás figyelme, a klasszikus egyháztörténet módszereinek felhasználása mellett a források csoportját fokozatosan tágitották más médiumok irányába. Így lett ennek része a himnológia a mártírénekekkel, a reformáció röpiratirodalma (*Flugschriften*), mártírkönyvek, prédikációk. Polemikus jellegük, átértelmező szándékuk, egyháztörténeti szerepük, idő- és történet szemléletet radikálisan alakító jellemzőjük vált világossá.

Az utóbbi négy évtizedben egyre erőteljesebben érvényesül a kultúratudományi szemlélet tág értelmezési spektruma a német, angol és francia kutatásban egyaránt. Ebben a tudományos környezetben természetesen alaposan ismerik a protestáns mártirológia 16–17. századi műveit, ugyanakkor tudnak mindezek polemikus szándékáról és jellemzőiről. Ebben a polemikus közegben számolnak a kora újkori katolikus kortársak heves elutasításával, amelyben azok kinyilvánítják a protestáns mártirológiai törekvések elfogadhatatlanságát, és cáfolatukra törekednek. Hatalmas küzdelem zajlik, amelyben a szemben álló felek teljesen tisztában vannak a küzdelem tétjével, amely a történelem- és múltértelmezés, vagy annak birtoklása, radikális átértelmezésére irányul. A reformáció számára különösen fontos legitimációs-identifikációs feladat (*Erinnerungspolitik*) volt önmaga hagyományainak definiálása. Ezt három horizonton kellett megformálni és működtetni: az újra felfedezett keresztény ősegyházhoz való viszony, további kifejeződései a Szentírásban, az őskeresztény gyülekezetekben való előzmények. E három referenciahorizont párhuzamos működtetésével kellett megszilárdítani a múlthoz fűződő új emlékezet-szisztémát. Mivel mindhárom referenciahorizont fontos szerepet játszott a mártirológia és a hagiográfia, lényeges volt ezek illesztése a reformáció *Erinnerungspolitik* eljárásaiba. A protestáns mártirológiák abban az értelemben konstruáltak „ellentörténelmet” (*Gegengeschichte*), hogy szerintük a „pápis-ta” egyház mellett mindig működött egy folyamatos, igazhitű, azzal párhuzamos, elnyomott, üldözött egyház, és annak a megtestesülése ezekben a mártírokban fedezhető fel. Egyik legnagyobb hatású összegezése ennek a koncepciónak Heinrich Bullinger *Veruolung. Von der schweren, langwirigen veruolung der Heiligen Christlichen Kirchen* című 1573-as műve, egy esztendővel a Szent Bertalan-éj után. (Ugyanabban az évben latin fordítása is megjelent Josias Simler tollából, majd gyorsan angolul és franciául is kiadják, többször, több helyen). Ebben úgy interpretálta az igazi egyház történetét, mint egy üldözéstörténetet, amelynek húsz nagy hulláma volt. Az utolsó a legsúlyosabb: a római pápa üldözése.

A szentek kultuszának protestáns átalakításához öt műveletre van szükség: Vergessen (elfeledés), Neuschöpfung (újáteremtés), Übernahme (átvétel), Traditionskritik (ha-

⁸ Különösen hasznos, széles körű és újszerű tájékoztatást kapunk erről a témakörrel, mártirológiai összefüggéseiről: *Religionskriege im Alten Reich und in Alteuropa*, hrsg. von Franz BRENDLE und Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff, 2006.

gyománykritika), Umdeutung (átértelmezés). Ennek szolgálatába állítottak olyan hagyományos „műfajokat”, mint a mártírológia és a *Kirchenkalender*. Ezért is fordítottak oly nagy figyelmet ezeknek a kiadására, nyilvánosságformáló és identitásteremtő szerepére.⁹

Az utóbbi évtizedekben zajló kutatásban már helyet kap a kulturális emlékezet (*Das kulturelle Gedächtnis*) látásmódja, a mártírológiának mint emlékezhelynek (*Erinnerungsorte, les lieux de mémoire*) a vizsgálata, emlékezetpolitikai szerepe (*Erinnerungspolitik, Erinnerungskonkurrenz*), a mártírológia nyelve, ikonográfiája, narratívái (identitás- és élettörténeti minták), az egyéni és közösségi identitást formáló szenvedéstapasztalat (*Leidenserfahrung*) antropológiai értelmezése. Mind az egyéni, mind a közösségi identitásformálás, önazonosság alakításában kiemelkedő szerephez jut a mártírológia, szinte bizonyos léthelyzetek elbeszélhetőségének legadekvátabb eljárásait hozta létre, amelyek számos műfajba szétsugárzanak.

II.

1523. július elsején máglyahalálra ítélik Bruxelles-ben Heinrich Voes és Johann van den Eschen Ágoston-rendi szerzeteseket protestáns meggyőződésük miatt. Hatalmas visszhangot váltott ki a német hitújítás táborán belül a tragikus esemény, 1523 végéig tizenhat kiadásban jelentek meg a Flugschriften nyomtatványai latinul és németül. Nagyobb részük Luther tollából származik, kettő bizonyosan az ő műve: *Brief an die Christen im Niederland; Historia de duobus Augustinensibus, ob evangelii doctrinam exustis Bruxelae*. 1524 végéig harminc kiadás adta hírül újabb és újabb változatokban a gyászos esetet. Ezt tartják az első protestáns mártírtörténetnek, amely már a „műfaj” számos jellemzőjével rendelkezik. A húszas évek végéig tizenkilenc újabb mártírtörténet (Flugschrift) hetvenhárom kiadásban látott napvilágot.¹⁰ A reformáció kialakuló mártírológiájában (*Märtyrerschriften, Märtyrerflugschriften*) voltaképpen a Flugschriften együttese képezte az első műfajcsoportot. Már ekkor kialakulnak tartalmi strukturái (esztatologikus dráma), elbeszélésformái, modelljének sajátosságai. Luther *Brief an die Christen im Niederland* című műve már megnevezi és jellemzi e mártírtörténet időtapasztalatát és időértelmezését, eseményeinek dramaturgiáját. A szöveg és a hozzá csatlakozó fametszet egyértelműen esztatologikus jelentésű, az Antikrisztus közelségét érzékelő, de az utolsó ítélet váradalmában is reménykedő. „Az Isten megítélt

⁹ Thomas FUCHS, *Protestantische Heiligen-memoria im 16. Jahrhundert*, *Historische Zeitschrift*, 1998, 592–593.

¹⁰ Érdemes tudni, hogy Luther és kortársai, majd követők összesen *háromezer Flugschriftet jelentettek meg* a 16. század végéig, amelyek döntő többsége mártírtörténet! Vö. Hebenstreit-Wilfert HILDEGARD, *Märtyrerflugschriften der Reformationszeit = Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit. Beiträge zum Tübinger Symposium 1980*, hrsg. von Hans-Joachim KÖHLER, Stuttgart, Klett-Cotta, 1981 (Spätmittelalter und Frühe Neuzeit, Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung, 13), 397–446.

és az örökkévalóságra megáldott, amit mi megtapasztaltunk, hogy igazi szenteket és valóságos mártírokat lássunk és halljunk, mi, akik eddig oly sok hamis szentet felemlítettünk és imádtunk.” Ebben a mondatban megfogalmazódik a korábbi hagiográfiától való elhatárolódás, ahogyan egy új mártirológia értelmezésének igénye, indokoltságának kifejezése és alkalmazási szándéka is. A fogalmakat (*rechte heyligen und warhafftige merterer, falscher heyligen*) teljesen egyértelműen használja Luther, amelyek a későbbi protestáns mártirológia kulcsfogalmai lesznek: így a valóságosság, látható és hallható sajátosságok.

Luther szerint a két ágostonos szerzetes esetében győzedelmeskedni látszott az inkvizíció, azonban Istené a történelem, azt nem engedi át. Ellenkezőleg: ő kinyilatkoztatja magát a két volt szerzetes halálában, a jelen mint a végidők kezdetét kiemeli: a jelen az ítélet ideje, a reménynek és a kegyelemnek is az ideje.

Ezek az iratok egyidejűleg konstruálnak ezen a módon egy értelmezésmintát, amelyet az olvasóknak javasolnak. Eszerint az inkvizíciós áldozat szenvedését mint mély értelmű példázatot kell megélni, sőt, a saját szenvedést – mint apokaliptikus jeleket – egy közösséghez való tartozásként kell értelmezni, amely az *evangéliumi igazság szenvedésközössége* lehet bizonyosan. A mártíriumot mint a közösségi szenvedéstapasztalat médiumát kell értelmezni, amely a kollektív emlékezet és saját maga megbizonyosodásának is médiuma. A pápaság és az Antikrisztus egyenlővé tétele megmagyarázza az ellenség pillanatnyi túlerejét és sajátos értelmet, jelentést kölcsönöz annak, azáltal, hogy a szenvedést metahistóriai erővé vezeti vissza, és ezzel a saját szenvedéstapasztalatot a történelmen belüli oksággént ragadja meg. Ahogyan az Isten az ő teremő művében a káosz hatalmát le tudta győzni, most ugyanúgy legyőzi az Antikrisztus hatalmát, így a pápaság és az Antikrisztus egyenlővé tételét a vizsgált Flugschriftekben mint a vizsgálat médiumát is lehet értelmezni. Nagy nyilvánosság előtt zajlottak a kivégző rítusok, ahol az inkvizíció parodizálta, gúnyolta (*sakrale Degradierung*) ruházatukkal is az áldozatokat.

A Flugschriftek jelentések, elbeszélések, akták a történelekről, Bernd Moeller azokat *mártíraktáknak* tekinti, amint a kortársak is annak tekintették.¹¹ Ezzel utaltak az ógyház megfelelő párhuzamos szövegeire, a *Constantinus előtti korszakra, de a constantinusi fordulatra is*, ahogyan önmagát és fordulatot hozó szerepét (*die Konstantinische Wende*) a hitújítás értelmezte. Hosszú ideje szokásos és hiteles volt ezeket egy irodalmi nemnek, műfajcsoportnak tekinteni. A Flugschrifteknek ugyanolyan jelentést, szerepet szántak a korai reformációban, mint a mártíraktáknak a kései antikvitásban; különbség, hogy ott a szentek legendájában haláluk történetét mondják el és dokumentálják, abban a mártír élete nem kap helyet. A reformáció mártíraktái hangoztatják hőseik valóság-

¹¹ Bernd MOELLER, *Die frühe Reformation als Kommunikationsprozeß = Kirche und Gesellschaft im Heiligen Römischen Reich des 15. und 16. Jahrhunderts*, hrsg. von Hartmut BOOCKMANN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1994 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge, 206), 148–164.

gos történetét (*Wahrhafter Hystori; warhaftig geschicht; wahrhaftiger handlung; So selbs alles gesehen vnd gehört hat; bis ich die gewisse warheit uberkommen; rechte heyligen und warhaftige merterer zu sehen und zu hören; die recht warhafft und gründtlich hystori oder geschicht*), a csodák nem kapnak szerepet.¹² Bár ebben izgalmas egyensúlykeresés folyik, a reformáció szerzői érzik a miraculumok kockázatát és a *Zeit der schönen Passionen* ábrázolásának veszélyeit is. A metszetek is megfogalmazzák az értelmezési szándékot, a halálra készülőkre Krisztus néz alá, fogadja érkezésüket. Jól látszik a ket-tősség egy 1525-ös Flugschrift címlapmetszetén, amelyik ugyancsak valóságos tudósításról beszél, a rajzon azonban a máglyán álló alak alatt lobogó lángokat az újra és újra megeredő csodálatos eső oltja ki. Sok közülük a heroikus mártír típusát formálja meg.

Egyik legelterjedtebb mártírológia a Luther-tanítvány Ludovicus (Ludwig) Rabus nevéhez fűződik: *Historien Der Heyligen Außewölten Gottes Zeügen, Bekennern vnd Martyrern, so in Angehender ersten Kirchen, Altes vnd Neüwes Testaments, zu jeder zeyt gewesen seind*. Első változata 1554-ben jelent meg, gyors egymásutánban következtek a későbbi kiadások, 1558-ra nyolc kötetesre hízott. Az első kötet még alfabetikus szerkezettel, a többi már kronológiai rendben jelent meg, fametszetekkel gazdagon díszítve. A kronologikus szerkesztési módszernek azért nő meg a jelentősége, mert a kiadvány alapelve egyértelműen *eszkatologikus irányultságú*, ahol a közelmúlt mártírológiai eseményei a közelgő végidő igazoló jelei (az Antikrisztus fellépésével együtt), tanúbizonyságai (Bezeugung, Zeügen). Mintegy – időben sűrűsödve – mutatják és bizonyítják a végítélet felé közeledő világ jellemzőit.¹³ Rabus számára a történelem, az igaz egyház története állhatatos, folyamatos egymásutánosság, az állhatatos hitvallóknak és a boldog halálnak a genealógiája Ábeltől Lutherig. Szándéka éppen az, hogy sokoldalúan válasszon a protestantizmust elutasító, sokszor felhangzó, egzisztenciális súlyú kérdésre: *Wo war deine Kirche vor Tausend Jahren?* – Hol volt a te egyházad ezer esztendővel ezelőtt?

Az egyre bővülő kötetek újabb és újabb előszót kapnak, amelyekből egyértelműen és összetetten kirajzolódik a szándék: a kronológiai módszer segítségével új identitásalapító potenciál teremtése. Mindez hallatlan összetett és intenzív kommunikatív és kulturá-

¹² Peter BURSCHEL, *Sterben und Unsterblichkeit: zur Kultur des Martyriums in der frühen Neuzeit*, München, Oldenbourg, 2004, 41.

¹³ „Dieweil es dann zü disen unsern *letsten gefarlichen zeiten*, leider viel Schwacher Christen inn allen Stenden der Menschen geben hatt. Der Herr aber kennet die seinen die gelichwol fallen, aber jhm endlich nit entfallen, und uns ja anders nichts, auff welche daß End der Bösen Welt kommen ist, zuerwarten ist, dann [...] die Hinderlüstig unnd Gewaltsame verfolgung des Widerchrists, welche auch alle ander weit ubertreffen wirt. So hab ich (der geringst unnder allen Dienern Christi) auß H. Göttlicher, und auch der Alten Vätter Glaubwürdigen Schrifftten, etliche der lieben H. *Gottes Zeügen, Bekenner und Martyrer* fürneme und Gottselige Historien und Exempel inn Lateinischer sprach nach Ordnung des Alphabets im truck erstlich lassen außgohn, und jetzund als bald dieselbigen aus bitt unnd beger vieler Gühertzigen inn Teütsche sprach nach meiner kleinfüge, verdolmetscht.” Ludovicus RABUS, *Historien der Martyrer*, Erste Theil – Ander Theil, Strassburg, Josias Rihel, 1571–1572, Vorred. (A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár – a továbbiakban: DEENK – 748.089 és 748.099 jelzetű köteteit használtuk.)

lis emlékezet megteremtésének eszközrendszerét ösztönzi és állandósítja.¹⁴ Nem véletlen, hogy a protestantizmus nagy apparátussal végzi saját egyháztörténeti konstrukciójának megalkotását, amiben különösen nagy szerepet kapnak Caspar Hedio művei.¹⁵ Már 1530-ban németre fordítja és kommentálja Eusebiosz klasszikus egyháztörténeti művét, más forrásokkal kibővítve.¹⁶ Különösen a közelmúlt történeteinek esetében egészen nyilvánvaló a Flugschriftenek döntő hatása, alapvető forrásként szolgáltak, még fametszeteik jelentős részét is átvette Rabus gyűjteménye. A tárgyalt mártírtörténetek bőséges forrásanyagot közölnek, valóban érvényesül a „mártírtakták” korábbi műfaji hagyománya.

Egyetlen értékes magyar vonatkozása van, az ötödik részben szerepel *Dévai Bíró Mátyás* pozsonyi, majd bécsi üldöztetése, fogsága és háromszori inkvizíciós kihallgatása. 1533-ban Johann Faber püspök akarja az eretnekséget rábizonyítani, Bécsből azonban megszökik. Rabus a hitvallók (*Von den H. Gottes Bekennern*) között tárgyalja Dévai történetét: „Artickel, umb welcher willen vilgemeldter Matthias Deuay vom Bischoff Faber erstlich Examiniert und befragt, demnach aber als ein Ketzer ist verdampt worden. Mit angehenckter kurtzer solcher gefragten Artickel verantwortung.”¹⁷ (Egy fametszet ábrázolja is a Faber püspök előtt álló, kihallgatott Dévait.)

¹⁴ „Das Martyrium der heroischen Historien konstruiert eine selektive Tradition kontinuierlicher Verfolgung, in der die Geschichte der Papstkirche auf eine Gegengeschichte reduziert wird, die ihre Legitimität ausschließlich der Kollaboration mit den Mächten der Finsternis verdankt. Das Martyrium der heroischen Historien markiert den Übergang vom kommunikativen zum kulturellen reformatorischen Gedächtnis und gibt den Blick auf die zunehmende Konfessionalisierung der evangelischen Erinnerungskultur frei.” BURSCHHEL, *Sterben, i. m.*, 286.

¹⁵ Vö. Hartwig KEUTE, *Reformation und Geschichte: Kaspar Hedio als Historiograph*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1980. A korai tübingeni beszéd (*De artibus liberalibus oratio*) óta Melanchthon az igazi programadó, aki a történetiség meghatározó tudományelméleti/történetológiai szerepét hamar megfogalmazta, koncepciója kibontakoztatásában sokan – így Hedio – is részt vettek. Ennek a folyamatnak majd csak betetőzése lesz a Carion-krónika, azonban sűrű szövésszerű érvrendszer és számos rész munkát vezet oda, szerzők sokaságával.

¹⁶ *Chronica der altenn Christlichen Kirchen auß Eusebio, Ruffino, Sozomeno, Theodoro, Tertulliano, Justino, Cypriano, und Plinio, durch D. Caspar Hedio verteutschet*, Straßburg durch Georgium Ulricher von Andla im Jenner, 1530. Ezért is utal rá előszavában (1557) Rabus nagy megbecsüléssel: „Darumb sein unns auch so viel Heyliger Patriarchen, Vätter, König und Propheten mit jhrem Glauben und Leben im Alten Testament, beschrieben unnd fürgebildet. Deßgleichen der Herr Christus, sampt seinen Jüngern, und andern H. Mennern und Weibern, im Newen Testament. Auch viel Herrlicher Martyrer inn anghoender esten Kirchen, durch Glaubwürdige Historien Eusebij, Sozomeni, Socratis, Theodoritirc. (welche nün auch inn Teütscher sprach, verdolmetscht durch den Ehrwürdigen unnd Hochgelerten D. Caspar Hedion meinen lieben Herrn unnd Vatter, gelesen werden [...].” Lásd München, Bayerische Staatsbibliothek, Digitale Bibliothek, http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0002/bsb00023155/image_2. Ugyanez a megfontolás magyarázza, hogy Hedio Szent Ágoston műveinek németre fordítását és kommentálását is végzi már az 1530-as évektől.

¹⁷ Rabus közel százharminc lapon tárgyalja az eseményeket és közöl bőséges részleteket német nyelven Dévai Bíró műveiből a következő fejezetekben, clx, clxvi, clxxvii, ccxxiii: Matthias Deuay ein Doctor auß Ungern, Matthias Deuay würt vom Bischoff Fabro examiniert, Mathtie Deuay verantwortung uber ettliche Schlußreden und Artickel, in welchen die Summa Christlicher lehr kürztlich begriffen ist, wider das tolle Urtheyl des ungelehrten Mönchs Gregorij Seghediensis Barfußßer Ordens.

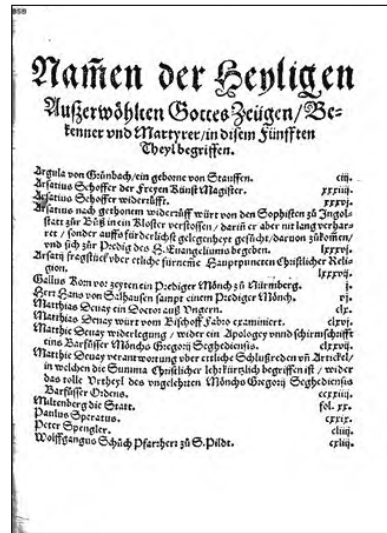
Megjegyezhetjük, hogy – így ritka kivétellel – a magyar protestantizmusnak egy 16. századi kiemelkedő személyisége került bele a nemzetközi mártírológiai környezetbe (Rabus művének számos németországi kiadása volt!), mégsem alakult ki itthon jelentős magyar nyelvű recepciója, vagy nem jött létre Dévai történetének mártírológiai értelmezése. (Pedig szerepel az 1556-os és 1572-es kiadásban is.) Az egyes mártírtörténetek többféle igényt elégítenek ki: forrásértékükkel vitathatatlan valós eseményekről tudósítanak, másrészt követnivaló példázatot jelentenek (exemplumok) a jámbor keresztények számára, de *gyönyörködtetésre* (*uns sollen ergötzen*) is szolgálnak.¹⁸ Rabus láthatóan műfaj(csoport)ként is értelmezi és kínálja a mártírtörténeteket, amelyek prédikációkban és más kegyességi műfajokban kaphatnak szerepet (*durch jhr Exempel gebessert*), de lényeges értelmezési lehetőség a gyönyörködtetés szempontjának hangsúlyozása.

A protestáns mártírológia önmeghatározásának lényeges eleme a hagiográfiától való elhatárolás. Rabusnál is megjelenik ez a szempont, amikor ezekben a mártírokban örömteli és nem rémítő hősököt (*mit freuden und ohnerschrocknem Hertenzen*) láthatunk. Ez gyakori kritika, hogy a korábbi már-

¹⁸ „Yedoch dieweil (wie auch der Herr selber sagt) Der Geyst etwan willig, daß fleisch aber gantz schwach und blöd ist. So ist es einem yeden recht war gleübigen, neben dem geoffenbarten H. Gottes wort, inn der *Warhey*t hochtröstlich, wann er etliche *glaubwürdige Exempel*, frommer lieber Leüth, Mann und Weib, Jung und Alt *sihet, höret und weißt*, inn denen der Allmechtig ewig Gott, durch seinen H. Geyst, nach seiner züsig, solche Helden gemüter, und Gottselige bestendigkeit erwecket und gewürcket hat, daß sie mit freüden und ohnerschrocknem Hertenzen, nit allein bekennet, sonder auch umb der Bekandtnus willen, all jhr hab und Güter, Mann, Weib und Kinder, Hauß, Hoff und Acker, Ja auch diß zeitlich Leben verloren haben. So stellet uns auch selber das H. Gottes wort, solche und dergleichen und *herrliche Exempel für [...]* das wir *mit solchen Exemplan*, so züm theyl inn Gottlicher Schrifften, züm theyl aber *inn anderen glaubwürdigen Historien* verfast sein, uns sollen *ergötzen*, trösten, underweisen und Lehren.” RABUS, *Historien der Martyrer*, i. m., Vorred.

3. ábra: Ludovicus Rabus, *Historien der Heyligen Außerwölten Gottes Zeügen, Bekennern und Martyrern...*, Straßburg, Samuel Emmel, 1557, Clxv/b. Dévai Bíró Mátyás Faber bécsi püspök előtt, az inkvizíciós kihallgatáson.

4. ábra: Ludovicus Rabus, *Historien der Heyligen Außerwölten Gottes Zeügen, Bekennern und Martyrern...*, Straßburg, Samuel Emmel, 1557, tartalomjegyzék: a Dévai Bíró Mátyásra vonatkozó fejezetek.

tírokat is ijesztő rémképekké torzították. (Ez a látásmód a kortársaknál, de a későbbiekben más szerzőknél is érvényesül.) Fájdalmasnak, szomorúnak mondja azt a szokást, hogy más értelemben jó dolgokat hamis tanítássá torzítottak, amiből nagy, veszedelmes visszaélés következett. Mert az ő legendáikat, ezeket az ostoba meséket és nyilvánvaló hazugságokat, legnagyobb részben németül meghamisították és tönkretették, ezért azokat nem lehet és nem szabad utánózni. Amellett az embereket közbenjárónak ábrázolták Isten és ember között, amit a szegény bűnösöknek kegyesen kellett megszerezni vagy vásárolni, ami pedig egyedül a mindenható, örök Isten fiára, a mi üdvözítőnkre, Jézus Krisztusra tartozik. Ezért annak külön istentiszteletet létesítettek, az Isten parancsa és szava nélkül, hozzá folyamodtak és istentelen képeket készítettek néki és róla, ami egyáltalán nem helyes, hanem hazug tévedés, elítélendő és tilalmas.¹⁹

Rabus felismerhetően tömegével vett át a Flugschriftkekből történeteket. A későbbiekben Rabus egyik fő forrása volt Andreas Hondorff (*Calendarium historicum. Oder der Heiligen Marterer Historien*, 1573) és Job Finsel, Adriaen van Haemstede exemplumgyűjteményeinek. Külön gazdag fejezete a protestáns mártirológiának az anabaptisták mártírának irodalma. Az anabaptisták sajátos emlékezetközösség (*Erinnerungsgemeinschaften; memory communities*) kifejezőjeként és hordozójaként is alkalmazták mártirológiai írásait, annak megtartásában fontos szerepet szántak. Nagyon erősen és tartósan fennmaradt náluk a constantinusi fordulat (*die Konstantinische Wende*) alapgondolata. A mártirológiát mint médiumot használták fel a közös szenvedéstapasztalat bensőségebbé tételére.

A Kirchenkalender műfajában Kaspar Goldthurm (Goldwurm) *Kirchen Calender* című műve 1559-ben jelent meg. (Ennek előzménye a *Calendarium Historicum: Ejn newes lustig buchlin, darin angezeigt werden nicht allein die Monat, Tag vnd Fest des Jars, sonder auch deneben merckliche vnd ahnmutige Historien [...] so sich [...] zugetragen haben [...] 1554-ből.*) Az 1559-es kiadás ajánlása február hetedikén keltezett, Reinhart von Isenburgnak, büdingeni grófnak szól, és számos fontos megállapítást tartalmaz részben a Kirchenkalender sajátosságairól, részben a mártirológiáról. Idézzük föl e bevezető néhány gondolatát. „Röviddel ezelőtt, néhány éve egy történelmi kalendáriumot írtam, amelyben sok minden, különleges históriák szerepelnek. Azonban nemcsak egyedül az olyan világi történeteket hasznos és mulatságos olvasni, amelyeket a hatalmas fejedelmekről és urakról írtak, hanem minden keresztyén számára okulásul, hogy

¹⁹ „Est ist aber leider, solche gewonheyt, wie andere güte ding mehr, durch falsche verfürische lehr, inn einen großen verderblichen mißbrauch kommen. Dann jhre Legenden (wie man sie nennet) sein mit ungeschickten Fabeln, und greifflichen Lügen, den meisten theyl, sonderlich in der Teütschen sprach also verfelschet und verderbet, das man ihnen nicht nachfolgen kan [...] Darneben werden sie den Leüten für gepildet als Mittler und fürsprechen, zwischen Gott und dem Menschen [...] den armen Sündern gnad müssen erwerben, welchs doch allein dem Allmechtigen ewigen Son Gottes, unserm Heyland Jheso Christo zugehöret. Darumb hatt man jhnen auch sondern Gottesdienst, ohn Gottes wort und befelch gestiftet, sie angeruffen, und mit jnen unnd jren Bildern Abgötterey getrieben, welches alles nicht recht, sonder jrriig, strefflich unnd verdammlich ist.“ Uo.

mege erősítsük a mi keresztény hitünket. Szükséges tudni Isten kedves szentjeinek és a keresztény hősöknek a valódi és megalapozott történeteiket, akiknek az igazi megismerése és a nyilvános megismerésük szándéka Krisztus akarata és az ő szentjeinek szavai, az ő általuk nyújtott véráldozatuk és kiontott vérük kötelez. Ezért hasznosnak és jónak láttam egy papi, keresztény és egyházi kalendáriumot ezennel megteremteni és elkészíteni, amelyben röviden a szent Apostol és más, hasonló tanítványai és a keresztény egyház előljárói, hitük, hitvallásuk, és abban az állhatatosságuk le van írva, ahogyan ugyanez az apostol és más megbecsült mártírok esetében történik az egész kalendáriumban, így az hasznos és szükséges lehet. Ahol pedig én közöttük olyat találtam, amelyik nem az igaz hitnek és hitvallásnak volt a bizonyítéka, akik a régebbi és mostani időkben éltek, ahelyett én mások életét, hitét és hitvallását írtam meg.

A gonosz és legállokabb Sátán nagy tü rannusai a szeretett szenteket *mintegy rémképként (als zu einem furchbildt) ábrázolták* a megromló egyházban, akik a valódi keresztény szentek, Isten szent férf iainak történeteit meghamisították és eltorzították hazug fondorlatukkal, a tü rannusok segítségével, így kevés igazi történet maradt fenn, amit pedig Eusebiosz és mások írásai alapján megírtak és a mi korunkra maradtak. Mégis, nem egészen mindenben hihető amit Eusebiosz és mások úgy az egyháztörténetben megírtak, amelyet Szent Jeromos is panaszol a Ctesiphonteshez írott levelében. De hasonlóan, ahogyan maga a Sátán Krisztus megromló egyházában, kézzel és lábbal addig fáradozott, hogy nem tudtuk Krisztus szent mártírjainak igazi történetét magunknak felhasználni. Tehát a tü rannus hasonló fondorlatával fáradozott és azon munkálkodott, hogy csak a sok istentelen, lusta és falánk szerzetes (*vil Gotloser, fauler und gefressiger Mönch*) és akik hasonlókat akartak, akik a keresztény egyházban számtalan és hatalmas könyveket hazugságokkal és hazug mesékkel teljesen megterheltek, akiknek egy ideig a gyalázatos Sátán is adott tanácsokat. Pedig a világ olyan nyilvánvaló koholt és kitalált írásokkal és hazugságokkal volt megterhelve és előntve, hogy legnagyobb része alig származott a próféták, apostolok, pátriárkák és más szentek, így az isteni és más valódi írásokból. Az istentelen, minden hájjal megkent tanítók a szegény népek erkölcstelen írásokat vetettek, és az csak ezekből a hazug, vénasszonyoknak való mesékből (*altweibische fabeln*) ismerhettem meg a legtöbb prédikációt. Most nekünk meg kell édesíteni mézzel a savanyú mérget és keserű italt, amelyet a szegény néppel itattak, hogy visszatáljon az igaz isteni szóhoz, és azokat az oly nagy sötétségből és szolgaságból irgalmasan kell megszabadítani és az ő szent szavaival megvilágosítani. Isten kedves szentjeink és mártírjainak az életéről olvasni, prédikálni, elmélkedni és azokat helyesen szemügyre venni kellene (*lesen, predigen, bedencken und recht betrachten*). Ezután minden időben a szent, isteni iratokban Isten szent emberei példázatok lesznek nekünk, amikor a valódi hitben és kegyes életben az állhatatosságot kell követni.²⁰ Az idézett felsorolás bizonyítja, hogy munká-

²⁰ Caspar GOLDWURM, *Kirchen-Calender*, Frankofurti ad Moenum, Eggenolf, 1583, Vorred. A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (a továbbiakban: TREKN) A 1321 jelzetű példányát használtuk.

ját mindenkinek olvasmánynak szánja, de a prédikáció számára is exemplum, vagyis sokféle homiletikai felhasználású explikatív és interpretatív alapnak tekintette, amely a gyönyörködtetésnek is helyet ad. Rabus és követőinek művei forrásai és mintái voltak a vigasztaló iratoknak, börtönleveleknek, bírósági jegyzőkönyveknek és hitvallásoknak.

Abraham Sauer terjedelmes, *Diarium Historicum* című 1582-es műve egyesíti az egyháztörténet és világi történet kettősségét, illetve éppen ezek szoros kapcsolatát bizonyítja. Melanchthon hét szempontját idézi: miért kell a történelmet az egyházban emlékezetben tartani és vizsgálni. (*Sechs Ursach Philippi Melanthonis, warumb man die Historien in der Kirchen behalten und betrachten sol?*) A második szempont a csodatételekről és a csodákról szól. „Meg kell gondolni azokat a csodatételeket és csodákat, amelyek a tanítást erősítik. Ezekre nekünk különösen kell figyelni, és az ilyen történetekben a keresztyény egyházat látni, amelyeknek mindegyike a tanításhoz vezet és amit ő minden részletéből és az egészből a hitnek az alapzatát megtartja.”²¹ A csodatételekről és csodákról szóló gondolatmenet bizonyosan vonatkozik a szentek és márirok korábbi kultuszára, amelynek egyik fontos eleme éppen a *Wunderwerck* és a *Mirackel* volt. Ezek gondos mérlegelését kell végezni, és csak a hit alapzatához kapcsolódhatnak részleteikben és egészében is. A történelmi folyamat így Isten igazi és örök egyházának (*ewige Kirche*) eseményeit tartja számon, amelyek bizonyítékként szolgálnak az igaz tanítás számára és exemplumként valamennyiünknek az isteni szándék értelmezésére. Ezekben az exemplumokban, történetekben megmutatkozhat számunkra a mindenható Isten irgalmassága és jósága, annak jelei és bizonyítékai.²²

²¹ „Zum andern, sind die Wunderwercke und Mirackel, die da die Lehre bekräftigen, zu bedenken. Hie sollen wir sonderlich darauff mercken, unnd in solchen hystorien der Christlichen Kirchen sehen, was ein jeder für ein Lehr geführet unnd hinder sich gelassen, und was er von allen Artickeln, und von dem gantzen Fundament deß Glaubens gehalten habe.” Abraham SAUER, *Diarium Historicum, Das ist: Ein besondere tägliche Hauß vnd Kirchen Chronica darinn Summarischer wise auff ein jeden Tag, Monat, vnd Jar etlich besondere Nam vnd warhafftige Geschichte, schreckliche Mirackel, lustige Exempel, merckliche Beispiel, mancherley Ankunfft, seltzame Verenderung [...] so vor vnd nach der Geburt vnsers Herrn vnd Heylands Jesu Christi sich zugetragen haben, kürztlich vnd eigentlich annotirt vnd verzeichnet werden*, Franckfurt am Mayn, Nicolaus Basseus, 1582, *Seschs Ursach*. A München, Bayerische Staatsbibliothek, Digitale Bibliothek, http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0002/bsb00029496/image_5 példányát használtuk.

²² „[...] wir sehen, wie Gott über menschlich Verstandt unnd Vernunft, alle zeit wunderbarlich ein Christliche Kirche samlet, und die nicht allein samlet, sondern auch beschützet und schirmet [...] Zum dritten, wann denn solche Lehrer und Liechter der Christlichen Kirchen, Geschichten und historien angeschawet werden, soll dardurch unser Glaub gesterckt, dann wir sehen und befinden vil Exempel Gottes deß Allmechtigen Barmhertzigkeit und Güte. [...] So sollen wir uns solcher Exempel trösten, und gewißlich dafür halten, daß unser lieber Herr Gott, wenn wir nur lehrhaftig seyn, gleichfalls mit uns halten, und unsere Schwachheit und Aberglauben dulden wölle [...] Zum fünfften, so zeigt Gott mit den Exempeln der lieben Lehrer in der Kirchen dieses an, daß er gleicherweiß und meynung unser Gebett und Seufftzen, die wir thun (wie er der lieben seiner Lehrer Gebett erhöret hatt) auch Gnädiglichen auffnehmen, so wir von grund unsers Hertzen (wie sie gethan) zu jm schreyen und ruffen [...] Zum sechsten, ir Tod und Marter, den sie von wegen der Bekanntnuß der Christlichen Lehr gelitten, das ist, Zeugnuß, daß alles, das sie gelehret, das sey von jhres Hertzen grund gängen.” *Uo*.

A kalendárium augusztus vége tárgyalásánál – legnagyobb meglepetésünkre – egy négylapos, terjedelmes leírásban mutatja be a mohácsi csatát, előkészületeit, szereplőit, lefolyását, hiszen az ütközet valóban augusztus 29-én zajlott (368–371). Nyilván több forrást is használhatott Sauer, így részletesen elmondja a bőr nélkül született II. Lajos baljóslatú történetét, amely több 16. századi szerzőnél is olvasható. A leírásban a korban másoknál is ismert történet egyértelműen *mártirológiai értelmezést* nyer, amely nemcsak a szerencsétlen királyra, de a csata hőseire is kiterjed. Joachim Camerarius retorikájában nagyjából hasonlóan szerepel az elbeszélés, ott azonban a narratívában használatos, valóságos történetet felhasználó retorikai exemplum, Sauernél viszont *mártirológiai jelentést hordozó exemplum*. Úgy, ahogyan Rabus is értelmezte és alkalmazta a mártírtörténeteket exemplumként. Sauer polemikussága is érvényesül: fesztelenül „emeli ki” a szentéletű Szent Ferencet zavaros és képmutató pápista környezetéből, hogy felmutassa benne az evangéliumi élet nemes mintáját, hitvallóját.²³

A Kirchenkalender sajátos változata volt a krisztianizált *Fasti*, amely *verses formában* jelenítette meg az átértékelt, protestáns nézőpontú mártirológiát, ehhez az imitáció változatos formáit használva fel. Mivel itt gazdag poétikai-retorikai hagyomány táplálta a műfajt, a kortárs protestáns, neolatin költészet legjobbjai is művelték. Szerzőik ennek a műfajtypusnak nagy szerepet szántak az iskolai oktatásban, latin nyelven. (Mivel ezek általában terjedelmes művek, versformájuk általában a görög–római költészetben, a verses epikában használatos hexameter vagy disztichon, esetleg a hendecasyllabus volt.) Már az 1530-as évektől sürgeti írásukat Melanchthon, leveleiben javasolja Eoban Hessusnak, Georgius Fabriciusnak. 1556-ban dicséri ugyan Carolus Sigonius *Fasti*-feldolgozását filológiai érényei miatt, azonban sajnálja, hogy a protestantizmusból mindeddig hiányzott a hitújítás elveit követő *Fasti*. A zsoldárköltészetben is jelentős Nathan Chytraeus *Fastorum ecclesiae christianae libri duodecim* című műve 1573-ban jelenik meg először. Előszava tudatos programot hangoztat, amely részben az antik forrásokhoz való kötődést fejt ki, részben a hamis és istentelen katolikus hagyomány helyett az új kegyesség igényét fogalmazza meg, és határozottan elutasítja a katolikus mártirológiai-hagiográfiai előzményeket.²⁴ Adam Siber

²³ Hasonló munka David CHYTRAEUS, *Onomasticon theologicum, recens cognitum, in quo praeter nomina propria fere omnia, quae in Bibliis extant, plerorumque etiam sanctorum, qui Calendario usitate inscribi solent, item doctorum, ecclesiae, martyrum, haesericorum & synodorum nomina & historiae breviter indicantur*, Wittenberg, Clemens Schleich & Antonius Schön, 1578.

²⁴ „[...] ex universo illo et vario rerum multiplicium cumulo, ea potissimum, et aliis interim relictis, mihi seligenda existimavi, quae et maximi momenti essent: et ad fastos Christianos proprie pertinerent: et quod caput est, quae ad sinceram quoque religionem et pietatem in animis legentium excitandam et confirmandam aliquid conducere posse videntur [...] Primo igitur, quod in hoc genere negligi nequaquam potuit, operam dedi, ut festorum tam ecclesiae Iudaicae quam Christianae omnium, suo loco mentionem facerem: et doctrinas, et imagines ac ritus quoque illis proprios minime praetermitterem: nonnullorumque abusus quoque et superstitiones impias reprehenderem et exploderem [...] Sanctorum quoque, ut vocant, qui Calendariis vulgo inscribuntur, paene omnium, de quibus certi aliquid constat, vitas, confessionem,

ugyancsak termékeny és jeles neolatin költő, aki 1577-ben zsolttároskönyvének második részébe illesztette a protestáns értelmezésű *Fastit: Psalterium Davidis Prophetarum, et Regis Hebraeorum, veteris translationis, cum lemmatibus ac notis Adami Siberi. Acc. hymni festorum dierum insignium. Et fasti sacri, seu calendarium biblicum.*

Amint hiányolhatjuk eddig a protestáns mártirológia modern kutatásának érvényesülését a hazai tudományosságból, ugyanúgy hiányolja jelen kötet több tanulmányának szerzője az európai protestáns mártirológia *korabeli recepcióját* a magyar reformáció műveltségéből. Erre az utóbbi jelenségre többféle válasz is adható. Se máglyák nem lobogtak, se a francia vagy németalföldi, angliai üldözéshez fogható retorzió nem sújtotta a magyar protestánsokat a 16. században, de olyan méretű és időtartamú belső konfliktus, konfesszionális, politikai szembenállás sem állandósult és pusztított a magyar társadalomban. Talán ez is oka a nyugati protestáns mártirológiai irodalom viszonylag lassú recepciójának. (Dévai Bíró Mátyás pedig nagy „karriert” futott be a német mártirológiai irodalomban, ez azonban itthon elmaradt.) A társadalomtörténeti okok között szerepe lehet a tartós külső – politikai, katonai hódításnak – fenyegetettségnek, a gyorsan túlsúlyra jutó protestantizmus huzamos – különböző okokból bekövetkező – hegemoniájának. (Az még megválaszolatlan, hogy a tartósabban – és többszörös függőségi rendszerben élő – üldözött protestáns közösségek körében, mint az antitrinitáriusoknál, létezett-e valamilyen mártirológiai tudat mint közösségi identitásforma, emlékezetkultúra.) A kötet tanulmányai is bizonyítani látszanak a késlekedő szegényes recepciót, különösen a 16. század szűkölködik a magyar nyelvű fordításokban, átdolgozásokban, bár a latin – és más – nyelvű forrásanyag jelenlétét külön kutatásnak kell megvizsgálnia, amely könyv és könyvtártörténeti föltárást igényel. (Annyi alapos kutatás nélkül is bizonyos, hogy Crispinus, Foxe és Rabus műveinek számos példánya volt jelen a 16–17. században korabeli tulajdosok és gyűjtemények anyagában, ezeknek jelentős része ma is hajdani helyén föllelhető, így Debrecenben, Sárospatakon, Kolozsvárott.)²⁵ Sokkal átfogóbb és részlete-

---

supplicia, iis ubi oportuit locis inserui: magis ut consuetudini horum temporum et locorumq, quantum tamen salva pietate fieri posset, obtemperarem: quam quod pontificiam illam apotheosin; aut impiam, veroq Deo exosam mortuorum in precibus compellationem approbarem.” Nathanis CHYTRAEI, *Fastorum ecclesiae christianae libri duodecim*, Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, 1594, Praefatio, 3r. (Wolfenbüttelben a Herzog August Bibliothek T 555 Helmst 8o jelzetű kötetét használtuk.) – Ezt a protestáns kritikai szempontot igen változatos módon érvényesíti Chytraeus, bírálatában sokszor előbukkan a szerzetesség, életmódjuk, felesleges és hazug aszkézisük, általában a monasztikus egyház és a hagiográfikus-mártirológiai hagyomány. A végképp elvetett mártírok helyett másokat illeszt be a naptári rendbe. Ennek vannak magyar vonatkozásai is, így nagy megbecsüléssel szól Hunyadi Jánosról, de a mohácsi csata áldozataként II. Lajos is mártirológiai színezetet kap augusztus 29-nél; a várnai csata veszteseként viszont II. Ulászlót határozottan elmarasztalja és „nem jár neki” mártirológiai értelmezés Cesarini befolyása miatt, inkább ostoba hiszékenységgel és esküszegéssel vádolja.

²⁵ A kötetben szereplő tanulmányában P. Vásárhelyi Judit említi, hogy Szenci Molnárnak megvolt Crispinus egy levele: „Crespintől magától Molnár Albert levelet is őrzött abban a tekintélyes személyiségek leveleit tartalmazó gyűjteményben, amely sajnos nem került a levelezéssel együtt a Magyar Tudományos Akadé-

5. ábra: *Johannes Crispinus, Martyrologium. Complectens memorabilissima praecipuorum Martyrum, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1600?, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen.*

Címlapján Szenci Sziggyártó Lukács possessorbejegyzése (1628).

sebb könyv- és könyvtörténeti, olvasástörténeti föltárás szükséges azonban az elsődleges és másodlagos recepció fölrajzolásához, ennek a munkának még csak az elején sem járunk.

A *korai kálvinista mártirológia* recepcióját német földön majd csak a 16. század utolsó és a 17. század első évtizede gyorsítja föl, ekkor kezdődik az *Histoire des Martyrs* diadalmenete. Jean Crespin-nek Németországban csak 1606-tól volt teljes német fordítása, előtte szemelvényeket adott ki Christoph Rabe Herbornban németül, latinul; általában Hessen-Kassel, Pfalz, Nassau-Dillenburg, Bréma kiadói jelentették meg. Ez nyilván összefügg a *zweite Reformation* ekkoriban fölerősödő folyamataival és kálvinista programjával, előtte a lutheránus közegben született hatalmas, kimeríthetetlen mártirológiai irodalom uralkodott.²⁶ Ez magyarázza is Szenci Molnár elhatározását, amikor Crispinus magyarra fordítását tervezi, hiszen működési területe ezekhez a német államokhoz, konfesszinális folyamatokhoz kötődik, maga sok mindenben a *zweite Reformation* törekvéseinek megvalósítója.

III.

Korszakhatárt jelent a trienti zsinat, amely sokoldalúan átgondolta a protestantizmus mártirológiájára adandó választ, és kiadványpolitikája igen offenzív polemikus folyamatot indított be. 1563. december 3-án a zsinat fontos határozatot hozott *De invocatione, veneratione et reliquis sanctorum, et sacris imaginibus* címmel. Petrus Canisius *Martyrologium* című műve jól mutatja az erősödő polémiát, amely a hitújítás és a katolikus tábor között kibontakozik. Viszonylag korán – már 1562-ben –

---

mia Könyvtárába.” (Említi SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, jegyzetekkel ellátva kiadta DÉZSI Lajos, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1898, VII.) Ez nyilván a fokozott érdeklődést bizonyítja, a fordításra való felkészülés jelének is felfoghatjuk, akár német, akár svájci közegben szert tehetett arra, vagy netán Rabe, a herborni nyomdász révén juthatott hozzá, hiszen kiadója jelentette meg Crispinust latinul és németül is. Szenci Sziggyártó Lukács – Szenci Molnár unokatestvére – is rendelkezett egy latin nyelvű Crispinus-kiadással, amelyet nagy valószínűséggel Albert révén szerezhetett meg. Most a Nagykönyvtárban őrzik a példányt Debrecenben, címlapját mellékletként bemutatjuk.

²⁶ BURSCHEL, *Sterben, i. m.*, 58–59. Először Rabe adta ki 1590-ben Herbornban Crispinus részleges német fordítását, Paul Crocius is ennek a folyamatnak a részeként értelmezhető.

megírja művét, amely erőteljes vitát fogalmaz meg a protestánsok idő- és történelemértelmezése, mártírfelfogása ellen.²⁷

Canisius jezsuitaként, a dillingeni jezsuita egyetem professzoraként kiemelt szerepet játszik ebben az értelmezői folyamatban. A dillingeni *Academia Hieronymitana* volt a birodalomban az első jezsuita alapítású egyetem, amely 1563/64-ben kapta meg a működéséhez szükséges engedélyeket a pápától és a császártól. Alapítója az az Otto Truschkes von Waldburg kardinális, aki energikus képviselője és terjesztője volt az ellenreformációnak.²⁸ Adam Walasser 1562-ben, Dillingenben datált ajánlása hangoztatja a német nyelvű mártírológiák megjelentetésének fontosságát, mivel sokféle mártírológia lát napvilágot mostanában.²⁹ Nyilván a protestáns riválisokra kell gondolnunk, ezért valóban gyors német nyelvű választ adnak a katolikus kiadványok. A jól áttekinthető, könnyen használható, forrásait gondosan megválogató német mártírológiák szükségessé. Terjedelmes előszava (Erklärung unnd bevestigung Christlicher Bekandtnuß von den Heyligen) – harminckét lapon keresztül – vitázik a protestánsokkal, sorra véve Luther, Melanchthon, Bucer, Oecolampadius, Zwingli mártírokról, mártírológiára vonatkozó véleményét. Már a kezdő mondata erős elhatárolódás, konfesszionális identitás kifejezője: „Wir Catholischen unnd alten Christen”, ami – elutasítóan – nyilván a reformáció irányába mutat. A szentek ereklyéinek, képeinek kultusza dicső és méltó őrzője emlékezetüknek. Az előszó egyébként folyamatosan hivatkozik az *emlékezet megőrzésének fontosságára*, amely jól mutatja, hogy itt valóban zajlik mindkét részről az *Erinnerungskonkurrenz és -politik* folyamata.³⁰ A szentek legendáit kiváló írók, megbízható műveikben hagyták ránk. Tiszteletüket nemcsak legendáik, de relikviáik, templomokban és kolostorokban lévő képeik, szobraik és a róluk szóló liturgikus énekek is őrzik. Megállapítása szerint saját korának számtalan megjelenő Kirchenkalendere (amit jelentős részben a protestánsok írnak) a mártírok tiszteletének tagadására, az egyház

²⁷ Petrus CANISIUS, *Martyrologium. Der Kirchen Kalender, darinnen angezeigt werden die Christlichen Feste und Heiligen Gottes, beyder Testament, wie man dieselbigen durch das gantz jar in der Christenheit, von tag zu tag begeht*, Auch mit verzeichnuß unzalbarer Heiligen, [...] Alles auff's newest [...] auß alten, warhafften, Catholischen büchern und schriften zusammen bracht, Dillingen, Sebaldus Mayer, 1562, 400 Bl.; 8°. Utóbb számos kiadása született Dillingenben és másutt is. 1638-ban Formica Máté nyomdája is kiadta Bécsben, számos magyar vonatkozással meg bővítve. (A DEENK 762.668 jelzetű, 1638-as kiadású kötetét használtuk.)

²⁸ Vö. Anton SCHINDLING, *Johannes Sturm, das Gymnasium in Lauingen und die Jesuiten in Dillingen = Johannes Sturm (1507–1589): Rhetor, Pädagoge und Diplomat*, hrsg. von Matthieu ARNOLD, Tübingen, Mohr Siebeck, 2009 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation), 261–292.

²⁹ „Es ist aber ein wunder, dieweil zu dieser zeit so unzählbare Teutsche Bücher, gut und böß, außgehen, daß dis buch, so in Latein MARTYROLOGIUM genant wird, so viel Jahr her begehrt, und doch unverteutscht, ja schier unbekant bliben ist. Darumb für gut angesehen worden, daß zu hülf der frommen und wahren Christen, ein solcher Schatz den Teutschen mitgeteilt wurde.” CANISIUS, *Martyrologium*, i. m. (1638), Aijv.

³⁰ „So ist auch klar und offenbar, daß man in der Catholischen Kirchen helt unnd braucht die Bildnussen der Heyligen, nemblich zu jhrer Löblichen Gedächtnuß [...] Über solche Nahmen, Fest und Bildnussen der Heyligen, schemet sich auch die Catholisch Kirch nit, derselbigen Begräbnussen, Gebain und Heiligthum in Ehren zu halten, zu jhrer Ehr und Gedächtnuß Kirchen und Stifte aufzubawen und zu ziehren, jhre grosse Wunderzaizhen [...]” *Uo.*, Vorrede, b2v.

korábbi korszakának kigúnyolására irányul. Ezért kell most bemutatnia az igazi kultusz jellemzőit, segítségére, vizsgálatására és megerősítésére lenni a hűséges és meg nem ingó igaz keresztényeknek (*zu Trost und Sterckung aller recht Christglaubigen*).

„Nézd, nyájas olvasó, milyen hatalmas az igazság, az ő ellenségeit kényszeríti, hogy bármely hazugságot és tévedést megbüntessen, a keresztényi tanítást és igazságot pedig hogy megismerje és megerősítse. Azon kell csodálkozni, hogy a mostani új világ olyan vak és felfordult, hogy a kedves szenteket és az ő illendő dicséretüket és tiszteletüket eltörölni és megszüntetni akarja, és az ember emlékezetéből kipusztítani és kiirtani. Kérdezed, hogyan? A régi, jámbor szenteket, mártírokat az egyházi kalendáriumban kivakarják, ugyanabban helyettük az új kitalált szenteket vörös betűkkel beillesztik. Így az egyházban a régi legendákat mint mesekönyvet vagy hazugságot gyalázzák és elvetik. Ez a horda és a szektavezérek (*die Rotten und Sectenmeister*) a képeket a templomokból kiszaggatják, kidobják és felgyújtják, ahogyan a régi kiátkozott képrombolók, sőt ahogyan az istentelen pogányok és a vérszomjas törökök ugyanezt tették. Tehát meg fogja büntetni Isten a mostani világot, hogy az önmagát, saját értelmét elcsúfítja, egyik zúrzarvából a másikba zuhan, az reformálja és deformálja, megsebesíti, megsebesíti jobban a betegeket, minthogy inkább gyógyítaná, elpusztítja szemmel láthatóan napról napra evilági és lelki értelemben, elhagyja az egyház régi épületét, és új hordák, szekták után szalad, a szegény kereszténység általános szégyenére.”³¹

1570–1575-ben jelenik meg Kölnben Laurentius Surius *De probatis Sanctorum historiis* című hatalmas, hét kötetes műve (kötetenként legalább ezer lapnyi terjedelemben!), amely egyike a katolikus válaszoknak, amelyet adnak a protestáns mártírológiai művek törekvéseinek cáfolatára, elutasítására.³² Az első kötet bevezetése forrásai között nevezi meg Canisius művét. Mindegyik kötet élén ajánlás áll, kétszer is XIII. Gergely pápa a címzett, ami mutatja a vállalkozás legmagasabb köröket megcélzó szándékát. A legfőbb pástortól a sérült kereszténység helyreállítását reméli, bár rendkívül heves gyűlölettel és a lelkek megmérgezésével kell szembenézni: ahol a pápát az Antikrisztussal azonosítják. Az ajánlás szerint a Sátán ártó démonai szállták meg a legelvetemültebb eretnekeket, akik felforgatták az Egyház szentségét és hagyományait. A többi ajánlás más olasz és német főpapoknak szól, a karthauzi rend előjáróinak. A köteteket három-négy lapos *Praefatio* vezet be, amelyek heves polémiát folytatnak a protestánsok hagiográfiát tagadó, mártírológiát átértelmezni kívánó álláspontjával. A magyar szentek közül szerepel itt Szent István, Imre, Gellért, Margit; a legjelentősebb Szent Erzsébet ábrázolása közel harminc lapnyi terjedelemben (VI. Tomus, 442–478). Jacobus Montanus (1460–1534) a szerzője az Erzsébetről szóló terjedelmes résznek. A kiválasztása nem lehet véletlen. Művét (*Vita Sanctae Elisabeth, regis Hungarorum Filiae, Authore Iacobo Montano Spirensi*) 1511-

³¹ Uo, c. 1.

³² Laurentius SURIUS, *De probatis Sanctorum historiis*, Coloniae Agrippinae, apud Geruinum Calenium, 1570–1575. (A TREKN D65 jelzetű példányát használtuk.)

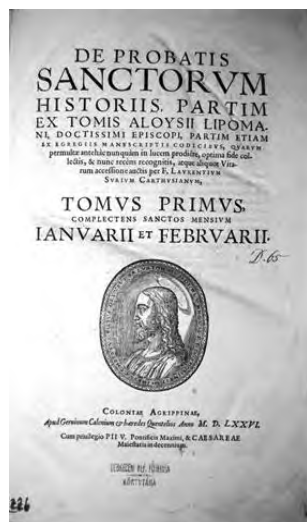
ben adta ki Marburgban, amely köztudottan az Erzsébet-kultusz kiemelkedő helyszíne. Ugyanakkor a reformáció éppen a század második negyedétől sokoldalú tevékenységet fejt ki az *Entsakralisierung* érdekében, és ebben kulcsszerepet játszik a protestáns Szent Erzsébet-recepció.³³

Montanus műve több szempontból is jó választás Surius számára: tekintélyes szerző, aki kapcsolatban állt Erasmusszal, az 1520-as években *maga hajlott a reformáció irányába, azonban szembekerült Lutherrel és szakított a hitújítással*. Vagyis olyan szereplője saját korának, akit a reformáció ugyan megérintett, azonban viszsztatálta a római egyházhoz a veszedelmes eretnecség-

7. ábra: Laurentius Surius, *De probatis sanctorum Historiis*, Coloniae Agrippinae, Gervinus Calenius, 1576, I–VII, fametszet

ből. Az Erzsébet-életrajz a hagiográfikus hagyományok szintézise (számos mártirológiai utalással), műfaji jellemzőik markáns érvényesítése, restitálása. Thüningiai Lajos itt egyértelműen keresztes háborúba megy az eretnekek – a kereszténység ellenségei – ellen, amiben Erzsébet feltétlenül támogatja. IX. Gergely pápa rokonszenvvel figyelte Erzsébet tevékenységét és támogatta azt, számára a szenteket példaként említette.³⁴ Assisi Szent Ferenc is példaképe volt Erzsébetnek. Mindig tisztelte a szenteket, mártírokat, követendő eszményei voltak, relikviáikat, képeiket, szobraikat fel-

6. ábra: Laurentius Surius, *De probatis sanctorum Historiis*, Coloniae Agrippinae, Gervinus Calenius, 1576, I–VII. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen

³³ A szerzőnek jó kapcsolatai voltak a német humanistákkal (Willibald Pirckheimer), művelte a neolatin költészetet, Erzsébet tárgyú antik mértékű verse (*De Sancte Elizabeth preconijs atque virtutum insignibus, Ode dicolos*) sok kiadásban megjelent.

³⁴ „[...] piis vero plurimae venerationi, in tantum, ut & Pontifex Maximus Gregorius nonus, audita fama virtutum eius, tanquam filiam sub Apostolicae sedis protectionem assumpserit, assumptam Christi sacerdotem Conrado Marpurgensi commendauerit, commendatae solatium pariter & adhortationem adhibuerit, docueritque eam, propositis sanctorum exemplis, patientiam, castitatem, perseverantiam seruare, ac animo saepius agitare, non esse aliud ad beatitudinem consequendam iter, quam quod Christus sanctique omnes indefesso labore, vigilantique studio praetriuerunt [...] legitimam sacri profectus viam edoceri.” SURIUS, *De probatis*, i. m., tom. III., 496.

kereste és gondozta, ápolta, másokat is arra intett. Kegyhelyeiken a liturgia egyik fő feladatát ebben jelölte meg.³⁵ Erzsébetre is jellemző a *Christiformitas* és a *praesentia Dei* átélése.³⁶ Már életútját is csodák kísérték, halála után sírjánál ezek folytatódtak, ami kegyhellyé és zarándokhellyé változott: ennek hosszadalmas bemutatása zárja az életrajzot.

Mindez feltétlenül összefüggésbe hozható az ekkor zajló protestáns Szent Erzsébet-recepció eseményeivel, amelyeknek súlypontja Thüringia, Szászország, illetve Nagy-lelkű Fülöp tevékenysége következtében egyre erőteljesebben Hessen-Cassel fejedelemsége, Marburg. (Ez kiterjed irodalmi és képzőművészeti műfajok sokaságára, a kulturális és politikai, udvari reprezentációra.) Ebben az esetben jól érzékelhető a Peter Burschel, Thomas Fuchs és mások által is vizsgált emlékezetpolitika (*Erinnerungspolitik*) és emlékezetkonkurencia (*Erinnerungskonkurrenz*) érvényesülése, amely az emlékezhelyekért (*Erinnerungsorte*) vívott sokoldalú küzdelemnek is tartalmazza az elemeit. Ez Erzsébet esetében különösen jól érzékelhető, hiszen Montanus (Surius kötetében) *visszaállítja a hagiográfikus narratívát*, amelyet a reneszánsz (Eoban Hessus, Johannes Ferrarius Montanus) és a protestantizmus (Dillich, Lautze) erősen meggyengített, illetve átértelmezésére törekedett. Erzsébet esetében különösen jól megfigyelhető a narratívák és műfajok sokaságának használata, amelyek a klasszikus hagiográfikus legendától ívelnek a reneszánsz szinkretizmusán át a hesseni udvari történetírás műfaji jellemzőiig (Dillich, Lautze). De esetében a kulturális emlékezet és az emlékezhely átalakulása, radikális átértelmezése is látványosan bizonyítható. Melanchthon éppen úgy verset ír hozzá, mint ahogy Eoban Hessus heroidájának is hősnője.

IV.

A kutatás jelenlegi fázisában a 16–17. századi – hazai és külföldi – neolatin forrásanyag nem eléggé feltárt, ennek ellenére a mártírológiai irodalom lehetséges részének kell tekinteni az ott fellelhető műveket, műfajokat is. Különösen a török elleni küzdelem, az „antiturcica” irodalom rejthet sok idevágó művet, szempontokat. Tapasztalatunk szerint a korszak retorikai irodalma is gazdag forrásanyagot tartalmazhat. Elegendő csak a jelentős nyugat-európai rétoriskolák magyar vonatkozású anyagára gondolni Wit-

³⁵ „Quaquam autem Eilsabeth *sanctorum reliquias* pro Christiano more cereis & thure studiosissime venerabatur, nummis etiam, quos manuum labore conquisisset, ad aras reverenter oblati: visa tamen est sumptuosiora simulacra non admodum probare, ut etiam coenobitis quibusdam paupertate professis, in sanum ipsorum ingressa, obiecerit anaglyptica opera ac sumptuosas imagines, dicens precium curandis pauperum corporibus adhibendum esse, sanctorum memoriam religiosius animo, quoque exteriore cultu habendam. Itidem cuidam praesens simulacrum, quod arte simul & precio excellere videretur, laudibus prosequenti: Ego, inquit, veritatem rei huius animo teneo, cuius tu iconem foris tantopere miraris.” SURIUS, *De probatis, i. m.*, tom. VI, 501.

³⁶ „Christus Iesus illi iucundissime apparuit, dicens. Audit caelestes melodias, pariter ipsa cantans.” *Uo.*

tenbergben, Strassburgban; Melanchthon, Johann Sturm, Melchior Junius művei, magyar peregrinusok itt publikált írásai szorosan kapcsolódnak ide. Zrínyi Miklós mártírium-értelmezése ezekben jól láthatóan formálódik. Ezekben a művekben a török elleni küzdelem állandóan a felszínen tartja a mártírium értelmezésének valamilyen formáját, és ez tompítja, rejti a felekezeti sajátosságokat: vagyis a protestánsok közismert tartózkodása ebben a tekintetben nem érvényesül. A török elleni küzdelem kifejezése protestáns szerzők esetében is jobban utat nyit a mártírológiai értelmezésnek, témák, műfajok sokasága jelzi ezt. Például a Balassi-fúkat parentáló 1595-ös bártfai antológia is ebbe az irányba mutat, számos eleme mártírológiai színezetű. Kicsit korábban ennek nyomait már ott láthattuk az 1587-es wittenbergi Zrínyi-albumban is. Ezekben a művekben a mártírium a keresztyénségen kívülre irányul, annak megosztottsága, ellentétei a legkritikábban jelennek meg. Ebben a forrástípusban inkább a nagy közösségi identitásformák kifejezése, megformálása kap ösztönzést a mártírológia antropológiai modelljétől és a retorika nyelvi, beszédművészeti eljárásaitól, a latin nyelvű közeg gyakran alkalmazza szinkretizmus módszereit is. Nagy hatású irodalmi toposzok váltak részben mártírológiai jellegűvé, így a *Querela Hungariae*, de ez jelent meg a 17. század végén Georgius Peucerus és Christophorus Mazarius műveiben is.

Arra is találunk példát, hogy kifejezetten mártírológiai művek a törökkel vívott küzdelmet mártírológiai értelmezéssel látják el, bekapcsolják ebbe a jelentéskörbe. Ezt láthatjuk Crispinus *Martyrologium. Complectens memorabilissima praecipuorum Martyrum, dicta et facta* című művének hanau kiadásában. Két fejezete is ezt tárgyalja: *De persecutione Christianae Ecclesiae diuturna sub Mahometanis illis Saracenis, De Persecutione Christianorum sub Turcis*.³⁷ A két fejezet számos történelmi esemény kapcsán emlegeti a magyarokat (Várna, Nándorfehérvár, Szigetvár védelme), bár szemlélete meglehetősen birodalmi nézőpontú (V. Károly törökellenes érdemei), előkerül Hunyadi János és Cesarini.

V.

A magyar mártírológiának láthatóan van egy második korszaka – talán a legjelentősebb – a 17. század utolsó harmadában, amely nagyjából egybeesik az egyik leghosszabb és legkeményebb protestánsüldözés korszakával. Az egyháztörténet-írás ezt hagyományosan (bár nem pontos fordítással) *persecutio decennalis*nak, gyászévtizednek nevez-

³⁷ Johannes CRISPINUS, *Martyrologium. Complectens memorabilissima praecipuorum Martyrum, dicta et facta*, Hanoviae, apud G. Antonium, [s. a.], 59–65, 70–81. (A TREKN Y 384 jelzetű példányát tanulmányoztuk.) Jó néhány Crispinus-kiadást áttekintettünk, de ez a törökellenes mártírológiai értelmezés legtöbbször nem jellemző, vagyis ez más típushoz tartozik. Meglehet, különbség van a francia, német és svájci kiadások között ebben a tekintetben, inkább a németországi kiadványok fogékonyabbak, érzékenyebbek erre a szempontra. A hanau kiadók igen tájékozottak ebben a vonatkozásban: például Bonfini-kiadások, más antiturcica témájú művek is jelennek meg gondozásukban.

te. Jóllehet a korábbi szakirodalom és jelen kötet írásainak többsége erről a korszakról szól, mégsem tudunk eleget. Azt nyugodtan kijelenthetjük, hogy a magyar(országi) szereplők révén rendkívül erősen kibővül ennek a mártírológiai korszaknak a szellemi és valóságos topográfiai színtere: Svájc, Németország, Hollandia, Anglia és kisebb részben Franciaország jelentős szerepet játszik ebben a folyamatban. Másfelől ezekben az országokban gyors és intenzív érdeklődés jelentkezik a magyar mártírológia iránt a nemzetközi tudományosság nyelvein (latin, német, francia, angol, holland). Jól példázta ezt a – magyar vonatkozású – mártírológiai irodalom svájci virágzása, amely a legtekintélyesebb szerzők támogatását élvezi, műveik kiterjedten foglalkoznak magyar témákkal. (Különösen Johann Heidegger szerepe kiemelkedő e tekintetben, aki a magyarok mártíriumát majd a nantes-i éдиктum visszavonása után a franciák számára tekinti példaadó mintaképnek. Heidegger mártírológiai művének francia nyelvű változatai születtek: francia fordítása jelenik meg kétszer is Genfben, német nyelvű fordítása is készült ugyanennek a nagy összefoglalásnak.) A mártírium 16. századi formáinak, értelmezésének markánsan új korszaka a gályarabok európai története. Az időszak egyben a Szent Bertalan-éjszaka centenáriumával nagyjából egybeesik, közel vannak egymáshoz. Izgalmas új kontextus keletkezik ezáltal, a magyar gályarabok története része egy nagy európai összefüggésrendszernek, amelynek számos párhuzamos eleme van. Ezzel szinte azonos időben, a hazai egyházi irodalomban is megszokasodnak a hasonló témájú, magyar nyelvű művek. Mindez ráadásul párhuzamos a századvég nagy, megrendítő történelmi folyamataival, eseményeivel: török elleni háborúk, Erdély hanyatlása, korai kuruc mozgalmak.

Az 1973–1974-es évforduló fölerősítette az érdeklődést, az „egyházi” (*In Memoriam eliberationis verbi Divini Ministrorum Hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXVI*)³⁸ és a „világi” (*Galeria Omnium Sanctorum*)³⁹ tudományosság 1976-ban külön-külön emlékezett a korszakra. A témakör idegen nyelvű irodalmát áttekintő legutóbbi bibliográfiai összegezés szerint (az *In Memoriam eliberationis* című kötetben) 1671–1681 között mintegy százötven nyomtatott mű jelent meg, amihez még a – csak részben felderített – kéziratos anyagot is hozzászámíthatjuk. Ez a tekintélyes forrásanyag sok tekintetben még kiaknázatlan. A szerzőkről és műveikről legtöbbet eddig az egyháztörténet-írás mondott el. Azonban e bonyolult műfajrendszer eszmei-teologikus, liturgikus-esztétikai, *egyéni és közösségi identitásformákat használó-teremtő-átalakító jellemzőit* még csak kevéssé derítette fel és értelmezte a kutatás, az további feladat a kultúratudomány egésze számára. Visszatekintve azonban ma már világos, hogy az évforduló ünneplésén túl jelentős deficit maradt ránk, amely származik az akkori tudományos

³⁸ *In Memoriam eliberationis verbi Divini Ministrorum Hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXVI* 1676, Opere Ladislai MAKKAI, Josephi BARCZA ac Joannis CSOHÁNY, Budapestini, Sectio Typ. Officii Synod. Eccl. Ref. in Hungaria, 1976.

³⁹ *Galeria Omnium Sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk., bev. MAKKAI László, Bp., Magyar Helikon, 1976.

szerkezet torz adottságaiból, kényszereiből, tehát *az újraolvasásnak- és értelmezésnek mindenképpen eljött az ideje*. Ezt jelen kötetünk tanulmányai is bizonyítják, de még ezzel együtt is feladatok tornyosulnak előttünk, hiszen alig vetettünk pillantást a külföldön megjelent nem-magyar nyelvű (latin, német, holland, angol, francia) mártirológiai vonatkozású művek sokaságára.

Az 1976-ban rendezett nemzetközi konferencia anyagát tartalmazza a *Rebellion oder Religion?* című tanulmánykötet.⁴⁰ Különösen Fabiny Tibor, Bucsay Mihály, Zsindely Endre és Hans Schaffert tanulmányai tanulságosak a szempontunkból. Megjegyzendő azonban, hogy *a kötetben egyáltalán nem jelenik meg a korszak bármely jelenségének mártirológiai értelmezési lehetősége, egyetlen szerző sem véli ezt relevánsnak vizsgált forrásai alapján, vagy nem érzékeli a rá utaló fogalom- és nyelvhasználatot*. (Ennek okai nyilván számosak és összetettek, amelyre csak a megújuló kutatás válaszolhat. Talán annyi megkockáztatható, hogy sajátos „farkasvaktság” összegeződött ebben a mártirológiai diskurzust feltűnően kerülő, mellőző látásmódban.) A konferenciakötet megjelenése óta azonban ebben a tárgykörben született szakirodalmi eredmények hasonlóképpen nem érzékelik a mártirológiai vizsgálati szempont lehetőségét.

A Pozsonyban megszentenciázott, elítélt evangélikusok közül sokan távoztak Németországba. Ott jelentős publicisztikai, szépirodalmi tevékenységet fejtettek ki latin és német nyelven, amely művekben a mártirológiai gondolatkörnek sok változatát olvashatjuk. Ennek a forrásanyagnak vizsgálata feltétlenül indokolt a jövőben. A mártírium, persecutio elbeszélésének nagyon változatos narrációs formáit használják latinul, németül, amelyek kiterjednek a biblikus-kegyességi műfajokra (imádság, meditatio, lamentatio, planctus, threnodia) éppúgy, mint a latin nyelvű – erősen szinkretisztikus – reneszánsz műfajimitációkra. (Például az Argonauták történetét applikálják a mártírok szenvedéseinek elbeszélésére, mint Christophorus Mazarius, vagy hosszadalmas, meseterkedő virgiliusi centót írnak, mint Georgius Peuker.)⁴¹

Az is valószínűnek látszik, hogy azok a közösségi identifikációs formák, amelyeket a mártirológia segítségével „beszéltek el” a magyar protestánsok, a 17. század végén fokozatosan és erősen megváltoznak. Ugyanez természetesen elmondható a mártirológia nemzetközi műfajairól, fogalomhasználatáról is, így például a nantes-i édiiktum visszavonása körül keletkező irodalom is jelentősen átalakul. Ennek egyik meghatározó oka az, hogy a bibliai hermeneutika eszközeivel, vagy reneszánsz, késő-reneszánsz imitációs eljárásokkal, retorikai-poétikai eszközökkel csak részben fejezhető ki az a politikai-államelméleti kérdéskör, ami ehhez szükséges. Másrészt fokozatosan megválto-

⁴⁰ *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des Internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12. 2. 1976*, hrsg. von Peter BARTON und László MAKKAI, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977.

⁴¹ Christophorus MAZARIUS, *Jasones Pannonici*, Wittenberg, C. Schröderus, 1676 (RMK III, 2786); Georgius PEUKER, *Ecclesia praeprimis in Hungaria, gravem Persecutionem patiens, triste suum Fatum deplorat, ac Misericordiam Divinam implorat*, Centone Virgiliano representata a G. P. Wittebergae, J. Borckard, 1674 (RMK III, 2678).

zik az eszkatologikus dimenzió súlya, értéktudata, amelyben eddig értelmezte önmagát a mártírológia antropológiája és temporalitása. Jelenleg még csak sejtéseink vannak arról, hogy ennek a nemzetközi mártírológiai irodalomnak milyen volt a magyarországi recepciója (a módszeres könyv- és olvasmánytörténeti vizsgálatok hiányának), milyen szakaszai, csomópontjai léteztek.

Jelen kötet tanulmányainak többsége a 17. század utolsó harmadához kapcsolódik, a bemutatott szerzők és műveik legtöbbször a magyar puritanizmus valamely vonulatához kötődik, jellemzőiket meghatározza. Alighanem különleges sajátossága e viszonylag kései mártírológiai irodalomnak (talán még Európában is), hogy ennyire a puritanizmus szabja meg jellemzőit, antropológiai fogalmait, műfajait, nyelvezetét. (Szöllősi Mihály, Czeglédi István, Köleséri Mihály, Nógrádi Mátyás, Pósházi János, Szőnyi Nagy István, Bethlen Miklós művei szólalnak meg a kötet tanulmányaiban.) A puritanizmus ugyanakkor igen nagy hatású a 17. század nagy közösségi identitásainak megformálásában, működtetésében, voltaképpen a nemzettudat sajátos alakzatainak létrehozásában, ebben a folyamatban a mártírológia hatékonyan szerepel. Egyre nyilvánvalóbb tanulsága kötetünknek, hogy a nagy közösségi identításoknak mélyen meghatározó religiózus gyökérzetük van, a nemzettudat alakzatai sem írhatók le ezek nélkül: a 17. században ezt magyar környezetben, magyarul nagy hatékonysággal a puritanizmus és mártírológia gazdag interferenciarendszere szervezi. A puritanizmus antropológiai rendszere az individuális, legbensőségesebb élettörténet, vallomásosság elbeszéléséhez, kifejezéséhez is hatékony eszközöket alkalmaz, narratívákat, műfajtypusokat (imádság- és emlékiratirodalom) használ, amelyek ugyancsak levezethetők sok tekintetben a mártírológiai elbeszélésekből. Olyan kiemelkedő életmű származtatható lényeges elemeiben a puritanizmus mártírológiai olvasatából, mint a Bethlen Miklósé.

A mártírium értelmezésének polémiája is jelen van a magyar közegben, ezt jól mutatja a gályarab-irodalom – eddig még kellő mélységben nem kutatott – számos műve. Katolikus oldalon megtaláljuk az ellenérveket, ezek között kiemelkedik Otrokocsi Főris Ferenc szerepe, aki izgalmasan egyesíti életművében a mártírológia és konverziós irodalom szövevényes kapcsolatát. Annál is inkább, hiszen – éppen református korszakában – számos munkájában és megnyilatkozásában jelentős szerepet játszott üldöztetésük, fogságuk mártírológiai értelmezése és felmutatása a nemzetközi közvélemény számára: egyéni és közösségi identitásuknak ez a legerőteljesebb attribútuma. Konverziója után számos latin nyelvű művében jól kirajzolódik ez az átértékelő elhatározás (*Examen reformationis*). Magyarul az 1699-ben kiadott, az *Isten előtt járóknak tökéletessége: Avagy igaz kegyességnek és szentségnek úttya* című műve is érinti a kérdéskört. A kötetben polémia körvonala érzékelhető, többször is megjelenik a mártírium korábbi fogalmának átértelmezése. Tauler és Suso szerint azonban nem a külső szenvedéseket elviselő az igaz mártírok Isten előtt: „Jóllehet (ugy mond) sok vétkekben részeseknek tartják ezek magokat; de Isten előtt igaz és NAGY MARTYROMOK; holt senki előtt nem kétségek, hogy sokkal keservesebb fájdalmat szerez az illy szüntele-

nül való (belső) nyomorgatás, hogy nem mint a' hóhérnak a' nyakon egyszer vett vágása."⁴² Ebben az esetben valóban tetten érhető az 1694-es fogadalom, amely a *revidealni*, és a *Catholica Hit* szerint *corrigálni* és *conformálni* programját ígérte. Otrókocsi mellett más szerzők műveiben is megfigyelhető a protestáns mártirológia polemikus elutasítása. Valószínűleg a hitviták is jobban értelmezhetők mártirológiai megközelítéssel.

Egyelőre szinte teljességgel hiányzik a kutatás spektrumából a 18. század, így alig mondhatunk valamely bizonyosságot ennek a korszaknak a jellemzőiről. Pedig nem tűnik el a mártirológiai diskurzus, a számos joghátrányt és megtorlást elszenvedő protestánsok sokban az előző század folytatását élik meg. Erős cenzurális tiltások és ellenőrzött kulturális nyilvánosság fékezi a mártirológiai műfajok megjelenését. Ismerünk olyan cenzori listát, amely az 1730-as, 1740-es években visszafelé cenzúrázza a protestáns mártirológiát, Szőnyi Nagy István *Mártirok Coronaja* és a *Kegyess Vitéz* olvasása nem kívánatos. Erősen megnő *egy újabb kéziratosság*, másolatokban csempézik a nyomdákban kitiltott műveket, ezeknek még a számbavételéig sem jutottunk el, így azt sem tudjuk, milyen változás következik be a mártirológia alapvető fogalmi rendszerében.

A mártirológia kiváló kutatója, Peter Burschel még mindig keveselli a mártirológia kutatásának nagyon releváns, lehetséges eredményeit és azok felhasználását. Szerinte ugyan jelentősen gyarapodott az elmúlt évek folyamán a konfesszionális hagyományképződés folyamatában a történelmi kutatás érdeklődése és az emlékezetpolitika ismerete, és a protestáns mártirológia szerkezeti funkciója is újra és újra figyelmet kapott, ám egyetérthetünk Burschellel, hogy ennek a fogalomnak jelentés- és konszenzusalapító potenciálja még mindig csak a kezdetén áll.

A szerző úgy összegezi megfigyeléseit, hogy a kora újkori protestáns mártírium elsősorban a nyugat-európai térségben hatott, s ugyanitt kutatta eredményül a tudományosság. Vagyis Burschelnak *nincs tudomása a mártirológia máshol ható, érvényesülő szerepéről, jelentőségéről*.⁴³ Annak ellenére sem, hogy a 17. századi magyarországi mártirológiai korszak lényeges forrásai nem-magyar nyelven és széles körben, számos európai gyűjteményben és könyvtárban is hozzáférhetőek.

Reményünk szerint jelen kötetünk értékei éppen ennek a kedvezőtlen megítélésnek erőteljes cáfolatául szolgálnak, és jól dokumentálják a magyarországi kapcsolódásokat a nyugat-európai forrásokhoz, valamint az ottani kutatási eredményekhez.

⁴² OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Isten előtt járóknak tökéletessége; Avagy, igaz kegyességnek és szentségnek úttya [...]*, Nagyszombat, Hörmann János, 1699 (RMK I, 1547), 144.

⁴³ „Hinzu kommt, daß das frühneuzeitliche Martyrium in erster Linie für den westeuropäischen Raum historisch untersucht wurde – und das auch nur selten methodisch elaboriert und in größerem Umfang: so vor allem von David el Kenz für Frankreich und von Brad Stephan Gregory für Frankreich, England und die Niederlande, wobei El Kenz ausschließlich das protestantische Martyrium und seine Protagonistinnen und Protagonisten in dem Blick nimmt, während Gregory eine konsequent bekenntnisübergreifende Perspektive verfolgt, ohne allerdings das 16. Jahrhundert zu verlassen.” BURSCHHEL, *Sterben, i. m.*, 9.

MIHÁLY IMRE

Afterword: a Historiographical Overview

Western European scholars have widely examined early modern Protestant martyrology since the nineteenth century. German, French, English and Dutch scholars have achieved significant results by applying the cross confessional study of martyrology, a field of research denying strict disciplinary boundaries. In the context of various research projects on cultural memory (Das kulturelle Gedächtnis), recent studies on early modern martyrology have explored how martyrs were used as “sites” of religious and national memory (Erinnerungsorte, les lieux de mémoire), and how these persons were provided as “loci” for ritualized and political modes of remembrance (Erinnerungspolitik, Erinnerungskonkurrenz). This process of commemoration and oblivion also implies the fictionalization of the historical tradition, developed a Protestant culture of martyrs, and eventually created a special narrative of martyrdom. A few research projects have already started to systematically explore the construction of early modern martyrology as a mixture of different religious and national identities, with special attention to the anthropological aspects of the experience of suffering (Leidenserfahrung). The representations of early modern martyrs in several genres, stylistic registers and texts can help us to explore the reasons of their different roles in religious, national, and cultural memory.

Protestant martyrology was rejected by the members of the Catholic Church in the sixteenth and seventeenth centuries. This phenomenon was interpreted from a confessional perspective by Petrus Canisius, Laurentius Surius and by other Catholic authors. As a result of the persecution of Hungarian Protestants in the 1670s, several texts were written and published not only in Hungarian, but also in Latin, German, English, Dutch and French. While Hungarian researchers have not focused on early modern Protestant martyrology yet, the present volume tries to facilitate a deeper understanding of martyrdom as a cross confessional and cross-cultural phenomenon, as well as encourage further study.

Névmutató

A kötet minden személynevét tartalmazza, kivéve a nyomdászok és könyvkiadók nevét, ha azok bibliográfiai tételben szerepelnek. Csak azok a bibliai alakok szerepelnek, akiket később szentté avattak. – A névmutató elkészítésében és a kötet korrektúrázásában nyújtott segítségével Száraz Orsolyát illeti köszönet.

- Ács Pál 3, 16, 19, 24, 38, 49, 87, 88, 93, 102, 105, 107
 Adalbert, Szent 265
 Adamovits Sándor 198
 Adelgundis, Szent 265
 Ágoston, Szent 66, 70, 74, 76, 81, 116, 136, 140, 146, 280, 288
 Ahnert, Ruth 61
 Ajkay Alinka 48
 Akszemszedin 103
 Albert, Nagy Szent 259
 Alistali György 178
 Allen, Pauline 278, 279
 Almási Péter, B. 206
 Alsted, Johann Heinrich 4, 124–129
 Ambrosius *lásd* Ambrus, Szent
 Ambrus, Szent 140, 171, 173
 Ames, William 28
 Amesius, Guilielmus *lásd* Ames, William
 Anderson, Benedict 17
 Anderson, Judith H. 89
 Anderson, Marvin 89
 Angier, John 153
 Antiokhosz, IV., szeleukida uralkodó 87
 Antoine de Bourbon 246, 247
 Antonius, Peter 118
 Antonius, Wilhelm 121
 Anzelm, Canterburyi Szent 259
 Apácai Csere János 28, 146
 Apafi (I.) Mihályné Bornemisza Anna *lásd* Bornemisza Anna, I. Apafi Mihályné
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 47, 143, 144, 148, 149, 155
 Apollinaris, Szent 281
 Arany János 233
 Arminius, Jacobus 45
 Arnold, Bentheim, Tecklenburg és Steinfurt grófja 114
 Arnold, Matthieu 296
 Asche, Matthias 184
 Askew, Anne 211
 Athanasius, Szent 84
 Aubry, Daniel 113, 123
 Aubry, David 113, 123
 Aubry, Jean 236
 Augustinus *lásd* Ágoston, Szent
 Auxentius 171, 173
 Avvakum, Petrovics 260
 Axon, Ernest 153
 Backus, Irena 8–10
 Bacon, Roger 259
 Baer, David 72
 Bajáki Rita 48
 Bakics Pál 109
 Bakker, Jan de 49
 Balassa János 106
 Balassi Bálint 11, 110, 200–202
 Balázs Mihály 145, 198
 Bale, John 90
 Balogh Elemér 223
 Bán Imre 208
 Bánkúti Imre 142
 Baranyai Decsi János 104
 Baranyi Istvánné Molnár Zsuzsanna *lásd* Molnár Zsuzsanna, Baranyi Istvánné
 Baráth Béla Levente 37, 130
 Barcza József 166, 301
 Barcsai Ábrahám 229
 Barnes, Robert 55, 60, 61, 65, 66, 69
 Barnes, Robin Bruce 88
 Bársony György 264
 Bartelink, Gerard J. M. 279
 Bartlett, Ross 23, 238, 240
 Barton, Peter 167, 302
 Bartoniek Emma 23
 Basire, Isaac 265
 Baszileiosz, Nagy Szent 140
 Basziledész, Szent 138
 Báthory Zsigmond 109
 Báthory Zsófia 190
 Batizi András 104–106
 Bátorkeszi István 42, 52, 177, 178
 Bátorkeszi János 53
 Batthyány Ádám 143
 Batthyány Boldizsár 235, 236
 Bauckham, Richard 90
 Baumeister, Theofried 273
 Béldi Pálné Vitéz Zsuzsanna *lásd* Vitéz Zsuzsanna, Béldi Pálné
 Bellágh Rózsa 220, 225

- Bellák Erzsébet 74, 79, 83
 Bellarmino, Roberto 151
 Benczúr Gyuláné 226
 Benoît, Daniel 282
 Béraud, Nicolas 237
 Beregszászi István 169, 178
 Bergier, Peter 139
 Bertha Zoltán 199
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 112, 181, 190
 Bethlen Júlia, Teleki Sándorné 31
 Bethlen Kata, Teleki Józsefné 4, 159, 198–200, 214–221, 223–231
 Bethlen Miklós 7, 22, 23, 27–36, 199, 241, 303
 Bethlen Sámuel 227
 Betz, H. D. 272
 Bèze, Théodore de 45, 114, 173
 Bihari Benedek 190
 Bilney, Thomas 55
 Bitskey István 27, 156, 215
 Blandina 211
 Blandrata, Giorgio 265
 Bloch, Marc 6
 Blöchle, Herbert 99
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 181
 Bocskai István, zempléni főispán 52, 191
 Bod Péter 4, 39, 42, 45, 46, 49, 53, 159, 160, 210, 214, 216–228, 230, 236
 Bodmern, Ludwig 115
 Bodó Sándor 216
 Bodonhelyi József 130
 Bogár Judit 218
 Bogárdi Szabó István 43
 Bojti Veres Gáspár 190
 Bóka Éva 97
 Boleyn, Anne 90, 139
 Bonaventura, Szent 259
 Bonfini, Antonio 104, 300
 Bonifác, III., római pápa 126
 Bónis Ferenc 157
 Boockmann, Hartmut 286
 Bornemisza Anna, I. Apafi Mihályné 158
 Bornemisza Miklós 105
 Bornemisza Péter 110, 157
 Bornkamm, Heinrich 97
 Borzsák István 106
 Bosch, Lambert van den 163
 Botos Péter 223
 Botta István 91, 98
 Bourbon Lajos *lásd* Louis de Bourbon-Condé, I.
 Boutin, Maurice 89
 Boyarin, Daniel 269, 276
 Böszörményi Pál 232, 257
 Brendle, Franz 284
 Bres, Guy de 185, 186
 Bretz Annamária 42, 223, 224
 Brightman, Thomas 90
 Brown, Peter 131
 Brullius, Petrus 186
 Brunnerus, Felix 161
 Bruno, Giordano 125
 Brückner, Annamarie 113, 118, 133, 140
 Brückner, Wolfgang 113, 118, 133, 140
 Brüggeman, Carolus 262, 266
 Bucer, Martin 3, 61, 296
 Buchanan, Harvey 97
 Bucsay Mihály 167, 302
 Bugányi Miklós 177, 178
 Bugenhagen, Johannes 56, 64
 Bujtás László Zsigmond 41, 163, 167, 183
 Bullinger, Heinrich 28, 85, 138, 166, 171, 173, 174, 176, 179, 182, 187, 188, 284
 Bunyan, John 135
 Burke, Peter 7
 Burmann, Frans 162, 167
 Burschel, Peter 113, 174, 287, 288, 295, 299, 304
 Buschmann, Gerd 277, 278
 Bustya Dezső 37
 Büsser, Fritz 174
 Calvin, Jean 8, 11, 13, 15–22, 24, 25, 28, 34, 35, 39, 40, 52, 89, 112, 113, 118, 121, 123, 132, 173, 186, 187, 234, 237
 Camerarius, Joachim 293
 Cameron, Euan 10
 Campenhausen, Hans von 270–272, 277
 Campi, Emidio 89
 Canisius, Petrus 295–297, 305
 Caraffa, Antonio 191, 193
 Carion, Joannes 9, 100, 288
 Castelli, Elizabeth Anne 275
 Ceglédi Sándor *lásd* Czeglédi Sándor
 Cellarius, Johannes Jacob 181
 Cene, Nicolas le 139
 Cesarini, Giuliano 294, 300
 Chrysostomus *lásd* János, Aranyszájú Szent
 Chytraeus, David 49, 51, 293
 Chytraeus, Nathan 45, 121, 293, 294
 Clarke, Samuel 49
 Clebsch, W. A. 55, 57, 58, 62
 Cocceius, Johannes 220
 Coligny, Gaspard de, II. *lásd* Gaspard de Coligny, II.
 Collinson, Patrick 211
 Comenius, Johannes Amos 46, 50, 125, 126, 128, 129, 145, 265
 Condaeus *lásd* Louis de Bourbon-Condé, I.
 Conrado Marpurginensi *lásd* Konrád, Marburgi

- Constantinus, I. (Nagy), római császár 125, 126, 175, 286, 290
 Contarini, Francesco 85
 Conzelmann, Hans 277
 Cornelius, Szent, római pápa 278
 Corvinus, Christophorus *lásd* Rab, Christoph
 Cotterius, Mattaeus 128
 Courteys, Pierre 241
 Cranach, Lucas, id. 58
 Cranmer, Thomas 3, 19, 38, 49, 57, 70, 71, 84–95, 105, 120
 Crespin, Jean 3, 4, 15, 16, 19, 30, 34, 35, 44, 49, 50, 113, 114, 120, 123, 133, 140, 145, 238, 282, 283, 294, 295, 300
 Crispinus, Gaius Clodius 243
 Crispinus, Johannes *lásd* Crespin, Jean
 Crocius, Paul 15, 51, 117, 118, 121, 122, 140, 295
 Cromwell, Oliver 259
 Crouzet, Dennis 7
 Cyprianus, Antiochiai 278
 Cyprianus, Karthágói 18, 119, 146, 277–279, 288
 Czeglédi István, id. 153
 Czeglédi István, ifj. 4, 42, 44, 49, 51, 52, 134, 135, 142, 147–160, 189, 201, 303
 Czeglédi Pál 150–152
 Czeglédi Péter 165, 177
 Czeglédi Sándor 132
 Csányi Ákos 101
 Császtvay Tünde 32
 Csepregi Zoltán 94, 104
 Cserei Mihály 22, 23, 142
 Csikei István 105
 Csikesz Sándor 42, 176
 Csohány János 166, 216, 301
 Csorba Dávid 3, 37, 38, 45, 48, 52, 120, 130, 140, 142, 152, 157, 159, 200, 201, 207, 240
- Dányádi János 210
 Dávidházi Péter 157
 Davies, Horton 70
 De Baiencour Sieur de Bouchavanes 253
 De Ferrières, Jean, II. 253
 Debreceni Dormány István 41
 Debreceni Ember Pál 41, 46, 47, 50, 51, 223
 Debreceni Kalocsa János 189, 194
 Decius, római császár 120, 175
 Dedeke, Gerhard 282, 283
 Deé Nagy Anikó 216
 Dehandschutter, Boudewijn 3, 267–280
 Delumeau, Jean 102
 Dénes Katalin 198
 Dévai Bíró Mátyás 104, 145, 283, 288, 289, 294
 Dézsi András 84, 105
- Dézi Lajos 121, 295
 Dickens, A. G. 56
 Dienes Dénes 53, 223
 Dietrich, Richard 101
 Dillich, Wilhelm 174, 282, 299
 Diocletianus, római császár 25
 Diószegi Bónis Mátyás 154
 Diószegi Sámuel 256
 Dobozy Nóra 218
 Dóczy Őrs 232
 Dolet, Étienne 45
 Domitianus, római császár 175
 Domokos Lajos 244
 Domokos Lőrinc 233, 257
 Dorat, Jean 236
 Dresser, Mattheus 183
 Drexel, Hieremias 25, 26
 DUBY, Georges 234, 247
 Dunn, Geoffrey D. 277–279
 Dupont, Anthony 280
 Dupuy, Jacques 245
 Dürer, Albrecht 96
- Eckhardt Sándor 98, 201, 206, 207, 210, 212
 Ecsedy Ágnes 56
 Ecsedy Judit, V. 144, 149, 156
 Edward, VI., angol király 89, 91
 Egli, Raphael 125
 Egyed Emese 230
 Egyed, Bruxellai *lásd* Tillemann de Bruxelles, Gilles
 Ejjub 103
 Ekler Andrea 199
 El Kenz, David 12, 13, 15, 18, 238, 304
 Elizeus, Szent 106, 128, 150
 Emerson, Richard K. 9
 Empedoklész 274
 Enyedi Jenő 205
 Epiktétosz 185
 Erasmus, Desiderius Roterodamus 16, 56, 87, 88, 96, 102, 184, 298
 Erdélyi János 206
 Erdős Károly 85, 88
 Erkens, Franz-Reiner 102
 Ertsey Krisztina 233
 Erzsébet, spanyol királyné (Élisabeth de Valois) 249
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 174, 281, 282, 297–299
 Erzsébet, I., angol királynő 175, 250
 Eschen, Johann van den 285
 Escher 182
 Esze Tamás 84, 88, 89, 91, 93, 94, 105
 Etényi Nóra, G. 93
 Eusebe de Césarée *lásd* Eusebiosz, Caesareai
 Eusebius *lásd* Eusebiosz, Caesareai

Eusebiosz, Caesareai 9, 11, 16, 86, 120, 140, 146, 268, 278, 288, 291
 Evagrius Scholasticus 9
 Evlja Cselebi 102, 103

 Faber, Johann 283, 288, 289
 Fabiny Tibor, id. 98, 167, 223, 302
 Fabiny Tibor, ifj. 3, 56, 60, 219–221
 Fabricius, Georgius 293
 Falkenau, Karsten 88
 Farkas András 107
 Farkas Gábor 49
 Farkas József 283
 Farkas Wellmann Éva 230
 Fata Márta 133
 Fáy János, id. 244
 Fazakas Gergely Tamás 4, 37, 130, 159, 198, 199, 201, 203, 207, 215, 217, 225
 Féja Géza 159
 Fekete Csaba 45, 245
 Felföldi Szabolcs 100
 Felix 120
 Felvinczi Sándor 4, 150–152, 189, 193–195, 197
 Ferdinánd, I., magyar király 87, 106
 Ferenc, Assisi Szent 293, 298
 Ferenc, I., német-római császár 233, 257, 263
 Ferenc, II., francia király 246
 Ferenczi István 233, 257, 258
 Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, Alba III. hercege 249
 Ferrarius, Sigismundus 40
 Fidelis von Sigmaringen 184
 Filepszállási Gergely 214
 Fincel, Job 140, 290
 Fischer-Galati, Stephen A. 97, 98
 Fisher, John 58, 62
 Flacius, Matthias 85
 Flavius, Iosephus 16
 Flicke, Gerlach 90
 Fliedner, Theodor 282, 283
 Fludernik, Monika 281
 Fodor Pál 98, 102–104
 Fogarasi Pap József 232
 Formica, Matthäus 296
 Forrer, Leonard 240
 Forse, James H. 23
 Fox, Edward 56
 Foxe, John 3, 7, 14, 19, 23, 30, 34, 35, 37, 47, 49, 55–57, 61, 69, 84–92, 95, 105, 133, 135, 140, 145, 153, 238, 240, 282, 283, 294
 Földesi István 53
 Földváry László 41
 François de Guise 234, 238, 247–249, 252
 Franklin, Benjamin 152, 153
 Frigyes, I. (Barbarossa), német-római császár 103
 Frith, John 3, 55–72, 74, 80, 83
 Fuchs, Thomas 173, 174, 281, 285, 299
 Fulgentius, Ruspei Szent 174
 Fülöp, I., (Nagylelkű), hesseni tartománygróf 299
 Fülöp, II., spanyol király 175, 234, 249

 Gabart, Pierre 139
 Gábor Csilla 145, 155, 198
 Gácsi Hedvig 49
 Galavics Géza 109
 Galilei, Galileo 259
 Galli Katalin 156
 Gardiner, Stephen 56, 57, 63, 66, 69, 89
 Gaspard de Coligny, II. 4, 232, 235–242, 245, 246, 248–254, 258
 Gaspard de Saulx, sieur de Tavannes 254
 Gáti József 44
 Gehrke, Hans-Joachim 281
 Geleji Katona István 39, 40, 47, 52, 133
 Gellért, Szent 297
 Gemeinhardt, Peter 174
 Gennadius, Elias Johannes 169
 Gergely, I., (Nagy), Szent, római pápa 146, 177, 279
 Gergely, IX., római pápa 298
 Gergely, Nazianzoszi Szent 278, 279
 Gergely, Nüsszai Szent 279
 Gergely, XIII., római pápa 240, 297
 Gessner, David 161
 Gilmont, Jean-François 15, 113, 118, 121, 282
 Gioacchino da Fiore 9
 Gnapheus, Wilhelm 49
 Goldthurm, Kaspar 290
 Gordon, Walter W. 62, 70
 Goudimel, Claude 235
 Goulart, Simon 3, 15, 16, 19, 30, 34, 114, 115, 117, 121, 140, 238
 Göllner, Carl 98, 102
 Görömbei András 199
 Graia, Johanna *lásd* Grey, Jane
 Gray, Jane *lásd* Grey, Jane
 Greenblatt, Stephen 11
 Greengrass, Mark 86
 Gregory, Brad Stephan 12, 13, 15, 85, 87, 93, 304
 Gresch, Eberhard 234
 Grey, Jane 91, 139, 187
 Gryphius, Andreas 184
 Gudor Botond 216
 Gulyás Pál 236
 Gusztáv Adolf, II., svéd király 19, 21, 23, 38
 Günther, Andreas 259, 264
 Gürtler, Nicolaus 220

- Gyöngyösi István 176, 177
 Györgyiné Koncz Judit 218
 Győri L. János 4, 19, 38, 43, 52, 110, 130, 133, 144, 145, 159, 194, 199–201, 207, 209
- Haas Lídia 6
 Haemstede, Adriaen van 283, 290
 Hahner Péter 233, 235
 Halbwachs, Maurice 275
 Haller László 226, 227
 Haller, William 7, 23, 282
 Hamilton, Patrick 57
 Hard, David C. 55, 56, 63, 70
 Hargittay Emil 48, 221
 Harsányi Móricz István 41, 46, 53, 164, 165, 177, 178
 Harthai András (vagy Harthai Gábor) 154
 Hartlib, Samuel 128
 Hartsoeker, Christian 45
 Hauschild, Wolf-Dieter 174
 Hawley, John Stratton 201
 Hedio, Caspar 288
 Hegyi György 243
 Heidegger, Johann Heinrich 4, 50, 161–166, 170, 172, 173, 175–182, 184–188, 301
 Heltai Gáspár 104, 157
 Heltai János 134
 Hendrik van Zutphen 13, 139
 Henri de Bourbon-Condé, I. 250
 Henri de Guise, I. 242, 250, 252–254
 Henrik, II., francia király 246
 Henrik, IV., francia király, III. Henrik néven Navarra királya 175, 235, 240, 251, 252
 Henrik, VIII., angol király 23, 57, 60, 90, 92, 175
 Hérakleitosz 274
 Herepei János 143
 Herpay Gábor 42, 176
 Hesus, Eoban 293, 299
 Hewett, Andrew 57
 Heywood, Oliwer 153
 Hieronymus *lásd* Jeromos, Szent
 Highley, Christopher 14
 Hildegard, Hebenstreit-Wilfert 285
 Hilhorst, Anthony 278
 Hirschvogel, Augustin 88
 Hobsbawn, Eric 9
 Hof, Willem Jan op 't 38
 Hoffhalter, Rudolphus 84
 Hogenberg, Franz 252, 254
 Holl, Karl 275
 Holló Szilvia Andrea 216
 Hollós Kristóf *lásd* Rab, Christoph
 Hollweg, Walter 117
- Holt, William 61
 Holzhalsbius, David 181
 Homérosz 56, 267
 Hondorff, Andreas 290
 Honert, Jan van der 220
 Honerth János *lásd* Honert, Jan van der
 Hooker, Richard 70
 Hooper, Johannes 117
 Hopp Lajos 27
 Hoppmann, Jürgen G. 102
 Horkay Hörcher Ferenc 6
 Horn Ildikó 93, 198
 Horn, Georgius 50
 Horváth János 85, 88, 93, 105, 106, 211
 Hospinianus, Rudolphus 164, 174, 177
 Hotson, Howard 124, 125
 Hottinger, Johann Jakob 176
 Hörsik Richárd 160
 Hubers, Rudolph 140
 Hunyadi János 100, 101, 109, 294, 300
 Hus, Jan 10, 14, 15, 38, 45, 52, 113, 114, 133, 139, 259
 Hutter, Karl 184
- Ignác, Antiochiai Szent 120, 271, 273
 Ignatius *lásd* Ignác, Antiochiai Szent
 Ilg, Matthias 184
 Imre Mihály 3, 4, 50, 98, 99, 109, 122, 174, 191, 192, 199, 211
 Imre, Szent 297
 Imsberg, Justus 139
 Incze Gábor 109, 130, 141, 144, 146, 203, 208, 213
 Iratosi T. János 47
 Isabel de Valois *lásd* Erzsébet, spanyol királyné (Élisabeth de Valois)
 István, I., Szent, magyar király 297
 István, Szent, protomártír 138, 271, 273, 275
 Ittzés Gábor 70
 Ives, Eric 91
- Jablonczi János 177, 178
 Jackson, Samuel Macauley 237
 Jakab Elek 216
 Jakab, I., angol király 175
 Jakab, Szent 271
 Jakó Zsigmond 148, 225
 Jakubowsky-Tiessen, Manfred 98
 James III, Frank A. 89
 Jankovics József 27, 32, 206, 210
 János, Aranyszájú Szent 81, 82, 146
 János, III., lengyel király 264
 János, IV., nassau gróf 117
 János, Keresztelő Szent 116, 126, 138, 274

- János, Szent, apostol 112, 124, 126, 127, 138, 172, 175, 196, 273
 Jánosházy György 135
 Janus Pannonius 145
 Jaquirus, Nicolaus 119, 120
 Jenő, IV., római pápa 117
 Jeromos, Prágai 10, 38, 45, 133, 139, 140
 Jeromos, Szent 65, 146, 226, 291
 Jinsberger, Justus *lásd* Imsberg, Justus
 Joachim, Fiorei *lásd* Gioacchino da Fiore
 Johanna, III., navarrai királynő 246
 József, II., magyar király és német-római császár 263
 Juhász István 52, 144, 145, 209
 Juliane von Nassau-Dillenburg, Móric, hessen-kasseli tartománygróf felesége 118
 Julianus (apostata), római császár 116, 175
 Junius, Melchior 300
 Jurieu, Pierre 183
 Justinianus, I., bizánci császár 102, 103, 107
 Justinusz, Szent 288
- Kabai Bodor Gellért 45, 146, 150–152
 Kaegius, Johannes 164, 176
 Káldi György 96
 Kálmáncsehi Sánta Márton 39, 40, 120, 140
 Kalmár Anna 148
 Kalmár Kata 148
 Kálnai Péter 178
 Kálvin János *lásd* Calvin, Jean
 Kantorowitz, Ernst 6, 7, 23, 26
 Kanyurszky György 110
 Kaposi Juhász Sámuel 45
 Károly Lajos, pfalzi választófejedelem 166
 Károly, II., angol király 166
 Károly, III., magyar király 216
 Károly, IX., francia király 234, 235, 238, 246–248, 250–252
 Károly, V., spanyol király, német-római császár 300
 Károlyi Gáspár 98
 Károlyi Zsuzsanna 190
 Kathona Géza 91, 93, 98, 105
 Katona Tamás 110
 Kaufmann, Thomas 98
 Kazinczy Ferenc 241
 Kazinczy József 241
 Keckermann, Bartholomeus 183
 Kecskeméti Alexis János 112, 113
 Kecskeméti Gábor 133, 152, 190, 221, 230
 Kelecsényi Gábor 236
 Kelemen, Alexandriai Szent 269, 273, 276
 Kelemen, Római Szent 277
 Kemény János, erdélyi fejedelem 7, 28, 30–33
 Kerecsényi László 105
 Keresztúri Bálint 150, 152
 Keserű Gizella 145
 Keserűi Dajka János 190
 Keszeg Anna 230
 Keute, Hartwig 288
 Keveházi Katalin 49
 Keveházi László 84, 85, 87–89, 93, 105
 Keyser, Leonhard 13
 Kézdivásárhelyi Matkó István 34, 50
 Khomych, Taras 268
 King, John N. 14, 86, 92, 211
 Kinizsi Pál 109
 Kirby, Torrance 89
 Kis Ferenc 29
 Kis Imre 190
 Kissling, Hans Joachim 98
 Klaniczay Tibor 27, 45, 100, 109, 145
 Kleopátra, VII., egyiptomi királynő 274
 Klesch, Christoph 265
 Kmoskó Mihály 100
 Knott, John R. 23, 91
 Kocsi Csergő Bálint 41, 42, 46, 47, 53, 156, 157, 159, 168, 177, 178, 223
 Kohl Tamás 217
 Kollonics Lipót 42, 171, 173
 Komáromi Csapkés György 44, 47, 48, 52, 150, 152, 158, 160
 Komáromi István 177, 178
 Komáromi János 23–26, 29, 31–34, 36
 Komáromi Szvertán István 143
 Komáromy András 157
 Komlovszki Tibor 201
 Koncz József 143, 155
 Koncsol László 169
 Konrád, Marburgi 298
 Konstantin, I. (Nagy), római császár *lásd* Constantinus, I. (Nagy), római császár
 Kopácsi István 40
 Kovács Kálmán Árpád 216
 Kovács Kiss Gyöngy 216, 225
 Kovács Mihály 228
 Kovács Sándor Iván 236, 242
 Kozma Gábor 218
 Kozocsa Sándor 42
 Köhler, Hans-Joachim 285
 Köleséri Mihály 148, 303
 Köleséri Sámuel, id. 38, 42, 49, 51–53, 142–160, 199–202, 207, 209
 Köleséri Sámuel, ifj. 150–152
 Kölgyesi Balázs 196
 König, Ludwig 115
 Köpeci Balázs 178

- Körmendi György 177, 178
 Kőrös László 98
 Kőrösi István 190
 Kőröspataki B. János 207
 Kőszeghy Péter 110, 198
 Köveskáli Nagy István 257
 Krasznai Mihály 177, 178
 Kretzoi Miklósné 153
 Krieger, Christian 118
 Kriza Ildikó 101
 Krüger, Gustav 272
 Kulcsár Árpád 266
 Kulcsár Margit 104
 Kulcsár Péter 27, 236
 Kulics Ágnes 37
 Kúr Géza 45
 Kurucz György 216
 Kurze, Dietrich 101
 Kutasi János 96
 Kvačala, Ján 125, 126, 266
- L'Hospital, Michel de 234, 246, 247
 LaCocque, André 205
 Ladányi Sándor 22, 41, 189, 223, 266
 Ladmaci István 178
 Laeta 226
 Lajos, II., magyar és cseh király 96, 109, 293, 294
 Lajos, IV., thüringiai örgróf 298
 Lajos, wittgensteini gróf 117
 Lajos, XIV., francia király 182
 Lambert, John 55
 Lampe, Friedrich Adolf 41, 46, 50, 51, 223
 Lamparter, Helmut 97
 Lani, Georgius 166
 Laskai János 185, 186
 László Zsófia, V. 230
 Latimer, Hugh 55, 86
 Lau, Franz 99
 Laurentius, Szent lásd Lőrinc, Szent
 Lautze, Wigand 299
 Lavater, Johannes 164, 176
 Lázár István Dávid 49
 Lázár, Szent 128
 Le Cen Miklós lásd Cene, Nicolas le
 Leclercq, Jean 98
 Leemans, Johan 267, 268, 278
 Lefèvre d'Étaples, Jacques 88
 Lehmann, Hartmut 98
 Lehmann, Helmut T. 61
 Leó, X., római pápa 126
 Leporinus Miklós 177, 178
 Leusden, Johannes 167
 Leydekker, Melchior 50
- Lezius, Friedrich 98
 Lichtenberger, Johannes 101
 Lilje, Hanns 97
 Limborch, Philipp van 45
 Lindbeck, George A. 70
 Lipót, I., magyar király és német-római császár 168
 Lipót, II., magyar király és német római császár 263
 Lippóci Miklós 213
 Lipsius, Justus 184–186
 Lloyd, Joy 86
 Loades, David 86
 Lohse, Bernhard 97
 Lorántffy Zsuzsanna 154
 Louis de Bourbon-Condé, I. (Bourbon Lajos; Condaeus) 235, 238, 248–250, 254, 255
 Löfgren, David 97
 Lőrinc, Szent 120, 138
 Lubomirski, Stanislaw 264
 Lucretia, Szent 274
 Lucretius 120
 Luffy Katalin 155, 191
 Lugossy József 256
 Lullus, Raimundus 259
 Luther, Martin 3, 11–13, 28, 45, 47, 52, 55, 57–61, 64, 67–69, 71, 83, 88, 89, 96–99, 101, 102, 104, 107, 132, 184, 281, 282, 285–287, 296, 298
- MacCulloch, Diarmaid 85, 89
 MacDonald, Michael 11
 Mächler, Anita 101
 Magyari István 110
 Makkai László 2, 110, 132, 164, 166, 167, 203, 216, 223, 224, 301, 302
 Málnási László 217
 Man, Paul de 200
 Manley, Frank 56
 Marc'Hadour, Germain P. 56, 61, 70
 Margit (Marguerite de Valois), Franciaország és Navarra királynéja 253, 251, 252
 Margit, Szent 297
 Mária Terézia, magyar és cseh királynő 216, 261, 263
 Mária, I. (Véres), angol királynő 19, 38, 57, 71, 84, 85, 87, 91, 92, 94, 95, 105, 171, 175
 Mária, Szűz 75, 139, 261, 265
 Marius, Richard 56, 61–63, 66, 67
 Markos András 217, 218, 226, 227
 Marley, Bob 260
 Marsacus, Ludovicus 139
 Martin, John 11
 Martinuzzi (Fráter) György 106
 Márton, I., Szent, római pápa 280
 Márton, Tours-i Szent 110

- Martonfalvi Tóth György 45, 150–152, 157
 Massaux, Édouard 272, 277
 Matthias, Christianus 50, 51
 Mátyás, I., magyar király 88, 100, 101, 109
 Maximus Confessor 280
 Mayer, Wendy 279
 Mazarius, Christophorus 166, 300, 302
 McClendon, Muriel 11
 McGinn, Bernard 9, 98
 McGrath, Alister E. 17, 234
 Mead, Matthew 52
 Mede, Joseph 124, 128
 Medgyesi Pál 34, 143, 146, 147, 156, 159, 201, 212
 Medici Katalin 234, 235, 237, 242, 246, 247
 Mehmed, II., oszmán szultán 117
 Melanchthon, Philipp 9, 10, 55, 58, 85, 88, 98–100, 102, 115, 184, 288, 292, 293, 296, 299, 300
 Melius Juhász Péter 91, 104, 106
 Methodiosz, Pszeudo 100, 101
 Methuen, Charlotte 89
 Meyendorff, John 98
 Meyer, Konrad 164
 Middleton, Paul 274, 275
 Migne, Jacques Paul 116
 Miklós Dezső 223
 Miklós László 37
 Miklós Ödön 172, 173
 Mikó Árpád 88, 100
 Mikó Gyula 4
 Miksa, I., magyar király 106
 Miller, Clarence H. 56
 Minárik, Peter 266
 Miskolczi Csulyak Gáspár 50
 Moeckli, Gustave 114
 Moeller, Bernd 286
 Mohamed 98, 108, 116
 Mohamed, IV., oszmán szultán 189
 Molnár László, V. 101
 Molnár Sándor 258
 Molnár Zsuzsanna, Baranyi Istvánné 258
 Monier, Claudius 186
 Monok István 49, 158, 216, 236
 Montanus, Jacobus 297–299
 Montanus, Johannes Ferrarius 299
 Montmorency, Anne de 247, 249, 252
 Morevellius Luparius 253
 Móric, hessen-kasseli tartománygróf 117, 118, 174, 282
 Mornay, Philippe de 50
 Morus, Thomas 3, 11, 56, 58, 60–70, 83
 Moser, Christian 173
 Munyay Antal Lajos 5, 259–266
 Muraközy Gyula 243
 Musculus, Wolfgang 105
 Nadasdy Tamás 101
 Nádudvari Péter 229, 230
 Nagy Géza 134
 Nagy István 257
 Nagy István, M. 155
 Nagy Iván 25
 Nagy Márton Károly 218, 228
 Nagy Réka 147, 157, 212
 Nagyari Benedek 143
 Nagyari József 33
 Nánási Miklós 195
 Nánási V. Gábor 142, 145
 Neil, Bronwen 280
 Nemeskürty István 157
 Németh László 198
 Németh Noémi 49, 158
 Németh Pál 131
 Németh S. Katalin 45, 198, 200, 219
 Némethi Jakab 40
 Nényei Gáborné 27
 Nero, római császár 37, 116, 156, 175
 Neuser, Wilhelm 132
 Nicklas, Tobias 274
 Niemöller, Martin 260
 Nikephorosz Kallisztosz 120
 Nikléci Boldizsár 178
 Nikléci Sámuel 178
 Nógrádi Mátyás 150, 152, 160, 303
 Novák György 60
 Nováky Hajnalka 152, 190
 Nyerges Judit 32, 219
 Ockham, William 259
 Oecolampadius, Johannes 3, 61, 62, 64–67, 71, 83, 296
 Oesterich, Gerhard 184
 Oláh Róbert 4, 45, 49
 Oláh Szabolcs 200
 Olevianus, Caspar 117, 118
 Olley, J. H. 176
 Opitz, Peter 89
 Orbán László 241
 Órigenész 146, 187
 Orsolya, Szent 102
 Osztopányi Pernyeszi Zsigmond 144
 Otrokocsi Fóris Ferenc 42, 53, 162, 163, 167, 168, 176, 178, 188, 208, 281, 303, 304
 Ottius, Joannes Henricus 176
 Otto, Michaelis 282
 Overell, Anne 87

- Owen, John 192
- Ötvös Péter 200, 236
- Őze Sándor 3, 99–101, 105, 109, 110
- Pacheco, Anita 211
- Paksi K. György 41
- Pál, Szent, apostol 56, 64, 68, 80, 104, 131, 143, 151, 163, 271, 273
- Páldi István 217
- Pankotai Ferenc 146
- Pantaleon, Heinrich 14, 15, 49, 133
- Pap Balázs 200
- Pap József 4, 232–258
- Pápai Páriz Ferenc 41, 221
- Papp Vilmos 37, 38
- Paracelsus 102
- Pareus, David 125
- Parmense, Federigo 240
- Pataki István 195
- Patton, Kimberley Christine 201
- Paula, Szent 226
- Pavercsik Ilona 156
- Pázmány Péter 48, 110, 138, 151, 154, 263–265
- Péchy Imre 233, 257
- Péczy József 232, 236, 237, 257
- Pécsi Lukács 143
- Pelikan, Jaroslav 61
- Pénzes Tiborc Szabolcs 4, 42, 148, 201
- Perendy László 270
- Perényi Ferenc 85, 88, 106
- Perényi Péter 40, 87, 88, 106
- Perkins, William 28, 47
- Perkinsus, Guilielmus *lásd* Perkins, William
- Pernyeszi O. Zsigmond *lásd* Osztopányi Pernyeszi Zsigmond
- Perrisin, Jean 234
- Péter Katalin 198
- Péter László 141
- Péter, Szent, apostol 274
- Petrik Géza 236, 256
- Petrovics Péter 106
- Petróczi Éva 148, 151, 155, 159
- Petrus Lombardus 259
- Peucerus, Georgius *lásd* Peuker, Georgius
- Peuckert, Will-Erich 101
- Peuker, Georgius 300, 302
- Pezelius, Christophorus 121
- Phaenius, Matthias 118
- Phokasz, bizánci császár 126
- Pindaros 211
- Pirckheimer, Willibald 298
- Piscator, Johann 118, 125
- Pistorius, Johannes *lásd* Bakker, Jan de
- Plinius Secundus, Gaius 288
- Poggius Florentius 45, 140
- Poltrou, Jean de 248
- Polükarposz, Szmírmai Szent 269–272, 276, 278
- Pombal márki 259
- Porter, John 23
- Pósa-házi János 39, 46–48, 134, 143, 150–152, 189, 191, 192, 303
- Prágai Jeromos *lásd* Jeromos, Prágai
- Probst, Jacob 13
- Pruzsinszky Pál 220, 223
- Puskin, Alekszandr Szergejevics 259
- Raab, Ludwig 3, 14, 15, 19, 30, 34, 35, 49, 51, 133, 283, 287–290, 292–294
- Rab, Christoph 114–117, 121, 122, 295
- Rabe, Christoph *lásd* Rab, Christoph
- Rábold Gusztáv 132
- Rabus, Ludovicus *lásd* Raab, Ludwig
- Racaut, Luc 10, 13
- Rácz István 244
- Rácz Károly 2, 41, 42, 163, 165
- Radán Balázs 39, 40, 84, 120
- Rákóczi Ferenc, II., vezérlő fejedelem 25, 42, 227
- Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 112, 181
- Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 109, 155, 159, 181, 207
- Ramée, Pierre de la 235
- Ramus, Petrus *lásd* Ramée, Pierre de la
- Randolph, Daniel 9
- Ranger, Terence 9
- Rápóti Mihály 196
- Rastell, John 58, 59
- Rausch, Jürgen 132
- Ravasz László 260
- Ravesteyn, Jan Antoniszoon van 237
- Rázga Pál 260
- Rázsó Gyula 101
- Regéczi András 154
- Reinhart von Isenburg 290
- Rémán Enikő 198
- Rettegi György 225
- Révész Imre, id. 43
- Révész Imre, ifj. 203, 244
- Révész Kálmán 148, 153, 154
- Revius, Jacobus 49
- Rhédey Ferenc 155
- Rhédey Lajos 233, 258
- Ricoeur, Paul 205
- Ridley, Nicholas 55, 86
- Rimaszombati K. János 176, 178
- Rimaszombati Mihály 176

- Rimay János 42, 93, 206
 Ripa, Cesare 211
 Ritoókné Szalay Ágnes 23, 100
 Rochus, brabanti 139
 Rodolphe, Peter 118
 Roskam, Geert 274, 275
 Rosnyai János 147, 148
 Rublin, Elisabeth, Ludwig Bodmern felesége 115
 Rufinus, Licinius 288
 Runciman, Steven 100
 Ruyter, Michiel de 163, 167, 170, 171, 179
 Rüpke, Jörg 279
- Sághy Marianne 131
 Saint-Amant, Marc Antoine de Gérard de 181, 182
 Samarjai János 44
 Sámbar Mátyás 4, 134, 136, 141
 Sárdi Sámuel 217
 Sárvári Pál 232, 233, 256–258
 Sasse, Hermann 61
 Sauer, Abraham 292, 293
 Savonarola, Girolamo 139
 Schaffert, Hans 161, 167, 302
 Schermann Egyed 216
 Schilling, Heinz 132, 140
 Schilling, Johannes 98
 Schindler, Alfred 174
 Schindling, Anton 133, 184, 284, 296
 Schleich, Clemens 113, 123, 293
 Schmidt, Paul Gerhard 45
 Schmidt-Biggemann, Wilhelm 124, 129
 Schulze, Winfried 97
 Schwalm Edit, Cs. 216
 Schweitzer, Albert 260
 Scriba, Petrus 185
 Scultetus, Abraham 38, 47, 112
 Seibert, Jutta 209
 Seidel Mencki, Silvana 113
 Séllyei István 41, 163–165, 177, 178, 283
 Semmelweis Ignác 259
 Seneca, Lucius Annaeus 184, 186
 Sepsi Enikő 216
 Sereď, Susan Starr 201
 Servetus, Michael 259
 Severus, antiochiai pátriárka 278
 Severus, Sulpitius 50
 Shagan, Ethan 23
 Shields, Ronald E. 23
 Siber, Adam 293, 294
 Sibolti Demeter 143
 Sidney, Philip 11
 Sigonius, Carolus 293
 Simler, Josias 28, 173, 284
- Simon Melinda 216
 Simon, Kőrénéi Szent 187
 Simonffy (I.) Sámuel 232, 257
 Simonffy Dániel 233, 256
 Simoni Péter 178
 Sinai Miklós 45, 260
 Sinkó Katalin 100
 Skaricza Máté 93, 105, 145
 Sleidan, John 49
 Smith, Lacey Baldwin 23
 Smith, Sue 86
 Sobieski János *lásd* János, III., lengyel király
 Sommer, Hans 125
 Sommer, Wolfgang 99
 Sonkoly Gábor 17
 Soós Gábor 9
 Sozomenus, Salminius Hermias 288
 Spalatinus, Georgius 184
 Spanheim, Friedrich 154
 Spira, Francisco 11
 Staats, Reinhart 98
 Statius, Publius Papinius 243
 Steinert Ágota 43
 Steller Tamás 177, 178
 Streibig József 219
 Stromp László 223
 Sturm, Johannes 296, 300
 Sudphen Henrik *lásd* Hendrik van Zutphen
 Surlus, Laurentius 49, 297–299, 305
 Surkau, Hans Werner 272, 277
 Suso, Heinrich 303
 Sutton, Dana F. 192
 Suvée, Joseph-Benoit 239
- Szabadi István 39, 130, 232
 Szabó Ágnes 216
 Szabó András 119
 Szabó Gyula 198
 Szabó Péter 100
 Szabó T. Attila 245
 Szabolcsi Hedvig 100
 Szabolcsi Mihály 177
 Szádeczky-Kardoss Lajos 198, 226
 Szakály Ferenc 85, 105
 Szalóczi Mihály 178
 Szalontai István 169
 Szász Zoltán 216
 Szathmári Paksi István 43, 44
 Szathmári Pap Zsigmond 230
 Szathmárnémethi Mihály 39, 40, 47, 50, 134, 142, 145, 148, 213
 Szegedi Dániel 47
 Szegedi Gergely 107, 108, 288

- Szegedi Kis István 91, 93, 94, 105, 106, 140, 145
 Szelepcsényi György 42
 Szelestei Nagy László 143
 Szenci Molnár Albert 3, 19, 38–40, 47, 50, 112–123, 163, 174, 211, 281, 294, 295
 Szenci Sziggyártó Lukács 295
 Szendrei György 156
 Szentmártoni Szabó Géza 110
 Szentpéteri István 53, 178
 Szentpéteri Márton 177, 178
 Szepessy Tibor 86
 Szepsi Csombor Márton 236, 241–243
 Szerdahelyi István 241
 Szervét Mihály *lásd* Servetus, Michael
 Szigeti Gyula István 224
 Szigeti József 146
 Szikszai György 43, 44
 Szilády Áron 84, 85, 87, 90, 107, 108
 Szilágyi Márton, piskárkosi 237
 Szilágyi Sámuel, piskárkosi 237, 244, 245
 Szilágyi Sándor 46, 223, 224
 Szilágyi Tönkő Márton 150–152, 157, 189
 Szilasi László 200, 202
 Szilveszter, I., Szent, római pápa 265
 Szimonidesz Lajos 42, 46, 47, 223
 Szinnyei József 141, 266
 Sziráki Szilvia 203
 Szoboszlai Pap István 232, 233, 256–258
 Szodói B. András 178
 Szókratész 9, 274, 275, 288
 Szombathi István 232, 356
 Szombathi János 176
 Szomodi János 177, 178
 Szöllősi Mihály 4, 19, 39, 40, 47, 49, 130–141, 144, 203, 204, 303
 Szőnyi György Endre 11
 Szőnyi Nagy István 3, 19–24, 26, 29, 31–36, 38, 41, 42, 49, 50, 52, 53, 142, 144–147, 157–160, 189, 193, 209, 212, 213, 303, 304
 Sztárai Mihály 3, 19, 49, 84–95, 105–107, 211
 Szűcs Ernő 233
 Szűcs István 189
- Takács Béla 148, 210
 Tamás, Aquinói Szent 70, 259
 Tamás, Szent, apostol 268
 Táncsics Mihály 259
 Tarnai Andor 98
 Tarnóc Márton 33, 154, 185
 Tasi Réka 134, 213
 Tatai Sámuel 178
 Tauber, Caspar 13
 Tauler, Johann 303
- Tavianus Saulius *lásd* Gaspard de Saulx, sieur de Tavannes
 Técsi János 191
 Técsi Joó Miklós 142, 207, 208
 Téglásy Imre 85, 106
 Teleki József (167?–1732) 200, 226–229
 Teleki József (1738–1796) 241
 Teleki Józsefné Bethlen Kata *lásd* Bethlen Kata, Teleki Józsefné
 Teleki Krisztina 229
 Teleki Mihály, id. 23, 25, 155
 Teleki Mihály, ifj. 236
 Teleki Sámuel 258
 Teleki Sándorné Bethlen Júlia *lásd* Bethlen Júlia, Teleki Sándorné
 Temesvári Pelbárt 206
 Těplý, Karl 98, 101–103
 Teréz anya, Kalkuttai 260
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 39, 116, 120, 274, 288
 Tessedik Sámuel 260
 Teszelszky, Kees 211
 Theis, Laurent 182
 Theodoretus 288
 Theodorus, Szent 279
 Theodosius, I., (Nagy), római császár 175
 Thimár Attila 221
 Thou, Christophe de 243, 256
 Thou, Jacques-Auguste de 5, 49, 50, 240, 241, 243, 245, 251, 256, 258
 Thököly Imre 23, 25, 26, 106
 Thuanus, Jacobus Augustus *lásd* Thou, Jacques-Auguste de
 Thumser, Matias 102
 Thury Etele 105, 168–170
 Thury Farkas Pál 112
 Thüringiai Lajos *lásd* Lajos, IV., thüringiai örgróf
 Tillemann de Bruxelles, Gilles (Bruxellai Egyed) 139
 Tinódi Lantos Sebestyén 105
 Tofeus Mihály 148
 Tolnai F. István 39, 44, 45, 47–49, 52
 Tolnai Gábor 112, 241
 Tolnai Mihály 109, 110, 142, 144, 145
 Tolnai Miklós 84
 Tonk Sándor 218, 226–228
 Torda István 39, 225
 Tortorel, Jacques 234
 Tóth Ferenc 41
 Tóth Judit, D. 3, 267
 Tóth Sára 43
 Tóth Zsombor 2, 24, 27, 28, 31–34, 41, 113, 140, 199, 225

- Tölgyesi Ágnes 37
 Törös László 233
 Tracy, William 59
 Traianus, római császár 120
 Trigaletus, Johannes 185
 Trócsányi Zsolt 216
 Trusches von Waldburg, Otto 296
 Túri György 109
 Turretinus, Franciscus 183
 Turton, Godfrey 86
 Tyndale, William 55, 56, 58–61, 64–67, 69, 83

 Udvarhelyi György 155
 Újváry János 178
 Ulászló, I., magyar király 117
 Ulászló, II., lengyel király 261
 Ulászló, II., magyar király 294
 Utzinger, Johann Friderich 181

 Vadai István 200
 Vajda Endre 88
 Vajda Zoltán 60
 Valerianus, római császár 120
 Valesius, Johann Anton 45
 Vanyó László 267, 271, 277, 278
 Varga András 158
 Varga Imre 42, 43, 148, 150, 153, 204
 Varga J. János 106
 Varga Katalin, S. 2, 156
 Vásárhelyi Judit, P. 3, 50, 112, 120, 141, 203, 294
 Vecsei, István 194
 Vedrasy, Jacob 169
 Veit, Dietrich 184
 Verécsi Ferenc 143
 Veresegyházi Szentel Mihály 4, 142, 145, 148, 160
 Veresmarti Mihály 281
 Vergilius Maro, Publius 166, 257, 302
 Vermigli, Pietro Martire (Petrus Martyr) 89
 Verő Mária 88
 Vesély, Daniel 266
 Vettius Bolanus, Marcus 243
 Víga Gyula 216
 Vincencius Bellovacensis *lásd* Vincent of Beauvais
 Vincent of Beauvais 119
 Viret, Paul 15
 Vitéz Zsuzsanna, Béldi Pálné 198
 Vitringa, Campegius 220
 Vix Györgyné 141, 203
 Voes, Heinrich 285
 Voigt Vilmos 5
 Voltaire 236, 237
 Vossius, Johann 183
 Vörös Imre 236

 Wade, John S. 87
 Walasser, Adam 296
 Walsham, Alexandra 55
 Walter, Henry 56
 Warburg, Aby 101
 Ward, Joseph 11
 Ward, Samuel 11
 Weber, Johann Adam 236
 Weeks, Andrew 102
 Węgierski, Andrzej 46, 47
 Weinrich, William Carl 275
 Wendelinus, Marcus Fridericus 149
 Wertheimer Ede 216
 Wesselényi Ferenc 23, 156, 157
 Wesselényi Pál 24, 109, 203, 209, 212, 213
 Wiczian Dezső 68
 Willen, Diane 211
 Windisch Éva, V. 7, 241
 Wolf, Gunther 99
 Wolsey, Thomas 56
 Wood, Diana 14
 Wright, Nicolas Thomas 55, 56, 58, 59, 61–63, 66–69, 72
 Wycliffe, John 10, 15, 55, 61, 64 65, 67, 114, 133, 139

 Zaffius, Nicolaus 169, 172
 Zahn, Heinz 96–98
 Zambelli, Paola 102
 Zedényi István 177, 178
 Zedler, Gottfried 125
 Zichy Ferenc 233, 257
 Ziegler, Johann Heinrich 161
 Zilahi Sámuel 258
 Zombori Antal 105
 Zoványi Jenő 22, 41, 91, 189, 203, 216, 244, 266
 Zrínyi Ilona 25
 Zrínyi Miklós, a szigetvári hős 109, 111, 300
 Zrínyi Miklós, horvát bán, hadvezér, költő 109
 Zuber, Roger 182
 Zwingli, Huldrych 61, 64, 65, 67, 96, 120, 296

 Zsámboky János 236
 Zsigmond, Luxemburgi, német-római császár, magyar király 261
 Zsindely Endre 105, 167, 302